

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

TRETTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1920 .

INDHOLD.

	Side
M. K. ZAHRTMANN: Det gamle Rønne	1
JOHAN BULMER: Rønne Herred	66
JANUS OLSEN: De bornholmske Udmarksjorder... ..	82
J. PALUDAN: Barndoms minder fra Allinge.....	133
KARL M. KOFOD: Koefoedgaard i Østermarie	148

Det gamle Rønne.

Af M. K. ZAHRTMANN.

Den ældste Tid.

I Oldtiden var Stedet for det nuværende Rønne kun tyndt befolket. Fra Stenalderen kendes ingen Grave her; først Nord for Hvide Odde laa en Boplads for Fiskere. Fra Bronsealderen haves den store Gravhøj Kommandantehøjen Nordost for Byen og nogle faa andre Grave paa Nebbe Odde; tæt Nordvest for den omdannede Østre Kirkegaard stod mindst syv Bøtasten. Fra den ældste Jernalder er fundet lidet talrige Brandpletsgrave ved Nebbe og Dovraas og ved Pythuset. Fra den senere Jernalder foreligge ingen Fund.

Vi maa ind i Nabosognet Knudsker for at finde Spor af en tættere Oldtidsbebyggelse. Her laa hele tyve Gravhøje inden for Blykobbeaaen; i Klipperne ved Almegaard og Rosmannegaard findes Helleristninger fra Bronsealderen. Fra denne og fra den ældste Jernalder er undersøgt over tre Hundred Brandpletter og andre Grave ved Kanegaard, Stubbegaard og Sandemandsgaard. Særligt i Egnen ved Kanegaard, halvanden Kilometer Øst for Rønne, synes et

tætsluttet Agerbrugssamfund at have haft Bo og Bygge i hin fjerne Oldtid, som ligger forud for Kristi Fødsel. Selve Kysten har været det for utrygt et Bostade.

Rasmus Pedersen Ravn optog 1671 i sin Bornholms Krønike en gammel Fortælling om, at Rønne var flyttet „nu paa det fjerde Hundred Aar“ til sit nuværende Sted, og at Byen tidligere laa „ved Allévejen under Knudsker Sogn Øst for Peder Ibsens Udløkke udi Lyngen, hvor endnu [1671] er at se, hvor deres Retterthing er holdet udi de Dage, af de Sten, som udi en Omkreds ere der henstilte.“ Ravn har aabenbart hermed sigtet paa nogle mærkelige Oldtidsminder, som endnu for Hundred Aar siden saas ved Tækkerehuset halvtredje Kilometer Sydøst for Rønne ved Vejen til Aakirkeby; Thingstenene og Thingbordene nævntes de. De første var en Samling Bavgasten; Thingbordene var ti, tolv mægtige Fladsten, som hver var lagt op paa tre mindre Underliggere, og som laa i en uregelmæssig Kres uden om en bavgastenprydet Høj. Et enkelt saadant Thingbord findes endnu paa Flade Hald i Almindingen; dets Overligger er tre Metre lang og to Metre bred. Ved Tækkerehuset, som ligger kun én Kilometer Syd for den store Oldtidsbygd ved Kanegaard, og hvorfra Uglegaderne danne Vej gennem en øde Lyngstrækning ind i det paa Oldtidsminder rige Nilarsker Sogn, have Thingbordene sandsynligvis været Offerplads og Thingsted for Sydvestlandet. At Byen Rønne skulde have ligget her paa Bornholms tommeste og goldste Lynghede indtil ved det Lag Aar 1300, er senere Tidens Paahit, opdigtet ved Synet af den mægtige Stensamling. Ingen Boplads, intet Spor af Hustomter er at finde her, og mindst ét tomt Aartusend, som

intet Fund har ydet paa Stedet, skiller Kanegaardsbygden fra Byen Rønnes Opkomst.

I den tidlige Middelalder byggede Rønne sig op ved Bugten bag de to Rev, som paa Bornholms sydvestre Hjørne dannede Landets største Ankringsrhed. Først laa her vel nogle faa Fiskerhytter, hvis Ejere simpelt hen trak deres Joller paa Land under den stejle Brink inderst inde i Bugten. Til Rønne Rhed søgte mere og mere Ud- og Indskibningen af Varer til og fra Bornholm, her landsattes Tropper og Vaaben til Kongens Fæstning Lilleborg fra Tiden omkring Aar 1200 og til Ærkebispens Borg Hammershus fra omkring Aar 1260. Ved Siden af Fiskeriet og Jordbruget gav Baadfragten Fiskerne gode Penge; til den tog de større Eger i Brug. Ved det Aar 1300 var Fiskerlejet voxet op til Købstad.

Oprindelsen til Navnet, som paa denne Tid skreves Rødne og i latinsk Oversættelse Rotna, har været Gjenstand for ørkesløse Drøftelser. Mest minder Navnet om en Rydning i Skov og Krat, som er gaaet forud for, at Mennesker her kunde fæste Bo og vinde ogsaa anden Føde for sig og sine Husdyr end ene den, Havet bød dem.

Da Kong Svend Eriksøn Grade Aar 1149 i Sonebod havde maattet overdrage Ærkebisen i Lund tre Herreder paa Bornholm til Eje, var just det Herred, i hvilket Landets naturlige Ind- og Udførselshavn samt dets eneste faste Borgplads, Gamleborg i Almindingskoven, laa, forblevet i Kongemagtens Hænder. For yderligere at sikre det havde hans Efterfølgere bygget den nye Fæstning Lilleborg i Almindingen, hvilken var blevet fuldført, som det synes, af Kong Knud den Sjette. I et hastigt Hærtogt tidligt paa

Foraaret 1259 havde Anders Erlandsøn og Fyrst Jarimar fra Rygen indtaget dette Kongens Herred for Ærkebisen Jakob Erlandsøn; Lilleborg var blevet stormet og nedbrændt. Kun i sex Aar havde Jakob Erlandsøn været Herre over hele Bornholm; i Aaret 1265 havde Kong Erik Klippings Hær taget Ærkebispens nybyggede Borg Hammershus og atter bragt Øen ind under Kongemagten, som derefter havde haft den i Hænde indtil 1276, da den igen maatte aftræde den til Ærkebispestolen. Dog var heller ikke da det nævnte Kongens Herred indfattet i denne Overdragelse; og det følgende Aar omtaltes dette, første Gang i de nu kendte Brevskaber, under Navnet Rønne Herred.

Dette Herred havde Erik Klipping pantsat til Jarimars Søn, Fyrst Vitslav af Rygen, der var traadt i et fredeligt Forhold til den danske Konge; og med dennes Billigelse solgte Rygerfyrsten Aar 1277 Rodne Herred til den danske Drost Uffe Nielssøn (Neb), ved hvis Død Aar 1293 det tilfaldt hans Søn Jens Uffesøn. Kong Erik Menved maatte 4. April 1303 i Nyborg tilsikre Ærkebispestolen i Lund Retten til Rønne Herred; men der gik over en Snes Aar under Kampe mellem Konge- og Bispemagten, inden Ærkebisen kunde indtræde i sin Ret. Disse Kampe galdt mest Hammershus og Bornholm. Aar 1326 maatte Erik Sællandsfar paa Kong Kristofers Vegne overgive Hammershus til Ærkebisp Karl den Røde. Paa Rigsmødet i Helsingborg maatte den nyvalgte Kong Valdemar 19. Oktober 1327 overlade Vemmenhøg Herred i Skaane til Ærkebisen i Stedet for Rønne Herred, som denne selv paa egen Omkostning maatte indløse fra Ejeren. Samme Aar 1327 solgte Hr. Jens

Uffesøn Rodne og Rodne Herred til Ærkebisperen for et Tusend Mark nye skaanske Penge. I det meste af to Hundredaar, indtil 1522, forblev nu det samlede Bornholm i Ærkebispernes Magt.

Gjennem Orlog, Pantsætning og Salg vandrede Rønne Herred saaledes i syv Aartier (1259—1327) fra Haand til Haand. At det Aar 1277 havde faaet Navn efter Rønne, tyder paa, at dette Havnested opfattedes som Herredets vigtigste Kendemærke, efter at Kongens Fæstning Lilleborg var lagt øde. At Rønne Aar 1327 nævntes som noget for sig ved Siden af Herredet, viser utvivlsomt, at Fiskerlejet og Havnestedet i Mellemtiden var voxet frem som Handelsby og vel endog havde faaet Købstads Frihed, der skilte den ud fra Herredets Landsogne. Herpaa tyder ogsaa, at man omkring det Aar 1300 byggede Købstadkirke paa Stedet.

Kirken.

Et ganske usvigeligt Vidne om sin tidlige Købstadrang ejede Rønne indtil for faa Aar siden i sin gamle Skipperkirke. Kirkeskibets Mure pegede hen paa, at denne i sin ældste Skikkelse var opført ved Aaret 1300. Taarnmuren var ikke bygget samtidigt med den oprindelige vestre Kirkegavl; dette Forhold syntes at vise, at Kirken først havde staaet uden Taarn. Ved sin højt fremskudte Stilling ude paa den stejleste Havbrink syntes Taarnet, lige som det stærktbyggede Kirkeskib med de smaa højtsiddende Vinduer, at have kunnet tjene Borgerne til Tilflugt og Værn under pludselige, fjendtlige Overfald fra Søen. Den Jordbanke, hvorpaa Kirken hævede sig over sine

Omgivelser, var muligvis værnet med en Ringmur, som kunde danne et Ydreværn mod Fjendens Stormløb. Sikkert med Hensigt var Taarnet rejst saaledes, at det tjente til Sømærke, som ledte de smaa Købmændsskuder trygt fri af Grundene i den snevre Sejlrende mellem Søndre- og Nordrerev. Rønne Bykirke var viet til Skippernes Skytshelgen Sankt Nikolavs, hvis Bispekikkelse endnu træder frem i Rønne Bys Segl over det egenlige Vaaben med de trende Torsk; Bispen og Torskene kendetegne Rønne som en Skipper- og Fiskerby.

Først Aar 1915 fik Fjendens Stormløb Bugt med den gamle Kirke; for hans Krudt, Dynamit og Stenkiler sank dens stærke Mure i Grus. En ny Storkirke knejser paa dens Tomt. Den kan lidet fortælle om, hvorledes den bortsprængte Skipperkirke holdt Udkig med Himmel og Hav gennem sex Hundredaar, trofast fulgte Byens Fremvæxt og gjorde sig rummeligere sammen med den. Byens Udvidelse var gaaet sine egne Veje og havde bragt Kirken til at ligge i en Udkant. Frem for unænsomt at forgribe sig mod dens ældgamle Helligdom havde det været i enhver Henseende formaalstjenligt at dele den folkerige og særdeles vidtstrakte By i to Kirkesogne og bygge det udskilte nordre Bysogn en egen Kirke, hvortil der endnu er stadig Trang.

Alt som Byen bredte sig, kunde Taarnklokkernes kaldende Røst ikke høres ud over den ganske Stad. Man hængte da en mindre Kirkeklokke, Primklokken, paa Maven af en Skolepebling og lod ham kimende vandre op ad Storegaden og ned ad Sidegaderne Byen rundt for at ringe Menigheden sammen. For denne Søndagens Morgendont fik Klokkebæreren fri

Skolegang og to Daler til Jul. Primklokken findes nævnt Aar 1621 og 1687; dens Brug var dog sikkert meget ældre. Først da Uhre var blevet Hvermands Eje, forstummede den 1878. Den gemmes nu i Nationalmuseet i København.

Paa Kirkepladsen laa rimeligvis Rønne ældste Latinskole. Den katholske Kirke lagde Skolen ind under sit Aag, et Aag, som de lutheranske Præster ivrigt tog i Arv, og som næppe endnu er helt sprængt. Lærdommen gik ene ud paa at skabe Præstemænd af de smaa Bornholmere. Allerede som Skolepoge traadte disse i Kirkens Tjeneste ved Afsyngelsen af de latinske Messesange, som Ligbærere og Deltagere i anden kirkelig Pomp. Da Ærkebisp Byrge af Lund 23. Avgust 1512 fik Bornholmerne til at gjenoprette Rønne Latinskole, gav han den Skolehus som Kirkens Gjenbo mod Nord. Hertil tog han, som det synes, Jomfru Marias Kapel, som var bygget her 1433 af Skippere fra Gripsvold (Greifswald). Disse færdedes nemlig i saa stort Tal i den opvoxende Handelsby, at de her inden Aar 1378 havde kunnet grunde et Jomfru Marias Gilde, ret sikkert det samme, der vides stiftet Aar 1330 af sex Skippere fra Gripsvold i en dansk Havneby.

Oprindeligt dannede Kirkepladsen den lille Købstads Midtpunkt. Her mødtes Byens to Hovedveje, Østergade, som gennem østre Byled løb ud i Landevejen til Aakirkeby og derfra til Almindingen og til Syd- og Østlandet, og Storegade (Algade), som fra Kirkebakken slyngede sig nordpaa og ved nordre Byled førte ud i Vejen til Nykirke og Nordlandet med Hasle og Hammershus.

Men sét med Kirkens Øjne voxte Byen sig tidligt

ganske skæv. Fremvæksten tog ene Fart ud langs Storegade. Her nordpaa naaede ved Aaret 1900 Byhusenes Række 1150 Metre ud fra Kirken og har endda senere skudt sig videre frem til en samlet Længde af 1800 Metre; mod Øst gik Husrækken 575 Metre og mod Syd ikkun 250 Metre ud fra Kirken. Tilsvarende mindre Forhold findes paa det ældste trykte Bykort fra Aaret 1756; da fulgte Husrækkerne Storegade 450 Metre mod Nord hen til den nuværende Kommandantgaard paa Hjørnet af Rosengade, mod Øst gik de 220 Metre op til Lilleplads og Storetorv, der laa hen som en øde Mark og nævntes Leegaards Plads (og som endnu 1860 var uden Brolægning), og Syd for Kirken laa der kun et Par smalle Husrækker.

Disse sidstnævnte Grænser havde Byen langt tidligere. Da den 1687 (og 1743) skulde gøres til en Fæstning, lagde man dens Vold nær uden for disse Grænser ved den nuværende Laxegade, over den østre Ende af den gamle Sankt Mortensgade, ved Stettestræde og videre frem mod Syd til det særskilt omvoldede Citadel. I en langt længere tilbageliggende Tid, da Rønne fik sin Inddeling i fire Byfjerdinger, tog Vestre og Østre Kvarter deres Udgang fra det daværende Markedstorv Snellemark som Byens Midtpunkt; Nørre Kvarter satte ind ved Krystalgade, Søndre Kvarter ved Østergade. Tilbage i Middelalderen, da Handelslivet trivedes frodigt, og her skulde skaffes Husrum til de tilstrømmende Hanseskipper og deres Varer, kan Rønne næppe have været synderligt mindre.

Rønne Kirke fik i Middelalderen en lille Aflægger i Rønne Hospital. Dette laa rimeligvis paa det samme

Sted Øst for det nuværende Storetorv, hvor endnu det Bohnske Hospitalshus staar i Brug som Skolehus. Saaledes laa det uden for Byens middelalderlige Grænser. Det havde sit eget Kirkerum „Hospitalskirken“. Disse Forhold tyde paa, at det var bygget tidligt i Katholicismens Dage som et Asyl for spe-dalske, der havde at holde sig ude fra Byens Gader.

Skipperbyen.

I sin Udvidelse bort fra Kirkepladsen fulgte Skipperbyen Stedets naturligt givne Forhold. Den stejle Kirkebakke fortsatte sig sydpaa i skarpe Brinkfald, under hvilke ingen Landingsstrand kunde danne sig. Nord for Kirken skar derimod et Par Slugter sig op fra den flade Strandbred, som dukkede frem i Læ bag Nordre Rev; disse Slugter gav nærmest og lettest Adgang for Varefærdslen fra og til Baadenes Landingsplads. Skippergaardene byggedes her, oppe paa Havbrinkerne med frit Udkig over Søen og lagde sig i Rækker langs den nuværende Storegade. Denne slaar sine sære Bugter ud og ind sammen med de oprindelige Strandbrinker, hvis Fald, selv om meget er jævnet i sex Hundredaar, endnu kendes godt i Haverne bag Gadens vestlige Husrække samt i de to omtalte Slugter, der nu som Raadhusstræde og Snellemark føre ned mod Havnepladsen. Store Haver strakte sig over Brinkskraaningerne ned imod Stranden, saaledes Nord for Vestergade Dommerehaven, som Ejeren endnu omkring 1860 lejede ud i Smaastykker til Dyrkning af Køkkenurter; den havde rimeligvis Navn efter Landsdommer Matthias Rasch, død i Rønne 1723.

Det var selve Rheden inden for de to Rev, som gjorde det ud for Havn. Til egentlig Havnebygning saas her igjennem Middelalderen næppe Spor, højst en af Sten sammenhobet lille Landingsbro for Baade. Det oprindelige Fiskerleje Rønne har vel ligget under Kirkebrinken, hvor nu Fiskerhusene samle sig om Baadehavnen Søndre Havn. Ret tidligt har det faaet en Aflægger i et Baadested inden for nordre Rev, hvor nu Fiskerbyen Nørrekaas danner en særpræget Del af Byen. Paa Bornholm tillægges Navnet Kaas et oprindeligt ubeboet Landingssted i Nærheden af et Fiskerleje eller af Gaarde inde i Landet, som her havde deres Baadested. Saaledes havde de tre Kaasbygaarde i Røsker Sogn deres Baadefart fra Teglkas, som først senere i Tiden er voxet frem til et velbygget Fiskerleje. I Middelalderen fór nemlig de bornholmske Bønder paa Søen lige saa husvant, som de agede paa Landjorden. Endnu i vore Dage knytte andre Danske uvilkaarligt til Bornholmerne Tanken om Sømænd; saaledes fandt den vaabenkyndige Historiker Anders Thiset det meget urimeligt, at Bornholm har Landdyret Lindormen og ikke et eller andet Havuhyre til sit Vaabenmærke.

Hvor ringe Sikkerhed Havnen bød, ses deraf, at blandt de Friheder, som Landsherren Ærkebisp Niels Jonssøn 28. Oktober 1378 paa Hammershus skænkede Købmændene fra Gripsvold, som søgte Byen Rønne og der havde grundet et Broderskab til Guds og Jomfru Marias Ære, fandtes ogsaa den, at naar en Gildebroder led Skibbrud der i Havnen, kunde han lovligt bjerge Skib og Gods uden at skulle, som paa alle andre Steder af Kysten, yde Bispefogden dyre Vrag- og Bjergningspenge.

Midtpunktet i Købstaden Rønne blev nu Storegade i dens Forløb oppe paa Kystbrinkerne mellem de Smøger, som skar sig op fra de to Baadsteder. Denne Del af Storegade har endnu i vore Dage et tydeligt Særpræg. Den er forholdsvis bred. Den er skarpt afsondret for sig selv, idet mod Nord ved Rosengade Hjørnестedet (Matrikelnummer 869) skyder sin Gavl frem over Midten af Gadelinjen og kun lader en snever Køregade aaben, og idet mod Syd Lods Tue Hansens Hus dannede en tilsvarende Indsnevring, som endnu er stærkt fremtrædende, selv om dette Hus (Mn. 950) er i Aaret 1890 opslugt i sin Nabo Statsskolen. Fra den brede Handelsgade fører her kun den smalle Sti frem mod Kirken. Selve Fortidens store Skippergaarde findes endnu staaende i deres rummelige Skikkelse, om de end tjene andre Formaal: Kommandantboligen, Amtmandsboligen, Apothekergaarden, Social-Demokratens Bogtrykkeri, Statsskolen, som dog er stærkt nybygget siden 1846, alle ere de opstaaede paa de gamle Købmændsgaardes Grund. Andre af disse ere udstykkede, saaledes 1881 den store Bohn'ske Gaard paa det søndre Hjørne af Krystalgade, der er skildret i Personalhistorisk Tidskrift, 3. R. VI B., 1897, S. 275—76, og i Bornholmske Samlinger, XI Bind, 1917, S. 61.

Denne Købmandsgaard (Matr. Nr. 894) var, som en stor Sandstenstavle i dens søndre Gavl fortalte, bygget Aar 1705 af Skipper og Kirkeværge Hans Hjort og hans Hustru Margrete Pedersdatter Lesler. Hovedlængen laa langs Storegade, en Sidelænge strakte sig op langs Skidenstræde, der senere efter københavnsk Forbilled er omdøbt til Krystalgade. Bygningerne var Bindingsværk paa en høj Fodmur

af Kampesten; dog var ind imod Gaarden en lang Murstrækning af Stuelængen opklinet af Ler paa et Skelet af tæt sammenbundne, halvanden Meter lange Enestammer. I den rigt udstyrede fem Fags Storstue sad Vinduerne højt; under hvert af dem var henstillet en skammellignende Træforhøjning med Plads til at bære et Par Stole eller en Stol og et lille Bord. De hvidmalede Panelvægge var dækkede af kostbare Tapetduge af hjemmevirket Lærred, kunstfærdigt broderede med hjemmespundet og hjemmefarvet Uldgarn, talende Vidnesbyrd om Datidens Husflid. Tapeternes farverige Felter gjengav 24 bibelske Billeder, hvert omsluttet af en Krans af Roser, Tulipaner og Nelliker; de var virkede efter en tilsvarende Række smaa Oliemalerier; under dem stod at læse: H. Hjort. M. P. D. L. 1709. De findes nu i Bornholms Museum.

Med Gaardsrum og Have indtog Hans Hjorts Købmandsgaard 2900 Kvadratmetre, og ude i Byvangen havde den ni Hektarer gode Avlsjorder. Fra Gaden saa man intet til Handelsboden: Der var aaben Færdsel for alle og hver fra Nordre Port i Krystalgade (tværs overfor den nuværende Hotelhave) til Vestre Port paa Storegade (ved Siden af den nuværende Amtmandsbolig). Fodgængere skød denne nemme Gjenvej over Gaardspladsen og kom herved forbi Krambodsdøren inde i Gaarden. Nordre Port var bygget skraat frem i Gadelinjen, saaledes at man med de fulde Høstlæs ude fra Byvangen, hvilke ikke kunde svinge helt paa tværs i det snevre Skidenstræde, kunde fortsætte Svinget ind igjennem Porten. At opnaa dette var vigtigere for Datidens Bygmestre end snorlige Gader; og dette Bygningstræk forklarer mangt et Knæk i vore Købstæders Husrækker.

Ind i disse Købmændsgaarde svingede paa Markeds- og Torvedage den ene Bondevogn efter den anden. Hestene sattes i Stald; Gaardens Kunder bødes ind til Kaffe i Dagligstuen. Paa den anden Side af Forstuen laa Boden, hvis smaa varefyldte Vinduer vendte ud til Gaardsrummet; langs dens Vægge, bag dens Disk og under dens Loft fandtes i broget Blanding Urtekram, Bissekram, Jernkram, Tøjer, Farver, Porcelæn, Glas, alskens Redskaber til Fiskeri og Jordbrug. En Lem i Gulvet førte ned i Kælderen, hvorfra Forraadene fornyedes, og i hvis Lønkroge dulgtes indsmuglede Silketøjer og Vine. Bag Boden laa Købmandens lille Kontor, i hvilket de faste Kunder bødes ind for at slutte Handelen og drikke Lidkøb, oftest en Tuskhandel med Købmandsvarer for Bondelandets Frembringelser. Rede Penge saas sjældent paa Bornholm; endnu omkring 1860 afgjorde velstillede Gaardejere deres Huslæges Aarskrav med en Tønde Rug og en Td. Byg.

Fra Kontoret styrede Købmanden som Reder de Skibe, som hjembragte og udførte hans Varer, og af hvilke han selv var Ejer, helt eller delvis. De fleste Handelsherrer i Rønne førte selv som Skippere deres Skuder til og fra København eller Lybek; alt imens styrede deres Hustruer og Bodsvenden Handelen hjemme. Og blev saa Skipperen borte paa Søen, kunde det ske, at den lykkelige Bodsvend arvede hans Sæde i Købmændsgaarden i et og alt. Saaledes giftede Rønne Borgermester Herman Mortensen Bohns Datter Barbra sig i November 1680 med sin Bodsvend Hans Markmand, efter at hun to Aar tilforn havde mistet sin første Ægtefælle, Købmand Jens Hansen, Søn af den kendte rige Handelsherre Hans Jensen paa Kristianshavn, fhv. Ridefoged paa Bh.

Gamle Gaarde og Huse.

Af de gamle Gaarde paa Storegade er én, Borgermester Peder Lavridsen Møllers Gaard, nævnt i Historien. Da Bornholms svenske Landshøvding Johan Printzensköld 8. December 1658 ved Firetiden i den fremvældende Aftenscumring red sit sidste Ridt ind ad Rønne Storegade, tog han ind hos den nævnte Borgermester og sad endnu ved sit Maaltid i dennes Stue, da Jens Pedersen Kofoed med sine Fæller i Opstanden modigt traadte ind, tog ham til Fange og førte ham ud paa Storegade, hvor han uden for Raadhuset blev skudt ned. Af de Bornholmere, som senere have skildret Opstanden 1658, har J. W. Marckmann henlagt Printzenskölds Tilfangetagelse til det søndre Hjørnested af Snellemark, medens P. N. Skovgaard har nævnt dettes Nabogaard mod Syd. Have de heri, som man maatte tro, fulgt gammel Overlevering i Folkemunde, har denne ført dem paa Vildspor. Af Højesterets Dombog (1684 ^{20/9}) fremgaar, at Borgermester Peder Lavridsen Møllers Gaard havde mindst to Gaarde i Række Norden for sig (Amtsskriver Niels Nielsens og Borgermester Hans Kofoeds), og af Rønne Skatteregister for 1668 ses, at begge de nævnte Borgermestre boede i Byens Østre Kvarter. Peder Lavridsen Møllers Gaard, i hvilken det første Overfald paa Printzensköld skete, maa herafter være at søge i Storegades østlige Husrække. Man tør derfor slutte sig til den Overlevering i Folkemunde, der har udpeget Kaptajn Jørgen Stenders Gaard, nu Socialdemokratiets Bogtrykkeri (Matrikel Nr. 946), som Stedet for det nævnte Optrin; endnu 1756 var Husrækken Nord for denne ikke gennembrudt af den senere fremkomne Sidegade Nygade.

Paa Hjørnet af Søborgstræde laa indtil 1874 som Latinskolens Gjenbo et lavt, sex Fags Hus (Matrikel Nr. 948), der helt med Urette nød historisk Ry og derfor afbildedes i Illustreret Tidende, inden det nedreves. Fra dets Gavlluge skulde Klavs Høg have afgivet det Skud, som dræbte Printzensköld. Dennes virkelige Drabsmand, Villum Clausen Kelov (gift med Jens Kofoeds Søster Karen), var med i at tage Printzensköld til Fange i Borgermesterens Stue og skød ham saa ned ude paa Gaden. Det nævnte Hus var smykket med et Træbilled, „som Skoledrengene i de mørke Aftner med Gysen ilede forbi“, og som sagdes at forestille den dræbte Landshøvding. Det har sikkert nok været et Billed af den ukendte Byg-herre, som lod Huset opføre Aar 1600 og i dets Portbjælke, der nu gemmes i Bornholms Museum, udskære den Indskrift: I H S [Jhesus]. Er Gud med os, Hvo kand da være imod os. Anno 1600.

Ogsaa Nabohuset (en Del af Matrikel Nr. 1027) til det nordre Hjørnested af Snellemark tillagdes der med lige saa liden Føje historisk Ry; et Billed af det optoges i Hver 8 Dag 1914, 10. Maj. Først nu i 1918 stod det for Fald; men kækt skød det sine tre lave Bindingsværksfag en Meter frem foran den øvrige Husrække. Det var den sidste Rest af et ældre Hjørnested, og i dette sagdes Czar Peter den Store at have indtaget sit Maaltid under et Besøg i Rønne 1716. Sandheden er, at den vidtberejste Czar aldrig naaede at gæste Rønne; havde han sat Pris paa det, kunde han dog saare nemt have gjort det. Paa Krystogt i Østersøen med en mægtig dansk-russisk-engelsk Flaade gik han 24. Avgust 1716 i Land i Sandvig og overnattede der. Bornholms Kommandant,

Generalmajor Voldemar Reedtz, gjorde alt i Stand til hans forventede Komme til Rønne den følgende Dag. To Signalskud samlede Borgerkompagnierne ved Vagtboden paa Havnepladsen. Arkelimesteren drog med Konstabler og Haandlangere ud til Reedtzes Batteri under Kastellet, hvor Kanonerne laa ladte; saa snart en Signalstang rejstes mellem Vagtboden og Skibsbroen, skulde Salutskudene dundre for Hans Czariske Majestæt. Ventetiden faldt lang. En Fiskerknøs, som endnu var for ung til at staa i Militzen, havde haft en Baadsmast hjemme til Eftersyn; han fandt Tiden passelig til at bære den ned i sin Ege, som laa ved Skibsbroen. Mastestangen forførte Arkelimestren, „at hand iche vidste andet, end som det var dend rette Signall, og begynte saa at skyde“ et firepundigt, et fempundigt, et tolvpundigt, et fjortenpundigt Kanonskud og saa to Skud af selve Attenpundigeren. Syv og tredive dyre Pund Krudt maatte afskrives i Regnskabet som forbrugte uden Nytte; Czar Peter kom alligevel ikke til Rønne. General Voldemar Reedtz var næppe god at komme nær i de Dage; men hvem der vel nok har taget sig en lun Latter, var vist den uvidende Fiskerdreng, maaske i muntert Selskab med Borgermilitzen [Se Børnh. Saml., IV. B., 1909, S. 175—180].

I Apothekergaarden paa det søndre Hjørne af Nygade (Matrikel Nr. 945) har Rønne Apothek stadig været til Huse, siden Johan Friderik Dircks grundlagde det med kongeligt Privilegium af 24. Oktober 1760. En Skildring af denne mærkelige Læge og Apotheker, som tillige nød Skarpretterløn fra 27. September 1780 til sin Død 19. November 1802, er givet i Hospitalstidende 1904, S. 479—82, og i Børnh.

Saml. V. B., 1910, S. 70—83. — Amtmandsgaarden (Matrikel Nr. 895) var tidligere Skipper H. H. Siemsens Gaard; Amtmand Krabbe købte den og afhændede den 1840 til Staten som varig Embedsbolig. — Kommandantgaarden (Matrikel Nr. 880) paa det søndre Hjørne af Rosengade, oprindeligt Skipper Herman Madsen Bohns Gaard, solgtes 1844 efter hans Enkes Død til Staten. — Den gamle Latinskole flyttedes, da C. S. Andresen 1787 var blevet dens Rektor, fra Kirkepladsen ind til Leje i hans Gaard i Søborgstræde; da han drog bort 1806, købte Staten Gaarden til Skole. Dens Gavl laa tilbage trukket fra Storegade, og først 1835 ved Købet af Naboen mod Syd, Overkrigskommissær Andreas Fuglsang Raschs Gaard, rykkede Latinskolen frem i Storegades Husrække. Ved senere Udvidelser 1889 og 1890 har Statsskolen yderligere optaget i sig de to næstfølgende Huse i Storegade.

Et Særpræg fra ældre Tid har den brede Del af Storegade i sine sammenhængende, kun af Laager og Porte afbrudte Husrækker. Her ses næsten ingen af de lange Havegærder, som bringe Afvexling ind i Billedet af alle dens Sidegader. Som det fremgaar af Bykortet fra 1756 i L. de Thurahs Beskrivelse over Bornholm, traadte dette Særtræk allerede den Gang frem, stærkere end nu, da den tættere Bebyggelse har bragt Haverne til at svinde ind ogsaa i andre Gader. Kun enkelte af Hjørnестederne ved Færdselsvejene ned til Stranden havde Gavlen frem mod Storegade. Det middelalderlige Sammenkniberi af Gavl ved Gavl vendt ud imod Gaden var ukendt i Bornholms Byer, som ikke var lukkede inde bag Volde og Grave. Hver Gaard bredte sig med For-

siden ud imod Gaden og havde sin rummelige Gaards- og Haveplads bag sig. Her var Rum nok og kun Brug for Huse paa ét Stokværk.

Gamle Slægter.

Af de store Købmandsslægter, som have vandret paa Rønne Storegade, kan Slægten *Kofoed* føres længst tilbage. Peder Kofoed var en Stormand, da han 16. Juli 1510 næst efter Præsterne, men foran selve Landsdommeren paa Bornholmernes Vegne maatte udlove Lybekkerne en Brandskat paa otte Tusend Lod Sølv, efter at disse fem Dage forud havde overfaldet Landet. Selv maatte han som Gidsel for Skattens fulde Ydelse lade sig føre til Lybek og kom først ved Aarets Slutning tilbage til Bornholm. Han var Borgermester i Rønne 1522 og 1532 og blev efter alt at dømme Stamfader til den store Kofoedsslægt, selv om dennes 1786 trykte Stamtavle ikke kendes ved ham. I Rønne stod Slægten højt indtil 1645, da Borgermester Peder Hansen Kofoed (1598—1648) under Svenskernes Overfald paa Bornholm fremmede en Overenskomst med Fjenden om en Brandskat paa ti Tusend Rigsdaler og ved sin hele landsforræderiske Optræden paadrog sig en Landsforvisningsdom. Hans Søn Kapitajn Jens Pedersen Kofoed (1628—1691) gav Rønneslægten ny Glans ved sin Del i Opstanden mod Svenskerne 1658, men havde som Følge af sit Ægteskab bosat sig i Hasle.

En anden Rønneslægt, som igjennem Hundred Aar nævntes blandt Byens første, var Slægten *Kames* eller, som Bornholmerne udtalte Navnet, Kam. Det var dem fremmed; Slægten var rimeligvis indvandret

fra Skotland. Elsebet Kames blev omkring Aar 1552 gift med den bornholmske Adelsmand Henning Gagge, Kongens Jurisdiktfoged paa Bornholm; Ægteparret ejede Almegaard i Knudsker Sogn, et Par Kilometre Nordøst for Rønne; her døde han 29. Juni 1562 og hun 23. Oktober 1578. Hun var, efter Tiden at dømme, Søster til eller Datter af den ældste Claus Kames i Rønne, hvis Hustru Margrete døde 10. Maj 1593. Denne havde, siger Sagnet, i en Dyrtid sat et stort Forraad Brød til Bagning i sin Ovn, da en Stodder tiggede om Brød ved hendes Dør; hun afviste ham med de Ord: „Jeg ejer selv ikke Brød i Huset.“ Da hun senere skulde tage sine Brød ud af Ovnen, fandt hun sit Ord gjort til Sandhed, idet alle Brødene var forvandlede til Sten. De bornholmske Stenbrød tilhøre ikke Sagnriget; Greve Christian Rantzov, som 1661 kom til Landet for at tage Bornholmerne i Ed til deres nye Arvekonge Frederik den Tredje, førte et af dem med sig over til Kongen, og Magistraten i Rønne udstedte sit Vidnesbyrd, forsynet med Stadens Segl, om at det virkelig var blevet til paa den skildrede Maade. Endnu Hundred Aar senere saas dette vidunderlige Stenbrød paa det kongelige Kunstkammer i København. En yngre Claus Kames sad 1648 som Raadmand i Rønne sammen med sin Søn Claus Clausen Kames, der var Byens Borgermester 1658 og 1661 og greb virksomt og kraftigt ind i Opstanden mod Svenskevældet 1658, da Landets samlede Stænder 9. December valgte ham til midlertidig Landshøvding i den dræbte Printzenskölds Sted. Efter sin Slægtning Sivert Gagges Død 30. Juli 1661 tog han ud at styre Myregaard i Aaker Sogn for hans Enke; efter hendes Død flyttede han i Slutningen af

Aaret 1667 til Baasegaard i Nilarsker, hvor han døde omkring Aaret 1676. I Rønne hørtes senere kun lidet til Slægten Kames.

Næst i Tidsfølgen blandt Rønne Storkøbmænd rykkede Slægten *Bohn* ind. Skipper Herman Bohn, som rimeligvis fra det lybske Omraade var flyttet til Rønne, købte 1585 i Lybek ti Tusend Mursten for Lensmanden paa Hammershus. Da Tildragelserne 1645 havde skudt Kofoedslægten til Side, blev Byens fem Raadmændsposter indtagne af Claus Kames og hans Søn Claus Clausen Kames, af Herman Clausen Bohn, Morten Henningsen Bohn og Herman Mortensen Bohn. Endnu omkring 1760 ejedes fire af de største Købmændsgaarde paa Rønne Storegade af Bohn'er. Slægten Bohn tog længst virksom Del i Byens Ve og Vel. Købmand Herman Bohn (1682—1773) lod 1729 opbygge sit nye Hospital paa det nedrevnes Plads. Købmand Jochum Ancher Bohn (1756—1809) fik 1806 bygget Byens første Danske Skole som Hospitalets Nabo. Han var Broder til Legatstiftersken Etatsraadinde Marie Kofoed (1760—1838). Ved hans Død 1. Maj 1809 gik Navnet Bohn ud af Rønne Bys Krønike.

Efter Aar 1600 synes de kendte Købmændsnavne *Colberg* og *Wichmann* indvandrede i Rønne Borger-skab, efter alt at dømme fra Østersøens Sydkyst. Slægten *Raschs* Stamfader er Philip Rasch, der var født 5. April 1648 paa Unevad Gaard i Sønderjylland, Søn af Herredsfoged Jes Rasch, og som 1668 bopsatte sig som Skipper i Rønne, hvor han døde 2. Marts 1722. Et mærkeligt Spil af Skæbnen førte Navnet *Arboe* hid. Otto Johan Poulsen Arboe var født 1666 i Viborg og virkede fra 1688 til 1692 som

Konduktør ved Bygningen af Kastellet og de andre Fæstningsværker omkring Rønne; han giftede sig her 24. September 1689 med en Borgerdatter Karen Onsbjerg, men kaldtes af sin militære Tjeneste atter bort fra Bornholm. Dette Ægtepars Sønnesonner Otto og Peter Poulsen Arboe optog omkring Aaret 1745 Tilvirkningen af Stueuhre, de gode „gamle Bornholmere“, og grundlagde hermed et paa Bornholm nyt Haandværk, som blomstrede frodigt i det følgende Hundred Aar for saa at dø ud. I Aaret 1838 udgjorde de 38 Uhrmagere med deres 40 Svende og Drengene den talrigste Haandværkerstand i Rønne.

Ogsaa andre Slægter, som til Tider ere traadte frem i Rønne Bys Handelsliv, ere indvandrede udefra. I Slægten *Boss* er den første kendte Mand Arendt Boss, der som Sergeant i Byens Milits var med i Toget mod Hammershus 9. December 1658. Slægten *Wolfsen* skal være kommen fra Skotland til Svanike, hvor Skipper David Wolfsen var bosat 1629 og senere blev Raadmand. Navnet var Bornholmerne fremmed; de skrev David Olsen. Grene af denne Slægt bosatte sig omkring Aar 1700 i Rønne, hvor Albret Wolfsen var Hospitalsforstander 1711. Christian Leegaard Wolfsen, født paa Kristiansø 1746, bosatte sig 1770 i Rønne som Skipper og døde her 1809; han blev Fader til den dristige Kaperkapitajn, senere Toldinspektør, Ridder Caspar Henrik Wolfsen (1781—1836), og Farfader til Grundlæggeren af Fajance- og Majolikafabriken „Søholm“, Herman Sonne Wolfsen (1811—87). Mester Baltser *Engel* (1659—1718) kom som Kirurg („Barberer“) fra Nakskov til Hasle, hvor han døde 1718, og hans Børn spredtes over Bornholm. Jørgen *Stender*, født 1702 i Sønderborg, kom

som Bogbindersvend til Rønne og døde her som Borgerkapitajn og Købmand 1773; han nød den Lykke at kunne gifte sig fem Gange, den ene Gang med den rige Amtsforvalter Christopher Horns Enkefrue Anna Magdalene Busch fra Kannikegaard, og at grundlægge den store Slægt Stender. Hans Henriksen *Schor*, barnefødt paa Lolland, blev 1691 Amtsforvalter paa Bornholm og gennem sit Ægteskab med den rige Købmandsdatter Elsebet Povlsdatter Kofoed fra Svanike Stamfader til Slægten Schor.

En stor Del af de bornholmske Slægter nedstammer fra hidkaldede Præster. Jens Hansen *Sode*, 1632 Sognepræst i Hasle og Rydsker, død af Pesten 1654, — hans Eftermand og Svigersøn Povel Hansen *Ancher*, kendt som Bornholmernes Leder i Opstanden 1658, død som Provst 1697, — dennes Svoger Oluf Nielsen *Sonne*, Sognepræst i Østrelarsker fra 1657 til sin Død 1672, — Didrik Svendsen *Funch*, Sognepræst i Aaker fra 1676 til sin Død 1687, — Ole Frandsen *Togsværd*, Præst i Rø 1715, i Østrelarsker 1718, død 1751, — Hans Christian *Mahler*, Sognepræst i Olsker fra 1723 til 1759, — Christian *Winsløv*, Sognepræst i Povlsker fra 1788 til 1812, — alle grundlagde de i deres frugtbare Præstegaarde kendte bornholmske Slægter. — Ogsaa Slægten *Bidstrup* turde i sit Udspring høre ind under Kirken; Navnet (Bispetorp) findes ikke som Stednavn paa Bornholm, hvor Torper eller Landsbyer ikke have dannet sig, og er rimeligvis hidført fra Sjælland. Nikolaj Jensen Bistrup var Degn i Olsker 1734—64 og hans Broder Hans Bistrup Degn i Vestremarker 1764—74. Men der findes ogsaa andre Bidstrupslægter. — Slægten *Predbjørn* nedstammer fra en Datter af Provst Claus Predbjørn-

sen Langsted, Sognepræst i Bolsker fra 1671 til 1682.

Ved saaledes at følge de gamle bornholmske Slægter studser man ved at se saa mange af dem have sit Udspring i en andet Steds fra indvandret, „ført“ Stamfader. Det gælder ikke blot de i Rønne indlevede Slægter; det gjenfindes rundt om i de andre Byer og i Landsognene. Slægten *Rømer* nedstammer fra Hans Remer, der blev Landsdommer paa Bornholm 1550. Slægten *Müllers* Stamfader er Ancher Anthoni Müller, der, født i Kallundborg 1654, blev Landsdommer paa Bornholm 1687, ejede Vallensgaard i Aaker Sogn og døde 26. Februar 1716. Slægten *Madvigs* første Mand paa Bornholm var Hans Olufsen Madvig, der, født i Blegind, 1681 udnævntes til Skovrider paa Bornholm til Løn for sit tro danske Sindelag under den skaanske Krig og døde paa sin Fæstegaard Kobbegaard i Østrelarsker Sogn 1701. Disse Slægter ere her kun korteligt nævnte som nogle af de mest kendte. Dernæst studser man ogsaa ved at se saa mange af de tidligere frødige og kundbare Slægter forsvundne, uddøde fra Bornholm. Man sander Ingemanns Ord: Tider skal komme, Tider skal henrulle, Slægt skal følge Slægters Gang.

Ikkun faa af de større bornholmske Slægter lade sig ikke føre tilbage til et fremmed Udspring, saaledes først og fremmest den vidt forgrenede Kofoedslægt som tidligere omtalt. Slægten *Jespersen* nedstammer fra Jes Per Aagesen, der 1648 var Skipper og Kræmmer i Allinge. Slægten *Dams* første kendte Mand Peder Andersen Dam (1659—1707) levede endnu 1695 som afskediget Konstabel paa Fæstningen

Kristiansø og flyttede et af de følgende Aar til Aakirkeby; da han ogsaa nævntes Peder Andersen Bornholm, har han været Bornholmer af Fødsel, rimeligvis en Dammegaardssøn fra Sydlandet. Efter Hjemstedet Vestremarker tog ogsaa Slægterne *Westh* Navn. Slægten *Marcher* udgik fra Vestremarker Præstegaard, hvor Rasmus Jensen Marcher sad som Sognepræst 1673—1726 og tog Navn efter Sognet. I Aarene omkring 1700 var det ret almindeligt Brug, at søfarende Bornholmere optog Navnet Bornholm; senere hen imod Aar 1800 faldt dette Navn for tungt og veg Pladsen for det kortere Navn *Holm*, som nu bæres af flere Slægter. Paa samme Vis toges Bynavnet *Rønne* til Kendingsnavn af der hjemmehørende Skippere og Søfolk og dækker nu over forskellige Slægter. —

Med dette Navn kaldes vi atter hjem til Rønne og dets brede gamle Storegade. Endnu i vor Tid lader en udtalt Standsforskel sig til Syne i dens to Husrækker: i dens østre Side mest store Købmændsgaarde, i dens vestre Side mest smaa Haandværkerhuse. Som mange af de tidligere nævnte Træk i Byens ældre Handelsliv kunne ses som nedarvede fra Middelalderen, saaledes har sikkert ogsaa denne Rangsforskel da været til Stede. Den Gang da Storegade noget nær var hele Rønne, husede den ogsaa Byens Haandværkere, og disse, Joen Bødiker, Grovsmed Jakob Colberg, Esper Hjulmager, Snedker Hans Raabek, Glaser Jep Liden og andre, hyggede sig sammen som gode Naboer lige over for de mægtige Købmændsgaarde.

Ind imellem de værdige Borgermænd drev nu Børnene deres Lege og Optøjer. Selv om Skolepogenes Tal sjældent naaede tredive, talte de dog godt med og var paa Færde i at skyde Nytaar ind, bære

Helligtrekongers Lys med Sang i Godtfolks Forstuer og føjte fra Hus til Hus i Narredragter ved Fastelavn. I det stille Vintermørke, da al Skibsfart var lagt op i henved fire Maaneder, fra December til Marts, trængte de adstadige Borgere selv til at faa deres Blod i Fart. Borgermilitsen skød Nytaar ind med tre dundrende Skud af selve Attenpundigeren. Den var nyligt rensset; Kanonerne rundt om i Strandskanserne stod ladte hele Aaret igjennem, og naar Konstablerne i December mødte med deres Kobberskovle for at tage det gamle Krudt ud, fandt de ofte, at Pilfingre var kommet dem i Forkøbet med dette Stykke Arbejde. Som en sidste Rest af den katholske Helligtrekongers Fest gik endnu 1839 Stjernesangernes Tog gennem Byen; efter Stjernen gik Haandværksmestre udklædte som de tre vise Mænd fra Østerland og de tolv Apostler; de bar tændte Begfakler og sang Psalmer til Hornmusik. Endnu tredive Aar senere var det festligste Optog Fastelavns Mandag Skipperforeningens Medlemmer, naar de støtte, stærke, vejrbidte Søfolk i hvide, baandprydede Skjorteærmer med Musik fulgte Vognen med den store Baad, i hvilken et Par Matroser styrede Ror og Flag, op fra Stranden igjennem Byens Gader. I lignende Tog ere ogsaa Middelalderens Skippere dragne gennem Storegade.

Rigdom og Fattigdom.

Om den Rigdom, som sankedes til Huse i Handelsbyen Rønne, vidner det Løfte, som Borgermester Peder Kofoed gav 11. Juni 1645, at den var villig til at udrede Halvdelen — 5000 Rigsdaler — af den store Brandskat, som den svenske General Wrangel

krævede af Bornholm. Da Bornholmerne fra 23. Oktober til 7. November 1662 udgav Tiendepenge af al deres Formue for at hjælpe Kong Frederik den Tredje i at løskøbe deres Land, som de med Vaaben i Haand havde vristet ud af Svenskernes Aag, indgik fra Rønne Borgere 1821 Slettedaler 3 Mark eller lidt over en Sjettedel af Summen for hele Landet. Dettens rigeste Mand, Sognepræst Rasmus Andersen Bleking i Vestremarker skattede ene 300 Slettedaler; næst efter ham fulgte de to Borgermestre i Rønne, Herman Mortensen Bohn med 250 og Peder Larsen Møller med 200 Slettedaler, medens Nabobyerne Hasle kun naaede 177 og Aakirkeby kun 250 Slettedaler og Nabosognene Knudsker 165 og Nilarsker 181 Slettedaler. En enkelt Rønne Købmands Formue vejede saaledes en hel Købstad eller et helt Landsogn rigeligt op.

En saadan Formue — to til tre Tusend Slettedaler — talte godt til i den Tid, da en Mands Dagskost sattes til otte Skilling ($\frac{1}{8}$ Slettedaler), og da en Ko kunde købes for fire Slettedaler. Handelsforholdene i Rønne var saa gunstige, at de drog fremmede Købmænd til at bosætte sig der. Tidligere er nævnt en Del saadanne, som blev Stamfædre til større bornholmske Slægter. End videre fortjener at omtales Jens Hansen, som omkring 1665 bosatte sig som Købmand i Rønne. Hans Fader var den rige Handelsmand Hans Jensen, en af de første Grundejere og Bygherrer paa Kristianshavn; for sine Pengekrav fik han af Frederik den Tredje udlagt Bøndergaarde paa Bornholm, i alt 38 Tønder Hartkorn, hver Tønde regnet til 50 Rigsdalers Værd; han døde 1671. Sønnen Jens Hansen drog til Bornholm for at føre Tilsyn

med Jordegodset og døde 1678 i Rønne. Han havde 1666 ægtet Borgermester Herman Mortensen Bohns Datter Barbra; i dette Ægteskab fødtes 1672 den senere russiske General Herman Jensen Bohn, død 1743 i Reval. En anden Mand var den tidligere nævnte Philip Raschs Broder Matthias Rasch, født 1638 paa Unevad Gaard i Sønderjylland; han deltog i Forsvaret af København under Belejringen 1658 og var allerede i Maj 1659 bosat i Rønne, hvor han handlede med Gyldenstykke og andet; her ægtede han 1664 Raadmand Herman Clausen Bohns Enke Kirstine Madsdatter og blev selv Raadmand. I en Klage over hans voldelige Haandgribeligheder 1670 udtalte de menige Borgeres Talsmænd: Borgermestre og Raad her i Byen er „it indbunden Slægt og Svogerskab med hverandre tilsammen, saa de hafuer sadt oc giort, ligesom dem lyster.“ Matthias Rasch paa-drog sig en skarp Tilrettevisning. Han udnævntes 29. August 1678 til Landsdommer paa Bornholm, fik som saadan Bugt med Skurken Amtsskriver Augustus Deckner, men fortsatte sin egen voldsomme Fremfærd, blev dømt fra sit Embede 1701 og døde i Rønne i Januar 1723.

De store Formuer sattes i Bøndergaarde, der som hjemfaldet Pant eller ved Salg gik over i Borgernes Hænder. Saaledes ejede Borgermester Peder Kofoeds Enke ved sin Død 1685 syv Gaarde, 48 Tønder Hartkorn, og Borgermester Herman Mortensen Bohns Enke, som døde samme Aar, andre syv Bøndergaarde. Mest efterstræbte var de nærmest Byen liggende Gaarde, hvis Avl kundè drives under Bygaarden, mens deres Bygninger stod tomme, forfaldne og til sidst nedreves helt. Herved opstod de saakaldte Stæle eller

bygningssløse Gaardbrug rundt om de bornholmske Købstæder. Allerede 1499 maatte Ærkebisp Byrge udstede Forbud til at afværge, at Jorder i Landsognene paa denne Vis droges ind under Købstads Frihed. I det daglige Liv gik By og Land til en vis Grad i Et; baade Hestepærer og Kokaser fandtes i ligeligt Mon paa Sogneveje og i Bygader. Endnu 1836 gik Svin flokkevis løse i Gaderne og rodede i Rendestenens stinkende Indhold, og endnu fyrretyve Aar senere hørte Kvægdrifternes Trasken ud fra og hjem til Staldene ind i Gadernes Morgen-, Middags- og Aftenliv.

Den Lykkestad, „hvor Faa har for meget og Færre for lidt“, var Rønne nu ikke. Bornholm var væsenligt indstillet paa at skulle selv brødføde sine Børn, og faldt det ind med Uaar, blev Fattigmands Kaar hurtigt ulidelige. I Sagnet om de bornholmske Stenbrød høres en Underklang af Hungersnød. Anno 1670 skildres saaledes: „Ingen mindes saadan ringe Høst nogen Tid at være gjort som i dette Aar, da de maatte her paa Landet oprykke det stakkede Straa og Ax tillige med Hænderne, kunde ikke bære enten Le eller Sax derpaa. Hvermand havde fast sin indhøstede Grøde til Julen derefter strax fortæret, havde intet til Kongen, mindre til Kirken, Præst eller Degn. Der løb omkring efter Føden paa Landet saa mangfoldige Mennesker, gamle og unge, stærke, svage, Mænd og Kvinder, Dreng og Piger, som det var storlig at forundre sig over. Det var den Dag, man havde i det ringeste fyrretyve og flere at spise [made], uanset der i Tide ved Mikkelsdag rejste her fra Landet nogle Hundreder Mennesker til andre Steder, sig udi denne besværlige Tid at opholde og nære. Heste

og Kvæg døde flux og bort, fordi der fattedes Foder til dem. Aarsagen var en stor Guds Straf; thi forholdt Gud Regnen.“

Slige Uaar gjentog sig og bragte flere og flere til Betlerstaven. De slog Følge, drog Landet rundt og tiltryglede eller tiltvang sig Føde, Gaver og Nattely. Mange slog sig ned i Rønne, hvor der 1780 og 1800 hørtes stærke Klager over, at arbejdsføre søgte deres Udkomme i Betleri; det sidste Aar regnedes der at være 200 Betlere, som faldt de andre 2200 Rønnebo til Byrde. Til Trods for denne utaalelige Tilstand vakte Indførelsen af fast Almisse ved Forordningen af 6. Juli 1803 almindelig Gæring og Misnøje mellem Borgerne, som i Udskrivningen af Fattighjælp saa et nyt Skattepaalæg og søgte om, at alt maatte blive ved det gamle. Hellere end at yde det dem paa-lignede Bidrag lod henved Hundred Borgere sig udpante; alle var fælles i at afholde sig fra at gjøre Bud ved Avktionen over det udpantede Gods. Sognepræsten og Skolens Rektor, som havde støttet Gjennemførelsen af den nye Ordning, høstede i Højtids-offer overvejende Halvskillinger. Men Amtmand Mandix lod sig ikke standse og gennemførte den kongelige Fattigvæsenforordning, som hurtigt viste sig at raade Bod paa Fortids Uskik.

Om Folketallet i Rønne vides noget sikkert først langt fremme i Tiden. I hvert af de store Pestaar 1618 og 1654 bortreves omkriug 300 Rønnebo; Folketallet har maaske da været 800. I Aaret 1658 regnedes der at være 150 Borgere og dertil 2 Borgermestre, 4 Raadmænd, Byfoged, Byskriver, Kæmner og Tolder, altsaa 160 Husstande i alt. Aar 1671 sagdes Borger-skabet at tælle 200. Aar 1710 sattes Folketallet til

1447, og 1753 taltes 1956, deraf 621 Børn under femten Aar, og Kvinderne havde et mærkeligt stort Overtal (212) over Mændene. I de følgende 34 Aar steg Folketallet med knapt 200 Mennesker. Aar 1801 taltes 2436 og Aar 1834 fandtes 3897 Rønnebo. Senere Folketal ere 5505 for 1870 (Kvindernes Overtal 479), 9292 for 1901. Fra Aar 1600 til Aar 1900 er Folketallet steget: det første Aarhundred langsomt, knapt 50 %, det næste kun lidet hurtigere, omkring 65 %, det sidst udløbne Aarhundred (især dets sidste Tredjedel) raskt, omkring 280 %. I Løbet af dette Aarhundreds sidste Tredjedel har den gamle Købmands- og Skipperby udviklet sig til at blive Industriby.

Hansekræmmere.

Foruden sine egne Børn skulde Handelsbyen Rønne i ældre Tid give ogsaa hiddragne Hansekræmmere Husly. Det er tidligere nævnt, at sex Skipper fra Gripsvold allerede 1330 stiftede et Gilde, og at dette voxede sig saa stort, at det 1433 kunde bygge sig sit eget Jomfru Marias Kapel og hertil knytte en Præst, hentet fra Hjembyen. Saaledes var et Stykke Gripsvold (Greifswald) lagt ind i Rønne. Ogsaa fra andre Hansestæder, Stralsund, Kolberg, Lybek og flere, strømmede driftige Kræmmere hid i saa stort et Tal, at der maatte udstedes Regler for deres Handel til at afværge Indgreb i Bornholmernes Forrettigheder. 1543 lød det paa, at de efter gammel Sædvane skulde drage hjem om Vintren og atter om Foraaret komme tilbage og drive billigt og redeligt Købmandsskab.

Særligt i det store Høstfiskeri, som samlede de

prøjsiske Hansestæders Handelsflaader under Bornholms Kyster til Opkøb og Nedsaltning af Aarets Sildehøst, stimede de tyske Kramsvende over hele Øen. Det fastsloges da 1543, at Hansekræmmerne maatte holde aabne Boder og egne Bosteder og handle med Bønderne og Borgerne paa Landet fra 23. Avgust til 11. November, men uden for dette Tidsrum maatte de ikke have egne Boliger, men skulde tinge sig ind i Leje og Kost hos en skikkelig Borgermand og kun sælge deres Varer til Byens Borgere. Imidlertid blev i den Aarrække 1525—76, da Staden Lybek havde Bornholm i midlertidigt Pant af den danske Krone, de lybske Kræmmers Overgreb saa utaalelige, at Bornholmerne til sidst greb til Modværge. En Maaned efter at Tiden for den til-ladelige frie Handel var udløben, 6. December 1573 brød Rønne Borgere med Borgermestrene i Spidsen ind i Lybekkernes Kramboder, slukkede Arneilden, kastede Brændet ud paa Gaden, tilspigrede Boderne, jog Svendene ud med Vold og tog det ulovligt indkøbte Gods ud af de lybske Skuder, medens de lod Kræmmerne fra Gripsvold, Kolberg, Stralsund og Stettin uforstyrrede i deres Boder.

Menige Borgere i Rønne, Nexø, Hasle og Svanike tilsendte 21. April 1574 Lybeks Raad deres Klageskrift til Forsvar for, hvad der var sket. De mindede om deres tidligere Klager over den Ødelæggelse i deres ringe Næring, som fremmede Købmænd tilføjede dem, dagligt jo længere des mere, ved at ligge paa Landet Bornholm Aar og Dag over, holde aabne Boder, Svende og Heste og strejfe Øen rundt for at drive Landhandel under Paaskud af at indkræve deres tilgodehavende Penge; hvorledes de handlede

under deres Landfærder, saas tydeligt af, hvad Last de udskibede; ikke en Høne vilde de lade blive tilbage paa Landet, os fattige, skalydende Borgere til endeligt Fordærv og Undergang. „Men skønt vi gjentagne Gange have paamindet dem om at drive deres Salg og Opkøb inden for det fastsatte Tidsrum og derefter lukke deres Boder og drage bort, have de aldrig agtet herpaa, men givet os Skam og Spot. Iforfjor ved Allehelgens Tid havde vi dog bragt Sagen saa vidt, at de da venligt bad os om at tillade dem at indkræve deres Penge efter den fastsatte Salgstid, mod at de for Fremtiden overholdt Landets Sæd og Skik, hvilket vi venskabeligt imødekom i Haabet om, at de herefter intet Overgreb vilde øve i vore Rettigheder. Men trods deres Løfte ere de med deres Svende ifjor komne ganske tidligt om Foraaret og hele Somren igjennem, have holdt aabne Boder med Salg i Pottemaal og efter Alen, med Lod og Kvint. Hvorfor vi 24. Avgust og 16. Oktober have tilsagt dem i alt Venskab at overholde vore Privilegier og deres givne Tilsagn i ikke at handle ud over den sædvanlige Tid. Dog have de fortsat deres Handel herefter som forhen, hvorfor vi have haft Aarsag til 6. December at tilspigre deres Boder og for at tvinge dem til Forhandling at udtage nogen Havre af deres Skibslaster, hvilken Havre endnu er i Forvaring. Thi bede vi nu, at de os givne kongelige Friheder overholdes, og at saadant ubilligt og os fordærveligt Landkøb Aaret rundt afskaffes, for at vi fattige Borgere ogsaa kunne drive vor ringe Næring, og de fremmede ikke tage os Brødet helt og holdent ud af Munden.“

Forholdet var dog for dybt rodfæstet til at kunne

udryddes. Kong Frederik den Anden udstedte 12. Juni 1577 Forbud mod, at fremmede Købmænd uden Borgerskab holdt Kramboder med Salg efter Alen og Lod i Bornholms Købstæder uden for de almindelige Markedsdage og Høstmarkedet, som holdtes fra 24. Avgust til 11. November; al Omdragen paa Landet for at drive Landkøb blev dem forbudt; Borgerne skulde derimod være forpligtede til at falholde Klæde, Humle, Staal, Jern og andre slige Varer saaledes, at Bønderne kunde købe dem for skellig Pris i Byerne. Men Kongebud var Et, dets Overholdelse noget ganske andet.

Endnu halvandet Hundred Aar senere klagede Skipper Herman Clausen Bohn og flere Rønneborgere til Kongen over, at fem sex Kramsvende fra Lybek aarligt ved første aabne Vande kom til Bornholm, omflakkede Landet selv og lod Løbekællinger vandre rundt og solgte til Præster og Bønder Hør, Hamp, Humle, Lærred, Kalemank, Silketøj, Baand og Kniplinger, Jernvarer, Krydderier, Vin og fransk Brændevin samt indkøbte Stude til Udslibning, hvilken Handel havde fundet Sted i over Hundred Aar. Kong Christian den Sjette maatte da 10. Januar 1738 forbyde denne Landprang under stræng Straf; de lybske Handelssvende maatte kun sælge deres Varer til Købmændene i Byerne og herunder bruge dansk Maal og Vægt.

To Manddrab.

Næst efter dette Røre i Rønne 6. December 1573 har Historien nedtegnet et Par Drab, som ere øvede i Rønne Gader. Hans Lindenov var Lensmand paa Bornholm fra 1594 til 1610, i hvilket Aar han døde.

Han havde staaet den kendte færingske Søhane Mogens Hejnesen nær og havde en Søn Hans Lindenov, som ikke lod sig styre. I et Vidnesbyrd, udstedt af Rønne Borgermestre og Raad, siges det, at det begav sig Aar 1603, at Byfogden Bent Jonsen kom gaaende ind til Lensmanden Hans Lindenov her i Byen, som da var sengeliggende, og traf hos ham Sønnen og Slotsskriveren Jens Bentsen, da kom der uden for Gaarden nogle drukne Karle og buldrede med en Tromme, og Byfogden sendte dem Bud, at de skulde være stille og ikke gjøre Lensmanden Uro i hans Sygdom. Om Aftenen ved Ti slet gik unge Hans Lindenov ud fra Faderens Gaard paa Vej til sit Herberg, som var hos Borgermester Espern Kofoed, fulgt af sin Dreng ved Navn Rasmus. Da hørte de endda samme Tromme buldre foran dem i Gaden, og Byfogden sendte dem endda Bud om at være stille, hvortil de svarede: Trommen var deres, de vilde gjøre dermed, hvad de vilde. Saa tog Slotsskriveren en Enestav af et Gærde og gav unge Hans Lindenov den i Haanden, og selv tog han en anden Enestav, da de ikke havde andet Værge hos sig. Da mødte dem først Lavrids Ødbersen og Esper Aage, som den Nat havde Vagt, og Slotsskriveren spurgte dem, hvorfor de tilstedte saadant Bulder, efterdi de havde Vagten; da svarede de, at de var flere end de selv, derfor kunde de ikke formene dem det. Og paa samme deres Vej kom Peder Danmark løbende alene fra de andre Urostifere imod unge Hans Lindenov, som vilde han være løbet ham ind paa Livet. Da slog Hans Lindenov ham med Enestaven et Slag paa Hovedet, hvoraf han paa tredje Dag derefter døde.

Den gamle Lensmand ydede den døde Svigerfader

Jørgen Mus og hans nærmeste Frænder Mandebod for Drabet. Det droges først frem igjen, da unge Hans Lindenov 1614 tiltaltes for at have øvet Sø-røveri og Plyndring under Bornholm og andet Steds paa Kronens Strømme 1612 og 13. For alle sine Forbrydelser dømtes han paa Herredagen i København til evigt Fængsel. Han sattes paa Dragsholm; han løslodes mod at gaa med Ove Geddes Flaade til Ostindien 1618 og tjene der i syv Aar. Der døde han 1620. Ham behandlede Faderen alt for lemfældigt. En anden af de ved Drabet medværende, Slotsskriveren Jens Bentsen, lod han derimod henrette i April 1609 som tiltalt i en Sag, der var mislig baade for Slotsskriveren og for Lensmanden Hans Lindenov selv. Det var sikkert denne Henrettelse, som Bornholms Bønder søgte at hindre ved væbnede at samle sig uden for Hammershus Port for at udfri Slots-skriveren, naar han førtes ud til Galgebakken Nord for Slottet, saaledes at Lensmanden nødtes til at lade ham halshugge i selve Slotsgaarden for lukkede Porte. Utvivlsomt med Urette er dette blodige Oprin senere henført til Lensmanden Holger Rosenkrantz's Tid [Bornholm'ske Samlinger, IV. Bind, 1909, S. 106—7].

I Aaker ældste Kirkebog findes et andet Drab kort nedtegnet: 1655, 26. Juli, En Dreng ihjelstucken om Natten paa Gaden i Rønne. Dette er det hele; selve Drabet er fundet værd at mindes, men intet Navn. Denne Forsigtighed, sammen med Tidfæstelsen, fører Tanken hen paa, at vi her utvivlsomt have for os det Drab, som greb afgjørende ind i Borgmester-sønnen, den senere fra 1658 vel kendte Jens Pedersen Kofoeds Livsbane, og om hvilket der andet Steds siges, at han uformodende kom i et Drab med en

ung Karl ved Navn Mogens Hansen. Hvad der i øvrigt er os fortalt om Jens Kofoeds Ungdom, at han som tretten Aars Dreng sattes bag Boddissen i Lybek, senere for til Søs og efter sex Aars Forløb vendte hjem til Moderens Handelsgaard i Rønne, hvis Drift han ledede, indtil hans Giftermaal 1653 med Borgermesterdatteren Margrete Sandersdatter Lesler i Hasle kaldte ham til at bosætte sig i Hustruens Fødeby, — det viser, hvorledes Livet kunde forme sig for en raskhaandet Rønnedreng. I selve Byens Liv greb han ind 1651, da det galdt at rense Rønne for Trolkvinders arge Kuld.

Trolkvinder.

Naar nu til Dags Børn glæde sig ved at se en Trolkælling futte af, aner deres legende Uskyld intet om, at Røgen fra den ildsprudende Krudthob tegner et Minde fra gamle Tiders mørke Overtro, da levende Kvinder brændtes paa Baal som Trolkoner med en Pose Krudt bundet om Halsen for at korte dem deres jordiske Skærsild. I Frederik den Andens og Christian den Fjerdes Aarhundreder fandtes talrige Trolkvinder frem paa Bornholm; der gaves næppe den voxne Bornholmer, som ikke mindst et Par Gange i sit Liv var blevet skræmmet op af Rygtet om Trolkærlinger og havde glædet sig ved at se en from, af Gud indsat Øvrighed bringe dem paa Baalet og der vinde endelig Bugt med deres Djævelskunster. Da nu den to og tyve aarige Jens Kofoed mærkede sig forgjort ved Trolldom, øvede han kun sin simple Pligt mod Gud og Øvrigheden ved at føre vedkommende Trolkvinde ind under Rettens Gænge [Rigs-

arkivet, Genealogisk Selskabs A., Capitain J. K.s Levned ved hans Sønesøn Jens Kofoed, Aar 1755].

En Karl, som havde tjent hans Fader i Købmandsgaarden, havde fra den Tid for Vane at hente sig der en Bør, en Skovl, eller hvad Redskab han kunde have Brug for, uden at spørge om Tilladelse. Jens Kofoed foreholdt ham dette som noget, han ikke længere vilde taale; og da Karlen alligevel vedblev med disse Brugslaan paa sin gamle Vis, forbød den unge Husherre ham al fremtidig Adgang til Købmandsgaarden. Karlens Moder blev saa vred herover, at hun købte en anden gammel Kone Boel Anne, der som Jens Kofoeds Amme havde fri Gang i hans Hjem, til at forgjøre ham med Troldomskunst. Jens Kofoed maa vel have sporet nogen Virkning af denne; thi en Dag sørgede han for at have Vidner skjult til Stede i Hjemmet, hvor han lod Boel drikke saa længe, til hun i sin Fuldskab røbede hele sin fule Troldom. Hermied var hendes Skæbne beseglet. Fra Købmandsgaarden gik hendes Vej lige ind i Raadstuekælderen, og 6. Juni 1652 blev hun levende forbrændt i Rønne for Troldom [Rønne Kirkebog, Bornholmske Samlinger, III. Bind, 1908, S. 141].

Nu virkede Trolkvinder altid sammen i Roder, og inden sin Baalfærd havde Boel udlagt hele sin Rode paa sex Kvinder med den Tilføjelse, at om hver af disse vilde atter udlægge sex Hexe, da vilde Bornholm iørst vorde rensat for Trolkvinder. Boel Anne kom ikke ene paa Baalet. Sammen med hende brændtes Liget af Karen Christophers, en Kvinde paa over de Firs, som gik i Barndom, sagde ja til alt, hvad Dommeren kunde finde paa at spørge hende ud om, og som heldigvis var død i Raadstuekælderen.

Thale Baadsmands brændtes 28. November 1652. Trinike Hans Vævers sad nitten Uger i Fængslet, dømtes 29. Juli 1651 af Rønne Byting til Ild og Baal, men forekom sin Dødsstraf ved at styrte sig i en Brønd. Annike Movrids Ibsens hensad ni Uger i Kælderen, men blev da løsladt mod sikker Borgen og endeligt frikendt 11. Juni 1653 af Herredagen i København, der to Dage senere ligeledes kendte den døde Trinike fri for Troldom, men dømte hende til som Selvmorderske at nedgraves i uindviet Jord. Kvindernes gjensidige Paasagn gik ud paa, at de havde været paa Blaakuld og i andre Djævelslag danset med Djævelen og ladet sig traktere af ham. Blåkulla, det øverste Højdedrag paa Øen Jungfrun i Kalmarsund, var kendt som de skandinaviske Hexes Tumbleplads. Særligt bornholmsk var deres Paasagn om, at de skulde have lært deres Troldomskunst paa Rosengaarden i Rønne.

Om Tilstanden i Raadstuekælderen udtalte Movrids Ibsen for Herredagen: Saa længe Thale Baadsmands sagde alt, hvad Landsdommer Hans Pedersen, hans Svoger Byfogden Offe Erichsen og andre vilde, da var hun afholdt, have gode, rene Klæder paa med Sko og Strømper, gik ledig og løs, ud og ind, bekom, hvad hun begærte, gik drukken, naar hun vilde, — men den Tid hun kom fastende og ædru for Retten og vedstod som Sandhed, at hun havde løjet paa Annike og de andre Dannekvinder, da tog Byfogden det fra hende igjen alt sammen, og hun maatte derefter komme barfodet og i paltuge Klæder til Landstinget. I malende Ord skildres her en Fremfærd, som findes brugt endnu langt senere imod vore Fængslers ufrivillige Gæster som et Lokkemiddel

bort fra Sandhedens Vej. — Med de to Hexebaal for Øje forstaar man, at Rygterne om den Trolddom, hvor- med Printzenskölds Enke søgte at ramme Bornhol- merne til Hævn for Drabet paa hendes Ægtefælle 1658, ikke var de dalevende Bornholmere tom Tant, men derimod grum Gru.

Raadstuen.

Rønne gamle Raadhus — i bornholmsk Tale: Raa- stouan — var lagt der, hvor Raadhusstræde skar sin krogede og stejle Færdselsvej fra Stranden op til Storegade, paa Strædets sydlige Side. Efter at det 1834 havde faaet en Afløser i det nuværende Raad- hus paa Storetorv, laa det stille og forladt hen, brugt som Pakhus, indtil det reves ned omkring Aar 1890. Vel var det en tarvelig Bindingsværkskasse, fire Fag i lige Firkant, en enkelt Stue oven paa et kampe- stensmuret Kælderrum, men alligevel: som det laa gemt inde bag en høj, stærk Kampestensmur og overskygget af Thinggaardens tætte Lindetrær, gav det en dunkel Fortids Stemning Ord. Det talte om, at her var Skipperbyen Rønnes Midtpunkt i Middel- alderen, da dets Kældermure byggedes. Saaledes lagdes ogsaa i den gamle Skipperby Nexø Raad- huset nede ved Havnen.

Hvor snevre end Rummene var, husede Raadstuen forskellige Formaal. Stuen var Raadsal, her samledes Borgermestrene og Raadmændene for at drøfte og afgjøre Byens Sager. Den var ogsaa Retssal for By- fogden, som hidop lod hente fra Kælderfængslet Mis- dæderne til strængt Forhør. Kælderen tjente desuden andet Formaal; rimeligvis udskænkedes her Øl og

Vin, Byen til Indtægt. Borgerne klagede nemlig 1562 over, at Landets Hovedsmand Schweder Kettingk havde frataget dem en Kælder under deres Raadhus og brugte den til sin Fordel; og Kong Frederik den Anden gav ham 5. December en skrap Formaning om at afholde sig fra sligt og tilbagegive Borgerskabet Raadhuskælderens uhindret. Hvad uhyggeligt Udstyr den ejede til Byfogdens Brug, ses af en Fortegnelse fra 1664: En stor Jernbolt med fire Bøjler og en Laas, en Jernbøjle med Kæde og Laas, to Par Haandkløver med Kæder, en Torturbænk. Det middelalderlige Bystyre med to Borgermestre og fem Raadmænd ophævedes 28. Januar 1682; en af Kongen udnævnt Borgermester og to Raadmænd fandtes atter fra 31. Marts 1686 til 30. November 1689. Fra da af herskede Byfogden ene i Raadstuen, hvilket Ord nu i Menigmands Øre har mest Klang af hans Dommerfærd. Under hans Forsæde holdtes her Raadstuesamlinger, hvor hvert af de fire Bykvarterers Borgere traadte op under Ledelse af en af dem valgt Formand. Ogsaa Bornholms gamle Landsting fandt Husly her, da det 1776 flyttedes fra Aakirkeby til Rønne; det ophævedes 1813.

Den svenske Landshøvding Johan Printzensköld blev 8. December 1658 fældet ved Villum Clausens Skud paa Storegade faa Skridt uden for Raadhuset. To store Kampesten, den ene en gammel Runesten, nedlagdes i Gaden til Minde om Drabet og kendetegne Stedet. Liget bares ind i Raadhuset, hvor det laa, indtil Borgermester Peder Lavridsen Møller kunde lade det sømmeligt klæde, lægge i en smukt udforet Dobbeltkiste, bære til Kirkens søndre Vaabenhus og der hæderligt nedsætte i Jorden i Februar 1659; til

Øfrølet medgik en Tønde Øl. Printzenskölds Enke Fru Anna Hård sad til Huse hos Raadmand Jens Anskarissen i Rønne, rigeligt forplejet med Rug, Byg, Malt, Smør, Stude, Kør, Faar, Lam, Gæs og Høns. Kong Frederik den Tredje tillod 21. April hende fri at henrejse med Kvindetyende og to Tjenere, hvorhen hende lystede, og kort Tid efter sejlede hun bort fra Landet til København, udstyret med godt Mundforraad.

Selve Drabsdagen 8. December 1658 tog Borgermester Claus Kames fem svenske Officerer og en Knægt fast og holdt dem som Fanger med Kost og Senge i sit Hus i femten Dage. I Borgeren Christian Plamans Hus optoges 15. December ni svenske Fanger for otte Dage, i hvilke de foruden Kosten dagligt fik Øl og Kringler, Brændevin, Tobak og Piber. Alle disse femten Fanger flyttedes 23. December fra Rønne, rimeligvis til Underhold rundt om paa Landets Bøndergaarde. Med disse Kendsgjærninger, hjemlede i Bornholms Lensregnskaber 1658—61, turde det maa-ske lykkes endegyldigt at kuldkaste al den hadefulde Løgn, der er Bornholmerne paasagt om den store Svenskeslagtning, om at Printzenskölds Søn døde af Nød og Vanrøgt paa Bornholm, og andet af samme Surdej.

En svensk Galiot Spes løb 27. December ind under Sandvig med 63 Ryttere om Bord, som skulde undsætte Svenskemagten paa Bornholm. Det lykkedes Bornholmerne at faa dem i Land som Fanger, og da de ikke kunde huses paa Hammershus, førtes de den næste Dag til Rønne og indsattes i Raadhuskælderen her. I dette trange Rum maatte de forblive i fire Uger, i hvilken Tid Claus Kames skaffede dem

Kost. De førtes bort herfra 26. Januar 1659, efter alt at dømme til København om Bord paa de hollandske Skibe, som 8. Januar havde bragt en dansk Hærstyrke til det gjenvundne Land Bornholm. Enkelte af de svenske Ryttere var dog forinden brudt ud af Fangekældereren.

Den af en Graastensmur omhegnede Gaardsplads omkring Raadhuset var Thinggaarden, hvorpaa Rønne Bything holdtes, endnu henimod Aar 1700 under aaben Himmel. Dette samt andre til Raadhuset knyttede Forhold vises i Byfogden Christen Christensen Lambergs Redegjørelse for Rønne Bys uvisse Udgifts Regnskab 1684:

Olle Bysvend [Oluf Truesen] hans				
aarlige Løn	— 9 Daler	„ Mark	„ Skilling	
samt 1 Par Sko og dem at lade fly	— 1	— 2	—	
Ladet Kælderdøren Hængsel og ny				
Stabel gjøre og Muren igjennem-				
bryde, dertil Jern, Kalk og Ar-				
bejdslø	— 3	—		
Sammetid Kældereren ladet renovere	— „	— 3	—	
En Laas købt til Stokken for	— „	— 1	— 4	—
Ladet Bolte forfærdige med tvende				
Jernbøjler til at lade slutte Fan-				
gerne med Benene udi	— 1	— 2	—	
Købt en Haandskrue, Jern og Lænke,				
til at fængsle Misdædere udi	— 2	—		
Paa Thinggaarden nyt Fyrrebord og				
Thingstokkene [Bænkene] med				
nye Pæler under, for Tømmer,				
Sav- og Arbejdslø samt Kost				
udi den dyre Tid	— 5	— 2	—	
Tiende Pending af Indtægten, efter				
som Lønnen er ringe og Bøder-				
nes Betaling ikke udi rede Penge				
kan bekommes, formoder aller-				
underdanigst mig vorder godt				
gjort, som er dette Aar	— 3	—		

Summa 26 Daler „ Mark 4 Skilling

At denne Udbedring af Raadhuskælderen var stærkt tiltrængt, fremgaar af, at samme Aar indsattes tre Krybskytter her som Fanger; de to brød ud efter flere Ugers Fængsel, og af disse fandtes den ene som Lig i Strandbredden, og den anden indfangedes saa frostbidt og forkommen, at Byfoged Lamberg maatte holde ham i Kost og Husly i sin egen Gaard i ni Uger, inden han efter Dom kunde sammen med den tredje overskikkes i Jern til Bremerholm.

Paa Loftsrummet under Raadhusets Tag forvaredes Ammunitionen til Rønne Artilleripost. Allerede 1690 klagedes der over, at Krudtet ikke kunde ligge tørt her under Vintrens Snefog og Tøbrud. I en Storm Natten mellem 17. og 18. November 1711 faldt Raadhuset ned; kun Kælderen's Graastensmure blev staaende, men mere og mere brøstfældige, da der gik henved atten Aar, inden Rønne atter fik sit Raadhus rejst i den Skikkelse, som det havde i sit sidste halvandet Hundred Aar. Det bar over Indgangsdøren en Stenplade, hvorpaa saas Frederik den Fjerdes kronede Navnetræk, hans Valgsprog „Dominus Mihi Adiutor“, Aarstallet 1729 og derunder følgende Vers:

Frygt Gud: vær Kongen tro! gør hver Mand Rett og Skiell,
Saa skall du stedtze boe i Fred og lewe well.
Hver ærlig Mand, som seer paa mig, kand ind og ud frit gange,
Mens Morder, Hore, Tyv og Svig min Kielder tar till Fange.

Stenen findes nu indmuret i det nuværende Raadhus's Forsal over Indgangsdøren til Arrestgangen.

Statsfanger.

Som Raadhusets Gjenbo langs den nordre Side af Raadhusstræde laa en lang smal Huslænge med sit gamle Dages ydre og indre Udstyr, indtil ogsaa

den nedreves for en tredive Aar siden. Gavlen gik ud til Storegade, og ud mod Raadhusstræde havde den sin Have med store Lindetrær bag det svære Stengærde. Den tilhørte Købmand Christian Leegaard og senere hans Enke indtil hendes Død 1766 og brugtes af dem til Udlejning; og den fik en mærkelig Lejer i Frøken *Justine Cathrine Rosenkrantz*. Som Hofjomfru hos Christian den Femtes Dronning var hun i den farlige Alder af Fyrre blevet saa indtagen i en ung Hofjunker, at hun paa selve Københavns Slot 27. Marts 1699 havde forsøgt at forgive dennes Trolovede, Hofjomfruen Anna Emilie Dalvig. Hun var blevet dømt til Halshugning; men Frederik den Fjerde nøjedes med at forvise hende til Bornholm, og 3. December 1700 kom hun fra Blaataarn til Rønne. Her boede hun, som forhenværende Hofdame med en aarlig Pension af 200 Rigsdaler, førte Hus med Tjenerskab, ellers stille og rolig til sin Død 25. August 1746. Hun fik sit Gravsted i Rønne Kirke; da hendes udenlandske Arvinger ikke meldte sig, tilfaldt en Del af hendes efterladte Midler, 466 Rigsdaler, Kongens Kasse.

Senere boede den kendte Amtmand Johan Christian Urne til Leje i samme Sted. Han kom hid som Amtmand 26. Oktober 1740, viste sig særdeles flittig og nidkær i sin Gjerning, som han omfattede i smaat og stort med en altid aarvaagen Omhu, han gik stærkt op i den, maaske vel meget i det smaatskaarne. Sin rørende Iver for alt bornholmsk Væsen lagde han for Dagen i sine store Samlinger af skriftlige Optegnelser, der nu, indlemmede i Rigsarkivet og i de to store Bibliotheker i København, give Historikerne et uundværligt og fast lagt Grundlag for deres Frem-

stilling. Han var født 5. Marts 1705, var Amtmand indtil 16. November 1778 og døde i Rønne 12. April 1787.

Frøken Justine Rosenkrantz havde haft en værdig Stalsøster i Mordstiftersken Fru *Regidse Grubbe*. Denne var 1639 blevet gift med Christian den Fjerdes Søn Hans Ulrik Gyldenløve og var 31. Januar 1645 blevet Enke. Til hendes standsmæssige Underhold skænkede Frederik den Tredje hende 10. Februar 1665 at nyde for Livstid Aarsafgifterne af 178 Bøndergaarde og 4 Huse paa Bornholm samt af Nexø og Fiskerlejerne Gudhjem, Mælstad og Snogebæk; hertil lagdes 11. September 1666 yderligere Afgifterne af 70 Bøndergaarde og Raadmandspengene fra Rønne; i alt blev det 2900 Rigsdaler af 1820 Tønder Hartkorn. Hun var en djævelsk stolt Kvinde. Da hun vilde bygge sig et storladent Gravsted i Frue Kirke, kunde hun ikke lade sine Naboer der i Fred. I København boede hun Side om Side med Grevinde Birgitte Parsberg og kom i Strid med hende om Indblik fra sine Vinduer og Tagglugger ind i dennes Gaard. Hun forlokkede da en syttenaarig adelig Frøken Agnete Sofie Budde i Grevindens Hus til at give denne Rottekrudt. For sit Mordforsøg blev Frøken Budde halshugget paa Københavns Slotsplads 6. September 1678, medens Højesteret 26. Avgust dømte Fru Regidse Grubbe til inden otte Dage at forføje sig til sit Forleningsgods paa Bornholm og under Livsstraf at forblive der.

Regidse Grubbe sejlede 19. September 1678 til Bornholm og sad nu i Rønne og tærede Landets Fedme. Den var hende jo rigeligt tilmaalt, selv om Christian den Femte ved den store Inddragning af

Naadegaver 20. November 1680 tog Godset tilbage mod at yde hende en Aarpenge paa et Tusend Rigsdaler. Hendes umaadelige Stolthed forlod hende ikke. Hun laa i stadig Strid med Bornholms myndige Landsdommer Matthias Rasch. Kongelig Majestæts Byfoged Christen Christensen Lamberg bankede en Dag paa hendes Dør for i lovligt Ærind at optage en Vidneforklaring af hende; hun sad bag Vinduet og saa med Latter paa, hvorledes Tjeneren paa hendes Bud lod Byfogden pakke sig ned ad Trappen. I Rønne Kirke lod hun ophænge en pragtfuld Tavle til sit Minde; den bar det selvfærdige Vers:

Der Falskhed slem forfølgte mig, da gav Gud Lycke,
 At Had og Avind mig ey kunde slet fortrykke,
 Men see! jeg er enda som Olie Træet grøn
 Og blir i Herrens Huus med Fred og Glæde skøn.
 De som med Løgn og Had mig trængde, Gud vil plage
 Med Vee og Smerte stor i alle deres Dage,
 Mens Troe og Haab til Gud, en god Samvittighed
 Den over vinde skal ald saadan min Fortred.

Da Christian den Femte overværede Højmesseprædiken i Rønne Kirke 8. Maj 1687, skar de fire sidste Linjer ham saa ufromt i Øjnene, at han lod dem overmale. Først som Lig førtes Regidse Grubbe 20. Marts 1689 bort fra Bornholm og fandt forhaabeligvis varig Ro i sit Gravsted i Københavns Frue Kirke.

Andre Statsfanger sendtes til Bornholm, ikke i Følge Lov og Dom, men kun efter et af deres Slægtninge udvirket Kongebrev. Christian den Femte gav 28. April 1685 Befaling til, at den sindssvage Frøken *Sofie Henriksdatter Thott*, født 1645, den lærde Fru Birgitte Thotts Broderdatter, fra Københavns Citadel skulde føres til Hammershus. For 2 Rigsdaler om Ugen paatog Vicekommandant Voldemar Blinck sig

hendes Underhold her, hvortil hun kom 2. Maj 1685. Da han døde 7. Maj 1692, optoges hun fra 14. Maj 1693 i Huset hos Amtsforvalter Schor i Rønne for halvanden Rigsdaler om Ugen til Kost, Klæder og nødtørfigt Underhold. Her døde hun 11. December 1699 og Schor lod hende jordfæste i sit Lejersted i Rønne Kirkes søndre Vaabenhus.

Paa samme Vis lod Christian den Femte 1697 Generalmajor Ejler Holchs fraskilte Frue *Ingeborg Dorteia Vind*, som havde forsyndet sig i sit Ægteskab og 1695 giftet sig under sin adelige Stand med Johan Frederik Pintzfeldt fra Hamborg, forvise til Bornholm, hvor hendes Slægtninge skulde sørge for hendes Underhold. Hendes Broder skrev da 2. Oktober 1697 til Kommandant Andreas von Buggenhagen: „Dette medfølgende miserable Kreatur er vor Søster, som har skikket sig saaledes, at Hans Majestæt efter Familiens Ansøgning har expederet denne allernaadigste Ordre. Nu er os vel bevidst, at Slottet er i slet Tilstand; altsaa have vi den Tillid til Hr. Obersten, at hende maatte laves tvende Kamre til, hvor hun kunde være i Varme og have en Skorsten at koge i, og at det maatte ske med mindste Omkostning, muligt er; og siden saaledes forvares, at hun ej faar Lejlighed at gjøre flere Sottiser.“ I disse trange Rum paa Hammershus tilbragte hun nogle Aar, indtil det tilstedtes hende at flytte til Rønne, hvor hun døde, halvfjerdsindstyve Aar gammel, og jordfæstedes 2. Marts 1730. Hendes Datter Elisabeth Sofie Holch, født 29. Januar 1693, var 11. Oktober 1715 blevet gift med Sognepræst Hans Rasmussen Marcher (1684—1742) i Nyker og døde 19. Januar 1774.

Frederik den Fjerde formildede 21. Januar 1713 Dødsdommen over *Bodil Steens* af Randers til Hensættelse paa Bornholm under Kommandør Reedtz's Tilsyn med en Aarpenge paa 150 Rigsdaler; hun døde i Rønne ved Nytaar 1716. Det tilstodes 22. Februar 1713 Etatsraad Herlof Trolle at sende sin Søn *Niels Gustav Trolle* for hans i mange Aar førte onde Konduite over til Bornholm, hvis Kommandant Reedtz havde at tage sig af denne Synders Forbedring.

Christian den Sjette tillod 1. Juli 1745 Enkefru Elisabeth Sehested paa Broholm i Fyen at hensætte sin tyveaarige Datter *Anna Beata Sehested* paa Bornholm med nødtørftigt Ophold paa Livstid. Atter bag dette Kongebrev laa en ulykkelig Kærlighedshistorie; den unge Adelsfrøken havde skænket sit Hjerte til sin yngre Broders Hovmester, den fem og tyve aarige Student Christian Schousboe, og inden hun i September naaede til sit Forvisningssted, fødte hun ham en Søn. Igjennem to tunge Aars Kampe med hendes uskaansomme Moder førte dog det unge Par deres Kærlighed til Sejr. Den unge Konge Frederik den Femte gav Fangen sin Frihed tilbage 19. August 1747, og 15. September holdt hun Hjemmebryllup i Rønne med sin Elskede. Ægteparret satte Bo i det tidligere nævnte nordre Hjørnested af Søborgstræde. Schousboe traadte 19. September 1749 ind i Bornholms Militz som Lieutenant og Adjutant hos Kommandant Jørgen Kruse, blev 1760 udnævnt til Major og 11. Juli 1761 adlet med Navnet „af Gyldenfeldt“. Af Ægteskabet fremgik otte Børn. Han forflyttedes 24. Maj 1762 til Korsør som Kommandant og døde her 21. Maj 1805 som Oberst; hans trofaste Ægtefælle overlevede ham i henved tre Aar.

Sære, brudte Menneskeskæbner sloges af vilkaarlige Kongebud i Land paa Bornholm, „sattes paa Fæstningen“; som saadant Fængselssted afløstes Hammershus omkring 1730 af Kristiansø. Andre forvistes til Rønne for der at staa under Kommandantens Tilsyn. Det var en forholdsvis lempelig Maade at skaffe Mænd af Vejen paa, hvad enten nu Regeringskollegiet ønskede en frittalende Student, en stivsindet Præst eller en umedgjørlig Officer fjærnet eller en Fader sin ulydige Søn, en Broder sin udskejende Broder. Saaledes førtes Student *Vilhelm Albert Lange*, der havde blandet sig ind i kirkelige Tvistigheder mellem Præsterne i København, i Slutningen af Juni 1735 til Rønne, hvor han levede nogle Aar, tjente som Sekretær hos Kommandant Niels Madsen West og som Fadder ved en stor Del Daabsakter. Han fik en Stalbroder i Ulykke i den sindsforvirrede Student *Urban Reindorff*, som 27. Avgust 1737 sendtes til Rønne og i Januar 1740 derfra førtes til Kristiansø, hvor han døde 22. April 1763. Hospitalsforstander Johan Peter Piper i Randers udvirkede hos Kongen 12. November 1734, at hans Søn, den sindssyge Præst Peder Christian Piper skulde føres til Varetægt paa Kristiansø, hvor han døde 19. September 1749, og sin anden sindssyge Søn *Vilhelm Frederik Piper* fik han 27. Juni 1738 sendt til Rønne, hvor Kongen 30. Juli 1745 tillod ham at søge om en liden Bestilling, som han dog næppe fik. Hofretssekretær *Niels Horrebo* blev 1. April 1747 underkastet Tiltale for at have tilvendt sig 1500 Rigsdaler af umyndiges Midler i Hofretskassen; han flygtede til Sverig, men blev udleveret; Kongen lod 13. Oktober den retslige Førfølgelse af Sagen standse, mod at han

skikkedes til Bornholm; allerede 7. Februar 1749 tilstodes ham Frihed til at komme tilbage til København, hvorfra han sendtes paa en videnskabelig Undersøgelsesrejse til Island indtil 1751. Magister *Ole Pedersen Kleve* havde været Kapellan til Frue Kirke i Aarhus i otte Aar, inden han 1749 sendtes som sindssyg til Kristiansø og en halv Snes Aar senere derfra til Rønne, hvor han døde i December 1779. Overretsadvokat *Georg Schade* i Altona havde stiftet en Forening imod den aabenbarede Religion og udgivet Skrifter i samme Retning; Kongen bød ham 20. Februar 1761 ført til Kristiansø, hvortil han kom 26. April fra Egernførde; allerede 8. December sendtes han derfra til Rønne, hvor han vist døde 21. November 1769. Den theologiske Kandidat *Christian Thura* havde 1771 i sin Patriotiske Sandsiger udtalt sig frit og skarpt om Kongemagten, hvorfor han 1773 dømtes fra Ære og Gods og hensattes paa Munkholm; herfra løslodes han 1779 mod at tage Ophold i Rønne, hvor han døde 1787.

Rækken er lang, endda den ikke er endt hermed. Af Officerer han nævnes den norskfødte Major *Niels Petersen Marri*, der fængsledes i Københavns Stokhus 12. November 1712 som mistænkt for at være svensk Spion, og som overførtes til Hammershus 25. April 1715; herfra løslodes han 28. Februar 1721 mod at forblive paa Bornholm, og han tog da rimeligvis Bopæl i Rønne; han blev den unge Peder Kofoed Anchers Lærer indtil 1722 og denne store Retslærde følte sig gennem hele sit Liv taknemmelig og glad for, hvad han skyldte denne rettænkende fromme Mands Undervisning. Lieutenant Baron *Gustav Winterfelt* var først forvist til Kristiansø og fra

25. September 1723 til Rønne. Den sindssyge Kapitajn i Livgarden *Joakim Adolf Frederik von Warnstedt* sendtes 6. Maj 1773 af Vejen til Rønne og levede her endnu 1794, endda forfremmet til Major. Lieutenant *Leopold Frederik Kaas* sendtes omkring 1794 som sindssyg til Rønne, hvor han 4. April 1800 fik Majors Karakter; han døde 7. Juni 1836 paa Tornebygaard i Klemmedsker Sogn. *Christian Frederik Rigsfriherre von Lilliencron*, der sad fangen paa Munkholm som skyldig i at ville have myrdet sin Moder, førtes i Sommeren 1799 derfra til Rønne, hvor han døde 1801.

En Statsfange, hvis Navn mindedes længe paa Bornholm, var *Frederik Vilhelm Peter Fabricius*. Født 14. December 1742, Søn af Frederiks Hospitals Overlæge, tog han 12. September 1767 den medicinske Doktorgrad ved Universitetet i Edinburgh. Hans store Evner lovede ham en smuk videnskabelig Livsbane, da den standsedes brat af udbrydende Sinds sygdom. Endnu 21. Maj 1772 overdroges det ham at rejse til Bornholm for at undersøge Landets Stenkul og andre Mineraler og at øve Lægepraxis der. Men da han fangede politiske Griller og talte rosende om Struensees Styrelse, skurrede dette saa stærkt i Statsminister Guldbergs Øren, at denne 23. Juli 1777 fik ham forvist til Kristiansø; det tillodes ham 31. August 1779 at flytte derfra til Rønne at leve i Stilhed og Rolighed. Dette Paabud fyldestgjorde han i henved fyrretyve Aar. Han boede i et Sted i den søndre Husrække i Nygade, dyrkede ivrigt sin tilhørende Frugthave, kaldte sig Konge paa Slynx og tillagde sig Titlen: Hans Stilhed. Ved sin Død fik han følgende Eftermæle i Kirkebogen: 9. Juli 1817

døde F. V. P. Fabricius, forhen Dr. medicinae, 80 Aar, død af Forstoppelse i Urinblæren; han blev sendt herind som Fange, da han ikke havde sin fulde Samling; han havde den fixe Idee, at han var Kejser i Amerika.

Den sidste Statsfange, som traadte sine tunge, kuede Fjed i Rønne Gader, — dog ikke den sidste paa Kristiansø, — blev *Jakob Jakobsen Dampe*, der har vundet en Slags Navnkundighed som Offer for Enevældens Frihedsfrygt. Født i København i Januar 1790 var han allerede i sit femtende Aar blevet Student; Universitetet lønnede ham med sin Guldmedalje; i sit tyvende Aar blev han theologisk Kandidat, og endnu ikke 23 Aar gammel tog han den filosofiske Doktorgrad. Saa kastede han, den dygtige og nidkære Lærer og Prædikant, sig med hele sit brændende Sind ind i et barnagtigt Forsøg paa at hidføre en friere Statsstyrelse. Han dømtes herfor 14. Februar 1821 fra Livet; Dommen formildedes til livsvarigt Fængsel paa Kristiansø, hvortil han blev overført fra Københavns Citadel i Sommeren 1826. I Maj 1841 løslodes han mod at tage varigt Ophold paa Bornholm, og han lejede sig da ind hos Smed Hovald Holm paa det nordostre Hjørne af Snellemark og Grønnegade. Syslende ivrigt med Skriveri levede han her sit stille Liv, indtil Tronskiftet 1848 gjengav ham hans fulde Frihed. Han vendte da tilbage til København, hvor han døde 22. December 1867. En paa denne Tid stærkt frihedskær Bornholmer, Lucianus Kofod, fejrede hans Livsgjerning i et Digt, hvori det hedder:

Nu luer højt og mildt i daneskoven,
i borg og værksted, som bag disk og ploven,
den alterild, der dig til aske brændte,
da du hin mulmnat frihedsnyet tændte.

Selv om dette Digt optoges i Hovedstadsbladet „Fædrelandet“, er det for nøgterne Øjne et kun digterisk klangfuldt Efternæle for en lidet malmfuld Menneskeskæbne. —

Pietismens Udskejelser.

Skønt den lange og triste Række Statsfanger færdedes roligt paa Rønne Gader og gled stille ind i Byens Liv, gav den dog Borgerne en uglad Følelse af, at deres skønne Land og gode By af andre Landsmænd opfattedes som et Forvisningssted, et Fængsel for Forbrydere, et Lukke for Sindssyge. Værre Uro i Rønne Raadhusstræde afstedkom den til Povlsker Præstekald i en Slags Forvisning hidsendte Præst og Læge Andreas Agerbech. Søn af en Haandværker i Varde, hvor han var født 1702, havde han studeret sine Videnskaber ved Universitetet i Halle, hvor Pietisme og Medicin kogtes sammen til en Vælling, som Christian den Sjette og hans Tidsalder fandt nærende, sund og velsmagende. Han sattes 1737 til Kapellan i Frederikshald, hvorfra den sygelige Konge en Gang lod ham rejse til København for selv at bruge hans Lægekunst. Som Kapellan af den nye, ene saliggørende Sekt tro vakte han snart sine Medbrødres skarpe Paatale, og da han i en Skrivelse til Kirkekollegiet i København 9. Oktober 1738 havde nævnt Skolemester Mejer „det liderligste Bæst, her er i Frederikshald“, og skrevet om sin Provst Cold, at han for med „saa pur Løgn, som om Fanden sielf hafde indberettet den“, fandt Christian den Sjette 9. Januar 1739 det raadeligt at fjerne ham i Stilhed fra Norge og 13. Februar at forflytte den hidtidige

Sognepræst i Povlsker til det fede Fyen, for at Agerbech kunde finde Ro og Spægelse i det fjerne og magre bornholmske Præstekald. Men allerede 15. Maj 1741 forfremmede Kongen ham til Sognepræst i det store Klemmedsker Kald, og dette var et aabenbart Fejlgreb.

I Rønne Raadhuskælder hensad 1743 en ugift Barnemorderske Karen Ibsdatter og ventede paa sin Død for Bøddelsværdet. Agerbech, som havde holdt gudelige Forsamlinger i Kapitajn Tranmoes's Hus i Rønne, følte sig nu kaldet til at holde et Bønnemøde paa Raadhuset med Læsning og Sang for den dødsdømte Fange. Sligt var Indgreb i den orthodox ret-haveriske Provst Jens Buchhaues Kald. Provsten mødte frem med Bysvendene og jog ham ud af Raadhuset; under dette Optrin slog Agerbech Provstens Hat til Jorden og raabte til Mængden, at han ikke maatte prædike for den forbandede Kanaljeprovst, men at han nu vilde tale paa Torvet uden for Raadhuset. Her fortsattes nu Mødet, og Agerbech fik Folket til at slænge sig paa Knæ paa Torvet sammen med ham selv.

Paa samme Tid laa Agerbech i skrap Strid med Kommandant Jørgen Kruse og Provsten om Udøvelse af Kirketugt mod Mænd, der tjente i Bornholms Militi og havde overtraadt det sjette Bud. Med stor Føje førte Provst Buchhaue Klage over ham for Kirkekollegiet. Den stridbare Præst gik nu paa sin Side løs mod Provsten og sendte ham Rettens Stevningsmænd 22. Oktober 1743. De mødte tvende Gange for Provstegaarden i Søborgstræde, men kunde ingen faa i Tale og oplæste da uden for Provstens Dør lydeligt og lovligt i den sammenstimlende Mængdes

Paahør følgende Stevning fra Agerbech, hvilken sikkert har vakt Røre i Provstegade:

Da der ej alene over vort hele Land, men endog i København, ja for Kongen selv er udspreedt ret forfærdelige æreskændende Paasagner om mig, og jeg fuldkommen formener, at I, velærværdige Hr. Provst Buchhaue, gjør et med mine andre Fjender til min Æres Krænkelse og mit Huses Ulykke, i det I skal have omtalt og skrevet, at jeg er en Nar, et rasende og afsindigt Menneske, en skrækkelig Bandere og Menedere, en forvoven Slagsbroder, en der paa alle optænkelige Maader forfølger Eder, en der sætter mig med Magt op imod Eders Embede, en der i Embedet hverken følger Lov eller Ritual, en der haanlig foragter Landets Præster, en der bruger Daabens Bækken i min Natstol, og andre græsselige Beskyldninger flere, som jeg nu ikke kan erindre, men ved videre Stevning til Vidners Førelse haaber at udforske, saa gives Eder, velærværdige Hr. Provst Buchhaue, hermed lovligt Varsel at møde mig i Dag otte Dage, som er den 29. Oktober, ved sædvanligt Klokkeslet paa Rønne Bything at bestaa og derpaa bevise eller fragaa saadanne Eders ret græsselige skriftlige Paa-digtelser, hvorpaa jeg efter lovlig Omgang agter at forhverve Thingsvidne og med Tiden en retfærdig Dom over Eder, alt til min Æres Redning og mit fortrængte Huses Oprejsning af de Ulykker, I og andre stræbe at lægge det udi.

Provst Buchhaue havde forud tilsagt Agerbech til at møde i Provstegaarden den følgende Dag, 23. Oktober 1743, og havde her en ubehagelig Overraskelse til ham, i det han i tre andre Præsters Paahør oplæste for ham, at Kongen 6. September havde

sat en Kommission til at undersøge Agerbechs Forhold, og at denne var suspenderet af sit Præstekald og strax skulde indstille sig for Kommissionen i København. Noget rigtigt Udbytte fik Provsten dog ikke hos Kommissionen, hvis to Dommere ikke kunde enes. Agerbech blev ikke fjernet fra Klemmedsker Præstekald; han havde paa Bornholm mange Tilhængere i Folket, i Præsteskabet, blandt Officererne og i Amtmand I. C. Urne, og saa længe den mægtige Johan Bartholomæus Bluhme, der selv nævnte sig Agerbechs Ven og Støtte (*amicus et promotor*), sad som Hofpræst i København, kom Bornholms Kommandant og Provst ingen Vegne med ham. Først 16. Juli 1756 lykkedes det den daværende Kommandant Johan Gotfred Schepelern og Vicekommandanten Ancher Anthoni Schor at udvirke, at den stridbare Klemmedskerpræst sendtes over i det lille Præstekald paa Kristiansø. Ikke ét Aar gik til Ende for ham her; han vikled sig ind i nye Stridigheder med Officererne og Degnen, og da Frederik den Femtes Afgjørelse gik ham imod, søgte og fik han sin Afsked med Pension som Præst 1. Juli 1757. Han bosatte sig i Svanike, fortsatte sin Lægedont, som vedblev at give ham store Penge, og han døde 30. Januar 1770. —

Rosengaarden.

Vest for Raadhusstræde byggede Lensmanden, den rige Holger Rosenkrantz, sig omkring Aar 1635 en Lystgaard, som nævntes Rosengaarden. Fra det forfaldne Hammershus tyede han hertil, vel mest om Vintren, naar ingen Flaade vovede sig ud i Østersøen og, som han skrev, „et Svælledyb og et rasende

Vand“ var lagt mellem ham og hans Venner paa Sjælland, som han først, naar Nattergalen sang, kunde haabe at besøge. Adelslivet i Rosengaarden, hvor hans Frue Lene Gyldenstjerne havde flere adelige Jomfruer at optugte i høvisk Uddannelse, faldt Rønneborgere saa fremmed, at de tillagde Gaarden Ry for at være den sorte Skole, hvor Troldoms Kunster lærtes. Rosenkrantz maatte 9. Juli 1645 udskibe sig og sit Gods fra Rønne, da han ikke havde evnet at forsvare sit Len Bornholm og Hammershus mod Svenskefjendens Overfald. Rosengaarden var en firlænget, teglhængt Gaard; hvorledes den iøvrigt var bygget, lader sig nu ikke paavise, men utvivlsomt ligge dens Grundsten endnu under den nuværende Amtstuebygning.

Senere ejedes Rosengaarden af Oberstlieutenant Mikael Eckstein, der ved Svenskekrigens Slutning 1645 var blevet sat paa Vartpænge og 20. Oktober 1651 fik overdraget Kongens gode Gaard Sømlegaard i Klemmedsker Sogn i Forpagtning. Efter Bornholmernes Ønske satte Frederik den Tredje 24. December 1658 ham til at være Landets første Kommandant efter Printzenskölds kortvarige svenske Styre. Den raa og hidsige Generalmajor Adolf Fuchs, der blev Guvernør paa Bornholm fra 21. Juli 1659 til 17. Februar 1662, fik Eckstein afskediget som Kommandant til Bornholmernes store Misnøje, og 26. September 1666 maatte han forlade Sømlegaard, som Kongen overdrog til Ritmester Caspar Henrik Westerwald. Oberst Eckstein trak sig tilbage til Rosengaarden, hvor han døde 10. Marts 1673; hans Lig nedsattes i Sømlegaards Gravkælder under den gamle Klemmeds Kirke. Han var rig; for hans store Pengekrav

til Kronen var ham udlagt tretten bornholmske Bøndergaard med 108 Tønder Hartkorn, hver Tønde sat til tredive Rigsdaler. Hans Dødsbo opgjordes til 4417 Rigsdaler. Hans Enke Fru Agnete von Mühlern tog Bopæl hos deres Svigersøn Christian Makkabæus paa Skovsholm, hvor hun døde 2. December 1682.

Rosengaarden toges i Arv af Sønnen Matthias Eckstein, som 13. September 1671 var blevet udnævnt til Landsdommer paa Bornholm. Han tog tillige Lindesgaard (Lengsgaard) i Østrelarsker i Fæste af Generaladmiral Niels Juel og efterlod sig ved sin Død 1678 „stor Gæld og Vidtløftighed“; hans Bo viste et udækket Underskud paa 1872 Slettedaler 2 Mark 11 Skilling, og hans Enke, Fru Anna Maria Villers, maatte forlade Lindesgaard. Ægteparret havde, foruden to Døtre, Sønnen Mikael Carl Eckstein, født 1673, og der er liden Tvivl om, at de nulevende Bærere af Slægtnavnet Exsteen ere Ætlinge af Kommandant Mikael Eckstein.

Ved Landsdommerens Død gled Rosengaarden, rimeligvis i Udlæg for Gældskrav, over i den nyligt udnævnte Amtsskriver Augustus Deckners Eje og har siden da stadigt tjent som Bornholms Amtstue og Amtsforvalterbolig. I hans Tid skete her adskilligt. Det fineste var et Gilde, han holdt Søndag 8. Maj 1687, i det Hans Majestæt Kong Christian den Femte under sit fire Dages Ophold paa Bornholm da spiste til Middag i Rosengaarden sammen med Generaladmiral Niels Juel, Statholder Ulrik Frederik Gyldenløve og otte andre høje Herrer. Unægteligt falder det lidt trangt for Brystet at se den enevældige Konge som Gæst hos Augustus Deckner, der allerede 18. September 1685 paa Grund af sine lovløse Udsugelser

var blevet afsat som Amtsskriver og vel havde vidst at bjerger sig Embedet tilbage, men knapt tre Aar senere, 11. Marts 1690 og 18. Februar 1691, af Højesteret for sine uhørte Forbrydelser dømtes til at kagstryges, brændemærkes i Panden og henføres som Slave til Bremerholm, hvor han døde 31. December 1691. En Folkedigter skrev som Nidvise om denne Bornholms Plageaand „Bornholms Fadervor“, som i sit Misbrug af Ordene i Fadervor nøje fulgte sit Forbilled, „Gentsch Vaderonze“, digtet i Holland omkring 1570 imod Landets spanske Blodhund, Hertugen af Alva. Udover hvad han havde tilvendt sig i ulovlig Skatteudskrivning hos Bornholms Bønder, havde Deckner underslaaet 10763 Rigsdaler 67 Skilling i sine Indbetalinger til Kongens Kasse, og heraf kunde hans Bo ikke dække Halvdelen; 5534 Rd. 83 Sk. maatte afskrives, en svær Sum, lig Værdien af halvandet Hundred Tønder Hartkorn, paa den Tid, da Deckners 21 Heste og 9 Stykker Kvæg bortsolgte for i alt 112 Rd.

Til Amtsskriver efter Deckner udnævntes 30. November 1689 Skriver i Rentekamret Anders Wogensen. Han døde i Rosengaarden i den anden Uge af December 1691, og hans Fuldmægtig og Svigerson Hans Henriksen Schor blev nu Amtsforvalter og Ejer af Rosengaarden. Natten mellem 28. og 29. Februar 1708, medens Schor var rejst ud paa den aarlige Bogklaring rundt om i Sognene, nedbrændte Rosengaarden i Bund og Grund. Hans Hustru maatte med en Del af sine Folk frelse sig gennem et Vindue ud til Stranden, og med største Livsfare maatte Redningsmænd kaste sig ind igjennem Ilden for at bringe hendes tre smaa Børn frelste ud, hvilke laa og sov,

mens Ilden brændte over deres Hoveder. En Tjenestedreng blev ildebrændt. Af Gaardens syv Længer stod kun nogle faa Stolperum af Bryggershusets Underdel tilbage. Schor døde 1718 ud paa Efteraaret og efterfulgtes som Amtsforvalter af Christopher Horn, der døde i Rosengaarden 28. Januar 1736, og hvis Skifte er gjengivet i Bornholmske Samlinger, II. Bind, 1907, S. 34—48. Hele Gaarden med Gaardsplads og Have sattes da til 782 Slettedalers Værd.

Synderlig fast tømret og bygget viste sig nu ikke de Bygninger, Schor havde rejst efter Branden 1708. I sidste Halvdel af April 1744 lod Kong Christian den Sjette bortsælge ved en femten Dages Avktion paa Amtstuen alt sit bornholmske Fæstegods, 69 Selvejergaarde, 151 Vornedgaarde, 12 Huse og 2 Jordstykker, i alt 1535 Tønder Hartkorn for 37230 Rigsdaler 29⁵/₁₈ Skilling. Fra hele Landet strømmede Bornholmerne til i en saa tæt Mængde, at Gulvet den første Dag gav sig til at dale ned i Kælderen, og en Mellemvæg var paa Nippet til at styrte ned over Folk; Avktionen maatte afbrydes og Folkemængden jages ud, medens der sattes Støtter under Amtstuen. Bornholmerne var glade over denne Avktion, skønt det er vanskeligt at se, hvad de vandt ved den: Gaardenes Afgifter vedblev at svares som hidtil, Fæsteforholdet var altid blevet holdt som Arvefæste, og de 37000 gode Rigsdaler blev de nu af med til Kongens Kasse. Rosengaarden ejedes da af Amtsforvalter Horns Eftermand Christopher Schrøder, der var en stor Blomsterven; i hans Have plukkedes 25. November 1752 røde, hvide og blaa Levkøjer, røde Nelliker, gule Violer, Rosmarin, Vikker og Lupiner, og allerede den næste 22. Februar stod der Dorotheæ

hvide Liljer udsprungne. Men dem saa Kammerraad Schrøder ikke; han var død 11. Januar 1753.

Amtsforvalter Schrøder var selv Svigersøn af Bornholms Amtmand Generalmajor Niels Madsen West, hvis uheldige Embedsførelse sammen med hans heldige Optræden imod nogle Sognepræsters pietistiske Udskejelser medførte, at Kongen i Marts 1739 ikendte ham en Bøde paa 500 Rigsdaler og afskedigede ham med en Aarspension paa 500 Rd. Samtidigt lod Kongen Amtsforsvalter Schrøder udrede i Erstatning og Bøde 261 Rd. 80 Skilling, men forblive i Embedet. Schrøders egen Svigersøn Christian Andresen fik ved hans Død Embedet og Rosengaarden og døde 15. Marts 1777 som Generalavditør, Amtmand og Amtsforsvalter paa Bornholm. Amtmand var han blevet, da Bornholmernes Uro over Paabud om Extraskatter 23. September 1762 og 14. Maj 1768 som kuldkastende deres dyrebare Privilegier fra 1658 voxte den velsindede, men lidet handledygtige Amtmand Urne over Hovedet; Andresen blev 30. April 1764 som Kommissarius stillet ved hans Side i Gjennemførelsen af disse Skatteudskrivninger og 13. Marts 1775 udnævnt til (anden) Amtmand. I de to Aar indtil hans Død havde Bornholm nu to Amtmænd. Den gamle Amtmand Urne modtog sin Afsked det følgende Aar, 16. November 1778, og hans Eftermand Thorkel Fieldsted tilkøbte sig Rosengaarden af Andresens Enke for 2000 Rigsdaler.

Fieldsted blev ikke længe paa Bornholm. Ved hans Forflytning til Norge inddroges Amtmandsstillingen 23. April 1781, og i sex Aar var Bornholm nu uden Amtmand; Embedsgjernerne varetoges af Kommandanten, Amtsforsvalteren, Provsten og Lands-

dommeren i Forening. Rosengaarden, hvis Bygninger var slemt forfaldne, solgte Fieldsted til Staten, og den blev saaledes kongelig Amtsforvalterbolig. Yderligere Overlast led Gaarden 9. Juli 1781, da Lynet slog ned i dens Gjenbogaard mod Sydøst hos Skipper Mads Klemmed Engel og sprængte nogle Tønder Krudt. Til Udbedring af dens Tage, Døre, Vinduer m. m. medgik 306 Rd. 84 Skilling. Ved denne Lejlighed omtales „det høje Hus“ i Rosengaarden. Arbejdslønnen var 32 Sk. daglig, for Haandlangere og Kalkslagere 24 Sk. de lange Sommerdage, 20 til 16 Sk. paa de andre Aarstider. Men tilføjes der, „efter Landets Brug nyde Arbejdsfolk foruden deres Løn Brændevin tvende Gange om Dagen og Øl, naar de ere tørstige, og de mere vigtige, nemlig Snedkere, Tømmermænd, Glar- og Murmestre foruden Øl og Brændevin Thevand to Gange om Dagen, uden hvilket ingen Arbejdsfolk kan faas; denne Udgift kan i det ringeste anføres for tyve Rigsdaler.“

Det mærkeligste Blad i Amtsforvaltergaardens senere Historie turde være det, som skreves Natten mellem 29. og 30. September 1810 i Amtsforvalter Christian Ludvig Sehestedts Tid, da dristige Indbrudstyve bortstjål hele Amtstuekassen, hvis Indhold var 41351 Rigsdaler 94 Skilling. Heldigvis blev Tyvene paagrebne inden Aar og Dag. Den mindst skyldige var Guldsmed Carl Emanuel Kjerling paa 17de Selvejergaards Grund i Klemmedsker, han døde under Sagens Forfølgelse, og hele hans Bo indbragte kun 566 Rd. til Erstatning. Hovedmanden var Sadelmager Jakob Peter Petersen, Fæster af en Udmarkslod i Aaker; han dømtes af Højesteret til to Aars Arbejde i Københavns Forbedringshus, og hos ham

fandtes 32630 Rd. 84 Sk. Endnu i Slutningen af 1829 fandt Hans Peter Ridter gemt i Straataget paa sit Hus, tidligere Petersens Ejendom, 799 Rd., som han indsendte til Amtstuen. Men Resten maatte afskrives som tabt.

Nært knyttet til Amtstuegaarden var den gamle Toldbod, dens Gjenbo mod Nord. Dens Opførelse giver os Svar paa Spørgsmaalet om, naar Amtstuen til Modtagelse af Bøndernes Landgildeydelse flyttedes fra det forfaldne Hammershus til Rønne. Skønt denne Omflytning havde store Fordele, i det Rønne laa nærmere for de allerfleste Skatteydere og var Landets mest brugte Udskebningssted, fandt den forholdsvis sent Sted. Fra Lensregnskabet for 1653—54 og de følgende Aar ses det, at der til Modtagelse af Landgildekornet lejedes Kornlofter og Kornhus i Rønne, hvor Rum kunde faas, paa Hospitalsloftet eller i de store Skippergaarde. Fra 1658 vides alle Amtsskriverne at have boet i Rønne. Men den store Smørydelse modtoges vedblivende i Smørkælderen paa Hammershus lige til 1684. Rentekamret skrev 27. November 1683, at saasom der ingen kongelig Kornbod havdes paa Bornholm, skulde en saadan med Smørbod samt Toldbod i den ene Ende sendes hid til Landet. Grunden købtes af Ritmester C. H. Westervald for 100 Rd., og i Somren 1684 rejstes her det i København tilhuggede Tømmer og byggedes den kongelige Korn- og Pakbod, Smør- og Toldbod; Skrivekamret i Kornboden samt Toldkamret udstyredes med Glasvinduer. Vist meget nær, som den da opførtes, staar Bygningen endnu i Toldbodgade, kun er Toldboden i den ene Ende omdannet til Kæmnerkontor, efter at det nye kongelige Toldkammer har rejst sig 1896—97 paa Havnepladsen.

I Smørboden gik som et Arvestykke fra gammel Tid Smørtræderen til Hjælp endnu omkring 1860. Den bornholmske Ydelse af Landgildesmør var aarlig (1775) 308 Tønder, som i Penge regnedes hver Tønde 16 Rigsdaler værd. Smørret faldt paa Bornholm meget fedt; derfor led det stor Lækage af Lage og Valle, og 14. April 1694 tilstedtes det Amtsforvalteren at afdrage 10,7 % (halvandet Lispund af hver Tønde) i Svind. Smørrets Fedme gjorde det lidet holdbart; ved dets Fremkomst i Proviantgaarden i København maatte jævnligt indtil en Tredjedel kasseres som ubrugeligt til Kostsmør og kun brugbart til Mastesmør om Bord paa Flaadens Skibe. Rentekamret søgte at hemme dette uheldige Forhold ved 30. December 1803 at tillægge Amtsforvalteren fem Rigsdaler for hver Tønde Smør, hvormed den kasserede Smørmængde kom under Grænsen: en Fjerdedel af hele Aarets Smørydelse. Det kunde roligt gøre dette; Amtsforvalteren høstede næppe mange Femdaler-sedler herpaa. Skaden bundede langt dybere. Man havde intet Malkekvæg, kun Slagtekøer. Rundt om i Gaardene og Udmarkshusene maatte Fløden samles i Uger ad Gangen, inden der blev nok til Smørkærnen. I Bøtter, nogle faa Pund ad Gangen, bragtes Smørret lejlighedsvis fra Sankt Hans til henad Fastelavn til Amtstuen, hvor saa Smørtræderen traadte til med at pakke det ned i Tønden sammen med dennes ældre Indhold. Datidens Mennesker var ikke Kostforagtere; vor Tids Smagsdommere vilde vel nok have kasseret hele Tøndens Indhold som Mastesmør. Man forfærdes nærmest ved at høre, at Bornholms Amtstue, da Krigen afbrød Udførslen til København, forespurgte paa Kristjansø, om Smørret kunde modtages

til Brug for Garnisonen der, og 21. Juli 1808 fik til Svar, at Fæstningen Kristiansø var forsynet med Smør for femten Maaneder. Var Bornholms Smør lidet holdbart, saa var Statens Husholdning end mere uholdbar, naar den lod Landet afgive sin dyre Fedme til — Mastesmør. —

Skulde Rønne Bys Historie gives i sin Helhed, maatte meget tages op, som her er forbigaaet, Havnebolværkernes Udbygning, hele Byens militære Liv med Fæstningsanlægene og Hovedvagten, Kaprertiden 1807—14, det sidst udløbne Aarhundreds Drift og Fremgang paa Handelens, Skibsfartens og Industriens Omraader, Skolerne, Theatret, Aviserne, Jernbanen og endnu meget mere, — kort sagt, Byens Udvikling bort fra den ældgamle Storegade. I de her givne løse Blade er væsenligt kun den gamle Skipperby søgt fremdraget bag de Spor, den har sat sig i de kærtkendte Gader og Stræder, og som en glemsom, hastigt glidende Nutid let overser. Kunne disse Blade lægge lidt historisk Stemning ind i deres Sind, som nu færdes her, og aabne deres Øjne til at dvæle en kort Stund i det Gjenskær af en svunden Fortid, der hviler over Rønne Gader, som over alt hvor Menneskefod har traadt før os, da have de naaet deres Maal.

Rønne Herred.

Bornholms Vester Herred, der ogsaa omfatter Skoven Almindingen, hed i gamle Tider Rønne Herred (se nærmere om Herredets Navn i det følgende). Om dette Herreds særlige Historie i hine gamle Tider meddeles herefter nogle Oplysninger. Herredet ses paa en lille Plan over Bornholm i disse „Samlinger“s 5. Bind (1910) Side 109.

Som Historieskrivningen gaar ud paa, blev de tre andre bornholmske Herreder i 1149 overdragne til Danmarks Ærkebispstol i Lund (Skaane), som herved fik Skatteoppebørselsret og andre kongelige Rettigheder over disse Herreder. Efter denne Overdragelse af bemeldte tre Herreder har de skiftende Ærkebisper tilsyneladende raadet uantastet over disse Herreder i over 100 Aar. Samtidig hermed har Rønne Herred hørt under Kongen. Lilleborg i Almindingen, Bornholms ældste Stenborg, er rimeligvis opført paa Foranstaltning af Danskekongen i Tiden 1100—1150; og ved at besidde Rønne Herred har Kongen altsaa tillige raadet over denne i Herredet liggende Borg¹⁾.

Efterat Kongen var kommet i en langvarig og

¹⁾ Se nærmere om Lilleborg „Bornholmske Samlinger“ 6. Bind (1911) S. 133 og 7. Bind (1912) S. 22.

skarp Strid med Lunds Ærkebisp Jakob Erlandsen om verdslige og kirkelige Statsforhold, lod Kongen i Begyndelsen af Aaret 1259 Ærkebisen fængsle og berøvede derhos Ærkebispesædet Rettigheder af forskellige Slags, derunder sikkert ogsaa Besiddelsen af ovenbemeldte tre bornholmske Herreder. Efterat Jakob Erlandsen var kommet paa fri Fod igen, satte han imidlertid i Værk, at hans Broder Anders Erlandsen i Forbindelse med Fyrsten paa Rygen Jarmer II drog til Bornholm med en Del Krigsfolk og ødelagde ovenommeldte Lilleborg i Almindingen og derved indtog hele Bornholm. Historieskrivere har antaget, at dette skete allerede i fornævnte Aar 1259. Men saavel de i nyere Tid paa Lilleborgpladsen gjorde Møntfund som de øvrige i Betragtning kommende historiske Data vidner overvejende om, at bemeldte Ødelæggelse af Lilleborg ikke fandt Sted før i 1260. Borgen rejste sig ikke paany efter denne Ødelæggelse.

De tre foranommeldte bornholmske Herreder kom nu ved anførte Erobring paany under Ærkebispesædet. Og nævnte Hærfører Anders Erlandsen har sikkert straks efter taget kraftigt fat paa for Ærkebisen at anlægge Stenborgen Hammershus paa den dertil særlig egnede Naturbanke ude ved Bornholms Nordspids Hammeren. Det synes mindre naturligt at antage, at denne Borg har eksisteret som Stenborg allerede tidligere.

Medens altsaa Ærkebispesædet ved omhandlede Indtagelse af Bornholm fik tilbage de tre af Øens Herreder, som det tidligere havde haft, er der med Hensyn til Rønne Herred Grund til at antage — hvad ogsaa antages af kildegranskende Historieskrivere (Suhm, Brunius) — at dette Herred kom under for-

nævnte Rygensfyrste Jarmers Myndighed. Ved hans kort efter indtrufne Død maa Herredet antages at være overgaaet til hans Søn den nye Fyrste af Rygen Witslaf II. Denne har rimeligvis senere faaet den danske Konges Tilladelse til i Fred at besidde Herredet.

I alt Fald har bemeldte Fyrst Witslaf været i Besiddelse af Rønne Herred; thi han har i 1277 eller noget tidligere overdraget sin Ret og Myndighed over Herredet til en dansk Stormand. Danskekongen har i nysnævnte Aar stadfæstet denne Overdragelse ved et Dokument, som ikke nu eksisterer, men som Historieskriveren Arild Hvitfeldt (død 1609) kortelig har refereret under Behandlingen af Aaret 1327 i sin Danmarkshistorie. Dette Hvitfeldts Referat lyder i Hovedsagen saaledes: I 1277 har Kong Erik givet Niels Uffesen Stadfæstelsesbrev paa det Køb, denne gjorde med Hertug Witslaf af Rygen om Rønne og Rønne Herred, og lyder Brevet, at Niels Uffesen var dertil lovlig kommet formedelst Skøder, han havde af Hertug Witslaf, og denne i lige Maade med slig Besked havde det bekommet af Riget, at han maatte sælge det.

Det tør imidlertid antages, at Hvitfeldt har skrevet fejl, naar han som anført har skrevet, at det var en Niels Uffesen, der købte Rønne Herred af Fyrst Witslaf. Køberen har utvivlsomt været Uffe Nielsen, en Tid lang Kongens Drost (øverste Embedsmand), død 1293. Hvitfeldt har selv paa et andet Sted, nemlig under Behandlingen af Aaret 1303, oplyst, at det var den sidstnævnte, der købte Rønne Herred af Fyrst Witslaf; (overhovedet er det aabenbart, at Hvitfeldt paa flere Punkter vedrørende Rønne Herred er skødesløs og selvmodsigende). — Efter fornævnte Uffe

Nielsens Død gjorde hans Arvinger, derunder navnlig Sønnen Jens Uffesen (Uffes Søn), Fordring paa at anses berettigede til Rønne Herred, idet deres Fader havde ejet dette. Det oplyses nærmere i det følgende, hvorledes nysnævnte Jens (ogsaa benævnt Johannes, Johan) Uffesen omsider i 1327 blev kendt berettiget til Rønne Herred, efterat dette forud havde været ham frakendt.

Hvitfeldt har under Aaret 1308 omtalt en i dette Aar levende Adelsmand Niels Uffesen, og det er maaske denne, der har foresvævet ham, da han skrev, at Fyrst Witslaf har solgt Rønne Herred til Niels Uffesen.

Efterat Erik Menved i 1290'erne havde haft Ærkebisp Jens Grand en Tid fængslet paa Søborg Slot i Nordsjælland og i Forbindelse med Fængslingen havde berøvet Lundekirken vigtige Rettigheder, førtes der gennem flere Aar for pavelig Domsmyndighed en stor Proces²⁾ mellem Ærkebisen og Kongen. Hele Danmark blev under denne Proces lagt under kirkelig Bandlysning fra Pavestolen. Kongen fik først en meget stræng Dom over sig i 1299, men ved yderligere Procedure opnaaede Kongen hos Pavestolen en endelig Domsafgørelse, der var betydelig mildere og billigere for ham end nævnte første Dom. Bemeldte sidste Dom, der blev forkyndt Kongen i 1302, lød bl. a. paa, at Kongen skulde afstaa til Ærkebispestolen (Lundekirken) urørligt Gods til Værdi 10,000 Mark rent Sølv (Datidens „en Mark

²⁾ Om Processen findes der af Kr. Erslev skematiske Oplysninger i „Kirkehistoriske Samlinger“ 4. Række 3. Bind (1894) S. 276—304.

rent Sølv“ svarede til 35—37 nugældende danske Kroner³⁾).

Naar sidstomtalte Dom opfyldtes, skulde det Band, der i flere Aar havde hvilet over Danmark, ophæves. Kongen var villig til at opfylde denne Dom, og det blev bestemt, at Dommens nærmere Opfyldelse skulde iværksættes ved en Rigsforsamling (Danehof) i Nyborg i April 1303. Paa denne Opfyldelsestid var Jens Grand imidlertid ikke mere dansk Ærkebisp, men Danmark havde nu en Ærkebisp Isarn, og det var altsaa denne, der paa Ærkebispesædets (Lundekirkens) Vegne skulde modtage den fra Kongens Side ydede Opfyldelse af Dommen.

Der blev altsaa afholdt Danehof i Nyborg i April 1303, og ved dette Hof blev der fra Kongens Side udstedt paa Latin et noget langtrukket Dokument⁴⁾ — i det følgende benævnt et Brev — dateret Skærtorsdag (4. April), angaaende Opfyldelse af omtalte Dom. Brevet handler først om Tilbagegivelse til Lundekirken af forskellige Privilegier, Friheder og Gods og bestemmer derpaa, at der til Ærkebispestolen endvidere overdrages Rønne Herred paa Bornholm og Herrestad Herred i Skaane (Byen Ystad undtaget) for de 10,000 Mark rent Sølv, som Kongen ved pavelig Dom var tilpligtet at udrede i urørligt Gods. I Brevet er imidlertid fremhævet, at Arvingerne efter den tidligere Drost Uffe (Nielsen) kræver at anses berettigede til Rønne Herred, og Brevet bestemmer derfor, at hvis nævnte Arvinger ikke giver Afkald

³⁾ Se f. Eks. Kr. Erslev: „Valdemarernes Storhedstid“ (1898) S. 19.

⁴⁾ Trykt i „Diplomatarium Svecanum“ (Svenskt Diplomatarium) 2. Bind, og hos Hvitfeldt med flere Steder.

paa Rønnø Herred, men vindicerer (tilbagesøger) det, da skal Vemmenhøg Herred i Skaane tilkomme Ærkebispem og Lundekirken i Stedet for Rønnø Herred.

Den omhandlede Overdragelse af Herreder kaldes i Brevet bl. a. Skødning (scotatio), og Brevet er altsaa for en Del af sit Indhold et Skøde paa de deri ommeldte Herreder. Paa samme Danehof blev der i Forbindelse med heromhandlede Skødebrev udstedt af Kongen en Instruks⁵⁾, som her nedenfor gengives i Oversættelse:

Erik, af Guds Naade Danskernes og Vendernes Konge, hilser i Naade de ham i Kristus saare dyrebare Herrer: den brave Ridder Niels Holgersen og Presbyter og Kännik i Lund Thrugot.

Vi beder Eder, idet vi indtrængende vil og befaler, at I straks, naar I faar dette Brev, begiver Eder personlig til Rønnø Herred paa Bornholm og Herrestad Herred i Skaane og indsætter den adelige Herre: Ridder Johannes, kaldet Kanne — der er befuldmægtiget af den ærværdige Fader Herr Isarn, af Guds Naade udvalgt Ærkebiskop i Lund og Sverigs Øverste⁶⁾, og optræder i samme Herre Ærkebiskops og Lundekirkens Navn — i den faktiske Besiddelse af nævnte Herreder med dissers Rettigheder og Tilbehør og forsvarer ham i denne Besiddelse, idet I paa vore Vegne befaler Indbyggerne af bemeldte Landsdele, at de underdanigt og hengivent adlyder fornævnte Herre Ærkebiskop,

⁵⁾ Trykt som i forrige Note angivet.

⁶⁾ Ogsaa efterat Sverig havde faaet egen Ærkebisp, førte de Lund'ske (d: danske) Ærkebisper i deres Titel tillige Betegnelsen Sverigs Øverste (Sveciæ Primas).

og hans Efterkommere, som deres rette Herre og bestræber sig for og beflitter sig paa i Henseende til enhver kongelig Rettighed at staa ham til Ansvar fuldt og helt saavel i som udenfor Retten.

Dog Byen Ystad og vore Mænd i Herrestad Herred at undtages overensstemmende med Skødningsen af Herrederne, som I vil se indeholdt i et andet udfærdiget Brev.

Modsigere og Rebeller har I med kongelig Myndighed at gaa frem imod, forsaavidt I vil undgaa kongelig Unaade.

Givet i Nyborg Skærtorsdag 1303 i vor Nær-værelse.

Her skal først bemærkes, at da, som foran omtalt, Ærkebisp Jens Grand blev paa Kongens Foranledning fængslet, var Hammershus og de dermed sammenhørende tre bornholmske Herreder under Ærkebispesædet, og det kan ikke antages, at Kongen ved Ærkebispens Fængsling fik taget Hammershus og nævnte Herreder fra Ærkesædet. Da Ærkebispens undveg af sit Fangenskab paa Søborg, tyede han netop til Hammershus, og i denne sin stærke bornholmske Borg sad han saa til Tider og dirigerede sin langvarige Proces med Kongen. Forholdet var altsaa utvivlsomt det, at Hammershus overhovedet ikke var under Kongen til noget Tidspunkt, medens den store Proces mellem Kongen og Jens Grand førtes, men stadig var under Ærkebispestolen. Herom er det ogsaa et Vidnesbyrd, at Hammershus og de derunder liggende tre bornholmske Herreder slet ikke omtales i foranommeldte Skødebrev og Instruks, der, saavidt Bornholm angaar, kun handler om Rønne Herred.

Men Rønne Herred var altsaa ikke under Ærkebispesædet, da nysbemeldte Skødebrev og Instruks af 1303 blev udstedte. Enten Uffe Nielsens Arvinger eller Kongen — visse Udtryk i Dokumenterne tyder nærmest paa, at det var Arvingerne — havde paa anførte Tid den faktiske Raadighed over Herredet. Og Spørgsmaalet er nu, om Rønne Herred virkelig i 1303 blev overgivet til Ærkebispesædets faktiske Raadighed i Henhold til det stadig ommeldte Skødebrev og Instruks. — Man antager almindelig i Historieskrivningen, at Ærkebisen overhovedet ikke fik Rønne Herred før i 1327 (se nærmere det følgende). Det synes imidlertid ingenlunde sikkert, at denne Antagelse er rigtig. Naar Kongen har udstedt den foran aftrykte ubetingede Instruks af 1303 om, at de to deri ommeldte Kommissærer skulde overgive Herrestad Herred i Skaane og Rønne Herred paa Bornholm til Ærkebispens Befuldmægtigede, idet de ved Overgivelsen skulde med kongelig Myndighed gaa frem imod Modsigere og Rebeller, saa ligger det nær at formode, at det har været Meningen, at der, endog imod Drost Uffes Arvingers Protest, skulde iværksættes og er blevet iværksat en Overgivelse af Rønne Herred til Ærkebispestolen. Kong Erik Menved har saaledes ikke villet anerkende en Ret for nævnte Arvinger til at besidde Rønne Herred. Naar der i Skødebrevet fra Kongen til Ærkebisen er talt om, at Arvingerne eventuelt kan vindicere Rønne Herred fra Ærkebisen, og at denne i saadant Vindikations-tilfælde skal have Vemmenhøg Herred i Skaane i Stedet for Rønne Herred, saa kan herved navnlig være tænkt paa, at Arvingerne under forandrede politiske Forhold, og særlig under en ny Konge, mulig kunde blive anset berettigede til Rønne Herred.

I 1319 tog Kong Erik Menved ved sin Marsk Ludvig Albertsen Hammershus i Besiddelse. Vedrørende denne Besiddelsestagelse foreligger der fra nævnte Aar et ret interessant Dokument (Brev), som er gengivet i forrige Bind Side 109.—10. Dette Brev giver ingen Antydning om, at Rønne Herred da var under andet Herredømme end Øens tre andre Herreder, og Brevet giver altsaa nærmest Formodning for, at Rønne Herred i 1303 er kommet under Ærkebisperstolen.

I 1321 opgav den nye Konge (Kristoffer II) Besiddelsen af Hammershus og overgav paany Slottet til Ærkebisperstolen i Henhold til et samme Aar i Roskilde den 26. August mellem Ærkebisp Esger Jul og Kongen sluttet Forlig⁷⁾. Et Punkt i dette Forlig lyder paa, at Ærkebisp Esger skal frit indehave sin Lunde kirke med dens Tilbehør Herrestad Herred i Skaane og Rønne Herred paa Bornholm samt Slottet Hammershus med Land sammesteds, dog forbeholdt og undtaget, at Marsken Ludvig Albertsen skal af Ærkebisp Esger og Lunde kirken have aldeles skadesløs Godtgørelse for de Udgifter og Bekostninger, han har anvendt paa at erhverve og bevare hint Slot og Land paa Bornholm. — Naar Rønne Herred overhovedet omhandles som sket i anførte Forlig, maa Formodningen nærmest være for, at Herredet ikke paa Forligets Tid var i Drost Uffes Arvingers Besiddelse, men at det altsaa i 1303 var kommet under Ærkebisperstolen og nu siden 1319 havde, sammen med det øvrige Bornholm, været under Kongen. At For-

⁷⁾ Trykt i 3. Bind af det i Note 4 nævnte Diplomatarium samt hos Hvitfeldt m. fl. Steder.

liget nævner Rønne Herred for sig og Hammershus og det øvrige Bornholm for sig kan anses begrundet ved, at Ærkebispen tidligere havde besiddet Rønne Herred ved en særlig Overdragelse, der i Henseende til Tid og Maade var forskellig fra den ældre Overdragelse af det øvrige Bornholm.

I 1325 indtog Kongen ved sin daværende Marsk Peder Vendelbo efter langvarig Belejring Hammershus med tilhørende Land. Ved et Brev⁸⁾ af 23. Januar 1326 udtalte imidlertid Paven, at Kongen burde give Hammershus og Bornholm tilbage til Lundekirken. Og da Barnekongen Valdemar III senere paa Aaret hyldedes, blev der i hans Haandfæstning betinget, at Hammershus skulde gaa tilbage til Ærkebispen. Der formeldes herved intet særligt om Rønne Herred.

Hammerhus kom herefter paany til Ærkebispstolen, men dog næppe endeligt før i 1327. I Oktober dette Aar holdt nævnte Kong Valdemar (ved sin Formynder Grev Gert) et Danehof i Helsingborg. Ved dette Hof blev der under 19. Oktober udstedt paa Latin et Dokument⁹⁾; som her nedenfor gengives i Oversættelse i meget sammentrængt Form:

Efterat der i sin Tid som Følge af Ærkebisp Jens Grands Fængsling var opstaaet en Sag mellem Kong Erik og nævnte Ærkebisp, indvilgede Kongen omsider i efter Pavens Dom at tilsvare Lundekirken 10,000 Mark rent Sølv for Skade og

⁸⁾ Trykt i „Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark“ 1. Bind (1904) S. 61.

⁹⁾ Trykt i 4. Bind af det i Note 4 nævnte Diplomatarium samt hos Hvitfeldt m. fl. Steder. Hos Hvitfeldt er Fejl navnlig med Hensyn til Byen Ystad.

Fornærmelse, som var tilføjet Kirken ved bemeldte Fængsling. Og Kongen overdrog da Herrestad Herred i Skaane og Rønne Herred paa Bornholm med al kongelig Ret til Lundekirken til vedvarende retmæssig Besiddelse for nævnte 10,000 Mark Sølv. Med Hensyn til Rønne Herred paastod imidlertid den tidligere Drost Uffes Arvinger, at dette Herred med Rette tilhørte dem og uberettiget var dem berøvet; og i Stedet for dette Herred overdrog Kongen da som Sikkerhed til Lundekirken Vemmenhøg Herred i Skaane paa Betingelse, at hvis Drost Uffes Arvinger til en eller anden Tid skulde retsligt tilbagesøge oftenævnte Rønne Herred, eller dette med nogen Ret skulde gaa tilbage til dem eller nogen af dem, saa skulde fra da af Vemmenhøg Herred afstaas til Lundekirken til Erstatning for Rønne Herred.

Ved Sammentræden i Helsingborg i 1327 den 19. Oktober af vor Formynder Grev Gert samt vore Raader og Rigets Stormænd foregik bl. a., at Herr Jens, fornævnte Uffes Søn, fremførte, at Rønne Herred paa Bornholm med Rette tilhørte ham og ved en uretfærdig Dom var ham fradømt; hvortil Ærkebisp Karl af Lund svarede, at Rønne Herred med Rette tilhørte Lundekirken derved, at denne havde faaet Herredet overdraget for 10,000 Mark Sølv, som Danmarks tidligere Konge Erik var pligtig at tilsvare Lundekirken. — Ved den saaledes opførte Procedure syntes det nødvendigt at bringe Tvisten til endelig Afgørelse paa den Maade, at der udnævntes tolv egnede Mænd til at udfinde Sandheden i Sagen. De udnævnte Tolv var følgende, hvilke trak sig til Side

og nøje undersøgte Sagen, hvorpaa de vendte tilbage og med deres Ed bekræftede, at Rønne Herred med Rette tilhørte Jens Uffesen, og at det ingensinde var ham saaledes lovlig fradømt, at han kunde være pligtig at slippe det.

At Rønne Herred af de Tolv er tildømt Jens Uffesen skal imidlertid ikke betyde en Forringelse af Kirkens Rettigheder, og vi tildømmer derfor ifølge Kong Eriks Brev Lundekirken til vedvarende retmæssig Besiddelse Vemmenhøg Herred med Byen Isie. Herimod kommer ikke i Betragtning, at vi ved et Brev har tilstaaet vor tro Mand Holger Nielsen nævnte Vemmenhøg Herred, hvilket Brev herved fuldstændig tilbagekaldes.

Som det ses refererer Kongen i det første Stykke af foranstaaende Dokument (Brev), hvad der foregik 24 Aar tidligere, nemlig i 1303. Dernæst refereres i det følgende Stykke, hvad der nu paa Danehoffet i Helsingborg i 1327 foregik med Hensyn til Jens Uffesens Krav paa Rønne Herred. — Dersom Fakta i det hele har været overensstemmende med det saaledes refererede, ser det nærmest ud til, at Rønne Herred allerede før 1303 var blevet Drost Uffes Arvinger (altsaa navnlig Jens Uffesen) frakendt ved en Dom — som Jens Uffesen altsaa imidlertid ikke har villet anerkende for rigtig — og at Arvingerne ikke siden 1303 havde været i Besiddelse af Herredet. Jens Uffesen havde maaske først nu under den nye Konge Valdemar rigtig Chance for at vinde Rønne Herred og vandt det altsaa ogsaa, som foranstaaende Brev viser.

Da omtalte Danehof i 1327 afholdtes, var Born-

holm næppe endnu endeligt overdraget paany til Ærkebispestolen; (som foran omtalt indtog Kong Kristoffer i 1325 Bornholm, som Kong Valdemar derefter blev pligtig at give tilbage til Ærkestolen). Hvitfeldt skriver, at Ærkebisp Karl paa Danehoffet førte Tiltale mod Jens Uffesen, fordi denne forholdt ham Rønne Herred. Men det er efter Brevet klart, at Jens Uffesen var den tiltalende. At hans Tiltale særlig var rettet imod Ærkebisen kan ikke ses. Men det er naturligt, at Ærkebisen gensvarede, da Kongen jo i alt Fald har været i Begreb med at overdrage Bornholm paany til Ærkebispestolen.

Vemmenhøg Herred i Skaane blev altsaa ved foranstaaende Brev aktuelt overdraget til Ærkebispestødet i Stedet for Rønne Herred paa Bornholm, der blev anset at tilkomme Jens Uffesen. Og en Overdragelse af de tre andre bornholmske Herreder til Ærkebispestolen blev ved samme Tid fuldbyrdet. Kong Hans har i Aaret 1500 udstedt en Vidisse (Kopi) af et Brev af 1327, som Kong Valdemar har givet Lundekirken paa „tre Provinser paa Bornholm“¹⁰⁾.

Ifølge det paa omtalte Danehof passerede skulde altsaa Jens Uffesen overtage Rønne Herred. Men han indlod sig straks i Handel med Ærkebisen om Herredet. Under 24. Oktober 1327 solgte han Herredet til Ærkebisen. Salgsbrevet — der nu ellers ikke eksisterer — er kortelig refereret hos Hvitfeldt under Aaret 1327; og Kong Hans har i

¹⁰⁾ Hverken Vidissen eller Originaldokumentet eksisterer nu; men Vidissen er med nogle Linier anført (trykt) i „De ældste danske Arkivregistraturer“ 4. Bind (1885) S. 343.

Aaret 1500 udstedt en Vidisse¹¹⁾ af Brevet. Ærkebisen betalte kontant for Rønne Herred 1000 Mark nye skaanske Penninge¹²⁾. Hvitfeldt tilføjer: „Derimod skal fornævnte Johannes Uffesen beholde hans Livstid kvit og frit Lunde Stifts Gods Slettetorp og Huelingelen i Skaane og Tuistofte i Sjælland“. Denne Bemærkning kan se ud til at betyde, at det her nævnte Gods var et Vederlag, Ærkebisen gav for Rønne Herred, ved Siden af fornævnte kontante Vederlag.

Efter at Ærkebisen, som ommeldt, i 1327 havde tilkøbt sig Rønne Herred og havde faaet de tre andre bornholmske Herreder overdragne fra Kongen, indehavde Ærkebispestolen hele Bornholm næsten hele Tiden indtil 1525, da den tyske Hansestad Lybæk fik omfattende Rettigheder over Bornholm for et Tidsrum, der endnu var løbende, da Kirkereformationen i 1536 ophævede Ærkebispeembedet som saadant.

Hvor Bornholms nuværende Hovedstad Rønne ligger, har utvivlsomt allerede i meget gammel Tid været et bekendt Havneste (Landingssted) og Fiskerleje, som har givet Rønne Herred sit Navn. Det

¹¹⁾ Nogle Linier om Vidissen findes i det i forrige Note angivne Bind S. 343 samt i Hübertz's „Aktstykker til Bornholms Historie“ (1852) S. 1.

¹²⁾ „en Mark Penninge“ var noget andet og meget ringere end „en Mark Sølv“; denne sidste er foran ved Note 3 opgivet at svare til 35—37 Kr.; „en Mark nye skaanske Penninge“ svarede vistnok i 1327 efter Sølvindhold til ca. 8 nugældende danske Kroner.

var noget, der oftere forekom, at et Herred fik Navn efter et bekendt Sted indenfor eller ved dets Grænser¹³⁾. Rønne har saaledes været en Handelsplads og er efterhaanden blevet en større og større By. I 1327 har Rønne dog næppe betydt meget som befolkets By. De i det foregaaende omhandlede kongelige Dokumenter af 1303, 1321 og 1327, der angaar Rønne Herred, nævner ikke særlig Rønne By. Byen maa altsaa i Dokumenterne være stiltiende indbefattet under Herredet. I Overdragelsesbrevet af 1327 fra Jens Uffesen til Ærkebispens angaaende Rønne Herred skal Rønne By imidlertid have været udtrykkelig omtalt, idet den paagældende Vidisse af Kong Hans (Note 11) nævner „Rodne og Rodneherred“ paa Bornholm, ligesom Hvitfeldt ved at referere Brevet anfører, at Jens Uffesen solgte „Rodnekøbsted og Rodneherred“ paa Bornholm til Ærkebispens. Om Hvitfeldts Betegnelse „Købsted“ svarer til, hvad Originaldokumentet har indeholdt, kan imidlertid være tvivlsomt. At Rønne var Købstad med egen Ret og egen Kirke, paa Hvitfeldts Tid er sikkert nok; men om Byen allerede i 1327 saaledes var Købstad er vist ret usikkert.

I nyere Tid meddeles (i Salmonsens Konversationsleksikon), at Rønne er nævnt i Kong Valdemar II's Jordebog. Dersom det virkelig forholdt sig saa, vilde det være et vægtigt Indicium for, at Rønne allerede, da nævnte Jordebog fremkom (i 1231 og den nærmest følgende Tid), betød noget som Landsby

¹³⁾ Se Johannes Steenstrup: „Nogle Undersøgelser over Danmarks ældste Inddeling“, i Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1896 S. 391.

(Avlsbrugerby) eller Handelsby eller som begge Dele. Men den bornholmske Rønne ses ikke nævnt i bemeldte Jordebog, hvorimod Ronneby i Bleking er nævnt et Par Steder i Jordebogen.

Rønne er rimeligvis siden 1330 blevet særlig udviklet ved Hansestad-Købmænd (fra Greifswald). I 1378 havde Byen sin egen Kirkebygning, der benævntes Kapel. Hvorlænge Byen da havde haft dette Kapel vides imidlertid ikke. Sammenhold med det her anførte „Bornholmske Samlinger“ 8. Bind (1913) Side 146 og videre.

Som allerede antydnet i det foregaaende er Rønnes Navn efterhaanden undergaaet Forvandlinger, indtil det er blevet, som det nu er. Meget langt tilbage i Tiden skrev man Rothnæ, (deraf Rothnæ Herred). Af de foran i Note 11 nævnte, af Hübertz udgivne bornholmske Aktstykker (der angaar Tiden 1327—1621) kan ses, at Navnet Rodne en Tid lang var ret almindeligt. I et bornholmsk Skatteregister fra Aaret 1570 skrives Rodnebye, (Hübertz S. 360). I et kongeligt Brev af 1609 skrives Rønde, (Hübertz S. 567). Af dette sidste Navn, der har været almindeligt en Tid, har senere dannet og fæstnet sig Navnet Rønne. Se ogsaa „Bornholmske Samlinger“ 8. Bind (1913) S. 201—203.

Johan Bulmer.

De bornholmske Udmarksjorder.

Paa Foranledning af Folketinget nedsatte Finansminister Lassen under 1. Juni 1907 en Kommission paa 15 Medlemmer til at undersøge og udrede Oprindelsen til de Statskassen tilflydende Arvefæstefgifter m. v., og til at fremsætte Forslag til disses Afløsning. Til Medlemmer af Kommissionen beskikkedes:

Departementschef i Finantsministeriet P. J. C.

Hansen, K. og Db., Kommissionens Formand.

Folketingsmand, Hofjægermester Wenzel Neergaard, R. af Db.

Folketingsmand, Amdsraadsmcdlem N. Pedersen-Nyskov, R. af Db.

Amdsforvalter C. Holm, R. af Db.

Kontorchef i Landbrugsministeriet W. G. D. E. Richter, R. af Db.

Folketingsmand, Gaardejer Kristen Jensen.

Landstingsmand, Gaardejer Peter Lund Koefoed.

Proprietær H. Sørensen.

Gaardejer, Sognefoged J. P. Hansen.

Proprietær C. Ravn.

Folketingsmand Jørgen Frederiksen.

Sagfører Janus Olsen.

Arvefæster Jens Fr. Kofoed.

Amtraadsmdlem, Gaardejer J. P. Jensen.

Assistent i Finansministeriet H. Købke, tillige som
Kommissionens Sekretær.

Kommissionens Betænkning indeholder Side 139—173 en udførlig Fremstilling af de bornholmske Udmarksjorders Historie. Med Hensyn til den Redegørelse, der forud blev forelagt for Kommissionen, tilstillede Sagfører Janus Olsen Kommissionen følgende

Skrivelse:

Fra umindelige Tider har Bornholms Beboere haft *Brugsretten* af Øens Udmarksjorder, som de benyttede, dels til fælles Græsgang for Kreaturer (Heste, Kvæg, Faar, Svin og Gæs), dels til Lyngrivning, Tørveskær og Fladtørvs Tagelse. Ved trede Landstingsdomme af 30. Maj 1714, 27. November 1715 og 16. September 1716 (Thaarup Side 144^{*)}) blev det derimod fastslaaet, at *Ejendomsretten* tilkom Kronen (Staten).

Efter at det under en af Højesteret den 19. December 1718 paadømt Sag (Bilag F. Side 55^{**)}) var blevet oplyst, at Landboerne indtog Dele af Udmarken til deres Ejendomme, blev det ved kongelig Resolution af 28. December 1718 (Bilag F. Side 55) overdraget daværende Kommandant og Amtmand paa Bornholm Brigadier von Bippen og Kaptajnerne Adolph Tobias Herbst og Niels Nielsen at undersøge Sagen og derom give Beretning. Denne Undersøgelseskommission fandt, at der af de indtagne Udmarksjorder burde betales en aarlig Afgift til Kongen og indstillede, at Afgiften fastsattes til aarlig:

*) Etatsraad, Amtmand Thaarups Beskrivelse af Bornholm og Christiansø 1839.

**) Afskrifter af de Bilag, hvortil der henvises i Skrivelsen, findes i Finansministeriet, Rønne Statsskoles Bibliotek og Bornholms Museum.

3 Mark af 1 Tønde Sædsjord,
 2 „ af 1 „ Havrejord,
 16 Skilling af 1 Tønde slettere Jord (Kløvgangs-
 jord) og

2 Mark af 1 Læs Enges (Eng til 1 Læs Hø)
 samt at der erlagdes i Indfæstning (Fæstepenge):

2 Mark af 1 Tønde Sædsjord,
 1 „ af 1 „ Kløvgang og slet Jord,
 jfr. Resolutionen af 20. Juli 1726 (Bilag F. Side 63)
 og Rentekammerets Skrivelse til Oberst West og Kap-
 tajnerne Herbst og Nielsen af 31. August 1726 (Bi-
 lag H 2).

Kommissionens Indstilling blev under 25. Novem-
 ber 1720 approberet af Kongen (Bilag F. Side 56
 og 64) og en Jordebog optaget (Bilag A).

Den nævnte Afgørelse gav imidlertid Anledning
 til Klager og Besværinger, som næsten grænsede til
 Urolighed, hvorfor der ved kongelig Resolution af
 20. September 1723 blev nedsat en ny Undersøgelses-
 kommission, bestaaende af Kommandant og Amt-
 mand, Oberst Niels West (von Bippen var da død)
 og de fornævnte Kaptajner Herbst og Nielsen (Bilag F.
 Side 56).

Paa Oberst Wests Forslag blev den aarlige Afgift
 forandret fra Penge til en Ydelse in natura af Havre
 og Smør og modereret saaledes, af Afgiften kom til
 aarlig at udgøre:

6 Skpr. Havre (beregnet til 6 Skilling pr. Skp.,
 altsaa til 2 Mark og 4 Skilling for 6 Skpr.) for
 1 Tønde Sæds- eller Havrejord.

2 Pund Smør (beregnet til 7 Skilling pr. Pd., alt-
 saa til 14 Skilling for 2 Pd.) for 1 Tønde Kløv-
 gang.

4 Pund Smør for 1 Tønde Land Skov, der regnes lig med 1 Læs Enges (Eng til 1 Læs Hø), hvorhos Fæstepengene (Indiæstningen) nedsattes til:

1 Mark 6 Skilling for 1 Tønde Sæds- eller Havrejord,

12 Skilling for 1 Tønde Kløvgang,

1 Mark 6 Skilling for 1 Tønde Land Skov,
jfr. Bilag F. Side 64 og 65—66.

Efter at den tidligere Kommissions Ansættelse af Fæstejorden iflg. Specifikationen Bilag L 4 var bleven nedsat med

234 Td. $3\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord,

236 „ $5\frac{1}{2}$ „ Kløvgang og

Eng til 26 Læs Hø

og den aarlige Afgift reduceret i tilsvarende Forhold, nemlig efter Fradrag af Tilgang i Afgiften for ny indtagen Jord, jfr. Hovedopgørelsen Bilag H, med 116 Td. Havre og 26 Lpd. $1\frac{1}{4}$ Pd. Smør, jfr. Rentekammerets Forestilling til den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 (Bilag G 3), blev der udarbejdet en ny Jordebog, dateret 4. Oktober 1729 (Bilag B).

Beboerne vedblev imidlertid at indtage mere Jord af Udmarken trods de Forbud, som var udstedte herimod ved Forordn. 25. November 1720 og Plakaten 29. Marts 1727. Der blev derfor nedsat en ny Undersøgelseskommision, som fandt, jfr. Rentekammerets Forestilling til kongelig Resolution af 28. Juli 1739 (Bilag G 3), at der var indtaget:

fra 1729 til 1733 af 149 Mennesker:

55 Td. 6 Skp. Sædsjord og

49 „ 4 „ Kløvgang,

og fra 1733 til 1739 af 226 Mennesker:

66 Td. $7\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord og

36 „ 5 „ Kløvgang,

altsaa ialt: 122 Td. 5 $\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord og

86 „ 1 „ Kløvgang,

som derefter blev bortfæstede paa samme Maade som de tidligere indtagne Jorder i Henhold til kongelig Resolution af 28. Juli 1739 (Thaarup S. 147 og Bilag G 4—5 og 5—6), der blandt andet fastsatte, at naar Udmarksjorden engang er fæstet til en Gaard, maa den, naar den bliver fæsteledig, ikke bortfæstes til nogen anden, medmindre han, som faar Gaarden, ej vil have den.

Over de i Henhold til Resolutionen bortfæstede Udmarksjorder blev der affattet en ny Jordebog, dateret 28. December 1743 (Bilag C).

Ved en ny Forordning af 28. Juli 1739 blev Forbudet mod at indtage Jord af Udmarken indskærpet under strengt Strafansvar, hvorhos det blev paalagt Amtmanden og Amtskriven, Sandemændene i hver sit Sogn samt de kongelige Holtz-Førster, Skovridere og Skovløbere at have Indseende med, at Forbudet overholdtes.

Fra nu af ophørte Beboerne med at indtage Jord af Udmarken uden Tilladelse, jfr. Thaarup S. 145—146 og 147 (Bilag P 3). Derimod fandt paa derom indgiven Ansøgning Indtagning Sted efter speciel Tilladelse. Saadan Tilladelse meddeltes fra først af ved kongelig Resolution og senere ved Bevilling af Rente-kammeret, jfr. Thaarup S. 147 og 148—149 (Bilag P 3—4).

Naar det Side 6 i den Arvefæstekommissionen stillede Redegørelse udtales, at i et Tidsrum af over 100 Aar havde den Praksis fæstnet sig, at Fæsterne, uagtet Fæstebrevene lød paa Livsfæste, frit kunde afhænde Fæstet, og at Eftermanden kunde faa Fæste-

brevet fornyet paa Amtstuen paa de tidligere Vilkaar, blot mod at betale Indfæstning eller „Rekognition“, ligesom det var antaget af de bornholmske Autoriteter, — men dog ikke af Domænedirektoratet —, at Staten ikke længere havde noget Retskrav hverken paa den Jord, Fæstebrevene lød paa, eller de Jordstykker, Fæsterne var i Besiddelse af udenfor Brevenes Paalydende, — kunde her være tilføjet, at den af de bornholmske Autoriteter fulgte Praksis havde Hjemmel i den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 (Bilag G 5—6), jfr. Overretsdommen i Sagen om Gadegaardsudmarken af 6. December 1852 (Bilag T*).

Resolutionen af 28. Juli 1739 angaar efter sin Ordlyd kun den Udmarksjord, der bortfæstedes til Gaardene, men den synes analogisk at maatte finde Anvendelse paa den Udmarksjord, der bortfæstedes til Udbyggerne, jfr. ogsaa den Kommissionsbetænkning, som ligger til Grund for Resolutionen. Jeg ved nok, at Domænedirektøren i den Indstilling, som ligger til Grund for Forestillingen til den kongelige Resolution af 6. Maj 1850, gør gældende, at Resolutionen kun gjaldt de efter Jordebogen af 28. December 1743 bortfæstede Udmarksjorder og ikke de efter Jordebogen af 4. Oktober 1729 bortfæstede Udmarksjorder, men efter at det ved den ovennævnte Overretsdom i Sagen om Gadegaardsudmarken er statueret, at Resolutionen ogsaa kommer til Anvendelse paa de senere iflg. speciel Tilladelse bortfæstede Udmarksjorder, kan man vel se bort fra den af Domænedirektøren hævdede Anskuelse. Administrationen maa nemlig bøje sig for Domstolenes Afgørelse

*) Overretsdommen findes i Juridisk Ugeskrift for 1853 Side 28—32.

og Finansministeriet acqvieserede jo ved den nævnte Overretsdøm.

Endvidere kunde være tilføjet, at den af de bornholmske Autoriteter fulgte Praksis stiltiende eller indirekte er godkendt af Domænedirektoratet, da der hverken fra Direktoratets eller Revisionens Side vides at være rejst Indsigelse mod den nævnte Praksis, jfr. Forestillingen til den kongelige Resolution af 6. Maj 1850 (Bilag M 1). Ved Skrivelse af 15. November 1823 har Rentekammeret endog bifaldet, at 15 Td. 1 Skp. Sædsjord og 1 Td. 4 Skp. Kløvgang maa bortfæstes til 10, 11, 12 og 22 Udbygger i Aaker Sogn, John Pedersen, for den i Jordebogen af 4. Oktober 1729 anførte Afgift af 11 Td. $2\frac{3}{4}$ Skp. Havre og 3 Pd. Sjør og det uagtet, at det af de til Sagen hørende og Rentekammeret forelagte Oplysninger fremgik, at den paagældende Fæstelod indeholdt et Areal af $32\frac{12}{14}$ Tønder Land geometrisk Maal.

I Henhold til kongelig Resolution af 26. August 1743 blev der i Aaret 1744 ved offentlig Auktion bortsolgt 230 af de Kongen da tilhørende Fæstegaarde paa Bornholm, jfr. Thaarup Side 29—30. Efter Auktionsvilkaarene skete Salget saaledes, at Kongen forbeholdtes de hidtil hafte Jordebogs-Afgifter eller Landgildevarer og Penge, jfr. Thaarup Side 51. Af det hos Thaarup Side 321—322 aftrykte Skøde fremgaar tillige, at de til Gaardene bortfæstede Udmarksjorder var indbefattede i Salget med Bibeholdelse af den Afgift, der svaredes som Fæsteafgift af samme.

Køberne af de ved Auktionen 1744 bortsolgte Fæstegaarde erholdt saaledes de til disse Gaarde hørende Udmarksjorder overdragne med Gaardene mod at svare den ved Jordebøgerne af 4. Oktober 1729

og 28. December 1743 fastsatte Afgift af samme, og de slap derved for at svare den ved Resolutionen af 6. Maj 1850 fastsatte Tillægsafgift.

Resten af de gamle Fæstelodder blev i Henhold til kongelig Resolution af 6. Maj 1850 overdraget Fæsterne i Arvefæste med Ret til at sælge og pantsætte. Ihvorvel Fæsterne efter den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 havde en Fortrinsret til at erholde Fæste paa Lodderne for den tidligere fastsatte Afgift, idet Lodderne ikke maatte bortfæstes til andre, men skulde blive ved Gaarden, naar den, som faar Gaarden, vil have samme, jfr. den ovenfor citerede Overretsdom, blev Reglerne for Bortarvefæstningen dog fastsatte saaledes, at der kun skulde tilbydes Fæsterne Arvefæste paa Fæstejorden uden Købesum og uden Forhøjelse i Afgift og Rekognition, naar han ikke havde mere Jord, end hans Fæstebrev lød paa. Havde Fæsteren mere Jord end hans Fæstebrev lød paa, skulde han af den øvrige Jord svare en Afgift af 3 Skp. Havre af hver Tønde Land. I Henhold hertil blev der paalagt de gamle Fæstelodder en aarlig Tillægsafgift af 905 Tønder Havre, idet Arvefæsteafgiften efter den Side 25 i Redegørelsen indeholdte Opgørelse andrager 2021 Td. 7 Skp. $\frac{1}{2}$ Fdk. Havre, medens Fæsteafgiften efter Amtstuens Fortegnelse (Bilag D) kun androg 1116 Td. 6 Skp. $2\frac{1}{2}$ Fdk. Havre. Domænebestyrelsen gik nemlig ud fra, at Fæsterne i Reglen besad et langt større Areal end det, de vedkommende Fæstebreve lød paa. Dette antoges navnlig at hidrøre fra, at Sandemændene i de Tider, da Lodderne endnu ikke blev bortfæstede efter bestemt geometrisk Maal, havde tillagt Fæsterne mere Jord, end Fæstebrevene lød paa, og paa, at en Del

Fæstere ved „Retning af Gærder“ ulovlig havde indtaget nogle Udmarksstrækninger til Opdyrkning, jfr. Redegørelsen S. 6.

At der af Fæsterne ved „Retning af Gærder“ kan være indtaget Udmarksjord uden Tilladelse er muligt, men naar det erindres:

at flere af de ved specielle Resolutioner givne Tilladelser til Indtagelse af ny Jord netop angaar Indtagelse af ny Jord ved Retning af Gærder, en enkel Resolution af 3. November 1781 angaaer saaledes endog Retning af Gærder i 11 Tilfælde;

at der ved Forordn. af 28. Juli 1739 blev indført et effektivt Tilsyn med, at Forbudet mod Indtagelse uden Tilladelse overholdtes;

at Thaarup S. 146 og 147 (Bilag P 3) udtaler, at fra den Tid Forordn. 28. Juli 1739 emanerede blev Indtagelse af større eller mindre Stykker af Udmarken, isteden for forhen mest at foretages uden Tilladelse, en Gjenstand for Ansøgninger;

at det i Fæstebrevene anførte Areal efter Amtstuens Fortegnelse (Bilag D 2) udgjorde 1547 Td. 7 Skp. Sædsjord og 1002 Td. 1 Skp. Kløvgang, eller ialt 2550 Tønder Sædsjord og Kløvgang, medens Fæsteloddernes geometriske Areal var 6—6500 Tønder Land;

kan de ved „Retning af Gærder“ ulovligt indtagne Udmarksjorder umuligt have udgjort ét Areal, som forklarer Forskellen mellem det i Fæstebrevene angivne Areal og Loddernes geometriske Areal.

Thaarup udtaler dernæst Side 147 (Bilag P 3—4), at Ansøgninger om Tilladelse til at indtage ny Jord „ideligen mødte Indsigelser, og Kontra-Ansøgninger, oftest fra Bønder, der ej trængte til Jord, eller Brug

af Udmark, ikke sjælden saa urimelige, at Beboerne i Nord-Enden af et Sogn gjorde Paastand paa Udmark, der ansøgte ofte i halv Mils Frastand ved Sognets modsatte Ende.“ Men naar Andragender om Indtagelse af ny Jord med Tilladelse fik en saadan Medfart fra Beboernes Side, tør man vel gaa ud fra, at Indtagelse af ny Jord ved Retning af Gærder uden Tilladelse vilde være blevet anmeldt og paatalt, saafremt det havde fundet Sted i nævneværdig Udstrækning.

Forskellen antages vel ogsaa væsentligst at hidrøre fra, at Sandemændene skal have tillagt Fæsterne mere Jord, end Fæstebrevene lød paa. Til Støtte for at Fæsterne besad mere Jord, end Fæstebrevene lød paa, anføres:

- A. Thaarups Udtalelser i hans Beskrivelse af Bornholm og
- B. Domænedirektørens Skrivelse, som ligger til Grund for Forestillingen til den kongelige Resolution af 6. Maj 1850.

A.

Thaarup udtaler Side 148—149 (Bilag P 4): „Ansøgninger, som i Over-Øvrighedens Erklæringer vare, paa Grund af Omstændighederne anbefalede, bleve af Rentekammeret forelagte Kongen og naar de vare bevilgede ved kongl. Resolution blev den bestemte Strækning Tdr. Land udviist saaledes at vedkommende Sandemand med tiltagende Mænd taxerede et Stykke Jord efter Skjønnende, uden andet Hensyn til Jordernes Beskaffenhed, end at det til aarlig Afgifts Bestemmelse blev bedømt, om det var at ansætte som Avlsjord eller Kløvgang. Gunst og Gave har ofte havt sit Spil, saa at en Fæster ofte kunde faa 2, 3 og flere Gange større Areal end det hvorpaa

Fæstebrevene løde; Man finder som Exempler derpaa anførte, at 42 S. G. i Clemensker blev tilfæstet 7 Tdr. og har næsten 31 Tdr. 46 S. G. i samme Sogn blev tilfæstet 3 Tdr. og har 21 Tdr. og saaledes flere. Længere hen i Tiden blev det en Regel, at Udvisningen skete efter Opmaaling og bestemt geometrisk Maal, samt at et Kaart optoges.“

Thaarups nævnte Udtalelse angaar Bortfæstninger, som efter Jordebøgernes Affattelse har fundet Sted ifølge derom ved specielle Resolutioner givne Tiladelser. I Jordebogen af 4. Oktober 1729 (Bilag B 4 og 5) findes imidlertid opført som bortfæstet til:

den 42. Selvejergaard i Clemensker Sogn

6 Td. Sædsjord og

1 „ Kløvgang,

den 46. Selvejergaard i Clemensker Sogn

8 Td. Kløvgang.

(At Thaarup for den sidstnævnte Gaard angiver Bortfæstningen til 3 i Stedet for 8 Td. skyldes formentlig Fejltryk).

Det Bevis, som Thaarup anfører for Rigtigheden af sin Udtalelse brister saaledes, idet de af ham anførte Bortfæstninger ikke er foretagne efter Udvisning af Sandemanden med tiltagne Mænd, men iværksatte i Henhold til Jordebogen af 4. Oktober 1729.

For det Tilfælde, at det maatte blive gjort gældende, at Ansættelserne i Jordebogen af 4. Oktober 1729 hidrører fra Sandemændene, skal jeg gøre opmærksom paa, at Formanden for den Kommission, som affattede Jordebogen af 4. Oktober 1729, daværende Amtmand og Kommandant paa Bornholm, Oberst West, i sin Indberetning til Rentekammeret af 8. Oktober 1729 (Bilag I 1—2) udtaler, at han for

at efterkomme Rentekammerets Ordre og faae Enhver stillet tilfreds, har tiltaget sig 2de af Øens Kaptainer og 2de Bønder af hvert Sogn, alle landkyndige gamle Mænd, og med dem i Juni og Juli Maaneder 1729 efterset Fæstejorderne efter den forrige Jordebog med dertil hørende Forretninger Sogn for Sogn „hvad een hver Bonde og Udbygger Kand være ansatt fore, om det Kunde for Rett Passere eller ej, og nøie undersøgt hvor udi een hver mente at være fornermed;“

I Indberetningen tilføjes, at enhver ved den afholdte Forretning nu er bleven oplyst og tilspurgt, om de dermed efterdags vilde og kunne være rolige og fornøiede, hvortil Alle og Enhver baade Bonde og Udbygger har givet sit „Contentum“; thi i den forrige Commission er det ikke udi Oberst Wests Formænds Tid blevet saa nøie taget i „øye mærke“ som nu, hvorved Enhver, baade den Rige og den Fattige kunde paa en retfærdig Maade stilles tilfreds.

Forsaavidt det endvidere maatte blive gjort gældende, at det anførte ikke udelukker, at Sandemændene har medvirket ved Optagelsen af den første Jordebog, skal jeg tilige bemærke, at dette bliver uden Betydning, da det af den Indberetningen (Bilag I 2) medfulgte Specifikation (Bilag K og L) fremgaar, at den i den først udarbejdede Jordebog anførte Sædsjord og Kløvgang ved den af Oberst West ledede Commission er bleven nedsat med 471 Td. og Eng til 26 Læs Hø (Bilag L 4). Ved Indtagelse af ny Jord reduceredes dog Afgangen i Sædsjord og Kløvgang fra 2650 Td. til 2308 Td. Havde Fæsterne derfor mere Jord, end de i Henhold til Jordebogen af 4. Oktober 1729 udgivne Fæstebreve lød paa, er Sandemændene uden Skyld heri, da Ansættelserne skyldes den af Oberst West ledede Kommission.

Jordebogen af 28. December 1743 er derimod efter Angivelsen paa Titelbladet udarbejdet efter Sandemændenes med tiltagne Mænds Forretninger. Af Rentekammerets Forestilling til den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 (Bilag G) fremgaar imidlertid, at der forud for Jordebogens Udarbejdelse har fundet en Undersøgelse Sted af en dertil udsendt Kommission, og at denne Kommission, som foran bemærket, har fundet, at der i Aarene 1729—1739 var indtaget ialt:

122 Td. $5\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord og

86 „ 1 „ Kløvgang,

jfr. Bilag G 3. Da Jordebogen af 28. December 1743, der paa Titelbladet angives at omfatte de siden 1729 til Udgangen af Aaret 1738 indtagne Udmarksjorder, omfatter:

170 Td. $5\frac{3}{4}$ Skp. Sædsjord,

76 „ $1\frac{1}{2}$ „ Kløvgang og

Eng til $2\frac{1}{2}$ Læs Hø,

vil det heraf fremgaa, at Sandemændenes Ansættelse er større end den efter den udsendte Undersøgelseskommissions Opgørelse skulde være.

Af de med min Skrivelse af 14. September 1907 fremsendte Oversigter over Statens bortfæstede Udmarksjorder i Aaker og Poulsker Sogne fremgaar, at Forholdet mellem det geometriske Areal og det i Fæstebrevene anførte Areal af Sædsjord og Kløvgang er det samme for Bortfæstninger i Henhold til Jordebøgerne som for Bortfæstninger ifølge de specielle Bevillinger efter de af Sandemændene med tiltagne Mænd afholdte Forretninger. Saafremt Fæsterne derfor virkelig var i Besiddelse af et Areal, der var større, end deres Fæstebreve lød paa, er det derfor ikke

berettiget at lægge Skylden herfor paa Sandemændene, da det er de udsendte kongelige Kommissioner, der har foretaget Ansættelserne for begge Jordebøgers Vedkommende. End mindre gaar det an med Thaarup at sige, at Gunst og Gave har haft sit Spil.

Naar Thaarup Side 149 (Bilag P 4) meddeler, at nogle Stykker af Udmarkerne er solgte til Ejendom paa lige Maade, samt i denne Forbindelse udtaler, at Kyndegaard i Nyker Sogn saaledes fik „Skjøde paa 8 Tdr. af Vallemark, men Strækningen udgjør $15\frac{8}{14}$ Tdr. Land“, maa jeg for Fuldstændighedens Skyld oplyse, at Kyndegaard i Jordebogen af 4. Oktober 1729 staar anført som tilfæstet 8 Td. Sædsjord, jfr. Bilag B 4, altsaa netop det af Thaarup anførte Areal. Jeg har ikke kunnet erholde Oplysning om, naar Udmarksjorden til Kyndegaard er solgt til Ejendom, men er den solgt samtidig med de Udmarksjorder, som blev solgt med Gaardene ved Auktionen 1744, afgiver dette en stærk Formodning om, at Lodden har haft det anførte Areal, allerede da den blev tillagt Gaarden og optaget i Jordebogen af 4. Oktober 1729.

B.

I Finansministerens Forestilling til den kongelige Resolution af 6. Maj 1850 (Bilag M) fremhæves:

at i over 100 Aar har faktisk Enhver, til hvem et Fæste af den daværende Fæster var afstaaet, eller der som Arving var traadt i hans Sted, hidtil hos Amtsforvalteren paa Bornholm erholdt Fæstet fornyet for den gamle Landgilde og Indfæstning; at der fra det forrige Rentekammers Side aldrig

gennem Revisionen er gjort Indsigelse mod denne Fremgangsmaade;

at Fæsteretten eller Adgang til at erholde Fæstet fornyet mod den hidtil svarede Landgilde og Indfæstning er vurderet til Indtægt paa Skiftet efter Fæsteren;

at Fæsteretten har af Fæsteren været pantsat, samt at Fæsteren har i Reglen af sin Formand købt Adgangen til saaledes at faa Fæstet fornyet og altsaa vilde lide et tildels betydeligt Tab, hvis hin Anskuelse ikke skulde gives Medhold.

I Forestillingen (Bilag M) udtales endvidere:

„Denne Besiddelstagen af mere Jord har saaledes oprindeligen i Almindelighed været ulovlig; men det lader sig imidlertid nu ikke oplyse, af hvem og naar det er sket, og da de nuværende Fæstere for det meste have købt Fæsteretten, eller taget den i Arv for dens Værdi, i Forhold til det hele Areal, som Besiddelsen nu indeholder, kunne de forsaavidt siges at være in bona fide, og hvis der derfor overhovedet kunne tillægges dem Beføjelse til at raade over Fæstets Overgang til anden Mand, saa kunde det synes, at de ogsaa maatte kunne raade over det ganske som det nu er, altsaa med det større Areal.“

„Men Domænedirektøren gjør her opmærksom paa, at da Fæstebrevene udtrykkeligen indeholde, hvormange Tønder Land der overdrages i Fæste, saa maa Fæsteren ogsaa vide, at han i ethvert Tilfælde ei har Ret til at overdrage et større Areal til en Anden, og det er derhos bemærket, at hver Mand i den hele Række af Fæstere har haft sit Fæstebrev lydende paa et bestemt Antal Tønder Land, hvorfor ogsaa Domænedirektøren anser det for afgjort,

at Statskassen, om den end maatte være forpligtet til at forny Fæstebrevet, alene kunde være forpligtet til at lade den nye Fæster tilmaale saa mange Tønder Land som Fæstebrevet lyder paa, af den bedste Deel af Lodden, men maatte kunne tage Resten af Jorden tilbage som sin nu ledige Eiendom.“

Af Afskriften Bilag E vil det imidlertid ses, at Fæstebrevene ikke lyder paa, hvormange Tønder Land der overdrages i Fæste, eller paa et bestemt Antal Tønder Land, men paa at der ved samme bortfæstes saa og saa mange Tønder Sædsjord og Tønder Kløv-gang med Angivelse af Loddens Hartkorn. Domænedirektøren tager saaledes Fejl, naar han anfører, at Fæstebrevene indeholder, hvor mange Tønder Land der overdrages i Fæste, eller at Fæstebrevene lød paa et bestemt Antal Tønder Land, idet de nævnte Betegnelser, som jeg nedenfor nærmere skal paavise, ikke er synonyme eller ensbetydende. I ethvert Fald mangler der ethvert Bevis for, at de er det.

Men naar Domænedirektøren tager Fejl paa et Punkt, som netop maa erkendes for Kærnepunktet i Spørgsmaalet, er det ikke berettiget at anse hans Udtalelse som fuldgjldigt Bevis.

Hertil kommer, at det synes overset, at den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 hjemlede, at Fæstelodden skal blive ved Gaarden, naar den, som faar Gaarden, vil have den, jfr. den ovenfor citerede Overretsdom i Sagen om Gadegaardsudmarken. Herefter bortfalder nemlig ogsaa den i Forestillingen til Resolutionen udtalte Tvivl om Fæsterens Beføjelse til at raade over Fæstets Overgang til anden Mand.

C.

Jeg skal nu gaa over til at fremdrage de Omstændigheder, som godtgør, at Fæsterne var i retmæssig Besiddelse af hele det Areal, som de sad inde med.

1. Fæsterne, som havde erholdt Fæste i Henhold til Jordebøgerne af 4. Oktober 1729 og 28. December 1743 var i retmæssig Besiddelse af hele det Areal, som Fæstelodderne indeholdt, da disse af de nedsatte kongelige Kommissioner var tillagt de oprindelige Fæstere i den Udstrækning og det Omfang, som de nu var tilfæstede de sidste Fæstere, idet Ansættelsen til Sædsjod og Kløvgang samt Afgift af den Udmarksjod, som Fæsterne havde indtaget, for begge Jordebøgers Vedkommende er foretagen af de nedsatte kongelige Kommissioner, jfr. Oberst Wests Skrivelse til Rentekammeret af 8. Oktober 1729 (Bilag I 1—2), og hvad der foran under Litra A er anført om Bortfæstningerne i Henhold til Jordebogen af 28. Decbr. 1743.
2. Udtalelsen i Forestillingen til den kongelige Resolution af 6. Maj 1850, at enhver, til hvem et Fæste var afstaaet, i over 100 Aar havde erholdt Fæstet fornyet for den gamle Landgilde og Indfæstning, viser ogsaa, at det er det oprindelige Fæsteforhold, der har bestaaet uforandret, idet der mellem Resolutionens Dato og Jordebøgernes Udfærdigelse er et Tidsrum af kun lidt over 100 Aar.
3. Den kongelige Resolution af 20. Juli 1726 fastsatte heller ikke Fæsteafgiften af Sædsjod og Kløvgang pr. Tønde Land Sædsjod og pr. Tønde Land Kløvgang, men pr. Tønde Sædsjod og pr. Tønde Kløvgang. For Englodders Vedkommende

fastsattes Afgiften ligeledes efter det Antal Læs Hø, som kunde høstes af Engen, medens Afgiften for Skovlodders Vedkommende fastsattes efter pr. Tønde *Land* Skov, jfr. Bilag F. Side 66. Den Omstændighed, at Afgiften for Skovlodders Vedkommende fastsattes pr. Tønde Land, men for Sædsjordens og Kløvgangsjordens Vedkommende pr. Tønde Sædsjord og pr. Tønde Kløvgang tyder derfor paa, at Angivelsen Tønde Sædsjord og Kløvgang er noget andet end Tønde Land Jord geometrisk Maal.

4. Af Rentekammerets Forestilling til den kongelige Resolution af 20. Juli 1726 ses det ogsaa, at Fæsterne ikke klager over Loddernes Opmaaling, men over at Udmarksjorderne er for højt takserede, jfr. Bilag F. Side 75.

Til denne Klage bemærker Kaptajnerne Herbst og Nielsen, at Fæsterne ikke i den Anledning har billig Aarsag til at klage, dels fordi deres egne kyndige Landmænd og Herreds Betjentene har efterset Jordernes Længde, Vide og *Bonitet*, og dels fordi de ved igen at leje Jorden ud kan faa lige saa meget i Afgift deraf, som de skal betale i Afgift til Kongen, jfr. Bilag F. Side 75.

At Udmarksjorderne er takserede efter Længde, Vide og *Bonitet* viser aldeles bestemt, at Klagerne ikke angaar Arealstørrelsen, men den stedfundne Ansættelse af Jordernes Taksation til Afgiftssvarelse. Ud fra dette Synspunkt bliver der ogsaa god Mening i den anden af Kaptajnerne angivne Grund for, at Afgiften ikke er sat for højt.

Rentekammeret oplyser ogsaa i sin Erklæring om Spørgsmaalet, at Bornholms gamle Matrikul

af 1671, der var den gældende Matrikul for Bornholm indtil 1. Januar 1850, ikke er udregnet efter Jord eller Alen-Maal paa Jord, men alene efter Landgilde Species, jfr. Bilag F. Side 76.

5. I Forestillingen til den kongelige Resolution af 20. Juli 1726 udtales det, at Kirkemarken i Nyker Sogn har et Areal af 1500 Tønder Land og Krummemarken i Clemensker Sogn af 1000 Tønder Land. Ifølge Jordebogen af 4. Oktober 1729 (Bilag B 4 og 6) udgør samtlige Bortfæstninger for:

Nyker Sogn 53 Td. 3 Skp. Sædsjord, 56 Td.

3 Skp. Kløvgang,

Clemensker Sogn 107 Td. 7 Skp. Sædsjord,

222 Td. 3 Skp. Kløvgang,

Ruthsker Sogn 97 Td. $7\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord,

120 Td. Kløvgang,

tilsammen 259 Td. $1\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord, 398 Td.

6 Skp. Kløvgang, eller ialt 657 Td. $7\frac{1}{2}$ Skp.

Sædsjord og Kløvgang, samt Eng til $1\frac{1}{4}$

Læs Hø.

Saaframt de anførte Arealangivelser for Kirkemarken i Nyker Sogn og Krummemarken i Clemensker Sogn er rigtige, vilde der heri indeholdes et afgørende Bevis for, at Angivelsen Tønder Sædsjord og Kløvgang er et fra det geometriske Areal vidtforskelligt Maal. Efter mit Kendskab til de faktiske Forhold antager jeg imidlertid, at der er indløbet en Fejl i Areal Angivelserne, skønt de anførte Tal stemmer med den i Rigsarkivet be- roende originale Resolution og Forakterne til samme. Jeg skal derfor se bort fra det Bevis, som Forskellen imellem Ansættelserne og Angivelserne indeholder.

Derimod maa jeg gøre opmærksom paa, at Bortfæstningen af Kirkemarken i Nyker Sogn og Krummemarken i Clemensker Sogn i den først udarbejdede Jordebog er opført med 283 Td. Kløvgang (Bilag A 2, jfr. Bilag R) og i Jordebogen af 4. Oktober 1729 med 220 Td. Kløvgang (Bilag B 4—6, jfr. Bilag R). Der er altsaa en Forskel mellem Ansættelserne paa ikke mindre end 63 Td. Kløvgang. Af Oversigten Bilag R ses det, at Forskellen ikke fremkommer ved en enkelt eller enkelte Nedsættelser, men at Nedsættelserne fordeler sig forholdsmæssigt paa samtlige Bortfæstninger. Af Oberst West's Specifikation over de af den kongelige Kommission foretagne Nedsættelser fremgaar, at disse ikke motiveres ved, at Arealet findes urigtigt opmaalt, men udelukkende ved disse Markers slette Beskaffenhed. Motiveringen lyder nemlig saaledes:

For Nyker Sogns Vedkommende:

„Disse 6 af Nøcher Sogn Svarer deris andeel for Clemmends Kirke mark det er een Misserabel Mark, der voxer hverken græs eller Lyng Saa dend icke kand regnes for Kløvgang, hvorføre de faar have denne forlindring.“

For Clemensker Sogns Vedkommende:

„Disse af Clemmendscher Sogen Svarer af Kirke marken, som er een Misserabel udmark, der voxer intet Lyng og meget lidet græs, saa det ej kand regnes for Kløvgang, hvorfor Participanterne umuelig kand Svare til det de ere ansatt fore,“

„Krummemarken er af lige Beschaffenhed som Kirkemarken, bægge Skarn, saa de ej kand Svare saa høyt som de ere ansatt fore,“

For Ruthsker Sogns Vedkommende:

„Disse af Rytsker Sogen svarer deris andeel af dend misserabel Krumme mark, og finder jeg dette at være alt for høyt satt,“

jfr. Bilag L 3—4.

6. Den aarlige Afgift af Sædsjorden er ved den kongelige Resolution af 20. Juli 1726 bestemt til 6 Skp. Havre pr. Tønde Sædsjord. Denne Bestemmelse er ikke alene med minutios Nøjagtighed gennemført i Jordebøgerne af 4. Oktober 1729 og 28. December 1743, jfr. Bilag B og C, men ogsaa ved de Bortfæstninger, som i de følgende Halvhundrede Aar fandt Sted ifølge specielle Bevillinger. Naar det nu erindres, at der næppe er nogen Landsdel i Danmark, hvor Jordens Beskaffenhed skifter saa hyppigt og pludseligt samt er saa forskellig som paa Bornholm, jfr. Thaarup S. 98, 128 og 129—130 (Bilag P 1—2), synes det lidet antageligt, at Afgiften skulde være sat til det samme, hvad enten den paagældende Lod var af god eller daarlig Beskaffenhed, særlig naar Hensyn tages til den Omhu, der er anvendt paa Sagens Ordning og Gennemførelse. Det synes lidet rimeligt, at Afgiften for tvende Lodder af samme Størrelse vilde være bestemt til lige meget for hver Lod, naar Lodderne til Eks. var af saa forskellig Beskaffenhed, at man ved at benytte Nutidens Værdimaal vilde have ansat den ene til Taksten 10 og den anden til Taksten 4.

Tillægsafgiften efter Resolutionen af 6. Maj 1850 blev ogsaa kun fastsat til 3 Skp. Havre pr. Tønde opdyrket Land af det Areal, som Fæsterne besad udenfor Fæstebrevene, jfr. Redegørelsen Side 8.

7. Af Rentekammerets Forestilling til den kongelige Resolution af 20. Juli 1726 fremgaar, at mange Gaarde paa Bornholm 30 Aar forud for Fæstefgiftens Fastsættelse laa øde, jfr. Bilag F, Side 60. Naar det nu erindres, at der af de bornholmske Gaarde, hvad enten de var Selvejergaarde eller Fæstegaarde, ikke svaredes andre Skatter og Afgifter end kongelige Skatter og den i Jordebogen af 16. Juli 1696 fastsatte Landgilde, og at Skatterne og Landgilden af de bornholmske Gaarde tilsammen var langt lavere end de kongelige Skatter af Bøndergaarde i det øvrige Danmark, maa vel ogsaa en aarlig Afgift af 6 Skp. Havre pr. Td. Sædsjord efter Datidens Forhold anses for en meget høj Afgift af de heromhandlede Jorder, naar 1 Tønde Sædsjord skulde anses for at være det samme som 1 Tønde Land geometrisk Maal. Oberst West's Specifikation over de af den kongelige Kommission foretagne Nedsættelser indeholder nemlig i Slutningen en Bemærkning om, at de paagældende Jorder var af saa tarvelig Beskaffenhed, at naar de var dyrkede i fire Aar, maatte de hvile i fire Aar, jfr. Bilag L 4. Ifølge Rentekammerets Forestilling til den kongelige Resolution af 20. Juli 1726 udtaler Oberst West endvidere, at Sædsjorden ikke kan regnes for andet end Havrejord, jfr. Bilag F, Side 61. Om hvad der tidligere forstodes ved Havrejord indeholder Thaarups Beskrivelse forskellige Oplysninger, hvorom henvises til Bilag P 2—3.
8. Oberst West's Specifikation (Bilag L) over de af den kongelige Kommission foretagne Nedsættelser indeholder ogsaa et aldeles uomstødeligt Bevis for,

at 1 Tønde Sædsjord er noget andet end 1 Tønde Land geometrisk Maal. De ved Specifikation, der omfatter en Nedsættelse i Afgiften af 116 Td. $1\frac{1}{4}$ Skp. Havre og 21 Lpd. $1\frac{1}{4}$ Pd. Smør, jfr. Bilag K og Forestillingen til den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 (Bilag G 3), foretagne Nedsættelser fremkommer nemlig ikke ved, at Loddernes Ansættelse er forandret fra Sædsjord til Kløvgang, idet begge Arter af Afgifterne er blevet nedsatte.

Ifølge den først udarbejdede Jordebog var Fæstelodderne opført til 2650 Td. $2\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord og Kløvgang samt Eng til $56\frac{1}{4}$ Læs Hø, jfr. Bilag A 3 og Bilag K. Den af Kommissionen foretagne Nedsættelse udgjorde iflg. Bilag K og Bilag L 4 471 Td. 1 Skp. Sædsjord og Kløvgang og Eng til 26 Læs Hø, altsaa en forholdsvis ret betydelig Part af det hele. Ved ny indtagen Jord og Forbedring tilkom imidlertid 156 Td. Sædsjord og Kløvgang, saaledes at Nedsættelserne derved reduceredes til 315 Td. Sædsjord og Kløvgang. Forskellige Uoverensstemmelser medførte imidlertid en yderligere Reduktion af 27 Td. $\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord og Kløvgang, jfr. Bilag K.

Nedsættelserne motiveres imidlertid ikke ved, at Arealet er for højt ansat, men afset fra nogle Rettelser af indløbne Fejl i den først udarbejdede Jordebog udelukkende ved, at der paa Grund af Loddernes Beskaffenhed ikke kan svares en saa høj Afgift af samme, som i den første Jordebog er indført.

Naar Afgiften af den anførte Grund nedsættes, reduceres Ansættelsen til Sædsjord og Kløvgang

nøjagtig i samme Forhold. Andet eller bedre Bevis behøves ikke for, at Ansættelserne til Sædsjord og Kløvgang ikke er et bestemt geometrisk Areal, men et takseret Areal, eller et Areal, der til Afgiftssvarelse er takseret til at udgøre saa og saa mange Tønder Sædsjord eller Kløvgang. I Opgørelsen Bilag K siges det ogsaa, at det i den først udarbejdede Jordebog opførte Areal er „*taxeret*“ til 2650 Td. $2\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord og Kløvgang.

I Specifikationen findes ogsaa flere Eksempler paa, at Størrelsen af Arealet forandres ved Omsætning fra Sædsjord til Kløvgang og omvendt. Saaledes er for:

Hans Jensen i Ipsker Sogn (Bilag L 2) 2 Skp.

Sædsjord omskrevet til 1 Td. Kløvgang.

Hans Nielsen i Ipsker Sogn (Bilag L 2) 4 Skp.

Sædsjord omskrevet til 1 Td. Kløvgang.

Jens Knudsen i Aaker Sogn (Bilag L 2) 2 Td.

Kløvgang omskrevet til 1 Td. Sædsjord.

Hans Nielsen i Vestermarie Sogn (Bilag L 2)

2 Td. Kløvgang omskrevet til 1 Td. Sædsjord.

Weidick Haagensen i Olsker Sogn (Bilag L 4)

4 Td. Kløvgang omskrevet til 1 Td. Sædsjord.

9. At Fæstejorderne var overdraget Fæsterne med det i Fæstebrevene angivne Areal Sædsjord og Kløvgang i Henhold til Jordebøgerne af 4. Oktober 1729 og 28. December 1743 og ikke ifølge senere Tilmaalinger af Sandemændene viser den med mit Brev af 14. September 1907 fremsendte Oversigt over Statens bortfæstede Udmarksjorder i Poulsker Sogn. Af bemeldte Oversigt fremgaar nemlig, at de Fæstelodder, som er indtaget efter Jordebøgerne's Affattelse, for Poulsker Sogns Vedkommende

indskrænker sig til 2, nemlig en Lod af Areal 2680 □ Alen og en Kaalhaveplads, den sidste ansat til en Afgift af $\frac{1}{2}$ Pd. Smør. Det geometriske Areal for denne Kaalhaveplads er anført under et sammen med en Fæstelod paa 1 Td. 4 Skp. Sædsjod og udgør for bemeldte Lod og Kaalhaveplads $3\frac{4}{14}$ Tønder Land. Det maa imidlertid være selve Fæstelodden, der har den væsentligste Del af dette Areal, da det af mangfoldige Angivelser fremgaar, at saadanne Kaalhavepladser kun indeholder et Areal af nogle faa Hundrede □ Alen.

Oversigten viser dernæst, at Fæstelodderne kun udgjorde 7 Td. 7 Skp. Sædsjod og 3 Td. $3\frac{1}{2}$ Skp. Kløvgang, eller ialt 11 Td. $2\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjod og Kløvgang, medens Loddernes geometriske Areal er 33 Tønder Land eller omtrent det tredobbelte. I det geometriske Areal er endda ikke medregnet Arealet for tvende Fæstelodder paa tilsammen 1 Td. 1 Skp. Sædsjod, idet disse Lodder er matrikuleret sammen med andre Lodder, hvorfor disse 2 Lodder er holdt udenfor Opgørelsen af det geometriske Areal.

For saa vidt det maatte blive gjort gældende, at bemeldte Oversigt ikke omfatter samtlige bortfæstede Lodder, men kun et enkelt Sogn og endda et af de mindre Sogne, skal jeg gøre opmærksom paa, at Øen kun har 15 Sogne, og at det af den med mit fornævnte Brev fremsendte Oversigt for Aaker Sogn, der er et af Øens største Sogne, fremgaar, at Forholdet er ganske det samme for dette Sogn. Jeg har imidlertid foretrukket at henvise til Forholdene for Poulsker Sogns Vedkommende, da det ved Udarbejdelsen af Oversigten for Aaker

Sogn ikke har været mig muligt paa Grund af manglende eller ufuldstændig Jordebogs Betegnelse i alle Tilfælde at anføre de forskellige Fæstelodder ved den Ejendom, som de vedkommer, men Sammenstillingen er dog gennemført for det overvejende Antal Fæstelodders Vedkommende. For Poulsker Sogn er Oversigten derimod fuldstændig nøjagtig.

Den fornævnte Oversigt er ikke mangfoldiggjort. Medfølgende Afskrifter af Jordebogen af 4. Oktober 1729 (Bilag B 2—3), Jordebogen af 28. December 1743 (Bilag C 2), Amtstuens Fortegnelse (Bilag D 1), jfr. Oversigten Bilag Q, viser imidlertid Rigtigheden af de af mig anførte Angivelser, alene med Undtagelse af det geometriske Areal, der er taget af en bekræftet Udskrift af Matrikulens Arealberegning.

10. Den i den foran citerede Overretsdom i Sagen om Gadegaardsudmarken af 6. December 1852 ommeldte Fæstelod, der var tilfæstet Ejeren af Store Gadegaard i Vestermarie Sogn i Henhold til Rentekammerets Resolution af 30. Juni 1781, var en Fæstelod paa $\frac{1}{2}$ Td. Sædsjord. Den indeholdt imidlertid et geometrisk Areal af $2\frac{2}{14}$ Tønder Land. Man har altsaa paa den Tid endnu godt kendt eller vidst Besked med, at et Areals Ansættelse til Sædsjord ikke faldt sammen med det geometriske Areal.

Bortfæstningen er imidlertid i dette Tilfælde iværksat efter Sandemandens med tiltagne Mænds Skønnende eller Tilmaaling, saa den Mulighed jo her er tilstede, at Fæsteren virkelig har faaet tilmaalt mere, end hans Fæstebrev kom til at lyde paa.

Der haves imidlertid Eksempler paa, at Rentekammeret ligeledes paa hin Tid gik ud fra, at et Areals Ansættelse til Sædsjord ikke faldt sammen med det geometriske Areal.

I Henhold til Rentekammerets Resolution af 30. Marts 1789 er saaledes efter den i Jordebogen af 1743 indførte Fortegnelse bortfæstet til Jørgen Hansen Jephta paa 22. og 23. Vornede Hus i Østermarie Sogn et Stykke Jord 102 Favne i Længden og 76 Favne i Bredden, ansat til 1 Td. 3 Skp. Sædsjord og aarlig Afgift 1 Td. Havre. 102 Favne eller 306 Alen gange 76 Favne eller 228 Alen giver imidlertid et Areal paa 69768 Kvadratalen ($4^{13768}/_{14000}$ Tønder Land).

I Henhold til Rentekammerets fornævnte Resolution er efter den i Jordebogen af 1743 indførte Fortegnelse endvidere bortfæstet til Jep Hellesen i Knudsker Sogn en Plads paa 70000 Kvadratalen, ansat til 2 Td. Sædsjord og 2 Td. Kløvgang og til en aarlig Afgift af 1 Td. 4 Skp. Havre og 4 Pd. Smør. 70000 Kvadratalen bliver imidlertid 5 Tønder Land.

Der er Mulighed for, at der ved Gennemsyn af Bilagene til de Resolutioner, hvorved Rentekammeret Tid efter anden har bevilget de i Aarenes Løb iværksatte specielle Bortfæstninger, vilde kunne fremdrages flere Eksempler paa, at Rentekammeret ligeledes har været indforstaaet med, at et Areals Ansættelse til Sædsjord eller Kløvgang ikke faldt sammen med det geometriske Areal. En Undersøgelse af alle de herhen hørende Aktstykker vil imidlertid være et næsten uoverkommeligt Arbejde.

11. Fæstebrevene lyder ikke alene paa, hvor megen Sædsjord eller Kløvgang eller Sædsjord og Kløvgang i Forening, der tilfæstes Bonden eller Udbyggeren, men tillige paa det Hartkorn, som Fæstelodden er ansat til i de Tilfælde, hvor Fæstelodden er ansat til Hartkorn, jfr. Afskriften af Fæstebrevene (Bilag E) og Amtstuens Fortegnelse over Fæstejorderne (Bilag D). Det i Fæstebrevene anførte Hartkorn er Fæstejordernes Hartkorn efter den gamle Matrikul af 1671, der findes omtalt i Forestillingen til den kongelige Resolution af 20. Juli 1726 (Bilag F Side 73 og 76).

I den fra 1. Januar 1850 indførte nye Matrikul for Bornholm staar Fæstelodderne ikke alene opførte for Loddernes nye Hartkorn, men det tilsvarende gamle Hartkorn staar ligeledes anført for hver enkelt Lod.

Den nævnte Anførelse viser derfor, at det Areal, som svarer til det nye Hartkorn, ogsaa maa svare til det gamle Hartkorn. Fæstelodderne indeholdt imidlertid netop det Areal, som det i Matrikulen anførte nye Hartkorn udviste.

I Dokumenter om faste Ejendomme udenfor København har Hartkornsangivelsen den Betydning, at man efter samme ved Hjælp af Matrikulens Dokumenter (Kort og Arealberegninger) kan bestemme Ejendommens Udstrækning og Arealindhold. Man tør vel derfor gaa ud fra, at Angivelsen i Fæstebrevene af Loddernes Hartkorn har den Betydning, at Lodden har det Areal, som den nye Matrikul angiver for Lodden efter det nye og gamle Hartkorn.

12. Ved Fæstebrevene var den sidste Fæster tilfæstet Fæstelodden med den Udstrækning Lodden da havde, altsaa med det hele Areal. Den sidste Fæster var saaledes i retmæssig Besiddelse af Fæsteloddens hele Areal.

D.

Som tidligere bemærket havde Fæsterne efter den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 (Bilag G 5—6) en Fortrinsret til at erholde Fæste paa Lodderne for den tidligere fastsatte Afgift, idet Lodden ikke maatte bortfæstes til andre, men skulde blive ved Gaarden, naar den, som faar Gaarden, vil have den. Desuagtet fastsatte § 11 i Instruksen for Udmarkskommissionen af 31. Maj 1850 (Bilag N), at det skulde betydes hver Fæster, som ikke vilde modtage Arvefæste paa den gamle Fæstelod paa de tilbudte Vilkaar, at Statskassen ved Fæsteledighed vilde bringe det til „Afgjørelse ved Rettergang, om samme ei er beføiet til frit at bortfæste den ledige Fæstejord, eller dog i det mindste den Del af samme, som er udenfor Fæstebrevet, og forsaavidt slig Ret af Domstolene tilkjendes Statskassen; vil da den til samme tilbagefaldne Jord blive bortarvefæstet ved offentlig Auktion.“

Det nævnte Paabud i Instruksen blev af Udmarkskommissionen bragt til Udførelse paa den Maade, at Kommissionen lod de Fæstere, som udeblev fra Kommissionens Møder, ved Stævningsmændene, altsaa i Procesformerne, tilkendegive, at Fæsterne, „saafremt de ikke enten selv eller ved Fuldmagt lade møde for sig, antages de uvillige til at indgaa paa Regjeringens Forslag til Fæsteforholdets Afløsning med Arvefæste, og de ville derfor udsætte sig for, at

Domænedirektoratet foranlediger Retssag anlagt imod dem, i hvilken Sag, blandt andet, vil blive nedlagt Paastand om, at Staten kendes berettiget, naar Fæstledighed indtræder, til frit at disponere over den Lod, som er udlagt som Fæstelod. Dersom Domstolene give denne Paastand Medhold, vil Fæstelodden ved indtrædende Fæsteledighed ufravigeligen blive stillet til Bortarvefæstning ved offentlig Auktion uden nogen fortrinsvis Adgang for Gaardeieren eller den, til hvem den nuværende Fæster maatte have ønsket at overdrage sin Fæsteret.“, jfr. ogsaa Redegørelsen Side 7 og 8.

Af Bilag O fremgaar, at Tilkendegivelsen blev rettet ikke alene til Gaardmændene, men ogsaa til Udbyggerne. Disse sidste vilde være blevet meget uheldigt stillede ved at nægte at modtage Arvefæste paa de tilbudte Vilkaar i Tilfælde af Fæsteloddernes Inddragelse ved Fæsteledighed, idet Fæstelodderne var bebyggede med Huse, som var Fæsternes Ejendom, jfr. ogsaa Redegørelsen Side 4. Ved Fæsteloddernes Inddragelse vilde Udbyggerne derfor være gaaet tabt af den Værdi Husene havde, idet Husenes Salg til Nedbrydning kun vilde have udbragt en meget ringe Brøkdels af den Værdi, som Husene havde for Besidderne af Lodderne.

Størsteparten af Fæsterne indgik ogsaa paa at modtage Arvefæste paa de tilbudte Vilkaar. Der var imidlertid en enkelt Fæster, der nægtede at indgaa paa Arvefæsteforholdet, nemlig Ejeren af Store Gadegaard i Vestermarie Sogn, hvorfor Kammeradvokaten paa Embeds Vegne anlagde Sag imod ham til at høre Staten kendt berettiget til, naar den $\frac{1}{2}$ Td. Sædsjord, hvorpaa Gaardejerens Fæstebrev lød, bliver

fæsteledig, at disponere derover paa hvilken Maade, samme maatte finde passende, samt at Gaardejeren derhos tilfindes at fravige det Areal, som den til hans Gaard benyttede Fæstelod udgjorde mere end $\frac{1}{2}$ Td. Sædsjord eller $\frac{1}{2}$ Td. Land geometrisk Maal, subsidiært at Gaardejeren i alt Fald paalægges af det større Areal at svare Indfæstning og sædvanlig aarlig Afgift. Ved Underretten blev Gaardejeren imidlertid frifunden for Kammeradvokatens Tiltale og samme Udfald fik Sagen for Overretten, for hvilken Underretsdommen blev indanket, ved den af Overretten den 6. December 1852 afsagte Dom (Bilag T).

Den paagældende Fæstelod henhørte til de Lodder, som i Henhold til Rentekammerets specielle Bevillinger var tilfæstede Brugerne. Lodden var nemlig tilfæstet Ejeren af den 43. Selvejergaard, Store Gadegaard i Vestermarie Sogn i Henhold til Rentekammerets skrivelse af 30. Juni 1781 og den var senest tilfæstet Ejeren af den nævnte Gaard ved Fæstebrev af 31. Januar 1839.

Dommens Resultat er dels støttet paa, at Bestemmelsen i den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 Nr. 2 ogsaa maatte komme til Anvendelse paa en Bortfæstning, som var iværksat i Henhold til Rentekammerets Resolution af 30. Juni 1781, dels paa, at hele det Areal, som Lodden indeholdt, maa antages i sin Tid at have været Genstand for Overdragelse til Gaardejeren ved Fæstebrevet, og at Gaardejeren altsaa heri havde tilstrækkelig Hjemmel for Loddens uforstyrrede Besiddelse, selv om det maatte anses for givet, at den udgør mere end $\frac{1}{2}$ Td. Sædsjord.

Det gøres imidlertid gældende, at der var særlige Forhold tilstede ved det nævnte Fæsteforhold, saa-

ledes at Dommen ikke kunde være afgørende for andre Tilfælde, jfr. Redegørelsen Side 10. Der var ganske rigtig i dette Tilfælde særlige Forhold tilstede, idet det ved Rentekammerets fornævnte Skrivelse af 30. Juni 1781 var bevilget, at Gadegaards Udmarken, der var en isoleret Udmark, til hvilken de tilgrænsende Gaarde havde fælles Brugsret, indtil det ved Rentekammerets fornævnte Skrivelse blev bestemt, at denne Udmark — med Undtagelse af et Stykke, som en Udbygger havde i Brug — skulde deles imellem de tilstødende 11 Gaarde, og enhver af disse skulde tilfæstes sit Stykke for en passende aarlig Afgift, i hvilken Anledning det derfor blev paalagt Amtsforvalteren at foranstalte den i saa Henseende fornødne Forretning og Taksation. De særlige Forhold ved bemeldte Bortfæstning er altsaa, at det er givet, at Brugerne blev tilfæstede hele Udmarken, skønt Udmarkens geometriske Areal var nogle Gange større end det Areal af Sædsjord og Kløvgang, hvortil Udmarken blev takseret. Dommens Resultat støttes imidlertid ikke herpaa, men som foran anført paa, at hele Arealet maa antages i sin Tid at have været Genstand for Overdragelse til Gaardejeren ved Fæstebrevet. Naar det i Redegørelsen Side 10 fremhæves, at Processens Udfald væsentlig var begrundet i en særlig Rentekammer Resolution af 30. Juni 1781 angaaende Gadegaardsudmarken, er dette ikke ganske korrekt, idet Dommen statuerer, at den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 kommer til Anvendelse ogsaa paa en Bortfæstning, som er iværksat i Henhold til Rentekammerets Resolution af 30. Juni 1781.

Konsekvensen af Dommen bliver saaledes, dels at den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 kommer

til Anvendelse ikke alene paa de i Henhold til Jordebøgerne af 4. Oktober 1729 og 28. December 1743 foretagne Bortfæstninger, men ogsaa paa de i Henhold til Rentekammerets særlige Bevillinger foretagne Bortfæstninger, altsaa paa samtlige Bortfæstninger, dels at Staten maa tage Følgerne af de i Henhold til de af Sandemændene med tiltagne Mænd foretagne Forretninger, selv om der ved disse Forretninger er blevet udvist Brugere mere Jord, end Fæstebrevene lød paa.

E.

Ved Fæstebrev af 7. Januar 1824, tinglæst inden Bornholms Sønder Herreds Ting den 9. Marts 1824 (Bilag S), bortfæstede Amtsforvalteren for Bornholm paa Kongens Vegne „til den 10, 11, 12 og 22de Udbygger paa Smaalynge i Aaker Sogn John Pedersen 15 Td. 1 Skp. Sædsjord og 1 Td. 4 Skp. Kløvgang, ansat til $32\frac{12}{14}$ Tønder Land geometrisk Maal og til Hartkorn 1 Td. 1 Fdk., som Peder Johnsen sidst i Fæste havde, men ved Bevis af 29. December 1823 til Fæsteren har afstaaet“ for en aarlig Afgift af Havre 11 Td. 2 Skp. 3 Fdk. og Smør 3 Pd. Ved Arvefæste- og Skødebrev af 10. Maj 1858, tinglæst den 5. August s. A. blev den Fæstelod, der i Arvefæstebrevet er betegnet Matr. Nr. 163, med Hartkorn 3 Td. 4 Skp. 3 Fdk. $1\frac{3}{4}$ Alb., og som efter det Arvefæstebrevet vedhæftede Kort indeholder $32\frac{6}{14}$ Tønder Land geometrisk Maal, overdraget John Pedersen i Arvefæste for en aarlig Arvefæsteafgift til Statskassen fra 1. Januar 1858, saalænge han lever og besidder Lodden, af 11 Td. 2 Skp. 3 Fdk. Havre og 3 Pd. Smør, hvorimod der ved hans Død, eller naar Lodden forinden gaar over i andres Besiddelse, bliver at udrede

en aarlig Afgift af 16 Td. 4 Skp. 3 Fdk. Havre og 3 Pd. Smør. Ved Arvefæstebrevet blev Rekognitionen ved Ejerskifte derhos fastsat til 32 Rdl.

Naar Fæsteren ikke havde mere Jord end hans Fæstebrev lød paa, skulde der efter Reglerne for Bortarvefæstningen i Henhold til Resolutionen af 6. Maj 1850 tilbydes ham Arvefæste paa den tidligere Fæstejord uden Købesum, uden Forhøjelse i Afgift eller Rekognition, jfr. Redegørelsen Side 8. Desuagtet har Udmarkskommissionen af 6. Maj 1850 paalagt den fornævnte Ejendom en Tillægsafgift af 5 Td. 2 Skp. Havre, skønt Loddens geometriske Areal ikke var større, end hans Fæstebrev udtrykkelig lød paa.

Som tidligere bemærket er den nævnte Fæstelod bortfæstet til John Pedersen for den i Fæstebrevet angivne, i Jordebogen af 4. Oktober 1729 anførte Afgift med Rentekammerets Tilladelse i Skrivelse af 15. November 1823. Af de Rentekamret i den Anledning forelagte Oplysninger fremgik, at Fæstelodden havde det i Fæstebrevet angivne geometriske Areal. Det skyldes altsaa ikke nogen Vilkaarlighed fra Amtsforvalterens Side, at Fæsteloddens geometriske Areal er anført i Fæstebrevet med $32\frac{12}{14}$ Tønder Land.

F.

Ved foranstaaende og de medfølgende Bilag mener jeg at have godtgjort, at det ikke er med Rette, at de gamle Fæstelodder er paalagt en Tillægsafgift som Betingelse for deres Overdragelse i Arvefæste, da Fæsterne efter den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 havde Ret til at beholde Fæstelodderne for den tidligere Afgift, og denne Ret ifølge Resolutionen gik over paa Efterfølgerne i Besiddelsen. I ethvert Fald

mener jeg, at den Omstændighed, at Loddernes geometriske Areal var større end det Areal af Sædsjord og Kløvgang, som Fæstebrevene lød paa, ikke efter Reglerne for Bortarvefæstningen i Henhold til den kongelige Resolution af 6. Maj 1850 berettigede til at paalægge nogen Tillægsafgift, da de nævnte Betegnelser ikke er synonyme, og det derfor ikke er godtgjort, at Fæsterne havde mere Jord end Fæstebrevene lød paa, jfr. ogsaa Finansministerens Udtalelse i Forestillingen til den kongelige Resolution af 6. Maj 1850 (Bilag M) „da de nuværende Fæstere for det meste have købt Fæsteretten, eller taget den i Arv for dens Værdi, i Forhold til det hele Areal, som Besiddelsen nu indeholder, kunne de forsaavidt siges at være in bona fide, og hvis der derfor overhovedet kunde tillægges dem Beføielse til at raade over Fæstets Overgang til anden Mand, saa kunde det synes, at de ogsaa maatte kunde raade over det ganske som det nu er, altsaa med det større Areal.“ Den kongelige Resolution af 28. Juli 1739 indeholder imidlertid netop Hjemmel til Fæsteloddens uforandrede Overgang til Efterfølgerne i Besiddelsen, og den Forudsætning for Finansministerens Opfattelse, som han nærer Tvivl om er tilstede, viser sig saaledes virkelig at eksistere.

Sluttelig skal jeg bemærke, at det var Staten, der havde Bevisbyrden for, at Fæsterne besad mere Jord, end Fæstebrevene lød paa, men noget Bevis for, at saadant var Tilfældet, foreligger ikke, og kan sikkert heller ikke præsteres. Det modsatte er tvertimod godtgjort ved de Oplysninger, som jeg har fremdraget.

Rønne, den 12. Juni 1908.

Betræffende Bornholm afgav den samlede Kommission derefter følgende

Betænkning:

For ved Selvsyn at danne sig et Billede af de bornholmske Arvefæsteejendomme, særlig de „tillagte“ Lodders nuværende Tilstand, jfr. ovenfor Side 139 ff.,*) har Kommissionen den 29. og 30. Juli 1907 besøgt Bornholm og besigtigede først den saakaldte Arnager Lyng i Nylarsker Sogn. Denne „tillagte“ Lod, der under Matr.-Nr. 73 a og 73 b er skyldsæt for Hartk. henholdsvis 2 Skp. 1 Fd. 1 Alb. og 1 Fd. 1 Alb., er ved Arvefæsteskode af 14. Maj 1851, paa tegnet 28. Oktober 1863, overdraget til Arnager Byes Beboere mod en aarlig Arvefæsteafgift af 12 Td. Havre, hvilken Afgift efter den i Henhold til Lov af 9. December 1871 foretagne Ombonitering den 24. Juni 1873 er nedsat til 7 Td. 2 Skp. 1 Otk. Havre. Selv en saadan nedsat Afgift kan imidlertid næppe udredes af Jorderne, thi disse er ganske utjenlige til Opdyrkning, eftersom den jernholdige Al ligger nær op til Overfladen og kun er dækket af et tyndt, grus- og sandblandet Overlag. Paa en Del af Arealet have Arnagers Beboere — uden Tilskud fra nogen Side — plantet Naaletræer, men Bevoksningen vil som Følge af Jordens tarvelige Beskaffenhed ikke ret trives, og der vil hengaa lang Tid, førend der kan paaregnes nogen Indtægt af Beplantningen. Hist og her findes Pletter, dækkede med tarveligt Græs, men hele det øvrige Areal henligger — som ved Arvefæstets Stiftelse — bevokset med kort Lyng. Under disse Omstændigheder kunne Arnagers Beboere ikke have og

*) Sidetallene henviser til Arvefæstekommissionens Betænkning.

have ingensinde havt nogen Indtægt af Jorderne, bortset fra en Bruttoindtægt af Græsvæksten paa 10 à 20 Kr. i enkelte Aar.

Dernæst besaa Kommissionen en Række Arvefæstehuse med „tillagte“ Lynglodder, dels paa den saakaldte Smaalyng i Pedersker og Aaker Sogne, dels ved Højlyngen i Aaker Sogn, og en Strækning af den sydlige Del af selve Højlyngen.

Under Jorderne paa Smaslyngen i Pedersker og Aaker Sogne strækker sig et Sandstenslag, der paa sine Steder rager helt frem i Overfladen, og paa saadanne Steder er Jorden selvfølgelig udyrkelig. Iøvrigt bestaar Overfladen af ganske let, men villig Muldjord, og Jorderne ere nu ved Mergling og mange Aars Bearbejdelse og Drift i god Kultur og kunne med rigelig Nedbør give et godt Udbytte, medens dette vil lade en Del tilbage at ønske i tørre Somre, da Sandstenslaget flere Steder ligger højt oppe, og det tynde Muldlag ikke er i Stand til at modstaa Tørke.

Under Højlyngen strækker sig et Granitstenlag, der ret hyppigt naar helt op i Overfladen. Højlyngsjorderne ere i det hele af ringere Beskaffenhed end de ovenfor beskrevne Jorder paa Smaalyngen. Overfladen bestaar af et 4—6 Tommer, stærkt sandblandet Muldlag, hvorunder der findes et Lag rødt Grus eller Sand, medens Jordlaget længere nede er mere lerblandet. De opdyrkede Lodder af Højlyngen kunne dog under gunstige Vejrforhold yde en god Afgrøde; men dette skyldes uden Tvivl for en væsentlig Del det meget store Arbejde, som Arvefæsterne i Tidernes Løb have udført for at faa de oprindelig ret værdiløse Jorder i den nuværende Drift.

Endvidere besigtigede Kommissionen forskellige Lynglodder, der vare tillagte Huse i Nyker og Vester-

marie Sogne. Boniteten af Udmarksjorden i Nyker Sogn er meget tarvelig og langt ringere end ovennævnte, fra Højlyngen indtagne Udmarkslodder i Aaker Sogn. Overgrunden bestaar af sand- og grusblandet Jord, hvorunder der findes et Lag rødt Mel-sand med Granitstens Underlag, saa at Afgrøden selv under gunstige Vejrforhold vil blive tarvelig. I Vestermarie Sogn ere de Udmarksjorder, der ligge nærmest ved Nyker Sogn, af samme daarlige Beskaffenhed som Lodderne i sidstnævnte Sogn. De øvrige Udmarksjorder ere nærmest at stille i Klasse med de i Aaker Sogn fra Højlyngen indtagne Lodder, dog at Fremspringet af Grundklippen her viser sig hyppigere og i større Udstrækning end i Aaker. Det blev forklaret, at Stykker af heromhandlede Jorder oprindelig havde været saa stenfyldte, at Rydningen havde været meget bekostelig, og endnu den Dag i Dag ere de opdyrkede Jorder stenfyldte i Overfladen og mindre Strækninger henligge uopdyrkede, fordi Stenrydningen ikke har kunnet svare Regning.

Endelig besaa Kommissionen forskellige Lynglodder, der vare tillagte Arvefæstegaarde i Nylarsker, Vestermarie og Aaker Sogne. Paa enkelte Steder ligger her et Skiferlag saa højt oppe, at gentagne Forsøg paa Jordens Opdyrkning have vist sig frugtesløse eller kun givet et tarveligt Resultat, saa at enkelte Lodder endnu henligge bedækkede med Lyng eller magert Græs. Men iøvrigt ere disse Lodder ved Mergling, Dræning og Gødning nu bragte i fortrinlig Kultur og kunne under gunstige Vejrforhold yde en udmærket Afgrøde.

Naar nu det Spørgsmaal opkastes, om der ved Indgaaelsen af de oprindelige Kontrakter, der danne

Grundlaget for heromhandlede Arvefæsteforpligtelser, i nogensomhelst Henseende af Staten eller dens Repræsentanter er udøvet Uret eller blot udvist Ubillighed mod Arvefæsterne, da maa det jo først og fremmest betragtes som anerkendt fra alle Sider, at Udmarkskommissionen ved Boniteringen af de „*til-lagte*“ raa Jorder ansatte disses Værdi ikke blot efter det Udbytte, paagældende Jorder efter deres Beskaffenhed paa Vurderingstiden kunde give, men tillige efter det Udbytte, Jorderne i opdyrket Stand antoges at kunne yde. Og da nu Arvefæsteafgiften blev fastsat efter denne Beregning af Jordens Værdi, bleve Afgifterne selv med den for de første Aar indrømmede Afgiftsmoderation noget højere end ret og billigt var efter Jordernes daarlige Beskaffenhed ved Arvefæsteforholdets Stiftelse. Det er jo netop paa dette Punkt, at Loven af 9. December 1871 tager Sigte, naar den bestemmer, at de i Medfør af Resolutionen af 6. Maj 1850 underhaanden bortarvefæstede, uopdyrkede Udmarksjorder skulle omboniteres. Kommissionen ser imidlertid ikke rettere, end at denne Ombonitering ikke fuldt ud har udjævnet og ikke har kunnet udjævne det berørte Misforhold. Det ideale Maal havde været at udfinde den Værdi, Jorderne oprindelig havde havt ved Overtagelsen. Men en saadan Opgave var selvfølgelig, efter at der var gaaet over 20 Aar, ganske umulig, og Værdien maatte efter Sagens Natur findes efter den Tilstand, hvori Jorderne i Vurderingsøjeblikket forefandtes. Men heraf blev Følgen den, at alle de Forbedringer, Jorderne var undergaaede ved Ejerens Flid, ved hans Arbejde og ved gjorte Bekostninger medførte en Forhøjelse af Vurderingssummen, hvorfor særlig kun den Arvefæster, der lidet

eller intet havde gjort ved sine Jorder, fik Adgang til Nedsættelse og saaledes høstede Fordel af Omboniteringen, medens den flittige og stræbsomme Arvefæster intet opnaaede. Saaledes har Lov af 9. December 1871 ikke fuldt ud raadet Bod paa den overfor de oprindelige Arvefæstere udviste Ubillighed ved Fastsættelsen af Afgifterne af de „tillagte“ Jorder.

Hvad dernæst *Tillægsafgiften* angaar, fremgaar det af foranstaaende, jfr. særlig Side 149—50, at her ved forstaas den Afgift, som Udmarkskommissionen ved Arvefæsteforholdets Stiftelse paalignede den Jord, som Fæsterne efter Kommissionens Opmaaling besad udover Fæstebrevenes Paalydende. — Grunden til Tillægsafgiftens Paaligning var den Omstændighed, at Regeringen, støttet af de lokale Myndigheder paa Bornholm, ansaa det for en i sin Tid begaaet Ulovlighed eller Uretmæssighed, naar Fæsterne saaledes vare komne i Besiddelse af større Arealer, end Fæstebrevene lød paa. Efter Regeringens Formening var det ulovlige nærmest at lægge Sandemændene til Last, idet man antog, at disse i de Tider, da Lodderne endnu ikke blev bortfæstede efter bestemt geometrisk Maal, havde tillagt Fæsterne mere Jord, end Fæstebrevene lød paa; desuden henførte man dog ogsaa Ulovligheden til Fæsterne selv, idet disse ved den saakaldte „Retning af Gærder“ henimod Udmarkerne havde indtaget Jord herfra til Opdyrkning. Men medens de lokale Embedsmænd paa Øen antog, at Staten — paa Grund af Fæsternes, gennem 100 Aar eller mere udøvede, fri Dispositionsret over Fæstestederne — hverken havde noget Retskrav paa den Jord, Fæstebrevene lød paa, eller de større Arealer udover denne, hævdede Regeringen dog med megen

Styrke det modsatte. — Regeringen søgte imidlertid at opnaa en mindelig Ordning med Fæsterne ved at tilbyde dem et Arvefæste, der paa én Gang skulde omfatte saavel de Jorder, Fæstebrevene udviste, som de nævnte „overskydende“ Arealer, og da denne Ordning blev til Virkelighed, fremtraadte Tillægsafgiften, der var paalignet de overskydende Arealer, som et Udtryk for, at der nu havde fundet en Udligning Sted af de tidligere begaaede Uregelmæssigheder.

Til Grund for Regeringens — og i denne Henseende ogsaa de lokale Embedsmænds — Opfattelse af Sagen laa atter den Antagelse, at man ved Fæsteforholdets oprindelige Stiftelse havde eller burde have *tilmaalt* Fæsterne de vedkommende Udmarksjorder, enten det nu var Sædsjord eller Kløvgangsjord, i *Td. Land*. Selv om der vel før 1820 ikke var Tale om noget egentligt geometrisk Maal, opfattede man dog i 1850 Forholdet saaledes, at der stedse havde været Tale om en Slags *Opmaaling* i Tdr. Land, som de tidligere Kommissioner ved Hjælp af Sandemændene eller senere Sandemændene paa egen Haand havde foretaget — efter bedste Skønnende. — Efter at der under Behandlingen af de foreliggende Spørgsmaal havde ytret sig en Formodning hos nærværende Kommission om, at den nævnte Antagelse om Jordens Opmaaling i Td. Land var ganske urigtig, er denne Formodning derefter bleven tilstrækkelig bekræftet gennem Undersøgelsen af flere af de ældre Akter, der ovenfor ere lagte til Grund for den historiske Fremstilling. Herom bemærkes følgende:

Antagelsen af, at der i sin Tid har fundet eller skullet finde en Opmaaling Sted i Tdr. Land, forudsætter det Forhold, at man overalt ved Paaligningen

af de 2 Arter Fæsteafgifter, Havre og Smør, har regnet med de samme lige store Arealer, og at Jordernes Kvalitet derefter kun har tilladt Valget mellem disse 2 ganske bestemte Afgiftsklasser til samtlige Jordarealer, altsaa Valget mellem 6 Skp. Havre pr. Td. Land Sædsjord og 2 Pd. Smør pr. Td. Land Kløvgang. Naar Hensyn tages til, at der næppe er nogen Landsdel i Danmark, hvor Jordens Beskaffenhed skifter saa hyppigt og pludseligt samt er saa forskellig som paa Bornholm, er den nævnte Forudsætning imidlertid lidet rimelig. Det synes lidet antageligt, at Afgiften for 2de lige store Lodder (der begge vare for slette til at betegnes som Sædsjord og derfor maatte henføres under Begrebet Kløvgangsjord), skulde være bestemte til lige meget for hver Lod, naar disse f. Eks. vare af saa forskellig Beskaffenhed, at man ved at benytte det i senere Tider anvendte Værdimaal, vilde have ansat den ene Lod til Taksten 10 og den anden til Taksten 4. Den Tanke ligger aabenbart langt nærmere, at den ene Lod kunde erholde et passende Tillæg af Areal til at veje op imod, hvad den manglede i Bonitet, for at den kunde svare de samme 2 Pd. Smør som den anden Lod. — Ud fra denne Forudsætning vilde da Begreberne „Td. Sædsjord“ og „Td. Kløvgang“, som stadig anvendes af Kommissionerne, af Sandemændene og indføres i Fæstebrevene, betegne „*takserede Arealer*“, altsaa Arealer af en saadan Størrelse, at der under Hensyn til deres Bonitet kunde paalægges dem en Afgift af enten 6 Skpr. Havre eller 2 Pd. Smør. — Det er da netop denne Forstaaelse af de nævnte Begreber „Td. Sædsjord“ og „Td. Kløvgang“, hvis Rigtighed kan godtgøres af de nævnte ældre Akter.

I denne Henseende skal Opmærksomheden særlig henledes paa Rentekammerets Forestilling til den kgl. Resolution af 20. Juli 1726 samt Specifikationen over de Nedsættelser i de tidligere Arealangivelser og de deraf følgende Afgiftsnedsættelser, som den ifølge Resolutionen nedsatte „Efterkommission“ (Oberst West med 2de tiltagne Mænd) foretog. — Oberst West synes ganske vist i det af ham afgivne Votum i Kommissionen af 1723 at forudsætte, at der til den tidligere Taksation har været knyttet en egentlig og selvstændig Opmaaling af Jorderne. Han bemærker nemlig, at om nogen ved Maalingen skulde være „skeedt U-Ret, kunde det ved tvende Mænd eftermaales“. Men enten har han med denne (tidligere) Udtalelse gjort sig skyldig i en Fejltagelse, eller ogsaa er Citatet kun et Udtryk for den Mulighed, at der kan have foreligget Tilfælde, hvor 2 eller flere, iøvrigt *lige gode* Lodder ere blevne ansatte til meget forskellige Arealer. Thi Rentekammeret bemærker i Forestillingen til Resolutionen af 1726, at det slet ikke kan ses af den første Kommissions Betænkning af 25. November 1720, om der ved Kommissionens Foranstaltning har fundet en selvstændig Opmaaling i Td. Land Sted af de paagældende Fæstejorder. Og Kammeret er endog nærmest tilbøjeligt til at antage, at der ikke har fundet nogen saadan Opmaaling Sted, da Kommissionen nemlig efter Kammerets Formening havde lagt „Bornholms Lands gamle Matricul 1671“ til Grund for sin Taksation af Udmarken, og denne Matrikul var „icke reignet efter Jord- eller Alen-Maal paa Jord, men aleene efter Landgilde Species udregnet“. Dernæst er det under alle Omstændigheder givet, at da den nævnte „Efterkommission“

udførte det Hverv at „regulere“ den tidligere Taksa-
tion af Jorden, fulgte Kommissionen ikke nogen
egentlig og ensartet Opmaaling af Jorderne i Tdr.
Land, men ansatte Jorderne i „takserede Arealer“,
altsaa af indbyrdes forskellig Størrelse, jvfr. ovenfor.
Efterkommissionens Arbejde (hvis Beskrivelse følger
som Bilag til Resolutionen af 1726) og hvis Resultat
var, at den samlede Afgift paa Grund af Formind-
skelsen i de takserede Arealer nedsattes med 116
Tdr. $1\frac{1}{4}$ Skp. Havre og 21 Lpd. $1\frac{1}{4}$ Pd. Smør, be-
stod nemlig ikke blot deri, at Loddernes Ansættelse
forandredes fra Sædsjord til Kløvgang — hvilket jo
havde maattet være Tilfældet, dersom der havde været
Tale om en Opmaaling i Td. Land og en derefter
stedfunden Henføring af Jorderne under de 2 Boni-
tetsklasser. Nej, *Afgiften af den laveste Klasse Jord,*
altsaa Kløvgangsjord, nedsattes lige saa vel som
Afgiften af Sædsjord, og Nedsættelserne begrundes
ikke ved, at der var indløbet Fejl i en tidligere
Opmaaling i Tdr. Land af Jorderne, men derved, at
der paa Grund af *Loddernes Beskaffenhed* ikke kunde
svares saa høj Afgift af dem, som i den tidligere
Jordebog indført. Fremdeles viser Specifikationens
ogsaa, at *netop Størrelsen af Arealet i flere Tilfælde*
er forandret ved Omsætning fra Sædsjord til Kløv-
gang eller omvendt. Saaledes er for

Hans Jensen i Ipsker Sogn 2 Skp. Sædsjord om-
skrevet til 1 Td. Kløvgang,

Hans Nielsen i Ipsker Sogn 4 Skp. Sædsjord om-
skrevet til 1 Td. Kløvgang,

Jens Knudsen i Aaker Sogn 2 Tdr. Kløvgang om-
skrevet til 1 Td. Sædsjord,

Hans Nielsen i Vestermarie Sogn 2 Tdr. Kløvgang
omskrevet til 1 Td. Sædsjord,
Weidick Haagensen i Olsker Sogn 4 Tdr. Kløv-
gang omskrevet til 1 Td. Sædsjord.

Særlig dette sidste er jo et Udtryk for, at man
overhovedet har fulgt den Fremgangsmaade at bort-
fæste Jorderne i de ovennævnte „takserede Arealer“.

Af Rentekammerets Forestilling til Resolutionen af
1726 fremgaar det endelig paa et andet Punkt direkte,
at Regeringen har billiget den nævnte Fremgangs-
maade at bortfæste Jorderne i takserede Arealer. I
sin Omtale af de tidligere Pengeafgifters Konver-
tering til Naturalydelse, indstiller Kammeret nemlig
til Kongen, at der svares 6 Skp. Havre pr. Td. Sæds-
jord, 2 Pd. Smør pr. Td. Kløvgang, men derefter
4 Pd. Smør pr. Td. *Land* Skov. Modsætningen imel-
lem Skovene, der opmaales i Td. Land, og Udmar-
kerne, hvor dette ikke er Tilfældet, synes ikke at
kunne være udtrykt skarpere.

Ifølge ovenstaaende maa det antages, at saavel
Rentekammeret som de lokale Myndigheder, der til
en Begyndelse vare klare over den paapegede Mod-
sætning imellem Begreberne Td. Sædsjord eller Td.
Kløvgang paa den ene Side og Td. Land Skov eller
anden Jord paa den anden Side, senere hen have
tabt dette Forhold af Syne. Under en modsat Forud-
sætning vilde der formentlig ikke være blevet Spørgs-
maal om Paaligning af Tillægsafgift i det almindelige
Omfang, som nu fandt Sted. I denne Henseende
maa det nemlig ogsaa fremhæves, at den kgl. Resolu-
tion af 28. Juli 1739 (paa tilsvarende Maade som
Rentekammerordre af 30. Juni 1781 angaaende Gade-
gårdsudmarken) ud fra den rette Forstaaelse af Be-

greberne Td. Sædsjord og Td. Kløvgang ligefrem tillægger *Gaardene* en bestemt Ret til at beholde de dem tilfæstede Lodder af *Sogneudmarkerne* (de Udmærker, der skyde sig ind imellem Gaardene) imod den én Gang fastsatte Afgift — altsaa uden nogen senere Forhøjelse gennem Tillægsafgiften, jvfr. ovenfor Side 151 og Anm. 35.

Med foranstaaende er imidlertid ikke sagt, at Tillægsafgiften ganske savner reel Grund. Af de mange samstemmende Vidnesbyrd fra de bornholmske Embedsmænd i Begyndelsen af forrige Aarhundrede, jvfr. særlig det ovenciterede Værk af Thaarup, p. 148¹⁾ hvorefter Sandemændene til Tider ere gaaede ret vilkaarlig frem under Udførelsen af deres Hverv, kan man, selv om de nævnte Embedsmænd (og maaske paa dette Tidspunkt ogsaa Sandemændene) fejlagtig antog, at der var Tale om en egentlig Opmaaling af Jorderne, formentlig dog drage den Slutning, at Sandemændene i mange Tilfælde have ansat iøvrigt lige gode Lodder til forskelligt Areal, skønt disse skulde bære den samme Afgift. Endvidere kan det heller ikke benægtes, at den ovenomtalte „Retning

¹⁾ Af det citerede Værk anføres her følgende: „ Ansøgninger, som i Over-Øvrighedens Erklæringer vare paa Grund af Omstændighederne anbefalede, blev af Rentekammeret forelagt Kongen, og naar de vare bevilgede ved kgl. Resolution, blev den bestemte Strækning Td. Land udvist saaledes, at vedkommende *Sandemand med tiltagne Mænd* takserede et Stykke Jord efter *Skønnende*, uden andet Hensyn til Jordernes Beskaffenhed, end at det til aarlig Afgifts Bestemmelse blev bedømt, om det var at ansætte som Avlsjord eller Kløvgang. Gunst og Gave har ofte haft sit Spil, seå at en Fæster ofte kunde faa 2, 3 og flere Gange større Areal end det, hvorpaa Fæstebrevene lød“

af Gærder“ henimod Udmarken kan have fundet Sted i adskillige Tilfælde langt ned i Tiden, jvfr. ovenfor Side 143 Anm. 7.

Herefter maa Kommissionen være af den Formening, at der i sin Tid er paalagt Arvefæsterne en Tillægsafgift i et større Omfang eller med større Beløb, end der ifølge det historiske Forhold kunde siges at være i Overensstemmelse med Ret og Billighed.

Ifølge ovenstaaende har Kommissionen nærmere forhandlet om den Nedsættelse i Afgifterne, som de foreliggende, særlige Forhold kunde begrunde. Med Hensyn til *Afgiften af de tillagte Jorder* er man bleven enig om at foreslaa en Nedsættelse med 30 pCt. som en yderligere Afhjælpning af de Mangler ved det oprindelige Retsforhold, hvilke Loven af 9. December 1871 ikke kan siges at have raadet fuldstændig Bod paa, jvfr. ovenfor.

Hvad angaar *Tillægsafgiften* har man — efter nogen Forhandling — fundet en tilsvarende Nedsættelse passende. Her foreligger imidlertid den særlige Omstændighed, at Jordebogen ikke — og som Følge heraf heller ikke Oversigten overfor i den historiske Fremstilling Side 169, — indeholder nogen særlig Fortegnelse over Størrelsen af denne Afgift, idet Tillægsafgiften i Forening med den gamle Fæsteafgift i sin Tid er sammenlagt til en enkelt Afgift for hver enkelt Ejendom, og denne samlede Afgift derefter er optagen i de paagældende Skøder og indført i Jordebogen. Man har da først forsøgt at *udregne* Tillægsafgiftens Størrelse ved at fradrage Hovedsummen af den i en Fæsteprotokol af 1846 indførte Havreafgift i den nuværende Jordebogs Totalsum over Havreafgiften af den gamle Fæstejord (hvilken altsaa

indeholder den gamle Fæsteafgift + Tillægsafgiften): Da den gamle Fæsteafgift ikke forandredes ved Arvefæstets Stiftelse i Henhold til Resolutionen af 1850, jvfr. ovenfor, maatte Differencen imellem de 2 nævnte Totalbeløb, eller ca. 900 Td. Havre, jo netop kunne siges at udgøre Tillægsafgiften. Ved nærmere Undersøgelse har det imidlertid vist sig, at en saadan Udregning ikke kan give noget paalideligt Resultat. Med Hensyn til Smørafgiften, jvfr. Oversigten ovenfor, der ifølge den historiske Fremstilling maatte formodes i det hele at være den samme i Nutiden som ifølge Fæsteprotokollen af 1846, da Arvefæstets Oprettelse heller ikke berørte denne Afgift, viser det sig nemlig, at der dog i Tidens Løb ere skete nogle Forandringer, og disse ere endda ikke helt ubetydelige, idet Fæsteprotokollen af 1846 udviser ialt ca. 76 Pd. Smør mere end den nuværende Jordebog over Arvefæsteafgifterne. Disse Forandringer skyldes formentlig de ganske særlige Forhold, der i de enkelte Tilfælde enten forelaa ved Arvefæstets Stiftelse, eller ere indtraadte senere, blandt andet som Følge af stedfundne Afløsninger i Henhold til Loven af 25. Marts 1871. Men naar Smørafgiften saaledes er undergaaet Forandringer, maa det sikkert antages, at der er sket tilsvarende Forandringer med Hensyn til den samlede Havreafgift af de gamle Fæstejorder, derunder altsaa Tillægsafgiften. Hovedsagen er imidlertid, at Spørgsmaalets endelige Løsning, selv om Tillægsafgiftens Totalsum virkelig lod sig udregne paa nævnte Maade, dog ikke vilde være givet hermed. *Det vil nemlig nu under alle Omstændigheder være umuligt at udregne, hvor meget Tillægsafgiften udgør for de enkelte Ejendomme.* Forholdet er i saa Henseende det,

at Fæsteprotokollen af 1846 betegner Ejendommene ved de gamle Jordebogs-Numre (1ste, 2den, 3dje Selvejer- eller Vornedgaards Udbygger o. s. v.), medens den nuværende Arvefæste-Jordebog kun nævner Ejendommenes Matrikulsnumre. Hermed er Sikkerheden for Ejendommenes Identificering ganske udelukket, og Bornholms Amtstue har da ogsaa paa Forespørgsel fra Kommissionen erklæret sig ude af Stand til paa den nævnte Maade at udregne Tillægsafgiften for de enkelte Ejendomme.

Medens Udregningen af Tillægsafgiftens nøjagtige Størrelse saaledes maa opgives, kan dens omtrentlige Beløb ifølge Sammenligningen mellem den nuværende Jordebog og Fæsteprotokollen af 1846 (samt en Fæsteprotokol af 1870) dog ansættes til 900 Td. Havre. Dette Kornkvantum udgør lidt under Halvdelen af den nuværende Havreafgift af de gamle Fæstejorder, jvfr. Oversigten ovenfor. Naar Kommissionen, som ovenfor nævnt, er enedes om at foreslaa en Nedsættelse i Tillægsafgiften, svarende til Nedsættelsen i Afgiften af de tillagte Jorder, har man derfor endvidere ment at kunne naa dette Maal ved at indrømme alle Arvefæstere en Nedsættelse i Havreafgiften af de gamle Fæstejorder med 15 pCt. — Den Indvending kunde nu ganske vist tænkes rejst imod denne Fremgangsmaade, at man skød noget over Maalet, da det nemlig ikke var givet, at der i sin Tid blev paalagt alle Arvefæstejorder en Tillægsafgift. Da imidlertid samtlige, foreliggende Data gaa ud paa, at der i de langt overvejende Tilfælde blev paalignet Fæsterne en Tillægsafgift, fordi disse, naar Fæstejorderne opmaales i geometrisk Areal, da besad mere Jord, end Fæstebrevene lød paa, jvfr. ovenfor

Side 147 og 149, synes den nævnte Indvending hermed at have tabt sin Værdi, medens det foreslaaede Fradrag med 15 pCt. i Virkeligheden meget vel lader sig forsvare.

I Henhold til ovenstaaende skal Kommissionen da indstille,

at Værdien af Arvefæsteafgiften, 913 Td. 1 Skp. 1 $\frac{1}{4}$ Fdk. Havre, af de underhaanden bortarvefæstede, „tillagte“ Jorder nedsættes med 30 pCt., samt

at Værdien af Havreafgiften, 2,021 Td. 7 Skp. 1 $\frac{1}{2}$ Fdk., af de gamle Fæstejorder, af hvilken Afgift „Tillægsafgiften“ kan siges at udgøre omtrent Halvdelen, nedsættes med 15 pCt.

Resultatet af Kommissionens Virksomhed blev Loven af 29. April 1913 om Afløsning af flere Statskassen tilflydende Afgifter og samme paahvilende Byrder. Denne Lov fastsætter, at Afgifterne i Korn og Smør skal omsættes til Penge efter Gennemsnittet af Kapitelstaksterne for det paagældende Amt eller den vedkommende Landsdel for de 24 Aar 1889—1912 med Udskydning af de to højeste og de to laveste Takster.

Naar Afløsning finder Sted bestemmer Loven endvidere for Bornholms Vedkommende, at Værdien af Havreafgiften af de gamle Fæstejorder paa de bornholmske Udmarker, 2021 Tdr. 7 Skp. $\frac{1}{2}$ Fdk. Havre, nedsættes med 15 pCt., og at Værdien af Afgiften af de underhaanden bortarvefæstede „tillagte“ Jorder, 913 Tdr. 1 Skp. 1 $\frac{1}{4}$ Fdk. Havre, nedsættes med 30 pCt.

Naar Indfrielse af Afløsningssummen finder Sted senest til Oktober Termin 1920 indeholder Loven tillige, at der gives Afgiftsyderne et Afslag i Afløsningssummen af 10 pCt.

Gennemsnittet af Kapitelstaksterne for de 24 Aar 1889—1912 med Udskydning af de to højeste og de to laveste Takster bliver for Bornholm Kr. 6,97 pr. Tønde Havre, Kr. 9,91 pr. Tønde Byg og for Smør 90 Øre pr. Pd. Afløsningslovens Bestemmelser om Afgifternes Omsætning til Penge efter Gennemsnittet af Kapitelstaksterne fik under Verdenskrigen stor Betydning for Afgiftsyderne, idet Kapitelstaksterne for Bornholms Amt for Aarene 1914—1919 ere fastsatte for Havre til henholdsvis Kr. 12,10, Kr. 13,88, Kr. 15,40, Kr. 14,95, Kr. 14,95 og Kr. 22,50 pr. Tønde, for Byg til henholdsvis Kr. 16,28, Kr. 18,15, Kr. 21,42, Kr. 21,28, Kr. 20,12 og Kr. 29,00 pr. Tønde, og for Smør til henholdsvis Kr. 1,10, Kr. 1,42, Kr. 1,61, Kr. 1,97, Kr. 2,06 og Kr. 2,75 pr. Pd.

Janus Olsen.

Barndomsminder fra Allinge.

AF

J. PALUDAN.

I Aaret 1836 blev min Fader, som dengang var Amtsfuldmægtig i Sorø, udnævnt til By-, Herreds- og Birkeskriver i Bornholms Nørre Herred og Hammershus Birk, samt Politimester i Kjøbstæderne Allinge og Sandvig. Titelen er lang nok, men Embedet var ikke overvældende. Foruden „Kjøbstæderne“ Allinge og Sandvig med resp. 500 og 250 Indbyggere bestod Hammershus Birk af et Par Udflyttersteder mellem Lyng og Klipper samt Proprietærgaarden Hammersholm eller „Slotsvangegaarden“, fordum Ladegaard til Slottet, hvis daværende Ejer, Per Kofoed, gjorde Fordring paa at høre til den saakaldte Bispeadel fra Lunde-Erkebiskoppernes Tid. Embedets Gage naaede langt fra op til, hvad en Bydreng i et nogenlunde anset Firma nutildags tjener. At en Embedsmand, i alt Fald paa Bornholm, kunde leve ret anstændigt af denne Løn, belyser slaaende Forskjellen paa Livsbetingelserne dengang og nu. Paa Grund af de indskrænkede Communicationer blev Producterne paa Øen; et Pund Oxekjød fik man for 2 Skilling, men kun om Lørdagen, som var Slagtedag. Smør, Æg, Fjerkræ og Vildt, som nu snart er

Luxus for alle andre end Gullaschgrosserere og Arbejdere, betaltes i Forhold dertil, og fortræffelig Fisk kostede næsten ingenting.

Bornholm laa i de Tider hen som et ganske isoleret og temmelig ukjendt Land, der nærmest opfattedes som et Forvisningssted, ikke blot for politiske Forbrydere, men ogsaa for de Embedsmænd, som Forholdene nødte til at bosætte sig der, saa meget mere som Befolkningen, „de fødte“, gjerne betragtede „de førte“ med en vis Mistro, hvad der jo ofte er Tilfældet paa afsides Steder. Dog maa jeg sige, at min Fader i de 16 Aar, han virkede paa Øen, forstod at sætte sig i det bedste Forhold til Bornholmerne og, saa vidt jeg ved, efterlod sig et godt Minde der.

Den regelmæssige Forbindelse med Kjøbenhavn besørgedes ved en Paketbaad eller Postjagt, der overførte Post og nogle Passagerer. Med Stille eller Modvind kunde Turen vare flere Døgn, og om Vinteren kunde haardt Vejr og Islæg standse den i Maanedsviis, hvor man da var ganske uden Efterretninger fra den øvrige Verden. Øens egen Avis, „Bornholms Avertissements-Tidende“, udgik fra 1828 to Gange om Ugen med 4 smaa Kvartsider, indeholdende en kort uden- og indenlandsk Oversigt, medens det locale Stof indskrænkede sig til nogle faa Annoncer og endel privat Kævl, der røbede Befolkningens stridbare Charakter. Først 1850 blev et af Marinens Dampskibe, en Tid ført af en af vore Slægtninge, den senere Admiral Malte Brun, sat i ugentlig Fart paa Rønne. Hvor ufuldkommen Forbindelsen var, freंगाar bl. a. af, at da min Fader blev gift 1841, maatte han, for at undgaa den besværlige Transport over Rønne, med sin Hustru og deres Møbement indskibe sig paa en

Skonnert, der gik til Østersøprovinserne. Paa Grund af Vejret og de daarlige smaa Havne kunde den imidlertid ikke løbe ind til Allinge, men satte i en Baad mine Forældre og deres Bohave i Land paa Sandhammeren udenfor Sandvig, hvor min Moder maatte blive siddende paa den øde Strand og passe paa Tøjet, medens Fader gik $\frac{1}{2}$ Fjerdingvej op til Hammersholm for at skaffe en Vogn.

Mit Barndomshjem var den da saakaldte „Byskrivergaard“ i den sydligste Udkant af Allinge, „Løsebæk“, benævnt efter en lille Bæk, som noget længere Syd paa løber ud gennem Sand og Klipper ved en Bro af løse Kampesten, hvor Fiskerbaade kunne lægge til. Det er en lav Bindingsværks Stuelænge med Gavl til Gaden og Stranden, mellem Gaarden, lukket af en Mur til Gaden og et Par Udlænger med ubenyttet Lo og Lade, — og en lille Have omgivet med Stengærde. Saa ubetydelig denne var, forekom den os Børn som et rent Paradis med Grønsværsterrassen langs Huset, et Par gamle Æble- og Pæretræer, Frugtbuske ved Gangene og Jordbær i en Krog, Syrenhæk ud til Stranden og blomstrende Druehyazinther og andre Foraarsblomster, ikke at tale om Jordforhøjningen i Hjørnet, hvor vi lige kunde naa at kigge ud paa Gaden eller, som det forekom os, ud i den vide Verden, skjøndt der kun højst hvert femte Minut viste sig et Menneske eller en Kat, næsten aldrig en Vogn. Hele Herligheden havde neppe været dyr; i alt Fald blev den, saa vidt jeg husker, ved vor Bortrejse solgt for 800 Rd. Men der var hyggeligt baade ude og inde, lige indtil Faders lille Kontor paa den anden Side af Gangen og Pigens Kammer hinsides Køkkenet, hvor hun stundom om

Vinteraftenerne fortalte os Historier, medens hun spandt eller kartede Uld ved et søvnigt Tællelys, der jævnlig maatte opmuntres med den uundværlige Lyse-sax. I Stuerne var der dog Raad til en beskeden Olielampe.

Uforglemmeligst var dog Husets Beliggenhed. „Salsvinduerne“ i Gavlen vendte lige ud til den aabne Østersø over en smal Forstrand af Rullesten, Vandpytter og smaa Græspletter samt yderst en Rand af lave Klipper i de mest vexlende Former, adskilte ved Render og stille Vandflader. Her havde mine Brødre og jeg vor stadige Legeplads, hvor vi gav alle Klipperne geografiske Navne: „Kjøbenhavn“, „Rusland“, „England“ o. s. v. Udenfor bredte sig saa til alle Sider det uendelige Hav, hvor man fjernt i Kimingen skimtede Christiansø i 3—4 Miles Afstand. Dengang var Dampskibe endnu sjeldne, men altid var Søen fuld af Sejlere, næsten som Sundet ved Helsingør, stolte Barker og Fuldriggere, Brigger, Skonnerter og Galeaser, lige ned til Jagter, Fiskerbaade og Kadrejere, „Skibsroere“ som vi kaldte dem, der sejlede fra Skib til Skib for at forsyne dem med Proviant og andre Fornødenheder, vel ogsaa for at drive et ret indbringende Smugleri. Især Kaptainerne paa de smaa „Vorn- und achter“ Skonnerter fra den pommerske Kyst, „Tyvetyskerne“, var bekendte for at stjæle og sælge af deres Ladning. Denne Trafik, som dengang var noget ganske almindeligt, er forlængst gaaet af Brug: „Det var noget Svineri, som slet aldeles ikke passer sig i vore Dage,“ sagde allerede for mange Aar siden en Mand, som selv havde kjendt til Forretningen.

Med blæsende Vejr, naar Skibene ikke kunde klare

Hammerpynten, kastede de i halvhundredvis Anker paa den beskyttede Rhed ved Allinge, og blev ofte liggende i flere Dage. Særlig imponerende var Skuet i mørke Nætter, naar man knap kunde skimte Skrogene, medens de hundrede Lanterner vippede og spejledes i Havfladen. Mindre idyllisk var Sceneriet ved Vintertid, naar vi om Natten vaagnede ved Larm og Skrig ude fra Havet, der bragte hele Byen i Bevægelse. Næste Morgen kunde vi saa undertiden se et Vrag staa inde i Skærene, og var der end langt tilbage til den Tid, da Blod-Eigil tændte Blus i Klipperne for at lokke Sejlerne paa Land og plyndre dem, saa var en saadan Katastrofe dog Befolkningen ret velkommen, naar der ingen Ulykke skete, og Ladningen var assureret. Det gav Fortjeneste; saa gik Bjergerne ud, der blev sat Strandvagter, og der rørte sig et broget Liv paa Kysten. De indbjergede Kasser og Varer stabledes op og de fremmede Sømænd saavel som Byens Folk samledes om Vagtteltene. Fader havde Overtilsynet, og naar det ikke var for langt borte, færdedes vi Børn der hele Dagen med Vagten og Bjergerne, der skar Træsabler og Geværer til os af de ilanddrevne Brædder. Ved Vragauktionen, som Fader ogsaa holdt, culminerede Livet med Folkestimmelse og Beværtningstelte; paa Grund af den afsondrede Beliggenhed kom der meget faa Kjøbere ude fra, saa Varerne blev billige, og selv i tarvelige Hjem kunde man træffe fine spanske Vine og Sydfrugter, der var bestemte til Rusland.

Var end Havet Hovedtiltrækningen, saa havde ogsaa Kysten sin Skjønhed. Mod Nord over Klipperne og en lille Stendæmning til Anlæg for Baade

standsedes Blikket af Bager Grønbechs fremspringende Gavl med en malet Træbuste af Copernicus, Gallionsfigur fra et strandet Skib. Men mod Syd saa man langs Stranden over Løsebæk Knutsnæs's Klippe-ryg strække sig ud i Havet, og videre den smukke, skovfyldte Bugt mellem Fiskerlejet Tejn og Rø, indtil Sorte Oddes mægtige Aase sluttede Udsigten nede ved Gudhjem, et Par Mil borte. Indad Land var Egnen ikke mindre afvejlende. Vore Aftenspadsereture gik gjerne forbi Havnen en god halv Fjerdingvej ad den smalle, sandede Vej til Sandvig. Nu ligger her Villa ved Villa og Hus ved Hus, men dengang var Vejen ganske øde, fra Væbningens tunge Kampestens Ammunitionshus udenfor Allinge, med de 12 gamle Kanoner bag et rustent Jerngitter, — og indtil Passet i Møllebakken ved Sandvig, hvor der endnu stod Stilladset til en gammel Baun. Mod Søsiden, hvor nu Allinges lille Anlæg ligger, saa man lige ned i Strandklipperne, og op i Landet stenindsprængte Smaamarker og Løkker, hvor der siden er fundet interessante Helleristninger. I Sandvig selv rejser der sig nu flere store Turisthoteller, bl. a. det tyske „Strandschloss“, men i min Barndom bar Byen Præg af et fattigt Fiskerleje, hvis eneste offentlige Bygning var Birkets Thing- og Arresthus nede ved den lille Havneplads, en Rønne af overkalkede Kampesten med Dør midt paa og to tilgitrede Vinduer ved hver Side. I Sandvig havde vi vor nærmeste Omgang, Fyr-inspecteur Herbsts, hvis Sønner, afdøde Grosserer Chr. Herbst og nuværende Kammerherre, Oberst Peter Herbst, var vore lidt yngre Legekammerater. Fra Inspecteurboligen mindes jeg særlig en tam Trane, der spadserede om i Gaarden.

Syd for Allinge gaar Vej over Løsebæk ud i Udmærkerne mod Tejn. Mellem højst maleriske og afvejlende Klippepartier ligge her smaa indgårdede Korn- og Græspletter, og oppe fra Landet løbe flere Bække med smaa Vandfald ud i Stranden gennem dybe Skovkløfter, hvis Klippevægge dækkes af yppige Slyngvæxter og Blomster, Lyng, Mos og Bregner. Den smukkede af Kløfterne, Storedal, som nu delvis er ødelagt ved vandalsk Stenhuggeri og ved Anlæget af den nye Jernbane, ender i den prægtige Badestrand Sandkaas, hvor der nu er Badehotel og oppe i Klipperne Landsteder og Haver. Men dengang var Egnen ganske ubeboet; kun en enlig Bautasten vidnede om, at her fordum havde rørt sig Liv, og en græssende Ko eller et Par Faar skræmmedes op ved den uvante Lyd af Menneskefjed.

Op i Landet skraaner Vejen til Hasle mod Ols Kirkes hvide Rundbygning, $\frac{1}{2}$ Mil borte. Til højre ser man ind imod den brune, couperede Slotslyng, til venstre over frodige Agre og spredte Bøndergaarde, omgivne af deres smaa Lunde, ned til Tagene i Allinge paa Randen af Havet, og fjernt ude i dette til Christiansøs hvide Fæstningsmure og Taarne, der i Belysning af den nedgaaende Sol kunne tage sig ud som et helt Fata Morgana. Halvvejs til Ols Kirke ligger lavt under Landevejen Hullegaarden med sin Have og Dam, hvor vi ogsaa havde Omgangsvenner i Proprietær Hullegaards Familie. Undertiden kørte vi med Fader til Retsmøder i Hasle og besøgte Byfoged Lassens, Fuldmægtig Møllers og den begavede, men højst excentriske Præst og Filosof Magister Adler, der bl. a. har udgivet en af de tidligste bornholmske Ordsamlinger. En sjelden Gang kom vi til Rønne, som i al sin Fordringsløshed gjorde et helt hoved-

stadsagtigt Indtryk paa mig, der ikke kendte til to Etages Huse, Vinduesudstillinger o. s. v., og med Forbauselse saa de svære Robbefangere, der hørte hjemme her og udenfor Fangsttiden laa halvt aftaklede i Havnen. Jeg mindes ogsaa at have overværet en Mønstring af Bornholms Væbning, som dengang kun gjorde Tjeneste paa Øen selv. Det forekom mig som et imponerende militært Skuespil, skjøndt Tonen var ganske borgerligt-gemytlig, naar den indfødte Ritmester satte sig i Spidsen for Escadronen og com-manderede: „Naa i Guds Naun, Kara (Karle), Pij-warna idå Moijn! (Piberne ud af Munden), Håred ujnne Hattana!“

Den hyppigste Udflugt gik til Hammershus's Ruiner. Vejen fører over Sandvig og derfra mellem Slotsvangegaards Smaaskove og Hammersøen, som fylder næsten hele Bredden af Øens Nordspids. Lige ned i den sænke sig Hammerens høje mørke Fyrbakker med Ørnebjergs og Stejlebjergs prægtige Klippesider, dengang endnu ikke forvandlede til Grus og Ur ved det Stenhuggerraseri, som en Tid hærgede denne Del af Bornholm. Da Borgmester Marckmann i Allinge i sin Tid fik Hammeren solgt til tyske Spekulanter, mente han derved at drive Allinge og Sandvig op til blomstrende Byer. I Virkeligheden er Indbyggertallet ogsaa steget til det 4—5-dobbelte, men væsentlig gennem Indvandring af en Proletarbefolkning, der har ødelagt den tidligere Idyl og tynget paa Skole- og Fattigbudget, saa Byerne høre til de højst beskattede i Danmark. — Hammeren krones af det hvide Fyrtaarn, dengang et tarveligt Lampefy, ikke som i vore Dage et Linsefy af første Orden, der med sit Filial paa den lavere Sandhammer kaster

sine Straaler, ud over hele Hammervandet lige over til Sverig. Længere oppe mod Slottet rejser sig nu Blanchs Hotel i sin Park, og tyske Turister havde planlagt en hel Villaby, „Neu Berlin“. Terrænet er dog i senere Tid ligesom Stenværkerne og Hammerhavnen heldigvis gaaet over i dansk Eje eller ved Servituter sikret mod Bebyggelse. I min Barndom laa der kun paa det nuværende Hotel Hammershus's Plads lige under Slottet et Par Bondehuse, hvor en sjelden Turist kunde slaa sig ned om Sommeren. Men uforandrede er de stolte Mur- og Taarnruiner paa den stejle, rigt bevoxede Fjeldknude mellem Sæne- og Møllebugten, der falder brat af mod den blanke Østersø. Ruinen er jo ofte nok beskrevet; for mit Vedkommende kan jeg kun sige, at saa ofte jeg har gjen-set den, selv efter Besøg ved Rhinen og Donau, i Schweiz, Sydfrankrig og Italien, har den gjort det samme vældige og imponerende Indtryk, som da jeg saa den første Gang som Barn og siden tidt i Drømme.

Hjemvejen til Allinge kunde saa lægges tværs ind over Landet ad Stier gennem Lyngen og et Par Smaalunde, hvor Fjeldstavnene, de bornholmske Nat-tergale, sang omkap i Sommeraftener.

Naturligvis var Tilværelsen saare stille og ensformig paa et saa afsides Sted. Skuespil, Caféer, i det hele offentligt Liv kjendtes knap af Navn, og Sel-skabeligheden var saare tarvelig og indskrænket, men derfor kunde Humøret godt være højt oppe, naar den trohjertige bornholmske Gildeskaal:

God Vind for den, som sejler,
Og Ja for den, som bejler,
Og Penge i Lommen paa den fattige Mand!

lød ud i Aftenen fra et oplyst Hus. Af Embedsmænd var der i Allinge foruden Fader kun Toldcontrollør Lorentzen og Districtslæge Prieme, som senere boscette sig paa Frederiksberg, hvor en Vej endnu bærer hans Navn. Præsten boede oppe ved Ols Kirke ifølge de særegne Forhold paa Østbornholm, hvor Byerne er Annex til Landsognet. Det var en Begivenhed, naar Fader i Anledning af Skovrider Fastings Besøg fra Almindingen tog et Par Flasker bajersk Øl frem gennem Kjælderlemmen i Spisestuens Gulv. Den da endnu nye og sjeldne Drik forekom mig som en Nectar, naar vi fik Lov at smage den. Besøg ude fra Verden var yderst sparsomme; særlig erindrer jeg Ankomsten af min Moders Brødre, Obersterne Lønborg, nærmest fordi de medbragte en hel Hær af Tinsoldater til os.

Men lidt kan jo mere Børn, og det var allerede en Fest at vaagne en Vintermorgen og finde hele Gaarden fyldt med Snedriver, der naaede op paa Vinduerne og forenede sig med Istapperne fra Taget. Saa maatte vi ud med Skovl og Kost og bane Stier over til Udhusene mellem Snemure, der naaede os Børn over Hovedet. Fastelavnsmandag red de unge Karle udklædte rundt i Byen og lod sig tractere. Toget fyldte hele Gaarden og sluttedes af en Nar, hvis grovkornede Løjer dog mere forskrækkede end morede Børnene. Om Sommeren var der af og til Fest i „Bagerens Skov“, en Skovkløft lige udenfor Byen, overfor den nuværende nye Kirkegaard. Ved Hjælp af en Lirekasse, en Karussel, et Par Beværtningstelte og nogle culørte Lamper arrangeredes der da en Slags Tivoli efter fattig Lejlighed.

Forbi vor Gaardport gik den korte Gade i Løsebæk

op til Kirketorvet. De faa Huse og Gaarde, adskilte ved Smaahaver og Løkker med Stengærder, var af Bindingsværk og straatækte, efter Øens Skik opførte paa et højt Kampestens Fundament, gjerne tjæret, hvorover en Trappe med Jernrækværk førte op til Indgangsdøren. Paa denne Side af Gaden laa en Jordhøj, Rest af en af de gamle Skanser, som fordum var anlagte rundt paa Kysterne. Indenfor Kirkegaardens Stengærde ligger den da højst uanselige Kirke med Brædeoverbygning paa det lave Taarn. Nu er den ombygget, og et nyt Raadhus bag den har afløst det lille Thinghus i Sandvig. Foran Kirken mødes Byens Hovedgader, og lidt inde i en af dem ligger den hvidkalkede Skole, hvor jeg fik privat Undervisning af Skolelærer Bohn. Herfra husker jeg endnu Biskop Mynsters ærværdige Øldingeskikkelse, der under en Visitats roste min Oplæsning; formodentlig havde han ikke forstået meget af de indfødte Elevers Dialekt. Os Børn forekom Kirkepladsen som et Verdenscentrum, især om Sommeren, naar der af og til kunde komme en Vogn med Turister eller Skovgæster forbi. Hovedtiltrækningen var dog Kurts's Kjøbmandsgaard lige for Kirken, Byens største Handel, skjøndt den nutildags ikke vilde blive regnet for synderlig mere end en Høkerbod. Først langt senere drev en Søn derfra, den smarte og energiske Kjøbmand Mogens Ipsen Kurts, den op til en stor, det meste af Øen omfattende Forretning. Dengang levede her hans Moder, Madam Kurts, vistnok Byens ejendommeligste Personlighed. Født i Nestved var hun kommen til Øen som Tjenestepige og bleven gift der. Uden egentlig Dannelse var hun et mærkelig djærvt, praktisk og virksomt Menneske med en skarp

Forstand og et stort Hjerte. Hele Dagen færdedes hun i Bod, Køkken og Kælder, og endnu i en høj Alder, da hun var bleven forholdsvis velhavende, laa hun paa sine Knæ og bankede Vasketøj sammen med Pigerne nede paa Stenene ved Stranden. Derhos holdt hun Allinges eneste Gæstgiveri, rigtignok i en strengt privat Stil, hvor de fremmede blev behandlede næsten som hendes personlige Gæster. Men naar en Handelsrejsende troede sig paa et almindeligt Hotel og beordrede Andesteg til Middag, kunde han risikere det Svar: „Jeg tror, De vil, Ænder! hvor skulde jeg faa Ænder fra?“ — og en Time efter stod den dejligste brune Andesteg paa Bordet og kostede næsten ingenting. Hun havde været en stor Støtte for min Moder under de uvante Forhold ved Ankomsten til Øen; hun kjendte os Børn fra Fødselen af og elskede os som sine egne, og vi betragtede hende ganske som en Bedstemoder. Trods sine mange Beskæftigelser fandt hun næsten daglig Tid til et lille Løb ned til os i Mørkningen, og naar vi kom op til hende, blev vi naturligvis forkælede og trakteredede paa det bedste.

Fra Kirkepladsen fører et Par Gader ned til Havnen, hvor der nu med stort Arbejde og Bekostning er sprængt et Bassin ind i Klipperne, som afgiver et sikkert Tilflugtssted under Østenstorm. En Allingebo fra 40erne vilde ikke have troet sin egne Øjne, hvis han, især i de sidste Aar før Verdenskrigen, havde set Mylderet paa Havnepladsen, naar „der Doppelschrauben-Salondampfer „Imperator“ et Par Gange om Ugen kastede Anker ud for Sandvig, og Smaadampere hentede tyske Turister fra Badestederne paa Rygen og i Pommern i hundredvis ind i Allinge Havn,

hvor de blev modtagne af guldressede Portierer fra 3—4 Hoteller, som raabte i Munden paa hverandre paa indfødt Tysk. For 60 Aar siden var Havnen et lille Hul, der kun rummede Fiskerbaade og et Par Pæreskuder med halvanden Mands Besætning, hvis Førere dog meget ceremonielt hilste hinanden: „Goddag Kaptejn Grønbech!“ „Goddag Kaptejn Holm!“ (Navnene Grønbech og Ko(e)fo(e)d er lige saa almindelige paa Østlandet, som Dam, Sonne, Kure og Rømer mod Syd og Vest). Jeg erindrer endnu den Opsigt, det vakte, da der engang var sluppet en Bark derind, hvis Master ragede op over Taget paa de omliggende Huse. Noget Liv rørte der sig kun i Sildetiden, naar de svenske Fiskeres „Eger“ laa Side om Side i Snesevis, og Prangerne holdt med Vogne for at kjøre Silden op i Landet, saa snart den kom ind om Morgen. Svenskerne havde deres Kvinder med for at tømme og rense Garnene og førte fuldstændigt, men ikke altid idyllisk Familieliv ombord. Fremmede Søfolk fra Rheden afgav ogsaa et Uroelement. En Nat vaagnede jeg højst imponeret ved at se Fader staa i Sovekamret i sin røde Polituniform med trekantet Hat og Kaarde. Besætningen fra et finsk Skib paa Rheden havde drukkert sig fuld og overfaldet Kaptejnen og Styrmanden. Politibetjente fandtes ikke i Byen; Fader maatte opbyde endel af Borgerskabet, som ogsaa overmandede Finnerne, dog ikke uden Blodsudgydelse, idet en Mand fik en Finger hugget af.

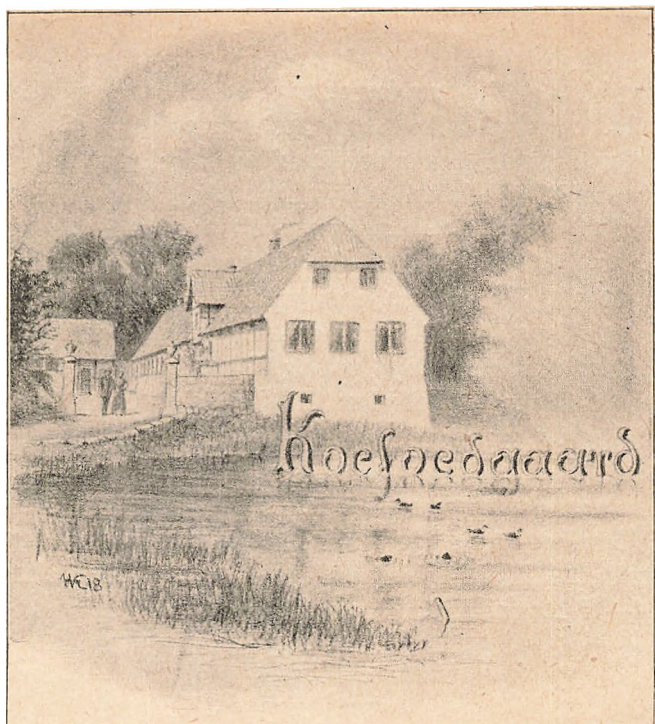
Verdensbegivenhederne gav naturligvis kun et svagt Ekko ovre paa vor fjerne Ø. En af mine tidligste Erindringer er det Indtryk, den ulykkelige Affære ved Eckernförde gjorde i mit Hjem, saa meget

mere som Escadrechefen, Commandeur Paludan, var Fætter til mine Forældre. Det sidste Aar, vi var paa Bornholm, indtraf et Par store Mærkedage. Først den totale Solformørkelse d. 28 Juli 1851. Dengang laa paa Rheden Corvetten Galathea, bekjendt for sin Jordomsejling nogle Aar før, og Fader var med Officererne gaaet op paa Hammerfyret for at iagttage Fænomenet derfra. Vi stod med Modet i Gaarden, lidt uhyggelige ved det tiltagende Mørke, men især interesserede af at se Hønsene flyve op paa deres Pinde, ganske ude af Fatning over, at det blev Nat paa denne usædvanlige Tid.

Kort efter faldt Kongebesøget paa Bornholm. Frederik VII og Grevinde Danner skulde bo hos os Natten over, og flere Dage i Forvejen blev der gjort store Forberedelser. Møblementet suppleredes med det bedste, der ellers var at finde i Byen; der pynnedes op med Blomster, og vi selv flyttede over til Gjenboen, Skipper Johan Olsen Grønbech, fra hvis Gavlvinduer vi kunde se Travlheden inde i vor egen Gaard med kongelige Bagagevogne, Hofbetjente og røde Kuske. Paa Indtogsdagen stod vi oppe ved Byleddet paa Haslevejen, hvor der var rejst Æreport og forberedt højtidelig Modtagelse. Kongen og Grevinden ankom i Øens dengang eneste lukkede Vogn, der tilhørte Kjøbmand Rønne i Rønne. Men Hestene, der ikke var vante til Guirlander, Flag og Hurraraab, blev sky og løb løbsk ned ad den stærkt skraanende Vej, ved Siden af hvilken der laa en stor aaben Grusgrav. Efter at et Par behjertede Mænd havde standset dem, vilde Folk trække Vognen ned gennem Byen, men Kongen og Grevinden foretrak at staa af og gaa tilfods hjem til os, hvor mine Forældre, der

var blevne hjemme for at tage imod dem og ikke vidste noget af det hele, blev højst perplexe, da Grevinden strax ved Indtrædelsen takkede Gud, der havde bevaret Hans Majestæts dyrebare Liv. Siden var der Taffel, og om Aftenen havde vi i vort midlertidige Logis Besøg af flere af Cavalernerne og Grevindens Hofdame, Frk. Lützen, som mine Forældre kjendte. Efter at have beset Slotsruinerne afrejste de fornemme Gæster næste Dag Syd paa og til Almindingen, hvor der skulde være Folkefest. Til Erindring efterlød de et Par Sølvlysestager og en stor Pokal, hvori jeg har ladet gravere Datoen, 11te August 1851, som tillige var min Fødselsdag.

Næste Aar, da jeg fyldte 9 Aar, blev min Fader forflyttet til Vejle, og jeg gensaa først Bornholm 14—15 Aar senere.

Koefoedgaard i Østermarie.

AF
KARL M. KOFOD.

Ovennævnte Proprietærgaard, som ligger smukt 1½ km fra Bornholms Østkyst, fortjener sikkert alle Bornholmeres Interesse — ikke fordi den i særlig Grad imponerer ved Beliggenhed eller Størrelse, men fordi den engang har spillet en Rolle i Øens Historie og fordi den i Koefoedslægtens Eje har gaaet i Arv fra Fader til Søn gennem ca. 400 Aar. Navnet og enkelte Udtryk i forskellige Dokumenter tyder for Resten paa, at den har været i samme Slægts Hæn-

der længere tilbage i Tiden; men ligesom den med sin kønne Udsigt over Kyst og Hav ellers ligger idyllisk hengemt mellem Skove og Bakker, saaledes har dens Beboere kun nu og da ved en historisk Bedrift kastet et Blik ud i Tidens Hav og ellers levet temmelig uberørt af de store Begivenheder. Ifølge Bidstrups Stamtavle over Familien Koefoed var der iblandt de normanniske Vikinger Mænd med dette Navn; og imellem Wilhelm Erobrerens Folk, der indtog England 1066, fandtes en Adelsmand, der hed Arnfred Kofod.

Skønt alle „Kofoder“ sikkert er udgaaet fra een Slægt, har man dog stavet Navnet meget forskelligt. Den oprindelige Stavemaade har som anført været *Kofod* efter Ordlyden; men da den sidste Koefoedgaardsejer ønsker Navnet stavet med 2 e-er, benyttes denne Skrivemaade her.

Naar Koefoedgaard oprindelig er bygget, kendes lige saa lidt som Tiden for andre bornholmske Gaardes Grundlæggelse; men om dens Jords tidligste Brug minder en nu sløjfet Høj „Gaasehøj“, hvori der fandtes Oldsager (Sværd og Perler) fra Broncealderen, ligesom der Nord for Gaarden findes en bevokset Bakke, der kaldes Egeshøj, som rimeligvis ogsaa indeholder Fortidsminder; og den er fredlyst under Nationalmuseet. Fra Toppen af denne Høj haves en storslaet Udsigt over Omegnen imod Syd og Øst helt ad Svaneke til.

Med Hensyn til Koefoedgaardens Terræn saa er dette som før antydet noget vekslende, idet det hæver sig om Gaarden til de 3 Sider og sænker sig mod den fjerde med smaa Bækløb gennem Lavningerne. Jordens Bonitet er gennemgaaende god. Underlaget

have hørt til de unummererede Proprietærgaarde; men da den optog Dynddamsgaards Stæl i sit Areal, antog den ogsaa dennes Nummer, som var 23; og saaledes er Koefoedgaard bleven den 23^{ende} af Østermarie Sogns Selvejrgaarde.

Den første Koefoedgaardsejer, Historien kender, var en *Poul Koefoed*, i hvis Hus, d. v. s. Gaard, danske og lybske Sendemænd holdt Møde i Juli 1543 for at undersøge Lybækkerfogden Bernt Knops Forhold (Hübertz' Aktst. Nr. 121); og da den Foged som bekendt var en haard „Hund“ at „bides“ med, maa Poul Koefoed uden Tvivl have været en baade modig og indflydelsesrig Mand. Ifølge Julius Bidstrups Stamtavle over Familien Koefoed var han ogsaa Sandemand og Oldermænd i Østermarie. Det var en vanskelig Tid, han levede i. Baade Bernt Knop og den danske Konge (Kristian den 3^{die}) krævede Ekstraskatter af Bønderne; og i de Aar var det, at Folket ved Kongens Magtbud skulde omvendes fra at være Romerkatolikker til at blive lutherske Kristne. Der har altsaa været mange Sager, som Poul Koefoed har maattet være med til at ordne. En af Poul Koefoeds Sønner var rimeligvis den Esperel. Espern Koefoed, som beklædte Borgmesterembedet i Rønne 1590. Han skænkede i Aaret 1591 Rønne Kirke en Tavle, „hvorpaa nogle bibelske Historier ere i Maling forestillede“ (Thuras Beskr. S. 130). Paa den Maade viste de fornemme deres Fromhed den Gang.

Den anden af Poul Koefoeds Sønner var „formodentlig“ *Peder Koefoed*, som blev næste Ejer af Koefoedgaard. Han var ogsaa en anset Mand, kaldte sig selv Frimand og førte et Bomærke i sit Segl. Foruden Koefoedgaarden ejede han flere Gaarde, bl. a.

Baggesgaard i Klemensker; og han var gift med en adelig Dame, Henning Gaggess Datter, med hvem han levede i et 10aarigt Ægteskab og avlede 5 Børn, der alle døde tilligemed Moderen i Aaret 1585. Peder Koefoed søgte om og fik kongelig Bevilling paa at beholde sin Hustrus Gods, hvorefter han giftede sig igen. Hans 2^{den} Hustru var Inger Peder Hansens Datter, der skænkede ham 9 Børn, som var mere levedygtige end de førnævnte. Nr. 1, Poul, blev Borger i Stralsund. Nr. 2, Oluf, blev efter nogen Skoleuddannelse i Kolberg først Købmand, senere Raadmand i Rønne og derefter 1624 Borgmester i Ystad, hvor han virkede til sin Død 1636. Som Borgmester i den skaanske By erhvervede denne Oluf sig saa stor Anseelse, at Præsten dersteds, Lavrits Pedersen, saa sig foranlediget til at holde en Ligtale over ham, der fylder 168 trykte Bogsider. Et Eksempplar af denne Bog ejes af Ritmester H. C. Koefoed; og Prædiken med sit svulstige Sprog og overstrømmende Ros af den afdøde er et karakteristisk Træk fra den Tid. — Nr. 3 af Peder Koefoeds Børn var Sønnen Peder, der kom til at eje Baggesgaard en Tid. Nr. 4: Jakob og Nr. 5: Jørgen vides intet om. Nr. 6 var en Datter, Boel, der i Ægteskab med en Christen Laursen blev Moder til Poul Hartvig, Byfoged i Svancke, fra hvem en talrig Slægt nedstammer. Nr. 7 var Elsebe, der ægtede Niels Berrildsen til Gadebygaard i Østermarie. Nr. 8, Anna, blev gift med en Jens Spager i samme Sogn; og Nr. 9, Mads, blev gift med Karen Hansdatter Koefoed og fik Fædrenegaarden. Vel staar førnævnte Oluf Koefoed en Tid som Ejer af denne Gaard; men ved Skiftet efter deres Fader 1619 var det Mads, som boede paa Koefoedgaarden og selv-

følgelig ogsaa drev den; og saadan var Forholdet ogsaa 11 Aar senere, da Oluf giver ham Skøde paa Gaarden. Sagen har vel forholdt sig saaledes, at da Børnene efter deres Faders Død holdt et fredeligt Skifte og delte hans efterladte Gods imellem sig, saa har de efter gammel Hævd udvalgt den yngste Broder til at have Fædrenegaarden; men da Arvingen endnu var umyndig, har Oluf som det ældre og tilige det juridiske Medlem af Familien taget det officielle Skøde paa Koefoedgaard, som han saa overlod til Mads 1630.

Mads Koefoed maa i Henhold til sine ældre Brøders Alder være født omkring Aar 1600; og han blev ikke gammel, idet han ifølge Stamtavlen maatte opgive det jordiske Liv ved Aar 1646. Om ham vides ikke ret meget; men det fremgaar af flere Dokumenter, at han har maattet trækkes med økonomiske Vanskeligheder. 1624 maatte han gaa med til at sælge en i Østerlars Sogn liggende Gaard, som hans Hustru Karine Koefoed havde Arvelod i, og bruge det indkomne til at dække Gæld med; men denne forøgedes saa igen, da han efter sin første Hustrus Død giftede sig paa ny og skulde udbetale Mødrene-arv til Børnene. Ifølge Skifte, som hans 2^{den} Hustru, Karine Hansdatter, holdt efter hans Død 1646, var Koefoedgaardens Bygninger „gamble baade paa Thag Tømmer og Thillede (og) forderfuede,“ saa Mads Koefoed maa ikke have haft Raad til at holde dem i ordentlig Stand. Det maa ogsaa bemærkes, at der krævedes store Skatteyndelser i de Tider, særlig 1645, da Svenskerne brandskattede Øen og ligefrem plyndrede adskillige Gaarde. Ved omtalte Skifte var Koefoedgaarden saa blottet for Løsøre, at dette ikke

engang vurderedes. Det fremgaar for Resten af Dokumentet, at visse Kreditorer og Arvinger havde tilegnet sig en Del af det; og Bygninger med Jorder og alt tilliggende sattes kun til 700 Slettedaler (ca. 1500 Kr.), som der var Gæld for, saa der har ikke været meget at dele mellem Arvingerne; og dog var der Strid om Fordelingen. Dette gjaldt særlig om, hvem der skulde have „Sæde, Adgang og Indløsningsret“ til Gaarden; thi medens Børnene af første Kuld holdt paa, at Retten tilkom den yngste iblandt dem, nemlig Hans, saa vilde Mads Koefoeds efterlevende Enke have Gaarden overladt til sin eneste i Live værende Søn Jørgen; men skønt „tolff Sambfrænder“, som var med at dømme i Sagen, talte til Fordel for sidstnævnte, blev Sagen dog ordnet saaledes, at Hans overtog Slægtens gamle Gaard. — Mads Koefoed havde i sine Ægteskaber 7 Børn i alt. Nr. 1 var Peder, der blev Raadmand i Svaneke, og i Ægteskab med en Elsebeth blev Fader til nogle og Stamfader til flere fremragende Personer, saasom den retslærde Professor Peder Koefoed Ancher (1710—1788), Professor, Stiftsprovst Lorentz Ancker (1746—1798), Overkrigskommissær og Toldinspektør Johannes Nicolaj von Kløcker (1788—1862) o. m. fl. Nr. 2 var Poul, der blev Borgmester i Svaneke og i Ægteskab med Elsebe Hermansdatter Bohn og senere med Magdalene Margrethe Heseler ligeledes fik Børn og Børnebørns Børn, der vandt sig bekendte Navne, af hvilke kan nævnes Sognepræst Johan Koefoed, Neksø (1676—1750); og særlig maa fremhæves den berømte Professor og Filolog Johan Nicolaj Madvig (1804—1886) samt endvidere Oberstløjtnant og Kommandant paa Bornholm Johan Christian Funch (1746—1808) og en lang

Række Langhorner og Wolfsener, Hjorter og Jespersener m. fl. Det kan vel ogsaa interessere, at Kunstmaleren, Ingeniøren og Lægen og Historikeren Zahrtmann samt Skibsrederen Mogens Christiansen og Konsul J. P. J. Hintze er udgaaet fra samme Rod. Nr. 3 var Johanne Koefoed, som blev gift med Mogens Ipsen, Østermarie. Nr. 4 var Elsebe Koefoed, som ægtede Kaptajn Anders Thiesen, Svaneke, og Nr. 5 var Hans Madsen Koefoed, der blev Kaptajn og gift 1ste Gang med Karen Clausdatter Kjøller og 2^{den} Gang med Karen Hermansdatter Bohn og fik Fædrenegaard. Om Mads Koefoeds 2 Børn af 2^{det} Ægteskab vides ikke andet, end at det ene døde som lille.

Hans Madsen Koefoed, som var født 1634 og døde 1704, maa have faaet stor Medgift med sine Hustruer og dertil været en dygtig Husholder; thi han blev trods al Elendighed til at begynde med en velhavende Mand; og han har uden Tvivl genopbygget den forfaldne Gaard. Stillingen som Sognets Sandemand og Kaptajn i Bornholms Milits har jo ogsaa stivet af og støttet, saa der kunde blive Raad til lidt ud over det almindelige. Som Officer skal han efter Familiens Tradition have været med de bornholmske Udsendinge, der overgav Øen til Kong Frederik den 3^{die} 1658, og ved den Lejlighed faaet et forgyldt Sølvbæger af samme. Da Hans Madsen Koefoed imidlertid ikke er nævnt i Fortegnelsen over de omtalte Udsendinge, tvivles der om Traditionens Rigtighed; men det kunde jo ogsaa tænkes, at han ved en anden Lejlighed har været med Udsendinge hos Kongen. Det, at hans Efterkommer i 7^{ende} Led, Ritmester H. C. Koefoed, opbevarer et saadant Sølv-

bæger, som er gaaet i Arv fra Slægt til Slægt, taler jo for, at der er noget om det med den overleverede Historie. At Kaptajn Hans Madsen K. i hvert Fald har haft noget med Kongen at gøre, lader sig ikke modbevise. Ritmester H. C. Koefoed gemmer nemlig et af Kong Kristian den 5te egenhændig underskrevet Dokument, der hjemler Kaptajnen Skattefrihed paa Koefoedgaard, og det lyder som følger:

„Vii Christian dend femte af Guds Naade, Konge til Danmark oc Norge, de Venders oc Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn oc Dytmarsken, Herre udi Oldenborg oc Delmenhorst. Giøre alle Witterligt, at eftersom hos os allerunderdanigst er ansøgt oc begivet voris allernaadigste Gonfirmation paa efterskrefne Skiøde liudendes ord efter andet som følger, Hans von Meullengrach, Kgl. Majsts til Danmark oc Norge etc. Bestaller General Directeur olver Toldvæsenet udi Jylland oc Fynn, giører for alle Witterligt, udi dette mit obne bref at jeg hafuer soldt oc afhendt, oc hermed selger skiøder oc aldeelis afhænder fra mig, min Hustru, børn oc arfvinger til Erlig oc Velagt Mand Hans Koefoed Madsen, Sandmand udi Østermarie Sogn hans Hustru, børn og arfvinger deris gaards afgifft hand selff paaboer som er d. 23 udi Jordebogstall, dets aarlige Landgilde effter Jordebogen hvilket jeg Hans von Meullengrach af sal: hd. Jacob Bendixens arfvinger mig lovligen tilforhandlet hafver, effter Kgl. Majsts Naadigste Pandteskiødes formelding som jeg udi nogle Aars tid ved min Fuldmægtiger herpaa Landet hafver ladet annamme oc oppeberge, nemlig fiire Pund Thimarch Smør, En Tønde biug, Een tønde

oc halffierde skeppe auer (Havre), 1 Koefring (Nød?), 1 Svinfring (Gris?), et Faar, een gaas, tolf Høns, Siuf Læs Weed, it Læs Limsteen, femb Skilling, halfottend alt: Ugeldt, Thow March oc halft fembte skillings Skrifver oc Sommernøds Penge, Item desforuden Egt oc arbeidspenge effter sedvanlige maade; Hvorforr Jeg Hans von Meullengrach hafver annammet oc bekommet af bemeldte Hans Koefod god fornøyelse udi rede penge fylleste oc fuld Wærd, saa jeg tacker hannem for god oc reedelig betaling i alle Maader, Thi skal offtbmld. Hans Koefod Madsen, hans Hustru børn oc arfvinger hafve, niude oc beholde forskrefne gaards afgifft oc Rettighed, saasom Welbemelts Sal: Hr. Jakob Bendixen oc hans Arfvinger, effter højstbemeldte Kong. Maj. Naadigste Pandteskiøde, oc jeg Hans von Meullengrach dereffter iligemaade hidindtil niudt oc hafft hafver, indted undertagen eller fraskildt det være sig ved hvad Nafn det med nefnes Kand, eller er at forstaae udi nogen maa-der, det for it fuldkommen Kiøbt Kiøb at hafve oc beholde; Oc derfor hæfter Jeg Hans von Meullengrach for mig oc mine Arfvinger at være, oc hermed er, oc vil blifve fornesnte Hans Koefod hans hustru samt deres børn oc arfvinger for føede oc Uføede fuldkommen hiemmel oc tilstand til berørte gaards Landgildes afgifft oc Rettighed som forskrefvet staar, som derpaa enten ved Landslov eller i andre maader tale ville eller Kunde, oc herudi inden holde Hans Koefod, hans Hustru børn oc Arfvinger skadesløs udi alle tilfælde, Dis til Vidnesbiurd oc trøg Bekreftelse hafver jeg min egen Haand her neden underskrefvet, oc mit

Zignet hostrøgt, oc dette mit udgifne Skiøde Wiidere ved min Fuldmægtig vedstaae oc bekreffte inden Borringholms Landsting naar begieris, Actum Almegaard Paa Børringholmb dend fembte Juny Anno It Tusende Sex hundrede, Halfffierdsindtstiufe oc fiire. Hans von Meullengrach. L. S. Da ville vi bemelte Skiøde udi alle des Ord, Clausuler oc Puncter eftersom det herofver indført findes, allernaadigst hafve Confirmeret oc Stadfæst, saaoc hermed saaat det icke strider imod Landslov og ret, Confirmerer oc stadfæster, forbindendes alle oc eenhver, herimod efftersom forskrefvet staar, at hindre, eller udi nogen maader forfang at giøre, Under vor Hyldest oc Naade,

Gifvet paa vort Slot Kiøbenhafn den 11. May Anno 1682. Under vort Zignet.

Christian.

Allerunderdanigst Læst Inden Borringholms Landsting Onsdagen dend 14 Juny 1682.

/ Luxdorph.

Allerunderdanigst observered paa Skifted efter Sal. Hr. Jørgen Koefoed paa Koefoedgaarden dend 27. Julij Anno 1737.

Thiessen.

Allerunderdanigst i Retten lagt læst og paaskreven inden oster Herredsting d. 17. Novbr. 1777 testeret.

J. Madvig.

Af ovenanførte i et gammeldansk Sprog affattede Dokument kan man altsaa se, hvor store Landgilde-ydelserne (Proprietærskylden) fra Koefoedgaard tidligere har været, og hvorledes Hans Madsen Koefoed har købt sig fri for det hele ved at give en Sum i rede Penge til Generaldirektør for Toldvæsenet Hans von Meullengrach, som før havde tilkøbt sig dem af

en Jakob Bendixen. Dette, at Proprietærskylden blev svaret til private, skal have været ret almindeligt i hine Dage; og derfor handledes der med den ligesom med andet Gods (Se Bornh. Saml. IV. S. 46 og 47). Ifølge Ordlyden af anførte Dokument skulde man tro, at den tilkøbte Skattefrihed skulde vedblivende gælde for Slægtens Efterkommere, der arvede Gaarden; men ved en kgl. Forordning af 14. Okt. 1773 bestemtes det, at en indløst Landgilde paany skulde vaagne op, naar Gaarden gik i Aiv, og dog skal Forordningen ikke være overholdt altid, hvad sidste Paategning paa oven anførte Dokument synes at tyde paa. Ogsaa Kirketiende har Koefoedgaard saa vel som andre Proprietærgaarde været fritaget for. I Kirkens Regnskab for 1686 staar:

„Koefoedgaard er ej sædvanlig at give nogen Tiende, men forhjælper undertiden med Træ til Kirkens Bygning. 1690 haver dog Velbrne Capit. Hans Koefoed af Kærlighed til Gud og hans Tempel lovet frivillig at ville forære Kirken en ny Messe-Hagel samt yde 1 Td. Byg aarlig.“

Dette Træk tyder for Resten paa, at Kaptajnen har været en rettænkende og god Mand. — Nu er Koefoedgaardens Skattefrihed en Saga blot; men den paagældende Familie nød jo godt af den, saa længe den var i Hævd. — Kaptajn Hans Madsen Koefoed synes at have været adelig eller i al Fald indgiftet i en adelig Slægt. Ritmester H. C. Koefoed opbevarer et gammelt Dokument, hvori Kong Frederik d. 3^{die} bifalder, at en Karen, som vistnok er Kaptajnens Hustru, faar en Del Bøndergaarde og Gods (som Kronen har i Pant) efter Adelsmanden Otto Marsvins

Arvinger; og hun maa altsaa have været i Familie med nævnte Adelsslægt og altsaa hendes Børn og-saa. — Baade Thura, Skovgaard og Jul. Bidstrup fortæller, at der over Prædikestolen i Østermarie Kirke har hængt en Fane, hvorpaa saas et Vaaben med en Kofod i Skjoldet og denne Indskrift: „Herunder hviler velædle Herre Captaine Hans Madsen Koefoed, fød 1634 Juuleaften, død 1704 den 1ste Februarii.“ Ovennævnte Herre efterlod sig følgende Børn, som alle havde Karen Clausdatter Kjøller til Moder: 1. Mads Hansen Koefoed, der blev Storbonde og gift første Gang med Elisabeth Andreasdatter Rosman og anden Gang med Anna Lesler og fik 11 Børn, blandt hvis Efterkommere kan nævnes fremragende Mænd som Kommandør i Flaaden M. A. C. C. Wulf, født 1828 og Professor Hans Koefoed Whitte, født 1810. 2. var Karen Koefoed, der blev gift med Mathias Carlsen, Neksø. 3. var Johanne Koefoed, der ægtede Hans Madsen Koefoed til Eskildsgaard i Pedersker. 4. Claus Koefoed, som blev Major og kom til Maglegaard, idet han blev gift med „Befrieren“s Enke Elisabeth Akelaje. 5. Poul Hansen Koefoed, som blev Købmand i Rønne og gift med en Gertrud; af hans mest fremragende Efterkommere kan nævnes Kammer-assessor og Kunstmaler Herman Hansen Koefoed (1743—1815). 6. Kristine Koefoed, som blev gift med „Befrieren“s Søn, Kaptajn Hans Jensen Koefoed til Sjølegaard i Østermarie. Den 7^{ende} og sidste var Jørgen Hansen Koefoed, der ægtede Kierstine Christophersdatter Hansen og fik som yngste Søn Fædrengaarden i Arv.

Jørgen Hansen Koefoed var født c. 1677 og døde allerede 1737, saa han maatte nøjes med 60 Aars

Levetid. Om ham vides heller ikke andet end lidt om hans Familie- og Formuesforhold. Ved Skiftet efter hans Faders Død 1704 blev Koefoedgaarden med Jorder vurderet til 1000 Slettedaler, som han altsaa maatte tilsvare; og Ejendomspriserne maa have været noget konstante den Gang, for 24 Aar efter, da Jørgen Hansen Koefoed holdt Skifte efter sin Hustrus Død 1728, blev Gaarden sat til samme Værdi; men medens der ved hans Faders Overtagelse af Kofoedgaard næsten intet Løsoere fandtes, saa var der ved sidstnævnte Skifte en forbavsende Mængde Husdyr og Sager, som blev vurderede, og som det vist kan interessere Læserne at høre opregnede med de vedføjede Priser.

*Vurdering paa Koefoedgaard
d. 3die November 1728.*

Hestene: En sortstjernet Hest (Gilding) 10 Daler, en sortbrun do. 10 Dl., en sort do. 8 Dl., en rødblisset Hoppe 5 Dl., en graa Hoppe 7 Dl., en brunstjernet do. 6 Dl., en ung brun do. 5 Dl., en liden brun do. 4 Dl. Saa kommer Kvæget: En rødhaaret Ko 4 Dl. 1 Mk., en brungrimet, en blakrygget og en rødrygget do. til samme Pris, en sorthjelmet og en sortrygget Ko til 4 Dl. Stykket, en rødbrun og en sort do. til 3 Dl. 2 Mk. for hver samt en rødbrun til 3 Dl., en hvidmarket Stud til 3 Dl. 2 Mk., en rødhjelmet Kvie til 2 Dl. og 1 do. til 1 Dl. 3 Mk., en rød Kvie 2 Dl. og en sorthjelmet og en sortbroget ung Stud (Nød) 2 Dl. for hver, 1 rødhaaret Tyr 1 Dl. 2 Mk. og en sort og en blakhjelmet Stud (Nød) til samme Pris samt 1 rødhjelmet Kvie 1 Dl. 1 Mark. Der-

efter kommer Faar og Gæs: 24 Stk. gamle Faar
 à 3 Mk., ialt 18 Daler, 2 Vædere à 2 Mark og
 8 Skilling og 4 gamle Gæs og Gaser à 1 Mk.
 eller 1 Daler ialt. Saa Svinene: 4 hvide Galte
 à 1 Dl. 2 Mk., 2 mindre do. à 3 Mk., 2 gamle
 Søer à 3 Mk. og 2 unge do. til 2 Mk. Stykket.
 Derefter kommer Udboet: 3 Plove med Jernhjul,
 Bøsninger og Ringe à 1 Daler og 2 Mark Stykket,
 3 Træharver (med 30 Jerntænder i hver) à 1 Dl.
 1 Mk., 1 Trærul (Tromle) med Jerntapper og Sofle
 (vistnok Sule, Stang med Jernpig igennem Aksen)
 1 Dl. 2 Mk., 2 hørede Vogne med jernede Sofler,
 den ene 5, den anden 6 Daler, en Arbejdsvogn
 2 Dl. 2 Mk., en gammel Skovvogn 1 Dl. 2 Mk.,
 1 gml. Slæde med malet Slædekar og Jernsko
 1 Dl. 2 Mk., en anden do. m. Slædekar og Me-
 derne skoet med Træ 1 Dl. 1 Mk., 1 tredie do.
 foruden Slædekar 2 Mk., 4 Aar (Pløjeredskeer af
 Træ) med Bihl (egentlig Økse, her et Plovjern)
 fra 1 Mk. til 1 Mk. 4 Sk. Stykket, 14 skraa Baand-
 tønder fra 4 til 6 Skilling pr. Stk., 2 Asketræes
 Deigtrug à 8 Sk. og 1 Mk. 8 Sk., 1 Egetræes
 Linvæv med Tilbehør 4 Dl., 1 Asketræes Sten-
 mangle med 4 Ruller 4 Dl., 1 Egetræes Bord med
 Fyrrefod og Bordskuffe 3 Mk., 1 gammelt Ølkar
 paa 1 Tønde 1 Mk. 8 Sk., 1 Egetræes Saltertrug
 2 Mk., 2 Kalktønder à 6 Sk., 5 Ølkar (paa $1\frac{1}{2}$ —2
 Td.) fra 1 Mk. 8 Sk. til 2 Mk. 8 Sk. Stykket, en
 Kværn med Hus og Jernsigte 1 Mk., 4 Ølankere
 fra 12 Sk. til 1 Mk. 8 Sk. efter Størrelse, 2 skraa
 Baand-Dranktønder à 4 Sk., 1 Ølfjerdings 6 Sk.,
 2 Asketræes Vandspande à 4 Sk., 2 Mælkekitter
 à 3 Sk., 12 Siebøtter (til Mælk) à 3 Sk., 1 Tvætte-

balje (Vadskebalje) 6 Sk. Saa kommer Indboet:
 I østre Stue findes: Et Asketræbord med aaben Fod 2 Dl., 1 rundt Foldebord 4 Dl., 6 Asketræes Bagstole (med tæt Trærygstød) med rødt Læderbetræk à 2 Mk., 6 do. med sort Læderovertræk til samme Pris, 1 Lænestol med Ruslæderovertræk 3 Mk., 1 Lænestol med Læderbetræk 2 Mk., 1 Fyrretræes Himmelseng med flammet Sparlagen (Omhæng) og Kappe 8 Dl., 1 Jernkakkelovn med Rude-Bormønster og Træfødder 16 Dl. Paa Loftet er: 1 rundt Fyrretræes Bord med skraa Fod 1 Dl., 1 (3 Alen lang) Fyrretræes Bænk 2 Mk., 1 do. paa 4 Alens Længde 8 Sk., 2 Asketræes Bagstole med blaat Klæde à 1 Mk. 8 Sk., 1 sort Fyrretræes Kiste med Laas, Hængsler og Haandtag 2 Dl. 2 Mk., 1 jernbunden do. af Eg 7 Dl., en sort Himmelseng med drejede Stolper og grønne blommede Sparlagen 4 Dl., 1 do. med vredne Stolper 4 Dl., 1 Spejl i sort Ramme 1 Dl. I det østre Hus: 1 gml. Fyrretræes Himmelseng med sorte Lister 1 Dl. 2 Mk., 1 lignende til samme Pris, 1 gml. Egetræes Kiste med Laas og Hængsler 1 Dl., 1 gml. Fyrretræes Klædeskab med Dør, Laas og Hængsler 1 Dl. 1 Mk. I Sovekammeret: 1 Jernkakkelovn med 5 Plader og Jernskruer 12 Dl., 1 Fyrretræes Bord med skruet Fod og Bordskuffe 1 Dl., 1 Fyrretræes Slagbænk med Hængsler og Kroge 2 Mk. I Krubhuset (Salen): 1 gml. Fyrretræes Seng med 2 Sider og 2 Gavle 1 Mk. 8 Sk., 1 gammelt Fyrretræes Madskab med Hængsler, men uden Laas 1 Mk. I Stuen: 1 indlagt Egeskab med 2 Døre samt Laas og Hængsler og med et aabent Rum midt i og 2 drejede Stolper 7 Dl.,

1 Asketræes Bord med lukket Fod og 4 drejede (Smaa-) Fødder og 2 Bordskuffer 5 Dl., 1 Asketræes Bord med lukket Fyrretræes Fod og Bordskuffe 3 Dl., 1 Fyrrebord med Stangfod 1 Mk. 8 Sk., 1 rødmalet Fyrre-Klædeskab med Dør og Laas og 3 Rum 2 Dl., 1 Fyrretræes Slagbænk med Skammel og 2 Kroege 2 Mk., 1 Jern-Rytterkakkellovn med 5 Plader staaende paa Træfødder 16 Dl., 3 gamle Asketræes Bagstole med Ruslæderbetræk à 1 Mk. 8 Sk. Stykket. Sengeklaeder er der en god Forsyning af. I østre Stues vestre Seng findes: 1 Overdyne med blaarammet Bolster og Dun i 6 Dl., 2 Underdyner med blaarammet Bolster og Fjer i à 4 Dl. 2 Mk., 2 blaarammede Bolsters Hovedpuder à 1 Dl. 1 Mk. 8 Sk. Stykket, 2 blaarammede Bolsters Hovedpuder uden Linned Vaar og Strick (Mellemværk) à 2 Mk. I samme Stues østre Seng: 1 blaarammet kræmfarvet Olmerdugs Overdyne med Dun i 8 Dl., 2 blaarammede Bolsters Underdyner à 4 Dl. 2 Mk., 2 blaarammede kræm Olmerdugs Hovedpuder uden Linnedbetræk à 1 Dl. 8 Sk. og 2 do. Bolster Hovedpuder til samme Pris. Paa Loftet: 1 blaarammet Firskafts Overdyne med Fjer i 4 Dl., 1 blaarammet bruntribet Bolsters Underdyne 2 Dl., 1 gml. blaastribet Bolster Underdyne 2 Dl. 2 Mk., 1 blaarammet Bolsters Hovedpude 12 Sk., 1 do. med kræm Bolster 1 Dl., 2 brunrammede Hovedpuder med Dun i og Vaar af hjemmevævet Firskaft pr. Stk. 3 Mk.; i nørre Seng: En blaarammet Bolsters Overdyne 4 Dl., en hvid linned Olmerdugs Underdyne 2 Dl.; 1 blaarammet Bolsters Hovedpude med brede Rammer 3 Mk. 8 Sk. og 1 blaastribet do. med smalle

Rammer 3 Mk. I østre Hus's nørre Seng: 1 blaa-rammet Firskafes Overdyne 2 Dl. 2 Mk., 1 hvid linned Bolsters Underdyne 1 Dl. 2 Mk., 2 blaa-stribede Hovedpuder à 1 Mk.; i den søndre Seng: 1 blaarammet Firskafes Overdyne 1 Dl. 2 Mk., 1 gml. blaaram. Bolsters Underdyne 3 Mk., 1 blaaram. Bolsters Hovedpude 2 Mk., 1 hvid Bolsters Hovedpude 1 Mk. 12 Sk. I Drengehuset i den vestre Seng: 1 sortrammet Firskafes Overdyne 3 Mk., 1 hvid Bolsters Underdyne 1 Dl., 1 sortram. Vadmels Hovedpude 8 Sk.; i den østre Seng: 1 sortram. Firskafes Overdyne 1 Dl., 1 hvid Bolsters Underdyne 1 Dl., 1 hvid Bolsters Hoveddyne 10 Sk., 1 Segldugs Hovedpude 12 Sk. I Pigesengen, 1 gml. rødram. Firskafes Overdyne 3 Mk., 1 hvid Bolsters Underdyne 3 Mk., 1 hvid Bolsters Hovedpude 10 Sk. og 1 do. til 1 Mk. Derefter kommer Bankeklæder (Madratter): 2 flamske Hynder med rødt Vadmels Underfor à 3 Mk., 2 syede Agehynder med Kalveskind's Underfor à 2 Mk., 1 gml. flamsk Agedyne med gammelt Underfor 1 Mk. 8 Sk., 1 do. med hvidt Kalveskind's Underfor 1 Mk. 8 Sk., 1 flamsk „Bankedyne“ med grønt Vadmels Underfor 1 Dl. 2 Mk., 1 do. underforet med gammelt syet Tøj 1 Dl. I Stuen: 1 syet „Bankedyne“ med spolskadet Underfor (3 Al. lang) 3 Mk., 1 (8 Alen lang) syet „Bankedyne“ med Kalveskind's Underfor under Vinduerne 1 Dl. Derefter kommer Linned: 1 Par nye Hørgarns Lagener med Bredsøm for begge Ender, 3 Bredder i hver og $4\frac{1}{2}$ Alen lange 9 Dl., 1 Par do. med Bredsøm i den ene Ende med $2\frac{1}{2}$ Bredde og af 4 Alens Længde 8 Dl., 1 Par do. til 9 Dl., 1 Par

do. af $4\frac{1}{2}$ Alens Længde (uden Pris vedføjet),
 2 Par Hørgarns Lagener med Bredsøm for begge
 Ender, $2\frac{1}{2}$ Breds og $4\frac{1}{2}$ Alen lange 8 Dl. Parret;
 5 Par fine Pudebetræk af hjemmegjort Lærred
 med „Strich“ og smal Syning à 3 Dl., 1 Par slette
 Hørgarns Pudevaar (Betræk) uden „Strich“ 2 Dl.,
 1 Damaskes Borddug i 2 Bredder og $3\frac{1}{2}$ Alen
 lang 7 Dl., 1 do. med smaatavlet Mønster og af
 4 Alens Længde 4 Dl., 1 Drejels Borddug med
 brede Tavler, 2-breddet og $3\frac{1}{2}$ Alen lang 3 Dl.
 2 Mk., 1 Drejels Borddug i 2 Bredder og 3 Alen
 lang 3 Dl., 1 gammel do. med brede Tavler $3\frac{1}{2}$
 Alen lang 1 Dl. 3 Mk., 1 Drejels Borddug i 1
 Bredde og $7\frac{1}{2}$ Alen lang 2 Dl., 1 do. i 2 Bred-
 der og 7 Alen lang 7 Dl., 1 gml. fint Drejels
 Haandklæde $3\frac{1}{2}$ Al. langt 3 Mk., 1 rudet Drejels
 Haandklæde 5 Alen langt 1 Dl. 1 Mk., 3 lignende
 do. à 1 Dl. 1 Mk. og 1 til 1 Dl. 1 Mk. 8 Sk.;
 hjemmegjorte Vindusgardiner med 4 Kapper 8 Dl.
 og 3 Par Blaargarns Lagener i 2 Bredder og
 $3\frac{1}{4}$ Alen lange à 2 Dl. Kobbertøj: 1 Brygger-
 kedel paa 2 Tdr. og med 2 Kobberbaand 15 Dl.,
 1 Brændevinspande paa omtrent 1 Td. med Hat-
 piber og Tønde 20 Dl., 1 Kobberkedel paa $\frac{1}{2}$
 Td. og Vægt 1 Lispund (16 Pd.) og 2 Skaalpund
 (lidt mer end 2 Pd.) à Skaalpund 1 Mk. 12 Sk.,
 er 7 Dl. 3 Mk. 8 Sk., 1 Kobberkedel paa 1 Spands
 Størrelse og Vægt 5 Skaalpund à 1 Mk. 12 Sk., er
 2 Dl. 12 Sk., 1 liden Kobberkedel paa Størrelse som
 1 Kitte med Jerngreve 1 Dl., 1 Kobberdørslag med
 Jernhanke 2 Mk., 1 Malmgryde med Jernhaandgreb
 af Vægt 1 Lispund og 2 Pund à Pd. 1 Mk., er
 4 Dl. 2 Mk., 1 lille Malmgryde halv Kitte stor af

Vægt 9 Skaalpund à 1 Mk., er 2 Dl. 1 Mk., 1 stor Malmmorter med Støder 4 Dl., 1 Malmpande af Vægt $4\frac{1}{2}$ Skaalpund à 1 Mk. 4 Sk., er 1 Dl., 1 Mk. 10 Sk., et Par smaa Malm Lysstager 1 Dl. 2 Mk., 1 Messing Fyrfad 3 Mk. Tinvarer: 2 Dusin halv dybe Tintallerkener med smalle Bredder og fremmed Stempel, paa Bredden mærket J H H F K C D 1718, Vægt 2 Lispund à Pund 1 Mk. 8 Sk., er 12 Daler, 1 Dusin do. med Mærket I K F K C D 1715, Vægt 14 Skaalpund à 1 Mk. 8 Sk., er 5 Dl. 1 Mk., 2 halv dybe Søbemads Fade med brede Bredder og 3 fremmede Stempler og i en Krans paatrykt I T M E 1 D 1691, Vægt 9 Pund à 1 Mk. 4 Sk., er 2 Dl. 3 Mk. 4 Sk., 2 dybe Søbemads Fade med smalle Bredder og fremmede Stempler, mærket I H K F K C D 1718, Vægt $8\frac{1}{2}$ Pund à 1 Mk. 8 Sk., er 3 Dl. 1 Mk. 8 Sk., 2 brede Søbemads Fade med 3 fremmede Stempler og i en Krans paatrykt B C H S K C D 1705, Vægt 4 Pund à 1 Mk. 8 Sk. — 3 Dl., 2 gamle Søbemads Fade med fremmede Stempler og Vægt $6\frac{1}{2}$ Pund à 1 Mk. og 1 Mk. 4 Sk., er 1 Dl. 3 Mk. 9 Sk., 1 fladt Tinfad med en bred Bred og 3 fremmede Stempler, Vægt 3 Pund à 1 Mk. 8 Sk., er 1 Dl. 8 Sk., 1 Tinskaal med tvende Øren, 3 Pund à 1 Mk. 4 Sk., er 3 Mk. 12 Sk. Sølvtoj: 1 halv Pots Sølvkande med fremmed Stempel i Bunden og paa Laaget en forgyldt Skaagene (maaske Skoggerdue) staaende paa 3 Kagger (Takker) og ovenpaa graveret „Christopher Hansen Barbra Andersdatter Anno 1687“, Vægt 53 Lod à 3 Mk., er 39 Dl. 3 Mk., 8 langskaffede Sølvskeer med 3 Københavns Stempler og paa

Enden af Skaftet mærket I R F K C D, Vægt 30 Lod à 1 Dl., er 30 Dl., 4 rundskaftede Sølvskeer med en Vindruefigur paa hvert Skaft, fremmed Sølv, Vægt 14 Lod à 3 Mk., er 10 Dl. 2 Mk. Jernsager: En Jern Trefod, Vægt 1 Lispund à Pund 4 Sk., er 1 Dl., 1 Pandejern med 3 Fødder 3 Mk., 1 Jern Grydekrog 2 Mk. 8 Sk., 1 do. mindre 2 Mk., 1 Jernrist 1 Mk. 8 Sk., 1 Jern Ildtang 8 Sk., 1 Jernstang paa $12\frac{1}{2}$ Pund à 4 Sk., er 3 Mk. 2 Sk., 2 Spader med Skaft à 1 Mk., er 2 Mk., 1 Lerhakke 12 Sk., 1 Tørvejern 12 Sk., 1 Jernkile 10 Sk. Sæden i Laderne: Rug i Straa 12 Tønder à Td. 2 Dl. 2 Mk., er 30 Dl., Byg i Straa 30 Tdr. à 2 Dl., er 60 Dl., Havre i Straa: 12 Tdr. à Td. 2 Mk. 8 Sk., er 7 Dl. 2 Mk., Hø i Lader og paa Stænge: 12 Læs à 2 Dl., er 24 Dl. —

I Skiftet blev endvidere vurderet 2 Tdr. Ld. Bygjord i Rønne Vang, som Jørgen Hansen Koefoed havde arvet med sin Hustru; og disse 2 Tdr. Ld. blev sat til 60 Daler. Desuden blev 2 Skabe, som han havde ladet lave til sine tvende Døtre, vurderet til 18 Dl. Derimod blev den afdødes „Ifareklæder“ (Gangklæder) holdt udenfor Vurderingen, da de uden videre Omstændigheder skulde gaa i Arv til Døtrene. Hele Løsøret med Husdyr, Udbo og Indbo blev efter den anførte Taksering regnet til at have en Værdi af 968 Daler; og da Gaarden med alt Tilliggende af Skov, Mark og Eng som før nævnt blev sat til 1000 Daler, udgjorde hele Koefoedgaardens Ejendoms-værdi i løst og fast 1968 Daler (Slettedaler à 2 Kr. $13\frac{1}{2}$ Øre) eller ca. 4200 Kroner i vore Penge.

Ifølge paagældende Skiftebrev, hvoraf ovenstaa-

ende Vurderingsliste er taget, havde Jørgen Hansen Kofoed ingen Gæld paa sin Gaard, og det er muligt, at han til Overflod har haft en Del Penge; thi han lovede ved Skiftet at tilsvare Børnene ikke blot Halvdelen af ovennævnte Sum, men desforuden 100 Daler samt en Seng med Sengeklæder og „slig Behov“ til hver af sine Sønner og ligesaa meget til Døtrene, uagtet der efter Loven kun tilkom disse halv Arvelod; men da kun de to næstældste Sønner var myndige (den ældste var døvstum), blev de andre Børns Arvelodder dog ikke udbetalt straks, men kom foreløbig til at staa rentefri i Gaarden. Det fremgaar ogsaa af Skiftebrevet, at der var et godt Forhold mellem Fader og Børn; og skønt Jørgen Hansen Kofoed holdt Skifte efter sin Hustrus Død, giftede han sig ikke igen, men forblev Enkemand til sin Død 1737. — Hans Hustru Kierstine havde født ham 11 Børn, hvoraf nogle var døde som smaa. De efterlevende var: 1. Christopher Kofoed, der var døvstum og fik et Smedeværksted i Kofoedgaardens Have, hvor han mest tilbragte sin Tid og døde ugift. 2. Hans Kofoed, indgik Ægteskab med Anna Kofoed, en Sønnedatter af „Bornholms Befrier“, og blev Simblegaardsejer og Sandemand og Fader til den gode og nidkære Klemensker-Præst Jørgen Kofoed (1731—1813), Dragonkaptajnen Peder Kofoed til Splitsgaard og Kaptajn Mads Kofoed til Simblegaard samt Stamfader til fremragende Mænd som Provst Cederfeldt de Simonsen, Nykøbing (født 1839), Overretssagfører Sophus Sinding, København (født 1843), Etatsraad, Stiftsfysikus Jens Kofoed, Aalborg (1766—1821), General Ehrenreich Kofoed (født 1830) o. fl. 3. Peder Kofoed, Købmand i Svaneke og gift med Margrethe

Elisabeth Marker, blev Fader til Grosserer Hans Peter Koefoed (1743—1812), hvis Enke stiftede de koefoedske Legater, samt til Proprietær Jørgen Pedersen Koefoed til Hammersholm o. fl. 4. Karen Koefoed, gift med Borgerkaptajn Philip Rasch, Rønne, fik ogsaa et Antal Efterkommere. 5. Povl Koefoed, som blev Styrmand i Trondhjem og gift med Marinchen Pedersdatter Grøn, ligeledes. 6. Mads Koefoed, som blev Ejer af Soldatergaard i Aaker og gift med Martha Sonne, fik 2 Børn. 7. Kirstine Koefoed (døvstum), gift med Hjulmand Niels Nielsen, Svaneke, efterlod sig en Søn. Nr. 8 var Jørgen Koefoed, der blev viet til Margrethe Pedersdatter Ipsen og overtog Fædrengaarden.

Jørgen Koefoed, der kom til Verden 1726 og døde 1778, var altsaa kun 11 Aar, den Gang hans Fader døde. Derfor maatte hans ældre Broder Peder tage Fædrenegaarden i Forpagtning og drive den, til han blev myndig. „Gaarddrønten“ (Arvingen) giftede sig imidlertid i 24 Aars Alderen og fik med sin ovenomtalte Hustru Raageskovsgaard i Ibsker til Eje, saa det gjaldt jo om at faa den afhændet, inden han skulde overtage Faderens Gaard; og dette Forhold blev efter alt at dømme ordnet omkring ved 1751. Giftermaalet bragte altsaa den ny Koefoedgaardsejer en betydelig Formue; og den blev der god Brug for; thi nogle Aar efter brændte Gaarden midt i Høstens Tid 1755. Det skete om Natten; og Beboerne maatte redde sig ud i det blotte Linned, fortælles der. Foruden Bygningerne har der selviølgelig brændt en Del Sæd og Værdisager, saa Ejeren har lidt Tab ved Branden, og særlig var Familien ked af, at det gamle 2 Stokværks Stuehus gik med i Løbet.

Jørgen Koefoed maatte da til at genopbygge Gaarden helt fra nyt af; og det skal være gjort samme Høst og Efteraar; Sogneboer har selvfølgelig efter gammel Skik ydet „Brandstøt“; og trods den mindre heldige Byggetid blev Stuehuset opført saa solidt i Egebindingsværk (21 Fag), at det staar endnu og er meget brugbart. Som man ser paa Billedet har det afsnubbet Gavl, Tegltag og er forsynet med Kvist, saa det ser gammeldags herskabeligt ud. — Nogle Værdisager var dog bleven reddet ved oven omtalte Brand; thi paa Salen i det gamle Stuehus hang en Del Mallerier af Slægtens Forfædre (og Mødre); og disse Billeder blev atter ophængt i det ny Stuehus. Senere (maaske i Jep Jørgen Koefoeds Tid) skal de fleste af dem under Salens Restauration være lagt op paa Loftet, hvor Musene gjorde det forbi med dem. — Om Jørgen Koefoed vides ellers intet at berette. Han fik med sin Hustru Margrethe 11 Børn, af hvilke kun 3 overlevede ham, idet en Søn døde i 2 Aars Alderen og 4 Døtre døde som smaa og een i det 15de Aar. De efterlevende var: 1. Jeppe Jørgen Koefoed, der blev gift med Elsebeth Marie Pedersen fra Maglegaard og fik Fædrenegaard, 2. Peder Koefoed, der i Ægteskab med Signe Jensdatter boede paa Stamperegaard i Østermarie og fik 5 Børn og mange Børnebørn, og 3. Anna Margrethe Koefoed, der blev gift med Mads Koefoed til Eskildsgaard i Pedersker og fik 7 Børn. — Det, at Peder som den yngste efterlevende Søn imod Reglen ikke fik Fædrenegaard, kom vel dels af, at han allerede var gift og Gaardejer ved sin Faders Død 1778, og dels af, at hans Broder Jeppe ved Valget af en Maglegaardsdatter til Hustru gjorde sig mere skikket til at bevare Slægtens gamle Traditioner.

Jeppe (el. Jep) Jørgen Koefoed, som var født 1751 og døde 1836, overtog altsaa sin Faders Gaard i 27 Aars Alderen, saa han var baade myndig og moden til at forestaa det betroede Hverv; og da han var saa vel begavet i flere Retninger, kom han ogsaa til at virke videre ud ligesom nogle af hans Forfædre. Det var dog ej ad Officersvejen, han skred frem. Tvertimod; han skyede de stramme Uniformer og den militære Glans; men han havde faaet en Del boglig Uddannelse og tilegnet sig et saa frit og selvstændigt Syn paa Livet, at han ikke kunde lade Verden gaa sin skæve Gang uden at rette derpaa. Naar nogen f. Eks. blev forurettet, greb han ind og hjalp vedkommende med at faa skrevet en Klage og udvirkede, at Sagen blev paataalt af Øvrigheden; og paa den Måde blev han en Slags Prokurator og særlig Smaafolks gode Ven. Der fortælles, at han havde et helt Bibliotek af Love og Anordninger, som han benyttede under sin Prokuratorvirksomhed. -- En Tid var han Sognets Kirkeværge; og i den Stilling søgte han at reformere saa meget paa de vedrørende Forhold, at Autoriteterne blev helt bange for ham; og det endte med, at de hemmelig foranledigede hans Afsked samtidig med, at han selv søgte om at faa den. — Efterhaanden kom der andre Opgaver for hans Oppositionstrang, og det var ofte Ting, som vedrørte hele Øen eller Folkesamfundet. Han havde tilegnet sig en efter den Tid stor Færdighed i at skrive Dansk, og naar han saa noget skævt og galt, som skulde paatales, plejede han ofte at skrive en letfattelig og vittig Artikkel derom eller et Indlæg derimod. Den Gang udgik ingen bornholmske Aviser, hvori Jep Jørgen Koefoed kunde faa sine Produkter

offentliggjorte; men disse blev alligevel kendt; thi Folk laante dem, læste dem og skrev dem af og lod dem gaa videre ofte hele Bornholm rundt. Derfor har Historikeren M. K. Zahrtmann kaldt Jep Jørgen Koefoed for Bornholms første Journalist. Det kom ogsaa Skribenten tilgode, at han havde en Del Kendskab til fremmede Sprog som Fransk og Latin; thi derved formaaede han at sætte sig ind i Sager og Emner, som Læfolk ellers ikke kendte noget til. — En af hans vigtigste Bedrifter ud ad til var Arbejdet for at faa det militære Overherredømme paa Bornholm afskaffet og faa Styret lagt i Hænderne paa en borgerlig Amtmand. Sagen var, at enten havde Kommandanten tidligere tillige været Amtmand, eller han havde taget sig Myndighed som saadan; og siden Kommandant Jørgen Kruse i Aaret 1742 havde faaet oprettet „den bestandige Kommission“, der foruden Kommandanten bestod af Amtmanden, Amtsforvalteren, Landsdommeren og Landsprovsten, havde den militære Overherre „ført Forsædet“, indtil Amtmandsembedet helt var blevet ophævet d. 23. 4. 1781. — For at give Eksempel paa Jep Jørgen Koefoeds Skriveevne og selvstændige Syn paa Sagerne gengives her et Udtog af hans Indlæg (i Oktober 1785) om ovennævnte Forhold efter M. K. Zahrtmann, Bornh. Tid. 3. Juli 1916 med nogle tilføjede Forklaringer i Klamme:

„Saa skal da Bornholm være Stedbarn, det Bornholm, som allerførst overdrog sin rette Konge Arveret (1658). Hvorfor skal det ingen Amtmand have? Hvo var du, som gjorde dette Forslag? Enten kendte du ikke Landet, eller du vilde det ikke vel, eller du har haft egennyttige Hensigter, eller du har villet se Løjer. For at bevise dette

gaa man alene noget tilbage i Tiden.“ — „Man finder da, at Amtmandskabet og Kommandantskabet var (indtil 1739) forenede i én Person. Her var den fuldkomneste Despotisme. Alle Ting, endog private Rettigheder, afgjordes prolubitu (som man lyste) med Stokken. Og længe maatte Landet taale dette, fordi det ikke havde Forstand at afkaste Aaget paa den rette Maade.

Naar Kommandant og Amtsforvalter forstod hverandre, udsuedes Almuen, og Undertrykkelse blev umulig at bevise, skønt den klarlig kendtes (her sigtes muligvis til Amtsskriver Aug. Dechners Misligheder, som længe fik Lov at gaa i Svang, før de blev paadømt). Endeligt mærkede man paa højere Steder, at en Amtmand kunde gøre Nytte for Landet og Indbyggerne.

Den uegennyttige Urne blev den første (Amtmand d. 4. Maj 1740). Man begriber letteligt, at han maatte finde Vanskeligheder, inden den civile og den militære Jurisdiction ganske kunde blive adskilte. Han arbejdede, han gjorde Forslag; men hvorledes gik det ham? Kommandanten havde Bekendtskaber, han ingen. Forslag, som fortjente Bifald, fik han endog Tilrettesættelser for; ja for at chikanere ham indrettede man endog den bestandige Kommission.

Hvilken var Følgen? Denne, at det militære Væsen fik Overhaand til største Skade for Landets politiske og økonomiske Forfatning. Dette System har siden tiltaget bestandig.

Hvorfor skal dette Land ikke have Amtmand saa vel som andre Provinser? Hvorfor skal denne Almue ingen have, den kan henvende sig til og faa Raad og Hjælp hos?“

Under foranstaaende i Udtog citerede Indlæg havde Jep Jørgen Koefoed betegnet sig Philoborringius (Bornholmernes Ven); og Indlægget blev altsaa som Manuskript udsendt til Læsning af Bornholms Beboere. — Kort efter forfattede Journalist-Proprietæren en Ansøgning til Kongen om at faa daværende Amtsforvalter Th. G. Münster udnævnt til Bornholms Amtmand; og Ansøgningen blev underskrevet af 12 dertil udvalgte Bønder fra Øens forskellige Egne og indsendt. Men Landsdommer Rogert og Kommandant Nansen syntes ikke om det Forslag; de blandede sig i Sagen og fik den ansøgte Udnævnelse forhindret; dog opnaaede Jep Jørgen Koefoed alligevel at faa sin Grundtanke i den hele Sag godkendt, idet Amtmandseembedet paa Bornholm blev genoprettet 30. Maj 1787, og Nordmanden Christen Heiberg blev derefter ansat i samme. Men da den bestandige Kommission vedblev at bestaa, saa Amtmandsstillingen var mindre selvstændig, tog Jep Jørgen Koefoed atter fat at skrive imod den bestaaende Ordning og fik omsider udvirket, at Kongen den 19. November 1802 ophævede den bestandige Kommission for stedse. — Saaledes turde Jep Jørgen Koefoed stille sig i Breschen for en god Sag og havde flere Gange den Lykke at vinde Sejr. Af Ting, som ikke lykkedes for ham, kan nævnes hans Arbejde for at hindre Sandflugtens Indhegning og Tilplantning Nord for Rønne; og der blev det et Held for Bornholm, at han ikke vandt frem. Han vilde kæmpe for, at Bønderne kunde beholde deres nedarvede Ret til Frigræsning paa Strandmarken og indsaa ikke, at Sanddæmpningen og Skoven vilde faa mere Værdi end denne Ret. Paa det Punkt var han altsaa kortsynet; men derfor var

hans Karakter lige god; og han havde der som altid sine Landsmænds Vel for Øje. At Bondejournlisten med sit selvstændige fri Syn paa alting var en Torn i Øjet paa Enevældens Talsmænd, er en Selvfølge; men de opnaaede dog ej at faa ham kneblet eller bastet. Han vedblev fra sin gamle Proprietærgaard at kaste sit Blik videre ud og kæmpe for det, han ansaa for Sandhed og Ret. Han havde med sin Hustru Elsebeth 5 Børn, 3 Sønner og 2 Døtre, af hvilke sidste den ene døde som spæd, og den anden som ugift. Sønnerne overlevede ham derimod, og de blev mærkeligt nok Officerer alle tre. Nr. 1 var Jørgen Koefoed, der blev Dragonkaptajn og fik til Ægte Elisabeth Cathrine Koefoed, med hvem han fortsatte den mandlige Slægtslinie paa Koefoedgaard. Nr. 2 var Hans Koefoed, der blev Artillerikaptajn i Svaneke og gift med Anna Busch, fik flere Børn og nogle Børnebørn. Nr. 3: Jeppe Jørgen Koefoed, Løjtnant og gift første Gang med Bodil Kirstine Hansdatter Sommer, anden Gang med Christine Henrichine Larsdatter, blev Stamfader til en talrig Slægt. Det var paa Frigaard i Østermarie, at han henlevede sine Dage. At han som yngste Søn ikke fik Fædreneegaarden, kom maaske af, at han ikke stemte saa godt med Faderen som hans ældste Broder Jørgen. Denne blev imidlertid gift og bosat paa Koefoedgaard i Aaret 1809, og Faderen boede hos ham og levede 27 Aar, efter at det skete.

Jørgen Koefoed, som var født 1782 og døde 1837, var ellers en hel Modsætning til sin Fader; thi medens denne var Militærhader og Demokrat, blev hans Søn Jørgen Officer til Fingerspidserne. Og medens Faderen var fuld af Reformiver, havde Sønnen mere

Tilbøjelighed til at lade Verden „gaa sin skæve Gang“ uden at rette paa dens Daarligheder. Denne konservative Godmodighed hjalp ham vel til ikke at forløbe sig ud ad til; men den holdt ham desværre ogsaa tilbage fra at udføre de nødvendige Forbedringer paa sin egen Gaard. Det berettes saaledes, at da en af Koefoedgaardens Længer af Brøstfældighed begyndte at hælde, og en af hans Venner raadede ham til at stive den af med Støtter, svarede han: Nej, før skal hele Koefoedgaarden falde. Det kneb maaske ogsaa med at skaffe Penge til slige Bekostninger. Ifølge Bornholms Avis fra den Tid lod han den 11. August 1831 afholde offentlig Auktion over en Del Sæd paa Rod: Ærter, Byg og Hvede samt en Del Træer, dels paa Rod, dels omhugget — for at hjælpe paa Indtægterne. I Modsætning til Skribenten kunde Kaptajnen ikke lide at blande sig ind i andres Affærer; og han taalte heller ikke, at nogen af hans egne gjorde det. Hans lille Dreng Jeppe, til daglig kaldet Jørgen, havde engang hørt ham forbyde sin Hustru at give Tjenestepigerne Kaffe; og da Drengen havde set, at hun alligevel gjorde det, meldte han det til Faderen; men i Stedet for at give Drengen Belønning for Meddelelsen gav Faderen ham en Omgang af Ridepysken. Drengen skulde lære ikke at klage og ikke at blande sig i ham uvedkommende Ting. Saaledes kunde Dragonkaptajnen være streng i Overholdelsen af sine Principper; og det kom ogsaa frem paa andre Omraader. Ligesom han selv var en god Rytter, vilde han oplære sin Søn til det samme; og før den halvvoksne Dreng endnu var vant til at ride, lod Faderen ham faa en Hest og ride med sig den næsten 4 Mil lange Vej til Rønne. Turen gjaldt

at komme ud og se den første danske Damper „Caledonia“s Ankomst hertil (ved Aar 1830 eller deromkring); men da Rytterne naaede Bestemmelsesstedet, var Drengen saa øm og hudløs af Ridningen, at han var helt syg og maatte gaa til Sengs, saa han kun fik liden Glæde af Turen. — Kaptajn Jørgen Koefoed skal have været en middelhøj krumnæset og stout Herre, der holdt af Selskaber og gemytlig Lag. Som Landmand udmærkede han sig ikke, men som Officer var han paa sin Plads; og han regnedes for at være det vittigste Hoved blandt sine jævnlige. Ofte gjorde han Rideture omkring i Sognet og andre Steder; og gamle Folk skal indtil for kort Tid siden have kunnet minde den statelige Kaptajn paa sin sortglinsende Hest med „Sølplet“ og „Snogepander“ (et Slags Sneglehus) paa Ridetøjet. — Kaptajn Jørgen Koefoed naaede ikke at falde for Aldersgrænsen, thi han døde allerede 1837, Aaret efter sin Fader, 55 Aar gammel. Han havde med sin Hustru 5 Børn, nemlig: 1. Elsebeth Marie Koefoed, der blev gift med Hans Peter Vest til Ellesgaard i Østermarie. 2. Cecilie Cathrine Koefoed, der i Ægteskab med Amtmand Jespersens Søn Jesper kom til Brændesgaard i Ibsker og blev Moder til 7 Børn, Nr. 3. Margrethe, og 4. Agnethe, var Tvillingen og døde begge ugifte. Nr. 5. var Jeppe Jørgen Koefoed, eneste Søn, der blev gift med Agnethe Christine Marie Bohn og fik Fædrenegaarden.

Jeppe Jørgen Koefoed, der var født 1819 og døde 1895, opnaaede altsaa en høj Levealder ligesom sin Bedstefader, hvem han ogsaa lignede i mere end Navnet. Han var nemlig ligesom ham en frisindet Mand og godgørende og hjælpsom overfor trængende; og selv om han ej blev Vinkelskriver, viste

han dog Interesse for det offentlige Liv og deltog i det. Men mest Omsorg viste han for sin Fædrengaard, som ogsaa trængte til hans dygtige Ledelse og flittige Hænder. Da hans Fader døde saa tidlig, maatte han allerede i 18 Aars Alderen tage sig af Sagerne. I de Aar skete de første Fremskridt paa Landbrugets Omraade herovre, idet Fællesgræsningen hørte op ved Udmarkernes Udskiftning; og snart blev bedre Avlsredskaber og Driftsmaader indført, saa Folk fik mere at høste; og det kendtes ogsaa paa Koefoedgaard. Da den gamle Officersenke døde 1851, maatte den unge J. Jørgen tilsvare 7500 Daler af Gaarden for at faa den i Eje, men han tog sig alligevel for samme Aar at nybygge Gaardens østre Længe i Egebindingsværk og indrette deri en god Ko- og Hestestald. Aaret efter byggede han en do. Gaardlænge paa 14 Fag til Faarestald m. m., og senere byggede han en grundmuret Længe mod Vest og indrettede til Mejeribrug. At han fik Raad til at bygge saa meget kom ogsaa noget af, at han ved sit Ægteskab (1853) med Købmand Bohns Datter fra Svaneke fik en Del Medgift. — Som Tiden skred frem, fulgte han med i det moderne Landbrug. I 60erne og 70erne drænedes han hele Gaardens Agerland, fjernede en Mængde Sten derfra og inddelte det i ordnede Sædskifter; og for at faa disse passende og Skellet mere regelret købte han fremmed Jord og lagde til. I Aaret 1868 købte han saaledes Buskegaard; og da han havde lagt en Trekant af dens Jord til Koefoedgaard, solgte han Resten. Nogle Aar senere (1876) købte han Store Duegaard, hvorfra han lagde 30 Tdr. Land til sin Gaards Areal, og solgte samtidig en Parcel paa 20 Tdr. Ld., der laa nede ved Havet; derefter

afhændede han det tiloversblevne fra Du'egaard. Jord, som ikke egnede sig godt til Dyrkning, lod han tilplante. Saaledes plantede han en halv Snes Tdr. Ld.

med Bøg og Gran hjemme ved Gaarden og 24 Tdr. Ld. ude i Højlyngen ved Ølene; og alle Plantager og ældre Bevoksninger lod han optage som Fredskov. Som ovenstaaende Kortskitse udviser, ligger

Koefoedgaardsjorden nu smukt samlet om Gaarden med Inddeling i 10 Sædskeer. For at have det bekvemt lod Jeppe Jørgen Koefoed anlægge et lille Vandværk til sin Gaard. Fra en Kilde i Skoven lod han lægge en 300 Alen lang Ledning af 3 Tommers Jernrør, der bringer det nødvendige Vand til Gaardens Forbrug baade i Køkken og Stalde; og i Haven blev anbragt et Springvand, som ogsaa har sit Tilløb fra samme Sted. Denne Have var den Gang saavel som nu en af Gaardens Herligheder. Den omfatter et Areal paa 2 Td. Ld. med et smukt Anlæg af Frugttræer og Prydtræer, Plæner og Blomster og har flere kønne Udsigtspunkter. — Skønt J. Jørgen Koefoed ikke var ridende Officer som sin Fader, interesserede han sig dog stærkt for Hesteavl; og i Bestyrelsen for Hesteavlsforeningen var han flere Gange ovre paa Sjælland for at udse og købe Frederiksborghingste. Som Medlem af Landøkonomisk Forening og Østermarie Sogneraad brugte J. Jørgen Koefoed ogsaa sine Evner til at virke videre ud end netop indenfor sine egne Grænser. Paa det aandelige Omraade var han heller ikke ligegyldig. Han overlod sin Gaard og Skov til Pastor Trandbergs Vækkelsesmøder, og da Højskolen i Østermarie skulde bygges, var han med at støtte Sagen. At Kristendommen ogsaa har været ham en vigtig Ting, tyder det paa, at han lod sine Børn komme ud til Konfirmationsforberedelse hos den grundtvigske Præst Christensen i Rønne. — Da Proprietær J. J. Koefoed havde godt og vel naaet Støvets Aar, trak han sig tilbage fra Landvæsenet og overlod Gaarden til sin eneste Søn Herman. Jeppe Jørgen Koefoed havde følgende Børn: 1. Elisabeth Cathrine Cecilie Koefoed, der lærte Husvæsen og lever ugift,

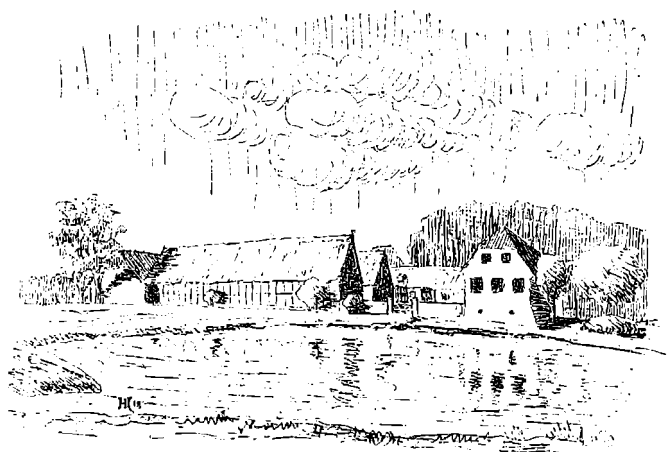
2. Cecilie Georgine Koefoed, der en Tid har virket som Sygeplejerske, ogsaa ugift, 3. Herman Christen Koefoed, der fik Officersuddannelse og i Ægteskab med Nanny C. J. Jørgensen fra Maribo kom til Fædrengaarden og 4. Elsebeth Marie Bohn Koefoed, der blev gift med Karl Brun Schou, Postimester i Hjørring. Denne Schou er for Resten en Søn af en Kaptajn Schou, den første Officer, der faldt i 64-Krigen.

Herman Christen Koefoed, som var født 1860 og blev den sidste Koefoedgaardsejer af Slægten, havde faaet sin første Uddannelse paa Rønne Latinskole, hvorfra han var udgaaet med Præliminæreksamen, havde siden lært Landvæsen paa Landbohøjskolen i København samt paa flere fynske Herregaarde, havde derefter aftjent sin Værnepligt ved 4de Dragonregiment i Næstved, hvor han var bleven uddannet til Officer og havde gjort Tjeneste som saadan ved samme Regiment. Efter Hjemkomsten til Bornholm 1887 blev han overført til Bornholms Væbning, hvor han siden har staaet. Han blev her Eskadronchef 1896 og Ritmester 1906. — I Aaret 1890 overtog han Fædrengaarden for 100,000 Kr. og fortsatte med dens Drift i sin Faders Spor. Nævnte Aar blev søndre Længe bygget og indrettet med en moderne Kostald; og Herman Koefoed udarbejdede Tegninger til det hele. Ligesom sin Fader har han lagt sig efter Hesteopdræt og som Rytterofficer navnlig den lettere Hesteavl, saa han ofte har solgt 2 à 3 Heste om Aaret til Remontekommissionen; men ogsaa det øvrige Husdyrbrug har han drevet, saa det har givet godt Udbytte. En Del af Agerjorden har han mærglet; og han har dyrket det hele dels i en 10 Marks Drift med Sædskeer i føl-

gende Orden: 1. Grøntjords Havre, 2. Brak, 3. Hvede, 4. Blandsæd, 5. Rug, 6. Roer, 7. 2rd. Byg, 8, 9 og 10. Kløver og Græs, dels i en 6 Marks Drift med 1. Halvbrak, 2. Rug, 3. Kartofler, 4. Havre, 5 og 6. Kløver og Græs. Besætningen har gerne bestaaet af ca. 35 Køer, 30 Ungkvæg og Kalve, 1 Tyr, 20 Heste med Plage og Føl og ca. 70 Fedesvin; og Kvæget har været efter eget Tillæg af dansk Race. Mælke-mængden har gerne beløbet sig til 5500 Pund pr. Ko i Gennemsnit om Aaret. Folkeholdet har som oftest bestaaet i: 1 Forvalter, 1 Fodermester, 1 Forkarl, 3 Piger, 2 Daglejere samt i Høsten 4 Mand ekstra. Koefoedgaardens Areal er nu ca. 214 Tdr. Ld., hvoraf de 60 er Skov, de 10 Eng og Resten Avlsjord. Bygningerne er i god Stand og sammen med Udbo og Besætning assureret for 120,000 Kr. og Jorden med Bygningerne sat i Ejendomsskyld for samme Sum. Men nu i disse uregelmæssige Tider er Prisen selvfølgelig langt højere. I Februar 1918 solgte Ritmester Koefoed sin Gaard til Løjtnant Otto Kirketerp, som er en Søn af afdøde Jægermester Kirketerp til Lensgaard.

Dermed er den gamle Slægtsgaard, hvor Koefoed-familien har haft sit Arnested i de mange Hundrede Aar, gaaet over paa andre Hænder. Ritmester Herman Christen Koefoed har med sin Hustru 2 Børn, nemlig: 1. Sigrid Agnethe Koefoed, der tog Realeksamen fra Statsskolen i Rønne 1909 og 2. Povl Jørgen Wilhelm Koefoed, der ligeledes tog Realeksamen fra samme Sted Sommeren 1913, derefter Præliminær-eksamen ved Universitetet og har siden læst videre og lært Landvæsen, i hvilket Fag han virker som Forvalter paa Sjælland. Datteren døde 1919.

Det er med en vis Vemod, at Ritmesterfamilien har forladt sin gamle Slægtsgaard; og den kan ikke andet end leve i et dunkelt Haab om, at Sønnen engang skal faa Midler og Lyst til at købe den tilbage. — Den ny Ejer, Løjtnant Kirketerp vil forhaabentlig drive den med Dygtighed og ogsaa værne om dens Minder. Han har bl. a. lovet Ritmester Koefoed ikke at fælde den mange Aarhundreder gamle

Nøgle-Eg (Niggelaæjen), som findes i Skovkanten Vest for Gaarden og rager op med sin høje Krone. Den skal jo efter Traditionen gemme paa Nøglen til Gaardens Lykke; og dette gamle næsten 2 m tykke Træ med de knudrede Grene staar der altsaa endnu som en trofast Vagtpost og lader morgenlyse Straaler gløde i sin Top og aftendunkle Skygger glide hen over Koefoedgaard. Fra Nøgle-Egens store Krone gaar et Sus af Minder om Koefoedgaardens skiftende

Bygninger, dens Skove og Bækløb, Engstykker og Sædskifter med de ejendommelige Navne og om Koefoedslægten, der ligesom Egen har skudt talrige Grene og Sideskud, har kunnet blomstre i vaarlig Pragt og falme med høstmodne Frugter, hvori der var Kerner til fortsat Liv — blot de kom til Udvikling.

Karl M. Kofoed.

Af Kilder til foranstaaende Udarbejdelse kan nævnes Bornholmske Samlinger, E. Vedel: Bornholms Oldtidsminder, Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie, P. N. Skovgaards Beskrivelse over Bornholm, Jul. Bidstrup: Stamtavle over Familien Koefoed, Thura: Bornholms Beskrivelse, J. B. C. la Cour: Danske Gaarde, en Artikkel af M. K. Zahrtmann i „Bornholms Tidende“ og en skriftlig Meddelelse fra samme Forfatter, gamle Dokumenter, som er i Ritmestrs H. C. Koefoeds Eje, gamle Kort og mundtlige Meddelelser fra Ritm. H. C. Koefoed samt hans Søstre, Frøknerne Elisabeth og Cecilie, der alle beredvilligt har givet mig værdifulde Oplysninger om Emnet.

Billeder og Kortskitser er tegnede af Ritmester Koefoed.

BORNHOLMSKE SAMLINGER
14 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

FJORTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1922

INDHOLD.

	Side
M. K. ZAHRTMANN: Præsten Povl Ancher	1
H. HJORTH: De middelalderlige Døbefonter paa Bornholm	48
K. A. PETERSEN og M. K. ZAHRTMANN: Nexø Byes Historie.....	70
K. THORSEN: Bornholmske Byggeskikke i ældre Tider ..	117
Nogle Breve fra Amtmand E. Vedel	140

Præsten Povl Ancher.

Bornholm 1654—1697

skildret af M. K. ZAHRTMANN.

1. Pesten.

Povl Hansen Ancher udgik 1650 af Frue Skole i København og indskreves 1. Juni i Studenternes Lavg ved Universitetet samme Steds¹). Mere vides ikke om hans Ungdom. Hans Fødselsaar kan vel sættes noget nær til 1630, men hans Fødested er ukendt. Ikke blot han, men ogsaa tre af hans Søskend findes senere bosatte paa Bornholm; heri kunde ses et Tegn paa, at de var barnefødte her; og at de ere de første kendte Bornholmere med Slægtnavnet Ancher, kunde ligge i, at først i Aarhundredets sidste Halvdel blev det her gængs Skik blandt Borgerfolk at tage sig et fast Slægtnavn. Mere taler dog for at søge Anchers Fødested i en anden dansk Landsdel, Skaane, i Hovby Præstegaard, hvor Hans Povlsen, ogsaa nævnt Anchersen, sad som Sognepræst og døde 1655; hans Hustru hed Else Olesdatter, og efter Navnene at dømme kan dette Ægtepar have været Povl Anchers Forældre. J. C. Urne (1750) nævner ham en Skaaning.

Kun fire Aar havde Povl Ancher haft til at fuldføre sin theologiske Uddannelse ved Universitetet, da det store Pestaar 1654 rundt om i Danmark gjorde mange Præstekald tomme. Paa Bornholm lagde Byldepesten sex af Landets femten Sognepræster i Mulde. En af disse var Jens Hansen Sode, der, født i Skaane, havde siddet nogle Aar som Rektor i Rønne Latinskole, inden han 1632 var bleven Sognepræst i Hasle og Rutsker og her havde ægtet sin Forgængers Enke; han døde 13. Oktober 1654. Nu blev den unge Povl Ancher hans Efterfølger i Præstekaldet. Dette var ringe; Købstaden Hasle havde mistet 133 Indbyggere i Pesten, og dens Borgerskab talte kun 60 Husstande, i Landsognet Rutsker havde Pesten bortrevet 230 Mennesker, og af dets 56 smaa, Tiende ydende Gaarde stod nogle øde. Af Fiskerlejerne her havde Vang syv, Kaas en og Hellig Peder en Husstand. Trods Kaldets Fattigdom forblev Ancher trofast knyttet til det i 43 Aar, lige til sin Død. Om end af anden Grund, er hans Tidsalder nævnt Rettroens Aarhundred, og rettroende fandt dens Sognepræster i det dem først givne Kald deres Livskald, i Modsætning til følgende Tidens ublu, omjagende Præstemænd, som først faldt til Ro hos Fedekaldet.

Kun et halvt Aar havde Ancher siddet i Hasle, da han tredje Pinsedag 1655 trolovede sig til sin Forgængers Datter Karen Sode. I Aarenes Løb bragte dette Ægteskab ham fem Børn og knyttede ham med talrige Slægtskabsbaand til Bornholms Præstegaarde og Borgerhjem. Iøvrigt havde han at dulme Saar og Skaar, som Pesten havde slaget. Saaledes vidnede han²⁾ 6. Maj 1657, at „hos saa mange,

som af Rutsker Sogn er given Tingsvidne, er Armod, at de ikke uden deres højeste Skade den paabudne Kongsskat kunde udlægge.“ En anden Følge, væsenlig af Pestdøden, var, at 32 af Sognets 56 Gaarde havde skiftet Ejermænd siden 1651; lignende Forhold fandtes i andre bornholmske Landsogne. Den Slægt, som 1645 vejt havde lystret sine forræderiske Officerer og givet Landet i Svenskernes Magt³⁾, var vandret heden. Det var en ny Slægt, der fylkede sin unge Skare omkring Præsten Povl Ancher. Ungdommens Vovemod og Spændkraft har sat sit lysende Mærke i deres fælles Stordaad, Bornholms Udfrielse af Svenskekongens Voldshaand 1658.

2. Opstanden.

Budskabet om, at Bornholm sammen med de andre gammeldanske Landsdele Øst for Øresund var afstaaet til Sverig i Roskildefreden 26. Februar 1658, naaede først 20. April frem til Øen, som Havisen havde afspærret. Efter Brev fra Biskopen i Lund holdtes den følgende Søndag første Gang fra Prædikestolene Bøn for det svenske Kongehus. Den faldt Povl Ancher tungt for Brystet; naar han stod paa Ruts Kirkebakke, 130 Meter over Havet, og havde Skaane og Bleking for sit Blik i Kimingen ude i Nordvest, laa den Tanke nær, at selv om disse Lande nu var lagte under Sverig, saa var Folket dog dansk endnu. Der ymtedes senere om, at Hr. Povl havde nøjedes med at bede for Landets rette Konge og Øvrighed og overladt sine Tilhørere at lægge de rigtige Navne til efter eget Tykke; han skal herved have paadraget sig en truende Formaning

af Landets nye Magthavere. Først 29. April steg den svenske Landshøvding Johan Printzensköld i Land i Sandvig med 120 Mand og tog Øen i Besiddelse for Kong Karl Gustaf¹⁾.

Johan Printz var født i en svensk Præstegaard og havde ved sin krigeriske Dygtighed svunget sig op til at blive Oberstlieutenant og til at adles med Navnet Printzensköld. Som Styrrer af det nyvundne Land havde han aabent Blik for den Opgave, der laa for ham, at føre det lempeligt ind i svensk Skik og at sikre dets Tarv og Udvikling som en varig Del af Sverig. Men trods hans ideligt gjentagne Indsigelser lod den svenske Regering Udførselsforbud, Toldpaalæg, Udskrivninger af Mandskab, Gods og Penge hagle ned over Bornholm; og den maatte han lystre. Karl Gustaf krævede mange Soldater. Landet havde efter Pestdøden knapt 8000 Indbyggere; af disse førtes 350 vaabenføre Mænd 7. Juli over til Stettin, 8. Oktober sendtes 45 Ryltere over til Riga og 7. November 40 Baadsmænd til Helsingborg. Karl Gustaf brød selv den nys sluttede Roskildefred ved sin pludselige Landstigning i Korsør 7. August i Spidsen for en Erobringshær, og fra nu af var Fremmedherredømmet dansksindede Bornholmere et Fjendevælde. Som dets Udøver rantes Printzensköld af deres retfærdige Had. Han saa klart Faren; men Karl Gustaf ænsede den ikke, og Bornholm gled ud af Kongens byttegriske Hænder.

I dette Efteraar samlede kække Borgere i Hasle og Rønne sig om at fri Landet ud af Fjendens Aag. Hasle var Sammensværgelsens Arnested; Sognepræsten Povl Ancher, Borgmester Peder Olsen (Hasse), Byfogden Stadskapitajn Niels Gumløse, den

tidligere danske Ridefoged Jens Lavridsen Risom og Købmand Jens Pedersen Kofoed traadte frem som Borgernes Førere. I Rønne samlede Borgmesteren Stadskapitajn Claus Kames Borgerskabet om sig. Iøvrigt lader Sammensværgelsens Væxt sig spore i Printzenskölds indtrængende Bønner om Forstærkning 13. August, 9. Oktober, 18. November, da han følte sig saa utryg for Bornholmerne som for en aabenbar Fjende. Kendskab til Opstandsbevægelsen ligger bag de to Breve, som Frederik den Tredje 26. Oktober og 8. November, før og efter at den hollandske Flaade havde undsat det belejrede København, lod afsende til Borgmester Peder Olsen²⁾, og hvori han opfordrede Bornholmerne til at fri sig fra det svenske Aag og ruinere Garnisonen paa Hammershus med alle. Printzensköld red 8. December fra Hammershus igjennem Hasle til Rønne for derfra at afsende Skib til at hente den Undsætningsstyrke, som han frygtede vilde komme for sent. De sammensvorne greb Øjeblikket, Opstanden brød ud.

Saa snart Landshøvdingen havde forladt Hasle, kørte Ancher herfra i sin Slæde sammen med Kofoed til Præsten Jakob Tresløv i Nyker, der var Medvider i Sammensværgelsen. Hvad der her blev aftalt, vides ikke; Ancher drog herfra til Rutsker Præstegaard, rimeligvis for at vaage over, at den svenske Styrke paa Hammershus holdtes afspærret fra Omverdenen; Kofoed red bevæbnet til Rønne, rimeligvis for at hjælpe Borgmester Kames i at tage Printzensköld til Fange. Til ham sluttede sig under Vejs Gumløs, Risom og andre. I Rønne overrumplede de sammen med Kames, Villum Clausen og flere Landshøvdingen i Borgmester Peder Lavridsen Møllers Gaard;

hans Drab inde i Stuen afværgedes med Nød ved sindige Mænds Mellemkomst. Som Fange førte de ham ud paa Storegade, og her nær udenfor Raadsluefængslets Port faldt da fra Villum Clausens Pistol det Skud, som strakte Printzensköld død til Stenbroen. Kofoed og Gumløs gav den faldne hver sit Skud for at vise, at de stod Last og Brast med Drabsmanden. Det lykkedes den sindige Borgmester Kames at føre fem svenske Officerer og en Knægt som Fanger ind i sin Gaard.

Umiddelbart efter Drabet red Kofoed og Gumløs til Rutsker Præstegaard og meldte Ancher Tildragelserne i Rønne. „Med Slotshøvdingens Drab var dog intet afgjort; alt beroede paa Muligheden af at indtage Slottet,“ saaledes saa en ædruelig Forsker i vor Tid, J. A. Fridericia”) (1894), paa Stillingen. Efter Raadslagningen med Ancher blev Bønderne i Nyker, Vestermarker og Klemmensker Sogne samlede ved Klemten med Kirkernes Klokker og stevnede til i Nattens Løb at møde væbnede frem ved Ruts Kirke. Selve denne laa for nær ved Hammershus til, at her turde klemtes Alarm; men Ancher paatog sig at samle sine Sognemænd ved Sendebud. Man havde følgerigt i Sammensværgelsen sikret sig, at disse Sognes Bondestyrke vilde følge Alarmklokkernes Kald, og at ingen Overløber vilde advare Svenskerne i Utide; dette var sikkert udvirket gennem de fire Sognepræster Ancher, Tresløv, Rasmus Andersen Bleging og Haagen Zonesen Rundebye, der formentlig alle var fødte Skaaninger ligesom Provsten Jens Lavridsen Malmøe i Rønne, der ogsaa stod Opstanden nær. Den gamle Herredsmilitser overvejende tyske Officerer holdtes udenfor Sammensværgelsen.

Fra Ancher red Kofoed med nogle Ledsagere videre til Rutsker Sandemand, Mads Høg paa Højegaard, hvor en svensk Artillerilieutenant blev greben; denne vigtige Fange sendtes strax til Ancher, mens Kofoed red videre. I Allinge blev en svensk Kvartermester, som ikke vilde give sig fangen, slaaet ned. Her samlede Kofoed om sig ungt Mandskab fra denne By og fra Sandvig; hos Jes Per Aagesen styrkede det sig med en Tønde Øl og drog saa samme Nat frem til Hammershus Vejrmølle, hvor en svensk Soldat blev dræbt. Her lagde Kofoed sig og sit Mandskab paa Vagt bag en Bakke paa Højderne Øst for Slotsbroen.

Næste Morgen, 9. December, i det svage Dagskær — man havde kun tre Dage til Vintersolhverv — rykkede frem over de snelagte Klippehøjder Bondehæren fra Ruts Kirkebakke med Povl Ancher i sin Spidse, Borgerskabet fra Hasle under Bykapitajn Gumløs og Peder Olsen og sidst Rønne Borgerkompagni under sin Kapitajn Claus Kames. Spørgende Øjne spejdede ind imod Slotsmurene og ud fra dem, uvisse om, hvad denne korte Vinterdag skulde bringe. Ancher og Olsen affattede en Opfordring til Slottets Befalingsmænd om at overgive dette. Kun ved en Krigslist kom det i Bornholmernes Hænder. Kames udklædte sig i Printzenskölds Dragt og viste sig paa hans Hest foran Slotsbroen; samtidig truede man med at dræbe ham, hvis Slottet ikke overgav sig. „Dette, der viser hen til, at man helst vilde have haft Printzensköld levende i sin Magt, gjorde sin Virkning,“ saaledes har J. A. Fridericia udtalt sin Opfattelse; og den styrkes ved andre Kendetegn paa, at Printzenskölds

Drab ikke har vakt udelt Jubel hos Opstandens Førere. Gjennem Underhandlinger i Slotskroen (i Vejssvinget mellem Sandvig- og Slotslyngvejen), hvilke fra bornholmsk Side førtes af Kames, Kofoed og to Rønneborgere, overgaves Hammershus henimod Aften i Bornholmernes Hænder. Svenskerne, knapt Hundred Mand, sattes ind i Fangetaarnene, og efter Krigsskik udplyndredes den vundne Fæstning, saa vildt, at Opstandens sindige Førere maatte mod deres egne Landsmænd væрге Printzenskölds Enke, Fru Anne Haard, og hans tre smaa Sønner mod at lide Overlast paa Livet.

Den følgende Dag, 10. December, udkejste de ved Hammershus samlede Landstænder, gejstlige og verdslige, Claus Kames til midlertidig Landshøvding og Jens Kofoed til som Kommandant under ham at føre Landets Forsvar. Dette sidste Valg laa naturligt. Med Frederik den Tredjes Løfte om derved at vinde sig et Fredebrev for et 1655 øvet Drab havde den frimandsbaarne Jens Kofoed 1657 indstillet sig paa Adelsvis med to rustede Heste¹⁾ ved Ritmester Knud Urnes Kompagni og deltaget i dette Aars Krigstog i Skaane; og nu i sin Fødeøs Kamp havde han, om end egenraadig og fremfusende, lagt sit djerpe Vovemod for Dagen og hjulpet sine Landsmænd frem til Sejr. Valget af Kames til Landets øverste Styrer med Sæde paa Hammershus viste, at nu havde Sindigheden Overtaget. Peder Olsen sattes i Spidsen for de Sendemænd, som i København skulde skænke Kong Frederik den Tredje deres nyvundne Land til Eje og Arv. Den af Printzensköld forgæves ventede Hjælpestyrke kom 27. December i et Skib ud for Sandvig; de to først i Land komne

svenske Officerer førte Jens Kofoed strax som Fanger til Povl Ancher i Rutsker Præstegaard, og den næste Dag lykkedes det Kames og Kofoed at fange Resten af de svenske Tropper, 63 Ryttere, og gjøre sig til Herrer over Skibet. Lige fra det første til det sidste førte saaledes Kofoeds Veje ham til Rutsker Præstegaard; her sad Ancher og samlede som Opstandens Leder dens Traade i sin Haand.

Allerede 12. December steg atter Bønnen for det danske Kongehus fra Landets Prædikestole. Endnu havde Ancher dog meget at vaage over. Brushøvederne maatte holdes tilbage, unødig Voldsomhed mod Fangerne afværges. Lunkne Sind maatte opildnes. Folket øster og sønder paa Lands holdt sig uvilligt; nødigt vilde det gjenopleve Trængslerne fra 1645, da en svensk Flaade havde nedskudt og udplyndret Nexø By, der lodes i Stikken af det øvrige Land, dernæst brandskattet hele Bornholm og i en Haandevending indtaget Hammershus. Næsten som en velbestalt Herredsmajor tilsaa Ancher ideligt Landvagterne. Med Tog, Vagt, Rejsning var han aarvaagen for at sikre det heldigt vundne og afværge, at alt endte i stor Uorden og Splid, som endnu truede.

Efter et Døgns Sejlads naaede Peder Olsen og Bornholmernes ti andre Sendemænd 21. December til det af Karl Gustaf haardt trængte København. Ved sin Udnævnelse til Landets Kommandant udbad Mikael Eckstein⁵⁾ sig 24. December Kongens Ordre til det samtlige Landfolk, at det havde at vise ham Lydighed, „sintemahl auffen Lande alles in groszer confusion gerathen (wie solches die Bevolmechtigen selbsten berichten)“. Det lykkedes

den snilde Peder Olsen at overtude de høje Regeringsherrer i Enrum om, at han selv var „Hovedmanden“ i Opstanden, og 28. December hjembar han sin Udnævnelse til Landsdommer og anden Skænk; desværre for ham lykkedes det ham aldrig at overtude sine nærmeste Landsmænd herom, ved at støde paa hans Navn skrev P. N. Skougaard 1804 ganske koldblodigt: „Naar denne Peder Olsen var Landsdommer, veed Jeg ikke“. Endeligt 29. December overgav Sendemændene paa Københavns Slot Kong Frederik den Tredje Bornholmernes Gavebrev paa deres genvundne Land. Samtidigt overlod de Regeringen en Liste paa 22 Bornholmere, som havde den fornemste Del i Landets Befrielse, og paa denne Liste nævnte de først

Her Poffuel Ancker Sougnepræst til Rydskier och Hasle Sougner haffuer Værit baade i Raad och daad til all denne hans Konngl. May:ts tienneste med Toug, Vagt, Reystning, och endnu flittig besøger Land Vagterne.

Derefter navngav de ni andre Mænd fra Hasle og tolv Mænd fra Rønne, men uden at tilføje blot et Ord om disses Gjerning i Opstanden, saaledes Kofoed, Gumløs, Kames, Villum Clausen (Kelov). Kun er med fremmed Haand, rimeligvis i et Regeringskontor, indføjet udfor den sidstes Navn: hand schød printzenskiöld.

Her, paa det mest hædrende Sted tænkes kan, og paa selve Højtidsdagen, da Bornholm gjenforenedes med Danmark, gav Bornholmernes samlede Talsmænd ene Povl Ancher Ære for hans Raad og Daad i hele Opstanden, frem for hver en af deres

andre Førere. Og endnu Hundred Aar senere mindedes de endnu Ancher som Opstandens Leder; grundet paa deres Fremstilling skrev Amtmand J. C. Urne: „Hr. Povl Ancher med sin Raadføring var vel Hoved Hiulet i denne Entreprice“, i hvilken „Jens Kofoed hjalp til“.

Imidlertid har tidligt Sang og Sagn draget et dunkelt Slør over Opstanden. Prinsenskjoldsvisen⁶⁾, allerede nedtegnet 1728, skildrede ganske uhistorisk Printzensköld som en grum Tyran, der kun kunde fældes, ikke fanges, og Jens Kofoed som Bornholms Befrier, der fik Tyrannen fældet. Dette Vrængbilled er lige saa usandt, som det Billed, Visen gav af Jens Kofoed ved at lægge hele „den store Svine-slagtning“ med de 965 slagtede Svenskere paa hans Skuldre; ved sin modige Færd i Opstanden har han fortjent at vinde et mindre grumt Omdømme hos sine Landsmænd. Dog har dette Billed af Jens Kofoed som Bornholms Befrier været holdt i Hævd lige ind i vor Tids historiske Forskning og hildet denne ind i det, af den nøgternt dømmende J. A. Fridericia gjendrevne, Fejlsyn, at den svenske Landshøvdinges Drab var det alt afgjørende. Ingen vil nægte, at Villum Clausens Skud befriede Bornholmerne for Printzensköld; men lige saa lidt lader det sig modsige, at først den følgende Dags sindige Forhandlinger foran Hammershus, hvor Ancher, Olsen og Kames førte Bornholmernes væbnede Styrke, udfriede Fæstningen Hammershus og dermed Bornholm fra Svenskevældet. At selve Opstandens sindige Førere ingen overvældende Glæde følte i Landshøvdingens Drab og først den følgende Dag jublede befriede ud til Gud over Hammers-

huses Indtagelse som den alt afgjørende Stordaad, lægges klart for Dagen i følgende lille Regning fra Claus Kames⁷⁾:

Huis [hvad] Jeg haffuer forstracht och Omkostning giort paa hans Konglig Mt: Vegne och Landtzens beste och trohed, Som ieg med Mitt [ɔ: Rønne] Borgershab Noch som Vill beuiise,

1) Anno 1658 den 8. Decemder om Afttonen der denn Suendshe Landtzhøffding bleff fangen och Nedlagt, tog Jeg Strax till fange aff de Suendshe Officerer, femb, med en Knecht, och holdt dem till Kost och husz, paa — 15 dages tiied, for en huer om dagen — 1 mk [Mark], er — 18 dr [Daler] 3 mk Drengen om Dagen 8 sk [Skilling] er — 7½ mk.

2) Den 9. Decemder Gud Verre Ærid, Kom ieg Indpaa Hammershus med mit Borgerj och Landtzens folch och bleff for osz opgiffued aff denn Suendshe frue |: huor forre Gud Verre Lofued:| och om Natten bleff Plondret paa Slottidt mesten deell fetalie och Aldt Andet aff de Suendshis godtz bleff bortført; Den 10. dito bleff Jeg och Jens Kofoed till for Ordned och betroed fuldmechtige, Aff Landtzdommer Peder Ollsenn och Landsens Stender och Menighed, som daa med Vare till Stede och forsamlede, Jnd till Gud Ville, Vij bekomme bud Jgienn fra Voris Allernadigste Herre och Konning J Dannemarch, Och Matte Jeg op Kiøbe till Vnderholding Paa Slottidt Som følger! Lysz for 2 Dr. Itt pund berrefish for 6 mk ferst Kiød for 6 mk

Summa 25 dr. 2½ mk [Mark]

3) Denn 27. December Komb Spes galliort Vnder Sanduig med Suendtshe Rytterj och fisch Vij dem der |: Gud Verre ærid :| Lyckeligen J Land, Mens galliortten lod Vij løbe om till Rønne Red

4) Den 28. December Motte ieg Antage — 63 fangr aff de Suendshe Ryttere formedelst det kunde Ey tienne at tage dem paa Slottidt, men de Matte Vd till Rønne Raadhus Kielder Och matte Jeg Selff forshaffe Koste och Wnderholdning till dem till den 26 Januarj, forhaber for en huer Person 8 sk om dagen

5) 1659 Jn Januarj Vdlagt och forstracht

Summa til Sammen 261 Sletdr 3½ mk.

Dattum Rønne den 6 October Anno 1661.

Claus Kames.

Eg[en]haand.

Kofoeds Stilling under Kames medførte kun følgende mindre Regningskrav⁹⁾ fra Urodagene [kun Under- og Efterskriften ere egenhændige]:

Nest ald Welstands Ønshe, min Willig Tieniste Altid.

Bedendis Her hos Riidefoegden Peder Jensen, at hand uilde uell giøre och Contentere Nerue-rende Esber Kremmer i Allinge for — 4 Tr øll och en fiering, som bleff fortærit paa Slottet till Affgne Princhenshiols frues fornødenhed, der ieg och Claus Kamb wor tilforordnit paa Slottet at Residere: Huilchet Commendanten [Eckstein] saa uel som Peder Jensen selffuer loffuet shulde blif-fue betaldt, och gaat giort, med widere des der till fornødenh: fortæring. Der som Peder Jensen

hannem øllet iche uill betahle, at hand der om med det første uil giffue mig herpaa sin Suar, paa det hand iche mig saa tit och offte shal offuer løffue, at ieg och Kand søge her om besheden paa andre Steder. Eder Gud befahlt.

Maglegaard dn: 21 Maj 1659.

Jens Kofoed Pedersen.

Disligeste och saa hanom shal betalle for En thønde øll som Jeg bekom hos hanom til Landsaatterne da Slottet bleff och Var beleiret, 13 Mark ehr tilsammens — 16 Sldlr. [Slettedaler].

Endnu kan til Skildring af Udplyndringen af Hammershus uddrages af Amtskriver Peder Jensens Regnskab for 1660—61:

Giffuidt Ahrenndt Bursz [Boss] och Jochumb Boye Officerer vnnder Rønne byes Compagnie [Claus Kames var deres Borgerkapitajn] for det di der Slottidt bleff Erøbridt, medt wacht Prindtzennshioлдz frue shulle foruarre, wden for dørren, at hun og hindez børn i dennd Tumult iche shulle bliffue ihielslagenn, huer 5 Rixdaller effter dierrers beuisers Jndtholdt.

Af det her fremdragne ses tydeligt, at Bornholmernes Opstand, som alle andre, talte ilsindede Hoveder, der vilde gaa paa, det koste hvad det skulde, og som udlagde Frederik den Tredjes Opfordring „at ruinere Garnisonen paa Hammershus med alle“ til Drab og blodig Plyndring; de saa deres Førere i Kofoed og Gumløs. Disse modige Mænd hjalp bravt til i den heldige, i Løbet af kun ét Døgn fuldendte Opstand. Lykkeligt talte denne ogsaa

sindige Førere i Ancher, Kames, Olsen; og at hele Opstanden kostede kun ti Svenskere Livet, skyldtes vel væsentligst Anchers Ledelse. Med ringere Blodsudgydelse er næppe nogen tilsvarende Omvæltning andet Steds foregaaet.

En dristig Daad var Opstanden, „til evig Berømmelse og Amindelse for den bornholmske Nation“, sagde L. de Thurah 1756. To Maaneder før Svenskekongens mislykkede Stormløb mod Københavns Volde frelste Danmark fra den overhængende Undergang, kæmpede de dansksindede Bornholmere sig af egen fri Vilje tilbage til det haardt truede Moderland og viste, at endnu fandtes dansk Daadskraft og Mod at bygge Rigets Fremtid paa. Dette Lysglimt i hint mørke Vintersolhverv var til Styrke for Haabet og Modstandsviljen bag Hovedstadens svage Volde og virkede derigjennem med til Danmarks Frelse. Ogsaa blev Bornholm fra nu af det belejrede Københavns fede Forraadskammer. Ved Præsten Povl Anchers og hans modige Medhjælperes Daad knyttedes Landet fast til Danmark for al Fremtid, i onde som i gode Dage.

En lille Flaade af syv hollandske Skibe ankrede 8. Januar 1659 ud for Nexø og landsatte her de bornholmske Sendemænd samt danske Tropper, 100 Soldater og 60 Ryttere, under Oberstlieutenant Mikael Eckstein, der havde boet paa Sømlegaard i Klemmensker 1651—57, og hvem Kongen efter Bornholmernes eget Ønske havde sat til Kommandant over Landet. Næppe alene Vejrforhold lod dem vælge dette Landingsted, 45 Kilometer fra Hammershus, men vel ogsaa den Bagtanke, at de nølevorne Østbornholmere skulde den danske Tro gives

i Hænde. Allerede 21. Juli 1659 fik Landet en ny Guvernør i Generalmajor Adolf Fuchs, hvis ustyrlige Hidsighed havde gjort ham umulig paa Christianshavns Volde, og hvis Voldsgerninger hurtigt gjorde ham lige saa umulig paa Bornholm, saa at Kongen atter maatte forflytte ham herfra 17. Februar 1662. Han lagde ogsaa Povl Ancher for Had og lovede, at denne skulde faa Skam. Ikke des mindre udvirkede Ancher, at Kongen 11. December 1659 „for syn-derlig Aarsags Skyld, og paa det han sit Prædike-Embede des bedre foruden stor verdslig Bekymring kunde forestaa“, forlenede ham for Livstid med Aakirkes Kanonikat og dets Afgift, „saa vidt det samme paa Vort Land Borringholmb beliggendisz er“, og bød Guvernøren at hævde ham denne Stilling.

Aakirkes Kanonikat var i Katholicismens Dage sammen med Indtægter af skaanske Kirkegodser henlagt til Underhold af en Kannik i Lund og indehavdes endnu 1618—43 af den der bosatte, lavrbærkronede Digter Willich Westhovius. Kongen havde derefter skænket det til et Par københavnske Borgere, først Søren Andersen og sidst Borgmester Peder Pedersen. Skønt denne først døde ti Aar senere, overdroges det nu 1659 til Povl Ancher til Løn for hans Daad i Opstanden. Imidlertid var ved de skaanske Indtægters Bortfald Kanonikatets hele Herlighed skrumpet ind til den aarlige Jordebogsskyld af Kannekegaard i Aaker, nemlig en Tønde Smør og to Rigsdaler Ægtpenge samt Indfæstningspenge (Stedsmaal) ved forefaldende Fæsterskifte, endvidere Patronatet over Aakirke, i hvilket Ancher førte Tilsyn med Kirkens Regnskaber og bl. a. lod dens Mandsstole „renovere og staffere“ og Klokketaarnet

taglægge med Tegl i Stedet for Brædder, og Kaldsretten til Præstekaldet, hvilken han dog aldrig kom til at udøve, idet Kongen i det følgende Aarti overtog at kalde de almindelige Præster i Danmark. Alt i alt havde den unge Kirkepatron større Hæder end Indtægt i sit Kanonikat, selv om det kunde lette ham fra stor verdslig Bekymring i hans ringe Sognekald.

Freden sluttedes foran København 27. Maj 1660 og forkyndtes anden Pinsedag i Bornholms Kirker i Taksigelse over, at Landet nu igjen var dansk. I denne Forkyndelse fra Hasle og Rutsker Prædikestole saa Povl Ancher sit Værk kronet. I deres Jubel sendte Bornholmerne i Februar 1661 Frederik den Tredje 468 Tønder 4 Skepper Foræringshavre, lige som de fornemste paa Landet forærede Rentemester Christopher Gabel og Kongens Kammertjener Jacob Petersen 100 Tønder Havre⁹⁾ „for deres Umag og Omsorrig til Landsens Gauffn og Beste, de haft og drauget haffuer“. Sligt var ufortjent, men hæderlig Høflighed. Ogsaa Kongen jublede over sit nyvundne Arveland og skænkede Rønneskipperen Herman Clausen Bohns Baadsmænd, som havde ført de bornholmske Sendemænd til København, 100 Rigsdaler. De fremmeligste Deltagere i Opstanden havde faaet kongelige Naadegaver; saaledes var Jens Kofoed blevet Herredskapitajn med Maglegaard til Bolig, Niels Gumløse ligeledes Herredskapitajn, og Villum Clausen havde Rabekkegaard i Knudsker for sin Livstid, fri for Landgilde. Ogsaa Jens Risom, Hans Lavridsen og Hans Christensen havde hver sin Kongeskænk, og „Borringholms Jndwohnere sich Tilsagn paa Kongl. benaadinger och privilegier“. Af de 435 unge Bornholmere i svensk Krigstjeneste

bragtes en stor Del tilbage i 1661 fra Stralsund¹⁰⁾, og andre vendte hjem Tid efter Tid. Af de svenske Fanger sendtes de allerfleste allerede tidligt bort fra Bornholm; tolv svenske Soldater gik endnu i Oktober 1663¹¹⁾ fredeligt paa Landet, da deres Regiment forlangte dem tilbage til Landskrone.

3. Efter Freden.

Med Freden skulde helst alt vende tilbage i det gamle Lave; men saadant gaar det aldrig efter en ødelæggende Krig. Den smukke Foræringshavre alene gjorde det ikke ud. Frederik den Tredje maatte indløse Bornholm fra Sverig med Adelsgodser i Skaane. Svenskerne forlangte først 16736 Tønder Hartkorn og 1 Fjerdingkar, idet de bl. a. satte Bornholmernes Rebellion til en Tønde Guld (100,000 Rigsdaler), som disse udi det ringeste for deres Amnesti skulde have bødet til Kronen Sverig; men de gik dog ind paa at nøjes med 8500 Tdr. Hk. Til Indkøb heraf maatte den danske Konge bruge henved fem Tønder Guld og stillede nu det Krav til Bornholmerne, at de skulde dække denne Udgift med samt Renter; deres rørlige Formue var næppe en Femtedel heraf, og Kongen maatte nedsætte sin Fordring til, at de skulde yde ham Tiendedelen af al deres Formue. Saaledes maatte de i Oktober 1662¹⁾ løskøbe deres Land, som de havde fravristet Fjenden med Sværdet; hele deres Formuetiende blev 10259 Slettedaler 2 Mark 8 Skilling. Som Flertallet af sine Kaldsfæller ydede Povl Ancher 50 Slettedaler hertil. Langt tungere Byrder fulgte efter. I øvrigt var det i Aarene efter Opstanden kendeligt, at Præsterne, Regeringen og

Bornholmerne saa noget andet og mere i Povl Ancher end Indehaveren af et ringe Præstekald.

Allerede 1659 traadte Ancher som det bornholmske Præsteskabs Talsmand frem for Universitetskonsistoriet i København, hvilket midlertidigt øvede Bispemyndigheden over Bornholm (som først 17. September 1662 lagdes ind under Sjællands Stift). Det følgende Aar rejstes en alvorlig Splid i Østremarker omme paa den anden Kant af Landet mellem Sognepræsten Lavrids Jensen Vedle²⁾ og hans Sognefolk. Sammen med to andre Medlemmer af Menigheden tilskrev Jens Kofoed fra Maglegaard sin gunstige „gode Ven og Befordrer“, Rentemester Gabel en meget indtrængende Bøn om, at de maatte blive den Student Lars Christensen Borringholm kvit, som Sognepræsten under sin Svagheit brugte til Medhjælper: „thi dersom han bliver her i Kaldet, nødes vi en Del af os visseligen at entvige Sognen, thi vi blive ellers aldrig fri for Trætte og Klammeri . . . Thi vor Sogns Menighed offentlig i vor Provsts Visitats begærede, Lars Christensen skulde entholde sig fra vor Præstegaard for sine Aarsagers Skyld, saavel Prædikestolen efter derpaa Provstens Dom; . . mens hans Tjeneste paa ofte Alarmplads ikke [udført] uden to eller tre Gange paa Stranden, mens med Morgen- og Aftenbøn paa Stranden aldeles intet“. Da nu Studenten ikke efterfulgte Provst Jens Lavridsen Malmøes Visitatsafgjørelse, tog mærkeligt nok Povl Ancher sig for at indstevne ham for Konsistoriet i København. Nu vendte Sognepræsten Vedle sig til Kongen om Beskyttelse mod Hr. Povl Ancher, at denne „trætelskende Mand og Efterstræber kunde bekomme

sin tilbørlige Løn, andre saadanne til Exempel“. Selve Præstekonen Inger drog i Avgust til København og førte sin forfulgte Students Sag for Det danske Kancelli med saa djervt Eftertryk, at han 9. November 1660 ordineredes til Østremarker Sogne-kald, som hendes svage Ægtemand oplod for ham. Hans Forgænger Vedle, en af Bornholms rigeste Mænd, som havde ydet 150 Slettedaler i Formue-tiende 1662, synes at have overlevet ham og skal være død paa Brendesgaard i samme Sogn. Dette lille Felttog Side om Side med Jens Kofoed lyk-kedes saaledes ikke Povl Ancher saa skønt, som hint store Tog 1658; men det tyder paa, at han sad inde med en stor Myndighed blandt sine Kaldsfæller.

4. Skattekommissæren.

Regeringen kom gjentagne Gange til Ancher for at faa sine Formaal varetagne paa Bornholm, selv paa Omraader, der laa vidt fjernet fra hans Kald og Stand. Saaledes overdrog Kongen 2. Oktober 1665¹⁾ ham sammen med to andre Kommissærer at granske Jordebogsregnskaberne og derefter at dømme Amt-skriver Peder Jensen og dennes utro Tjenere imel-lem. Og 1668, da Maanedsskattens Fordeling vakte stærk Uro i Herrederne, gjorde den Ancher til Skattekommissær sammen med Amtskriver Hans Christensen. Ellers toges hertil Landets øverste borgerlige Embedsmand, Landsdommeren, som ved Formuetiendens Paaligning 1662; at nu Ancher valgtes til denne udsatte Stilling, viste, at Regerin-gen i ham saa den fremmeste Mand til at gennem-føre dens Hverv blandt Bornholmerne.

Under Krigen havde Fjenden hærget og udpint de andre danske Landsdele langt grummere end Bornholm, og Regeringen saa sig nødt til at sende hvervede Tropper til Underhold her, idet den manglede Penge til at udbetale dem deres tilgodehavende Sold og følgelig ikke kunde aftakke dem. Foruden at underholde de inden Fredsslutningen hidsendte tre Kompagnier, Kapitajn Knessbechs Soldater, Oberstvagtmester Unches Ryttere og Major Otto Krantz's Soldater, maatte Bønderne endnu i April 1661 modtage til Underhold Ritmester Conrad Brinchs 130 Ryttere samt et Kompagni Soldater paa 140 Mand; og da Unches og Brinchs Ryttere 31. Oktober og 31. December 1661 aftakkedes, maatte alene Rutsker Bønder²⁾ til deres Henfart af Landet yde hver Rytter to Rigsdaler, „der med blev vi dem kvit“. Men den tyngende Maanedsskat, som Bornholmerne siden April 1659 maatte udgive til Officerer, Soldater og Artilleri, blev de aldrig kvit; den voxte bred og stor op til fast Hartkornskat.

I November 1661 opgjordes Landfolket's udgivne militære Ydelser til 84460 Rigsdaler. Endnu i de sidste ni Maaneder af 1662 ydede det fattige Rutsker Sogn med sine 56 Bøndergaarde maanedligt 1269 Rdl. 86 Skilling i Soldaterhold og Maanedsskat; samtidigt kom hertil Formuetienden til Kongen. Disse Byrder blev ulidelige; Bornholmernes samlede rørlige Formue var knapt 100,000 Rdl. Maanedsskatten var paalagt Bønderne paa løst Skøn i Timandslæg, saaledes at „den rige betalte for den fattige“; ingen lystede dog at betale mere end billigvis for sig selv. Ogsaa Byerne vaandede sig. Af og til lindredes Maanedsskatten lidt, saaledes 1663

og 66, men det forsløg intet. Til at foredrage deres Klager for Kongen sendte baade Bønder og Borgere deres Fuldmægtige „Kongsmænd“ over til København. Et Par af disse, Kæmner Lavrids Ibsen og Daniel Larsen af Rønne, dristede sig 31. Juli 1668 om Formiddagen til at overgive de fem Købsteders Klageskrift³⁾ til Kongen selv ved hans Karosse; de puttedes strax ind i Blaataarns Fangehul „Den mørke Kirke“, og der sad Kæmneren i en Maaned, hans Følgesvend i tolv Dage. I de følgende Hundred Aar drog ufortrødent bornholmske Kongsmænd til København, skønt ret ofte Rejsen endte i Den mørke Kirke eller endog i Bremerholms Slavejern.

Efter hvad der var hændt ham ved hans Karosse, lod Kongen midt i September 1668 Bornholms Guvernør Hans Schrøder overdrage Povl Ancher som Skattekommissær sammen med Amtskriveren at ligne Herredernes og Købstædernes Maanedsskat paa hver enkelt Bonde og Borger efter hans Evne og Kaar og derved skabe et retfærdigere Grundlag for Skatten. Dette blev en vanskelig og brydsom Stilling for Ancher. Vel lod Regeringen en og anden Lempelse indtræde, saaledes at Herredernes Almue 1670 gav 447 Rigsdaler hver Maaned i Skat. Men naar de af raa Soldater, som „bedrev mange grove Stykker“, udpantedes for denne Skat i Kobberkar, Sengeklæder og deres kosteligste Ejendele, lod Bønderne alt andet end Velsignelser regne ned over de to Skattekommissærer. I København holdtes deres Kongsmænd, Jakob Rotensten, Mads Hansen og to andre, Maaneder igjennem hen uden Svar paa deres idelige Bønskrifter, saa at de Rejsepenge, der var skaffet dem gennem indbyrdes Ligning mel-

lem Bønderne, svandt nytteløse bort. I deres Bønsskrift af 2. Juli 1670⁴⁾ skrev de: „Ridefoged Hans Christensen og Hr. Povl Ancher ere Kommissærer over Landet med Magt at tage af og sætte paa, hvem dem lyster, det lader sig ogsaa anse, at de have mere søgt deres eget Gavn og Bedste, end ladet sig det arme Lands Undersaatters Nød og Trang gaa til Hjerte“.

Tidens Trængsler kunde maaske undskylde dette hadefulde Udbrud. Skaden laa dog et ganske andet Sted. De sidste fire Aar havde givet ringe Høst paa Bornholm, og Maanedsskatten tyngede saa haardt, at endog den retfærdigste Fordeling af den vilde vække Klageskrig. Selv Povl Ancher og hans Fælle fra Opstandens Dage maatte komme til kort. Efter en haard Vinter med halvfjerde Maanedes streng Frost, som voldte Fodermangel og Død blandt Husdyrene, indtraadte nu det store Uaar 1670, som drev mangan Bondemand fra Gaard og Hjem, og som er skildret i Bornh. Saml. 13. B. 1920, S. 28.

Mod dets Folkenød maatte Regeringen gribe lindrende ind. Den største Del af de hvervede Soldater aftakkedes 1. Avgust, og 4. September kunde Christian den Femte nedsætte Maanedsskatten noget. Kongelige Kommissærer, Henrik Rantzau og Erik Rodsten, færdedes paa Bornholm fra 17. Oktober til 14. November for at undersøge Landets klagelige Tilstand. Kongen paatog sig at underholde Garnisonen paa Hammershus med Rug og Malt, som Bønderne hidtil havde ydet; og 2. Maj 1671⁵⁾ skænkede han de mest nødlidende Bønder 2000 Tønder Byg. Endeligt havde Danmark rejst sig saa vidt af sin Ulykke, at Riget kunde række det nødstedte

Bornholm en hjælpende Haand til Gjengæld for, hvad denne Landsdel havde bragt det tolv Aar tilforn. Og dog skrev den sindige Rasmus Ravn, at Kongsmændene i dette Foraar vendte hjem fra København „med uforrettet Sag“; thi den forhadte Maanedsskat blev Bornholmerne ikke fri for, som for Svenskerne i 1658. Intet Under da, at Povl Ancher havde maattet lade Skattesagen uforrettet, naar Kongen selv ikke kunde løse den.

Nye kongelige Kommissarier, Christen Skeel og Thomas Fincke, kom 18. Avgust 1671 til Bornholm med det Hverv at nedsætte Landets maanedlige Skat fra 451 Rigsdaler 77 Skilling til 106 Rdl. 16 Sk. og at ligne den paa Købstæderne og Landsognene samt til dette Formaal at udregne og forfatte en fuldkommen Matrikel, „som ingen Tid tilforn er sket“. Deres Sekretær, forrige Renteskriver Jens Sørensen Borman, forfattede ved Skrivebordet i yderst sirlig Skønskrift denne Bornholms første Skattematrikel⁶⁾, en Folio paa 155 Sider, som indbandtes i guldprydet Læderbind med luegyldent Snit og med C 5 baade for og bag. Ellers blev hans Udregning til Hartkorn tarveligt Stuearbejde. „Taxten huor epter Bordingholmbs Land er anslagen vdi Hartkorn“ støttedes ikke paa Udmaaling af Jordernes Størrelse og Vurdering af deres Frodighed. Dens eneste Grundlag var, som i tidligere Hartkornsudregninger (1625), de gamle Landgildevdelser, saaledes, at de nye Hartkornskatter sattes i et fast Forhold til disse og blev et Tillæg til dem. Saaledes gav 32 Skilling Landgildepenge 1 Tønde Hartkorn, — 1 Td. Rug eller Byg eller 2 Tdr. Havre det samme, — 1 Td. Smør gav 12 Tdr. Hk.,

— 100 tørre Torsk 2 Tdr. Hk., — o. s. fr. Herved kom Bornholms Maanedsskat, en Tidlang nævnt Kvartalskontribution og endeligt Hartkornskat, til at hvile paa et i Forhold til det øvrige Danmark alt for højt sat Grundlag.

Et svagt trevent Tilløb til en virkelig Matrikulering i Marken⁷⁾ gjordes 1691, da Kongen 30. Maj havde udnævnt en Kommission til at indrette en rigtig Jordebog over hele Bornholm, efter at Amtsskriver Avgustus Deckner ved sine grove Misligheder havde bragt det syndigste Vildrede i den gamle Jordebog. Kommissionens Formand, Kammeradvokat Clemens Succow kom 18. Juli til Bornholm med en Landmaalingskonduktør Hans Kattorp, men maatte udsætte Møderne til efter endt Indhøstning. „Derefter brugte jeg med Landmaaleren Tiden“, skrev Succow, „og laante os begge to Heste til at ride paa Landet omkring og bese Bøndernes Gaarde og Agre, da vi ingen Byer med tilhørende store Feldagre for os fandt, men alenest Hus for Hus med separerede Pletter Jord liggende her og der iblandt Klipper, Lyng og Kratte, item den ene Nabos Jord iblandt den andens udi smaa Stykker, hvilket at maale over alt os syntes i kort Tid at være umuligt, hvorfor jeg fandt raadeligst om Maalingen med de andre Kommissarier, naar de igjen samledes, videre at konferere og deres Betænkende i lige Maade herom at fornemme. Dog besaa jeg med Konduktøren rundt omkring i Landet Bøndernes Ager og Enge og udforskede af dem, hvor megen Rug, Byg og Havre de vel aarligt kunde saa; og befandtes paa de fleste Steder, naar vi efter Øjemaal lignede Jordens Grund og Circumference

ved Taxten, hvorefter Jorden bør anslaas til Hartkorn, hvilken Konduktøren havde med sig, og med samme overvejede Bondens egne Ord og Beken- delse, at hans Kongelige Majestæt, naar der skal maales, vel paa de fleste Steder skal lide Skade og Afgang udi Intraderne. Saa skulde man og næppe- lig udi to Sommere med én Landmaaler kunne maale dette Land, om man endeligt skulde komme udi Tanke, at den ene Bonde kunde have lidt mere Jord eller Eng end den anden, at hvis Overskud kunde igjen oprette disses Afgang. Og endog det syntes, dette skulde falde hasarderligt, ikke des- mindre, om vi havde haft Tid dertil, vilde vi hver- ken Umag eller Arbejd have sparet; men som det formedelst bemeldte Aarsager ej denne Gang kunde lade sig gjøre, have vi ladet det bero til H. K. M.s videre allernaadigste Resolution og ikkun ved denne Omrejse henseet til Gaardenes Lejlighed og tegnet Husets og Bondens Tilstand, at vi ved Kommissio- nens alvorlige Begyndelse kunde nogenledes være kyndige og judicere, hvem der havde Hjælp for- nøden eller ikke“.

Da Succow nu 13. Avgust samledes med de andre Kommissarier, Kommandant A. Buggenhagen, Landsdommer A. A. Müller og Amtsskriver A. Wogens- sen, fandtes „Landmaalingen denne Gang at være impracticabel af forhen skildrede Aarsager“, skønt — eller maaske fordi — det stod dem klart, at en retfærdig Udmaaling i Marken vilde give Bønderne mindre Hartkorn og Kongen mindre Skat. Derved blev det. Først ved Gennemførelsen af en virkelig Matrikelkortlægning og Jordbonitering i Aarene fra 1816 til 1850 blev det endeligt opklaret, at Skatten

af hver Tønde bornholmsk Hartkorn faldt paa kun 49600 Kvadratalen Normaljord (vurderet til 24 i Boniteringstaxten). Men da havde Bornholmerne igjennem halvandet Hundred Aar maattet yde Skat af henved en Halvdel (nøjagtigt $1\frac{1}{31}$) mere Hartkorn, end Landet virkelig ejede efter vanligt dansk Maal; og først da blev møjsommeligt udarbejdet Grundlaget til at løse den Opgave, som 1668 var blevet stillet Povl Ancher.

Imidlertid var de kongelige Kommissarier Skeel og Fincke 1671 særdeles glade i deres Værk. De indstillede 15. September til Kongens Godkendelse sex Poster, af hvilke den første og vigtigste var, at den bevilgede Skattelettelse maatte vare to eller tre Aar. De sluttede deres Indstilling⁸⁾ saaledes: „Naar disse Poster imødekommes, tvivles ikke paa, at Landet inden faa Aaringer kan komme paa Fode til at svare baade Maanedsskatter og Landgilde, imodstaa Eders Kongelige Majestæts Fjender og endda, om fornødent gjøres, forsyne E. K. M.s Skibsflaade med en Del Proviant og anden Forfriskning“. I Henhold hertil satte Kongen allerede 1673 Hartkornskatten op fra $14\frac{1}{2}$ til 32 Skilling aarligt af hver Tønde Hartkorn. I Krigstiden fordobledes den yderligere fra 1678 til 1680, for Købstæderne til 1683; men derefter var og forblev den uændret 32 Skilling eller 2 Mark aarligt af hver Td. Hk. Da 32 Sk. Landgildepenge gav 1 Td. Hk., og denne nu gav 32 Sk. Hartkornskat, var hermed efter Datidens Varepriser Bornholmernes faste Aarsafgifter vel gennemsnitlig fordoblede. Imidlertid var 1683 i Rutsker Sogn en Fjerdedel, fjorten, af Gaardene øde og forarmede, saa at de ikke evnede at svare Landgildeydelse, ja end ikke Hartkornskontribution.

5. Guvernør Barteldt.

Mens Ancher virkede som Skattekommissær, havde Bornholmerne 10. Juni 1670 udtalt et brændende Ønske om at blive ham kvit. Der kom den Dag, da de atter samledes om ham, for at han skulde føre deres Sag frem, saaledes som han havde ført dem i Opstanden 1658, i hvilken netop det, der tyngede deres Hjerter, havde sit Udspring.

Den stridbare Guvernør Fuchs var 18. Februar 1662 bleven afløst af Oberst Hans Schrøder. Selv af sønderjysk Bondeslægt, Søn af Herredsfoged Hans Schrøder paa Løjtgaard i Angel, levede denne sig i elleve Aar sammen med Bornholmerne; han holdt 4. Juni 1669 Fæstensøl paa Hammershus for sin Søsterdatter Magdalene Margrete Heseler fra Haderslev og Borgmester Povl Kofoed fra Svanike (efter hans Død ægtede hun 1686 Landsdommer Ancher Anthoni Müller, der, født i Kalundborg, førte Fornavnet Ancher ind paa Bornholm). Hans Schrøder adledes 22. September 1669 med Navnet von Løwenhielm. Efter et tolvaarigt Ægteskab mistede han sin Hustru Bartha Ahlefeld ved en ulykkelig Hændelse paa Hammershus 22. Oktober 1672, og et i en Klippeflade indenfor Porten til den ydre Slotsgaard indristet Kors er muligvis et Minde herom. Han lod til hendes Bisættelse bygge det Løwenhielmske Kapel ved Rønne Kirke. Selv søgte han herefter 1673 bort fra Bornholm til Norge.

Han efterfulgtes af en Mand, hvem Bornholmerne firs Aar senere kun mindedes under Navnet Ko-Morten. I dette halvt godmodige Øgenavn udtryktes, at han foretrak at mønstre Bøndernes dygtigste Køer ind i sin Stald frem for at mønstre deres dygtige

Sønner ind i Militzen. Det hørte nu Tiden til, at en snild Bondemand i en Ko kunde finde en Stillingsmand for sin Søn; baade Oberst von Löwenhielm og Herredskapitajnerne Jens Kofoed og Niels Gumløs havde lagt for Dagen samme Glæde i fede Stillingskøer. Den nye Guvernørs sande Navn var ellers Martin Barteldt; han var født i Meklenborg, havde staaet i svensk Krigstjeneste, havde 1656 giftet sig ind paa Adelsgaarden Ulvsund ved Nissumfjord og var 1662 blevet dansk Oberstløjtnant. Han udnævntes 1. Oktober 1673 til Bornholms Kommandant, kom 12. December til Landet og var fra 14. Februar 1674 tillige dets Amtmand. Her gjorde han sig hurtigt ilde lidt; det stod sig galt til andet Steds end i Kostaldene.

Ved Udbrudet af den skaanske Krig samlede Guvernøren 1. Juni 1675 Bornholms Stænder i Aa Kirke for med dem at overveje, hvad Landets Forsvar maatte kræve af nyt Vaabenudstyr til Militzen, af hidhvervede Dragoner, af forøget Garnison paa Hammershus og af Udskrivningspaalæg til disse Styrkers og Officerers Underhold. Han sluttede sin Indstilling til dem med, næppe ufornødent, at mane til Enighed og til at sætte al Kiv til Side. Stænderne fandt, at hans Forslag kunde vel være stillede i en god Mening, men inden de gav Svar, ønskede de at kende deres Konges Vilje af selve hans Breve. „Da begynte voris Commendant strax med haarde ord oc truseler os at antaste, gich flux af Kirken med trusel, at wj nolentes volentes schulle giøre, hvad hand ville, oc at hand ville os saa mange folch paa halsen schiche, der vel schulle tvinge os; Hvilcken trusel gaf en stor Klenmodighed i Landet“.

Stændernes skriftlige Svar afgaves 4. Juni og gik ud paa, at en Bøsssemager og en dygtig Arkelimester var det ønskeligt at hidfaa fra København, men iøvrigt „Nest Guedz hielp under goed anstalt och Commando, efftersom i Landet Samptlig Indbyggerne findis oprigtig, forhaber vj med de Folch, vj her paa Landet hafr, Sielf at imodstaa Findernis anfald och forsuare Landet, huor paa ingen mangel schal Vere, och os forbunden tilsammen, alle och en huer at staa och Stride Mandeligen, saalenge Lief och Blod er i os, som vj for woress Allernaadigste Herre och Konge och den gandsche Werden Ville vere forsuarlig, Saa paa Vores Vnderdanigste Troschab iche nogen schal hafue Aarsage at tuille“.

„Derpaa fik jeg ondt Svar“, skrev Barteldt 5. Juli til Krigskanceliet; han havde læst rigtigt i Svaret, at Bornholmerne ikke agtede ham for den Mand, som kunde føre god Anstalt og Kommando paa Landet. „Jeg omgaas dem saa civilt (sevill), som jeg immer kan“, fortsatte han paa Tysk, „dog kan jeg dem intet gjøre til Tak, og ere ogsaa nogle af den gemene Pøbel (povell), som opvigle alle de andre, og det er just dem, som de ville sende over til København, og hvis disse ikke endeligt faa deres Straf, naar de komme over, ville de stadigt stifte større Ulykker, thi disse Karle gjøre det for deres egen Profit, Landet har villet give dem to Hundred Rigsdaler til deres Overrejse“. Denne „Povell“, som Barteldt helst saa forvaret i Blaataarns Mørke Kirke eller i Bremerholms Slavejern, var Hæderlig og Vel-lærd Mand, Hr. Povell Ancher, Ærlig, Agtbar og Velfornemme Raadmand, Matthias Rasch i Rønne og Ærlige og Fornumstige Mænd Mads Hansen i

Klemmedsker og Jørgen Jørgensen i Vestremarie, hvem Meenige Landsens Stænder gav Fuldmagt¹⁾ til at foredrage Kongen Landsens Fornødenhed og tilsagde at holde skadesløse og nøjagtigt at betale for deres Rejse, Umag, Forsømmelse, Fortæring og Paavovelse og desforuden med en god Recompens at aflægge, naar Gud vil, de lykkeligen igjen komme. Under Fuldmagten sattes alle fem Købstæders og alle fire Herreders Segl, og Adel og Frimænd samt Præstestanden sluttede sig til den. Paa Stændernes Møde 8. Juli i Aa Kirke affattedes et Klageskrift over den uheldige Guvernør i ni Poster, i hvilke han sigtedes for mislig Omgang med Landets Artilleri, i Udskrivning af Baadsmænd, i Salg af Marketendervarer, i Tilegnelse af Vrag, i Tilsidesættelse af Domme, i Ægtarbejd ved Slottets Hestemølle, i Forbud mod Fiskeri ved Ertholmene og i sine Trusler i Aa Kirke, alt dog som ringe og løse Følgesvende efter den første og største Klagepost.

Af hvad han hørte fortalt paa Bornholm, fandt Barteldt, at den Maade, hvorpaa Printzensköld var skudt, kunde en ærlig Krigsmand ikke billige; det var intet Skud efter en flygtende Fange, ej heller et Skud, som hændelsesvis var gaaet løs under et voldsomt Optrin. Hvor civilt end han søgte at omgaas Bornholmerne, havde han dog ved en Mønstring ladet dem høre, at Drabet paa Printzensköld var en skammelig mordisk Udaad, og offentligt til største Blamering udskældt dem for Mordere²⁾ og andet mere, samt faret ind paa dem med Hug og Slag. Det var mere, end gæve Mænd vilde taale, at denne Ko-Morten gav dem onde Ord og Fortræd for deres tro og velmente Gjerning, som Kong Frederik

den Tredje havde anset med sær Hyldest og Naade. Med denne Hovedklage sendte de nu, ikke som vanligt en Bondemand fra hvert Herred, men Povl Ancher og de tre andre Kongsmænd til København, og her skrev Ancher i deres Navn følgende Bønsskrift:

Stormegtigste Konge.

Allernaadigste Arfueherre.

Eders Kongl: May:ets Imoed os fattige Vnder-saatter i alle maader beteede sær Høj Kongl: Clemens och Naade, Saawelsom den Kongl: Om-sorrig, som endnu wiedere til wores och Landets Defension Allernaadigst tilkiende Gifuess. Gjør os den allervnderdanigste forhaabning, at wj besynderlig i henseende til disse tieders wanskeligheder, woress anliggende och Landsens tilstand eftter wor Ære och plicht Eders Kongl: May:et vnderdanigst maa Andrage: Nemblig huorledes Landsens Stender sig ofuer wores Amptmand och Commandant højligen besværger, helst och fordj, at dersom noged fiendtlig paakom, ded Gud dog Naadeligen forbyde, Stode wj med wores Hustruer och Børn, Goeds och Eyendom udj højeste pericul och fahre; Thj huad fortrolighed Jmellem bemelte Amptman och Jndbyggerne war at formode, Erschiener nochsom derudaf, at hand baade Landfolched udj nogle hundrede Menischers Nerwerrelse Ofendtlig vdschielder, Ligesom den Gierning med den Suendsche Commandant Johan Prinsenskiold til Mordische Gierning schulde henreignes, Som dog ved Kongl: Brefue langt anderledes Erfahres, Saauelsom Andre hans procedurer, som af hoessføyede Beschwerrings Poster Kand

fornemmes, Huilcke allesammen Richtig och Loulig ere at beuisse.

Huorfore wor allerunderdanigste Ansøgning er til wores Allernaadigste Arfuekoning och Herre, Eders Kongl: May:et naadigst wille lade nogen af sine ministris Samme poster Jgiennem see, at Eders Kongl: May:et kand Naadigst anordne, huorledes Eders May:et det hermed wil hafue forholdet. Wj Eders Kongl: May:ets allerunderdanigste Vndersaatte, saauit som i wor alleryderste Magt er och befindes kand, wor troschab med Lifs, Blods och Goedseds willigste tilsettelse Altid gierne udj ald Vnderdanighed schal lade Erkiende; Och Saasom wj i alle maader til Eders Kongl: May:ets allernaadigste protection indflyer, wil wj som wj eftter wor Æed och plichtschyldigst Æhre Alle och Huer Leffue och døde

Eders Kongl: May:ets

Allerunderdanigste troplichtigste Arfueundersaatte
Samptlige Jndbyggere paa Borringholm.

I huiss sted wj eftter medgifuen fuldmagt och instruction dette allerunderdanigst indlegger,

Datum Kiøbenhafn

den 23. Iulij 1675

Pouel Ancher

MH S

Matthias Rasch

Jørgen Jørgensen.

Saadanne Kongsmænd fik deres Ønsker opfyldt. Den forhadte Guvernør blev 10. Avgust i en Hast, „cito“³⁾, kaldt over til København at svare for sig paa Slottets Raadstue og kom ikke tilbage til Bornholm. Martin Barteldt værgede sig saa djervt, at

han endnu i 1675 blev Oberst for Andet sjællandske Fodfolkregiment, og i denne Stilling viste han, hvilken Kernekarl af Krigsmand han var. Fra Niels Juels Flaade kastedes han med sine Folk 28. April 1676 i Land paa Gulland, og inden fire Dage havde han jaget alle svenske Tropper ud og tvunget Fæstningen Visborg til at overgive sig 1. Maj til Niels Juel. Her sad han nu som Guvernør Krigsaarene ud og slog Svenskernes drabelige Landgange kraftigt tilbage; endnu 30. Maj 1679 forsvarede han Øen mandeligt. Saa kom Freden samme Aar; han trak sig tilbage til sine jyske Godser, døde 1693 og blev begravet i Nes Kirke ved Nissumfjord.

Bornholmerne fik 1676 en ny Amtmand i Thomas Fincke og lod deres Glæde til Syne i 2000 Tønder Foræringshavre⁴), som de tilsagde Kongen af dette Aars rige Høst. Da nye Uaar lagde sig imellem, kom dog den sidste Halvdel af Gaven aldrig frem. Fincke havde det særlige Hverv at indfri sine gode Løfter fra 1671 og gjøre Landet til Støttested for den danske Flaade i Østersøen. Han førte en Stab af Kirurger med sig under Ledelse af Overmester Gottlieb Freulich; her landsatte Flaaden sine kvæstede syge Søfolk til Forplejning hos Bønderne og modtog friske bornholmske Baadsmænd i deres Sted. Fincke virkede kun fem Fjerdingaar paa Bornholm. Han havde endnu 26. Maj 1676 siddet i Højesteret og fældet Dødsdommen over sin Ungdomsven Grif-fenfeld; paa Retterstedet skal denne, inden han be-naadedes paa Livet, have stevnet sine Dommere til snarligt at svare ham for den Højestes Domstol. Paa Hammershus indhentede en hertil svarende Skæbne Thomas Fincke; ved en Ulykkeshændelse

paadrog han sig en livsfarlig Kvæstelse, endnu en Tid udførte han sin Gjerning paa Sottesengen⁵⁾ og døde, 45 Aar gammel, 17. September 1677.

Den skaanske Krig vilde have givet en Mand af Martin Barteldts Støbning lidet Arbejde paa Landet, efter at Niels Juel paa Nedfarten fra Gulland i Søslaget Vest for Bornholm 26. Maj 1676 havde bragt Danmark Overtaget i Østersøen. Et af Billedfelterne paa Juels Gravmæle fremstiller dette; derunder staar Kingos Vers:

Da Juel de Seyers-Seyl for Gullands Fæstning hidsed
Og dem i høyen Raa til Kongens Ære tridsed,
Strax Vinden ønskelig med Seyerpalmen gik,
Indtil han ved Bornholm et Anker-Stade fik.
Men næste Dag-Skier fik han udi Syn og Sigte
Den svenske Skibs-Hær fuld af Mænd, der lystig figte,
Igiennem hvilke Juel sig tvende gange slog,
Endskiønt de to for een med Magt imod ham drog.

Kun i Juni 1677 forsøgte den svenske Flaade at iværksætte Landgang i Osandbugten ved Sandvig⁶⁾, men dens Baade blev drevne tilbage af Strandbatterierne, „der blev næppe nok at ro Baadene ud igien“. Og 30. Juni mødte Fjendens Flaade Niels Juel og sin Skæbne i Køgebugt.

6. Kanonikatet truet.

Efter den dyre Krig blev Christian den Femte greben af sildig Sparetrang og sendte 20. November 1680 Brev til Bornholm, at al Kongeskænk, som gav aarlige Hævelser, var kaldt hjem til Kongens Kasse fra den foregaaende 1. Maj. Amtskriver Au-

gustus Deckner var meget ivrig i at hente slige kongelige Naadegaver hjem; selv de fattige i Aaker Hospital saa hele deres Underhold inddraget, skønt denne fromme Stiftelse i henrundne tre Hundredaar ikke havde modtaget anden kongelig Skænk end noget udslidt Stueudstyr, Linned og Sengetøj fra Hammershus, hvilket var undt den 1592. Jo mere Deckner kunde skrabe ind i Amtstuen, des mere havde hans lange Fingre at gramse i. Hint Kongebrev 1680 kom til at svie haardt til Opstandens dygtige Førere; Peder Olsen og Jens Kofoed sattes begge paa Smalkost. Povl Anchers Kanonikat lod Deckner foreløbigt urørt, selv om han gav til Kende, at det fristede ham.

Kong Christian den Femte med Admiral Niels Juel og mange høje Herrer kom 7. Maj 1687 til Bornholm paa en Flaade af sex Fregater¹⁾, steg i Land i Sandvig, holdt 8. Maj Taffel hos Amtsskriver Deckner i Rønne og afsejlede 10. Maj fra Svanike til den nybyggede Fæstning Christiansø. Stærk Modvind under Hjemfarten nødte ham til atter 13. Maj at lande i Sandvig, hvor han tog Bolig hos Arkelimester Niels Jørgensen. Første Pinsedag, 15. Maj, hørte Kongen Provst Povl Anchers Højmesseprædiken i Allinge Kirke og stod Fadder til Sognepræsten Jacob Jensen Sodes Søn, som fik Kongens egne Navne Christianus Quintus. Kongen lod Sode holde Aftensangsprædiken for sig og Følget i Niels Jørgensens Sal i Sandvig og drog samme Aften med føjelig Vind ad København til. Hans Gudsøn døde som ung Lieutenant i Flaaden; men en Søstersøn af denne nævntes efter ham Christian Qvintus Jørgensen og ejede Risegaard i Klemmedsker, og

fra ham er Qvintus blevet Navnet paa en bornholmsk Slægt.

Aaret efter at have huset selve Enevoldsmonarken afkrævede den overmodige Amtskriver Deckner²⁾ Povl Ancher 120 Rigsdaler for otte Aars Landgilde, som denne havde nydt af Kannikegaard i Aaker siden Bevillingens Ophævelse 1680. Dette var en hel Formue i hine Tider, svarende til hvad halvhundrede Køer eller mere kunde udbringe i Avktionspris. Saa drog da Ancher denne Sommer til København, dels for at deltage i et Landemode i Roskilde, dels og mest for at tilstille Kongen følgende Bønsskrift³⁾, i hvilket han omtalte sin Deltagelse i Opstanden 1658 med særdeles jævne og bramfrie Ord:

Stormegtigste Arue Konge,
allernaadigste Herre,

Paa Eders Kongl. May:ts allernaadigste Suar oc Lyfte, som mig efter min allerunderdanigst indgifne Suplic sheede paa Borringholm, der Eders May:t allernaadigst i forgangen Aar hos sine fattige Vnderaadter derpaa Stæden ershin-nede, understaar ieg mig i dybeste Vnderdanig-hed mit anligende fremdeelis at forredrage.

Nemlig. Saasom Eders Kongl. May:ts sl. fa-der Kong Fridrich den tredie, gløwerdigste Jhu-kommelse allernaadigst behagde mig med en ringe Præbend af Aaker bye (huoraf derpaa Lan-det er alleniste en gaard bestaaende) imod den tieniste ieg med Raad oc daad til borringholmbs befrielse fra det Suensche Aag efter min ringhed Contribuerde, det forleene oc ansee, det ieg min

Lifstid motte nyde oc beholde, lige som mine antecessores det samme for mig nydt oc brugt hauer, uden nogens hinder eller forfang i nogen maade, Huilchet oc saa af Eders Kongl: May:t A^o 1670 dend 19 octobr allernaadigst udj alle sine clausulr oc puncter er Confirmerit; Mensom formedelst benaadingernis opheuelse mig nu af fordris betaling siden A^o 1680, Huilchet ville blifue mig oc mine børn til stor armod, dersom det af mit Boe igien skulle udtagis.

Saa indflyer Jeg allerunderdanigst til Eders Kongl: May:t, at Eders Kongl: May:t ville af ser Kongl: Naade mig fattige Mand i min alderdom ansee og allernaadigst forunde mig at beholde huis siden benaadingernis opheuelser kand vere forfalden, saa oc at ieg fremdeelis den Korte tid, som endnu for mig Kand staa tilbage, samme Præbend nyde maa saaledis som ieg og mine antecessores det for mig nydt hauer. Saadan høy Kongl: Clementz oc Naade den allerhøyeste naadeligen beløne, oc som Jeg

Eders Kongl: May:ts allerunderdanigste
arue Undersaat i mine bønner til Gud i Himel
altid shal ihukomme

P o u e l a n c h e r.

Kiøbenhavn dn. 28 majj 1688.

Kongen tilstedte 21. Juli Ancher den fortsatte Nydelse af Kanonikatet for Livstid. Endnu kunde Ancher dog ikke føle sig tryk for Deckners Efterstræbelser, før han ved et nyt Kongebrev 4. Avgust havde faaet eftergivet de forløbne otte Aars Landgilde af Kannikegaard. Et Aars Tid senere havde

han at indmelde til Lejermaalsbøde Ingefred Clemensdatter i Hasle⁴⁾, „som der hun stoed aabenbare Skrifft udlagde Barnefader Augustus Deckner, endog hand for Retten skal ved Eed det hafve fragaaet“. Da var Bornholms uretfærdige Amtsskriver⁵⁾ endeligt stillet for Retten. Som kagstrøgen og brændemærket Slave i Bremerholms Jern døde Augustus Deckner 31. December 1691.

7. Ægteskab og Død.

Om Povl Anchers Virksomhed i sine Præstekald er intet fortalt. Hans Nidkærhed og Myndighed have næppe svigtet ham i hans kirkelige Gjerning. Med sine Bysbørn kom han henimod 1670 i en forbigaaende Splid. Hasle Borgerskab havde overladt ham det midlertidige Brug af Byens lille Krat Erikskov til Kvæggræsning. Saa gik Borgmester Peder Olsen hen og solgte Krattet til ham for atten Slettedaler. Borgerne harmedes højligt over dette egenmægtige Salg; deres Klage kostede Peder Olsen hans Borgmesterskab. Ancher fik Sagen ordnet som et Magelæg, idet han 15. September 1671 for Erikskov overdrog Hasle By sin egen større Krateng ved Askelunden; dette Magelæg fik 5. Juni 1672 kongelig Stadfæstelse¹⁾. Til forskellige Tider overtog Ancher Driften af et Par smaa Ødegaaarde i Rutsker, 1671 Præstegaardens Nabo Brødløs, 1680 til 91 Kragholm; ved sin Død ejede han Strandmarkslod Elleløkken i Rutsker Nørremark.

Mange Slægtskabsbaand knyttede Ancher ind i Bornholms Præstestand. Hans Hustru havde tre Brødre og en Halvbroder, der, dog ikke helt sam-

tidigt, sad som Præster ved hver sin af Landets fire Rundkirker. Selv havde han, foruden Broderen Peder Ancher, der 1675 var Stævningsmand ved Landstinget og 1712 Byskriver i Aakirkeby, to Søstre, som begge blev gifte med bornholmske Præster. Maren Hansdatter Ancher holdt 16. Januar 1659 Bryllup med Ole Nielsen Sonne, hvem Biskopen i Lund et halvt Aar forud havde sat til Præst i Østrelarsker Sogn, og med hvem hun blev Stammoder til de bornholmske Sonner; sex billedskaarne Felter fra deres Brudeseng, Sonneslægtens Vugge, ses i Bornholms Musæum. Efter hans Død 29. September 1672 holdt hun 30. April 1673 Fæstensøl med hans Efterfølger Jørgen Jensen Sode, som herved blev dobbelt besvogret med Povl Ancher; et oljemalet Billed af hende, hendes anden Mand og deres tre Børn hænger i Østrelars Kirke. Ham mistede hun 27. Juni 1700, og selv døde hun i Maj 1716 hos sin Søn, Kapitajn Jørgen Olsen Sonne paa Lensgaard. Søsteren Marta Hansdatter Ancher blev mindre lykkelig gift, da hun 6. Februar 1667 holdt Bryllup med Sognepræst Ole Svendsen Lemvig i Bolsker og Nexø. Da hans raske Tunge smædede en Toldskriver for Rakker²⁾ og under den heraf rejste Retssag forløb sig mod selve Kongen, blev han af Højesteret 10. August 1671 dømt fra Kjole og Kald og gjort æreløs som Løgner. Hans lemfældige bornholmske Dommer Peder Olsen blev samtidigt dømt fra sit Landsdommersæde (hvortil Frederik den Tredje havde udnævnt ham 28. December 1658, efter at han selv snildeligen i København havde udnævnt sig til „Hovedmanden“ i Opstanden mod de Svenske). Ole Lemvig rømte af

Lande og endte sine Dage i Sverig. Hans Hustru lod 1675 paa Landstinget ham efterlyse som Rømningsmand, rimeligvis med et nyt Ægteskab for Øje; men intet sikkert vides fra hendes senere Liv paa Bornholm.

I Præstegaarden i Hasle saa Povl Ancher tre Sønner og to Døttre³⁾ voxe op. Da mistede han 1684 efter henved tredive Aars Ægteskab sin Hustru Karen Jensdatter Sode. Han følte sig gammel og søgte 8. September 1685 „formedelst Alderdom og Svagheds daglige Tiltagelse“ om at faa sig givet sin Søn Hans til Kapellan. Biskop Bagger⁴⁾ talte varmt herfor: „Nærværende Supplikant er baade gammel og skrøbelig og ikke uden Hjælp vil forsørge sine anbetroede Menigheder“, Sønnens Kaldelse „skulde blive den gamle Fader en stor Glæde og Menigheden til Bestyrkning og daglig Opmuntring i deres gudelige Øvelser“. Kongen gav 26. September den 23-aarige Hans Ancher Kaldsbrev paa efter forudgaaende Examen at være Faderens Kapellan og vordende Efterfølger. Hermed overtog han væsenligt Gjerningen i Rutsker Sogn for sin Fader. Povl Anchers Skrøbelighed var dog ikke større, end at han samme Aar 1685 gik ind i Stillingen som Provst for hele Bornholm, da Valget faldt paa ham ved hans Svoger Hans Jensen Sodes Død. Og hans Alderdom hindrede ham ikke i at indgaa et nyt Ægteskab.

Lene Nielsdatter hed den unge Provstekone, som Povl Ancher førte ind i Hasle Præstegaard. Hun lagde et mærkeligt uroligt flammende Aftenskær over hans gamle Dage. De to Sønner, hun fødte ham, fik de fremmed klingende Navne Key og Guris;

desuden gav hun ham to Døttre. Tillige førte hun ind i Præstegaarden den uhyggeligste Slægtsaga, som maaske nogen Tid er udspillet paa Bornholm. Hun var Datter af Niels Jørgensen, der 26. April 1684 var blevet forfremmet fra Konstabel til Arkelimester (Fyrmester i Artilleriet) og som saadan havde haft selve Kongen 1687 til tre Dages Gæst i sin Gaard i Sandvig. Han døde 16. Marts 1693 i en Alder af 57 Aar, og hans to Sønner Hendrik og Hans Nielsen kvitterede Side om Side for Udbetalingen af hans sidste Kvartalsløn. Kun tre Aar senere var den første myrdet og den anden henrettet som skyldig i Brodermord.

Sammen med en Fætter Hans Hansen og dennes Karl laa Hans Nielsen 9. Juli 1695 sen Aften paa Lur efter sin Broder⁵⁾ paa dennes Hjemvej fra Allinge til Sandvig. Udfor det sidste Stenløkkehjørne i Allinge overfaldt de Henrik Nielsen. Fætteren slog ham for Panden med en Øxe, saa han segnede i Knæ paa Vejen, og da han søgte at rejse sig, slog Karlen Lavrids Jensen ham bagfra i Nakken med sin Bøsse. Broderen Hans Nielsen drog nu hans Frakke op over hans Hoved og sagde: Fort!; alle tre slæbte de det livløse Legem ned til Stranden, bandt en Line om det, roede ud med det efter Baaden og sænkede det, saaledes at det aldrig siden er fundet.

Den myrdedes Enke Elisabet Clausdatter rejste Retssag ved Hammershus Birketing imod den strax for Mordet mistænkte Hans Hansen, og denne blev sat som Fange i Manteltaarnet. Nu dannede der sig en vidt forgrenet Sammenstiftelse til at fri ham ud af Fængslet. Arkelimester Peder Mikkelsen i Hasle, Konstabel Niels Jørgensen Brogaard i Sand-

vig, Byfoged Hans Olufsen Schou i Rønne, Bønder og Fiskere Nord og Øst paa Landet var Medvidere heri sammen med Lene Povl Anchers og hendes Broder Hans Nielsen. En Nat sneg denne sidste sig selvtrædte ind paa Slottet ad en Lønsti, som nede fra Mølle dalen slynger sig stejlt op ad Slotsklippens Landside til Blommetaarnet; under Svenskernes Beskydning af Hammershus 1645 var to Soldater undvegne ad den, og en regnfuld Nat 13. Marts 1661 havde Leonora Christina ført sin Husbond Corfits Ulfeld og deres Tjener ned ad den under deres livsfarlige Flugt fra Hammershus. Hans Nielsen og hans to Følgesvende brød Morderen ud af Fangerummet, førte ham med sig ned ad Lønstien, holdt ham nogle Dage skjult paa Landet og fik ham og hans Karl bragte i en Baad fra Mælstad frelst over til Skaane.

Det rygtedes snart, at selve den myrdedes Broder Hans Nielsen havde hjulpet Morderen bort. Han fængsledes 19. Oktober, og 26. Februar 1696 dømte Bornholms Landsting ham som Brodermorder til at klæde Stejle og Hjul; hans Hustru Anne Marie Leopoldidatter var paa Hammershus Birketing dømt til Spindehuset. Han førtes 2. Maj til København, hvor Højesteret⁶⁾ 22. Maj fældede endelig Dom over ham:

Hans Nielsen bør for sine Ugjerninger, sig selv til velfortjent Straf og andre ligesindede til Exempel og Afsky, at miste sit Liv og ved Sværdet fra Livet til Døden henrettes. Saa bør og hans Boeslod til Kongen at være hjemfalden, naar den dræbte Hendrik Nielsens Enke til Processens Omkostning har nydt forud 300 Rigsdaler.

Med denne Dom vendte Brodermorderen 15. Juli tilbage til Bornholm. Ventefristen skyldtes Landets gamle Rettersværd, som var blevet opfeget saa tidt og endeligt saa skaaret, at man ikke turde gribe til det; de bornholmske Domstole dømte forsigtigen Misdædere⁷⁾ saaledes: „Hovedet fra Kroppen at separeres af Bødelen med dend Instrument, som hand kand best rette med“. Amtmand Hans Boefeke udvirkede 30. Juni Kancelliets Ordre⁸⁾ til at lade Henrettelsen ske med Øxe, „som det paa Bornholm er brugeligt“. Imidlertid havde Amtskriver H. H. Schor dog 13. Juni faaet indkøbt „et til saadan Forretning døgtig Sverd“ for sexten Rigsdaler hos Mester Hein Kopper i København. Da Sognepræsten Søren Schade 28. Juli 1696 udledsagede Hans Nielsen til Retterstedet ved Allinge, kunde Brodermorderen efter Dommen lade Hovedet for Rettersværdet.

Paa Medhjælperne i de andre Morderes Flugt toges der med Lempe. En Bonde i Olsker og en Fisker i Mælstad var af Landstinget dømt til livsvarigt Slavearbejde i Bremerholms Jern med Tab af deres Boeslod; Kongen lod dem 30. Juni 1696 slippe⁹⁾ med tre Maaneders Fængsel paa Hammershus. Mod de andre Medvidere rejstes næppe en Gang retslig Tiltale; Hans Olufsen Schou maatte 12. Februar 1696 fratræde Byfogedstillingen i Rønne. Intet Steds i Retsakterne nævntes Povl Ancher; han stod rimeligvis helt uden for denne uhyggelige Sag, uden at gribe ind i sin unge Hustrus frugtesløse Arbejd paa at redde den yngste Broder fra Bøddelsværdet. De skjulte Traade i Mordtragedien syntes i det hele spundne af Kvindelidenskab. Selv om Samtiden regnede sligt uheldigt Svogerskab for en

af Livets mange Tilfældigheder, førte dog vist Hustruens Slægtskæbne Græmmelse og Tynge ind i Anchers to sidste Leveaar. I Bornholmernes og i Kongens lempende Indgriben kunde maaske lægges Samfølelse med den gamle Provsts Vanskæbne.

Sin Gjerning som Sognepræst og Provst røgtede Povl Ancher lige til det sidste. Han døde 28. Oktober 1697 og begravedes 5. November i Hasle Kirke. Hans Enke blev det følgende Aar trolovet 22. Juni og viet 5. Avgust til By- og Herredsfoged Eskil Nielsen i Hasle og fik allerede tredje Juledag samme Aar en Søn Povl døbt; hendes Mand døde 1706, og efter en treaarig Enkestand indgik hun i et tredje stadseligt Ægteskab med Borgerkapitajn Gregers Christensen i Aakirkeby. Gjennem sine fem Sønner og fire Døttre fik Ancher en talrig Efterslægt. En Sønnesøn af ham var Peder Kofoed Ancher (1710—88), Danmarks store Retslærer, som, da Bornholmerne 1770 rejste sig til Opstand mod Regeringens Skattepaalæg, og Kongen havde rustet to Orlogsskibe til at kue dem, traadte mæglende imellem og fik begge Parter til at vise klog Eftergivenhed. En Dattersøn af Povl Ancher var Povl Bohn¹⁰⁾ (1697—1759), der fra fattig theologisk Student i København gennem mange Æventyr svang sig op til Felttøjmester i Wien og Direktør for hele den østerrigske Hærs Ingeniørkorps. I senere Slægtled kunne nævnes vor største Sprogforsker Johan Nicolai Madvig (1804—86), Bornholms kække Kaperkapitajn, Ridder Caspar Henrik Wolfsen (1781—1836), og store Velgjørerinde, Legatstiftersken Marie Kofoed født Bohn (1760—1838), Nordpolsfareren Fridtjof Nansen. Helten fra Dybbøl, Lieute-

nant Johan Andreas Peter Ancher (1837—76) var Ætling af en af de to Brødre Ancher, men det vides ikke om af Povl eller Peder.

Børn af Povl Ancher ere paa sin Vis alle Bornholmere, i dansk Hu og Færd. Hans Samtid har hævet ham frem foran hver en af hans djerne og dygtige Fæller for hans Raad og Daad i hele Opstanden 1658, der frelst Bornholm fra den Skæbne, som ramte dets danske Frændeland Skaane, at stilles under fremmed Magt og langsomt afdanskes. Det Maal, Bornholmerne under hans Ledelse satte sig, at deres Land evindeligt, i onde som i gode Tider, skulde følge Danmark, det naaede de, og det har holdt hidindtil. Det er deres, og det er alle danskes Haab, at det aldrig skal brydes.

Kildesteder.

1. **Pesten.** ¹⁾ Pavlus Johannis Ancharius, Kbh. Universitets-Matrikel, 1. B., S. 223. — ²⁾ Hammershus Extraskattemandtal 1651, 57, 58—59, i Rigsarkivet. — ³⁾ Bornh. Saml. 4. B., 1909, S. 101—74.
2. **Opstanden.** ¹⁾ Opstanden i sin Helhed senest skildret i Hist. Tidsskr., 7. R. 1. B., 1897, S. 129—64, se ogsaa S. 461—82, 613—31 og 6. R. 5. B., S. 223—42. — ²⁾ Bornh. Saml., 9. B., 1915, S. 117—53. — ³⁾ J. A. Fridericia, Adelsvældens sidste Dage, 1894, S. 393. — ⁴⁾ Jul. Bidstrup, Stamtavle Kofoed A., 1886, S. 181. — ⁵⁾ Skaanske Missive 1658, 28. Dec., i Rigsark. — ⁶⁾ Bornh. Saml., 2. B., 1907, S. 1—32. — ⁷⁾ Hammershus Lensregnskab 1660—61, Rigsark. — ⁸⁾ Samme 1658—60. — ⁹⁾ Adolf Fuchs, Regnskab for Bornh. 1659—62, Rigsark. — ¹⁰⁾ Bornh. Jordebogsregnskab 1661—62, Rigsark. — ¹¹⁾ Krigskollegiet, indkommen Sag 1663, Nr. 353, Rigsark.

3. **Efter Freden.** ¹⁾ Bornh. Jordebogsregnskab 1662—63, Rigsark. — ²⁾ Danske Kancelli, indkommet Brev 1660, 19. Juli, Rigsark.
 4. **Skattekommissæren.** ¹⁾ Sjællandsk Missive 1665, 2. Okt., Nr. 495, Rigsark. — ²⁾ Rydsker Sogns Memorial i Sjell. Miss. 1670, 29. Avg., Nr. 642, Rigsark. — ³⁾ Købstædernes Klage, samme Steds. — ⁴⁾ Nævnte sjell. Missive. — ⁵⁾ Sjællandske Tegnelse 1670—71, Nr. 397—99, Rigsark. — ⁶⁾ Rentekammerets Dokum. til den bornh. Skattekommission 1770, Rigsark. — ⁷⁾ Sammes Dok. til den bornh. Jordebogs-Komm. 1691, 30. Maj, Rigsark. — ⁸⁾ Danske Kancellis henvagte Sager 1671, 15. Sept., Rigsark.
 5. **Guvørnør Barteldt.** ¹⁾ L. de Thurah, Beskr. over Bornholm, 1756, S. 260—62. — ²⁾ Krigskollegiet, indkommen Sag 1675 Nr. 637 og 1676 Nr. 149, Rigsark. — ³⁾ Bornh. Jordebogsregnskab 1675—76, Rigsark. — ⁴⁾ Samme 1676—77, 78—79. — ⁵⁾ Samme 1676—77. — ⁶⁾ Ny kgl. Saml., Kvart. Nr. 726 b, S. 263, Det kgl. Bibl.
 6. **Kanonikatet truet.** ¹⁾ L. de Thurah, Beskr. over Bornh., 1756, S. 117. — ²⁾ Bornh. Jordebogsregnskab 1688—89, Rigsark. — ³⁾ Samme. — ⁴⁾ Samme 1689—90. — ⁵⁾ Fra Arkiv og Museum, 1. B., 1901, S. 360—91.
 7. **Ægteskab og Død.** ¹⁾ Sjællandske Registre 1670—72, Nr. 161, Rigsark. — ²⁾ Bornh. Saml., 9. B., 1915, S. 117—33. — ³⁾ Jul. Bidstrup, Stamtavle Sode, 1884, S. 20. — ⁴⁾ Sjællandske aabne Breve 1685, 26. Sept., Nr. 198, Rigsark. — ⁵⁾ Bornh. Jordebogsregnskab 1694—95, Rigsark. — ⁶⁾ Højesterets Dombog 1696, 18. Maj, Foliis 538—51, og 1698, 26. Maj, Foliis 436—45, Rigsark. — ⁷⁾ Bornh. Jordebogsregnskab 1692—93, Rigsark. — ⁸⁾ Sjællandske Tegnelse 1696—97, Nr. 166, Rigsark. — ⁹⁾ Samme, Nr. 167. — ¹⁰⁾ Museum, 1891, 2. Halvbind, S. 289—307.
-

De middelalderlige Døbefonter paa Bornholm.

Den kristelige Daabshandling, der symboliserer Menneskets Renselse for sin medfødte Synd, har i Tidernes Løb undergaaet visse Forandringer, og denne Udvikling har medført en ligeløbende Række Forandringer af Døbekarrets Udseende og Anbringelse.

I den første kristne Tid foregik Daaben under aaben Himmel ved et Vandløb eller en Sø, og Handlingen fuldbyrdedes ved Daabskandidatens Nedstigen og Neddykken i Vandet. (Ordet „døbe“ er det samme som „dyppe“.) Senere, fra omkring det 4. Aarhundrede, byggedes særlige Daabskirker, Baptisterier, i hvilke et muret Bassin eller en mægtig Metalbeholder indeholdt Daabsvandet. Da man derefter gik over til Daab af Børn, kunde man nøjes med en betydeligt formindsket Vandmængde og indførte derfor Døbefonten, som vi i store Træk kender den fra vore Kirker. Man mener af gamle Illustrationer at kunne paavise, at Døbefonter var i Brug allerede i det 6. Aarh.

Paa sin Vej sydfra bragte Kristendommen Døbefonten med sig til vore Lande, og paa Bornholm maa det antages, at de første Fonter, sandsynligvis af Træ, rejstes af Biskop *Egin* († 1072), der byggede Kirker og i stort Tal døbte bornholmske Hedninger.

Hulheden var paa alle middelalderlige Døbefonter saa stor, at et lille Barn helt kunde neddykkes i det Vand, den kunde rumme. Først omkring Aar 1600 blev det Skik kun at *overøse* Barnets Hoved og Krop med Vand^{*)} og denne Skik overflødiggjorde yderligere den store Vandmængde, der hidtil havde været nødvendig, hvorfor Fontens Hulhed i de fleste Tilfælde blev overdækket med et ret fladt Døbefad af Metal. Og saaledes henstaar endnu de fleste Middelaldersfonter rundt om her i Landet.

I den foreliggende Literatur om Bornholms Fortidsminder er Døbefonterne, naar undtages Aakirkeby-Fonten, saa godt som uomtalt. *Thurah* giver en meget overfladisk Beskrivelse af den i Aakirkeby, som han ikke engang selv har set, og nævner lige i Forbigaaende et Par andre. *Brunius* har paa sin Bornholms-Rejse 1857 set de fleste af Kirkernes Døbefonter og giver med et Par Linier en Beskrivelse af disse^{**}). Denne er dog højst mangelfuld og unøjagtig. Iøvrigt eksisterer der, mig bekendt, intet Forsøg paa Behandling af det Emne, vi paa de følgende Blade skal beskæftige os med,

Da jeg nu saaledes staar saa nogenlunde paa bar Bund, vil der sikkert her og der kunne rettes Anker mod min Bedømmelse og de Resultater, jeg mener at være kommen til, men dette har dog ikke kunnet afholde mig fra at gøre denne Begyndelse til en virkelig Undersøgelse, som jeg har ment ikke

*) Se Troels Lunds interessante Beskrivelse af Daabsceremonierne, Dagligt Liv. Bd. VIII. S. 93 ff.

***) C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa till Bornholm.

var helt overflødig, og som jeg ønsker og haaber, andre vil fortsætte.

Det har kun været min Hensigt her at omtale de middelalderlige Stenfonter. Derfor falder straks de nyere Granitfonter i Bolsker, Østerlarsker, Olsker, Klemensker, Allinge og Gudhjem samt Sandstensfonten i Nexø fra 1784 og den ejendommelige Ege-træ-Font i Svaneke udenfor Rammen. Fonter, der muligvis anvendes af mere private Kirkesamfund, forbigaaes ligeledes.

Inden jeg gaar over til Beskrivelsen af de 17 øvrige, skal jeg bemærke, at der ved Bedømmelsen af disse af mere specielle Værker har staaet følgende til min Raadighed:

J. Roosval: Dopfuntar i Statens hist. Museum. Stockholm 1917.

— Die Steinmeister Gotlands. Stockholm 1918.

— Die Kirchen Gotlands. Stockholm 1911.

Ö. Rydbeck: Bidrag till Lunds Domkyrkas Byggnadshistoria. Lund 1915.

E. Sauermann: Die mittelalterlichen Taufsteine Schleswig-Holsteins. Lübeck 1904.

Lars Tynell: Skånes medeltida Dopfuntar, I—III. Stockholm 1910—13.

Ludv. Wimmer: Døbefonten i Aakirkeby Kirke. Kbh. 1887.

endvidere Afhandlinger bl. a. i
Strängnäs Studier, Bd. II. Stockholm 1910.
The Burlington Magazine. London, March 1918.
Kunst og Kultur. Kristiania 1917.
Fornvännen, Bd. 3—4. Stockholm 1916.
Tidsskrift för Konstvetenskap, 2. H. Lund 1919.
Aarbøger for nord. Oldkyndighed, 1914.

Min Undersøgelse af hver enkelt Font gav følgende Resultater:

Nr. 1. **Bolsker***) er af graa Kalksten. Skaalen omtrent halvkugleformet og prydet med vertikale, fremstaaende Ribber, der foroven forenes ved en Rundbue. Mellemrummene mellem Ribberne bestaar af convex buede Flader, der danner en Slags stærkt stiliseret „Bladornament“, dækkende det meste af Skaalens udvendigę Flade. Foroven langs Kanten løber en skarptskaaren, ringformig Fordybning. Skaalens Overkant er 9 cm bred. Hulhedens Dybde udgør omtrent Halvdelen af Skaalens Højde.

Under Skaalen ligger en Ring med halvrund Profil, den saakaldte Vulst, der bæres af Foden. Denne bestaar af en kraftig Hulkehl, der forneden ender i en lodret Flade. Vulst og Fod er uden Ornamentik.

Fonten er meget stor (Højde 122 cm, Bredde 91 cm).

Nr. 2. **Hasle**. Skaalen er ret flad og bred, dens Profil danner en stump Vinkel. Ydersiden er forsynet med 18 trebladede, svagt tilspidsede Buer, indhugget som Linieornament uden Relief. Foden glat, kraftig i sin Form, Vulsten med næsten lodrette Sider. Materialet er en meget løs, smuldrende Kalksten, der helt dækkes af Malerfarve. (Højde 82 cm, Bredde 91.) Hulheden er tilmuret.

*) Naar jeg her og senere kun nævner Kirkens Navn, menes naturligvis Døbefonten i nævnte Kirke.

Nr. 3. **Ibsker.** Ligner meget Bolsker. Skaalen dækkes af 16 Blad-felter. Foden er tildels nedgravet i Kirkegulvet. Materialet er graa, marmoreret Kalksten, der bærer Spor af rød, graa og blaa Maling. Indvendig er Skaalen beklædt med Bly. (Højde over Gulvet 80 cm, Bredde 82 cm.)

Nr. 4. **Klemensker.** Af denne er kun Skaalen der er stærkt beskadiget, tilbage. Den er af en rødlig, grovkornet Granit, dens Sider er buede; langs Overkanten løber to brede Rundstave. Skaalen er bredest nede ved Bunden. Ved Overkanten maaler den 75 cm, Højden er ca. 60 cm, Kantens Tykkelse 10 cm. Der findes Spor af røde og gule Ornament, malet paa hvid Grund.

Nr. 5. **Knudsker I** er af grovkornet, glimmerholdig, graa Granit, stor klodset og uregelmæssigt tilhugget, noget oval, 72 cm. Diameter paa det bredeste Sted, 64 cm. paa det smalleste. Ved Skaalens Overkant ses en svagt fremhævet Rundstav. Skaalens Højde er 55 cm. Den bærer Spor af Hvidtning. Foden mangler.

Nr. 6. **Knudsker II** tjener som Fod for foregaaende, hvilken den synes at ligne baade i Form og Materiale. Da den tildels er nedgravet i Kirkegulvet med Bunden opad, har en nærmere Undersøgelse været mig umulig.

Nr. 7. **Nyker**. Skaalens Profil danner en stump Vinkel, Bunden er svagt rundet, Siderne næsten lodrette. Materialet er en graa marmorert, tilsleben Kalksten. Hulheden er tilmuret. Foden er af rødlig Kalksten og usleben. Fonten, der bærer Spor af at have været baade hvidtet og bemalt med blaa og gule Farver, er 85 cm. høj og 64 cm bred og ganske uden Ornamentik.

Nr. 8. **Nylarsker** er af ganske samme Type, som den foregaaende. Skaalen har samme Profil (omend Overkanten dog er affaset), er af graa, poleret Kalksten. Foden, der er noget smallere opefter, og den tynde Vulst samt det meget akkurate i Udførelsen kunde tyde paa, at Foden er af nyere Dato (1878, 1882?). Højde 102 cm, Bredde 85. Ingen Ornamenter, ingen Spor af Maling.

Nr. 9. **Olsker** adskiller sig stærkt fra de øvrige bornholmske Fonter derved, at Skaal og Fod næsten er af samme Bredde, hvilket giver den

et ejendommeligt plumpt Udseende. Saavel Fodens som Skaalens næsten lodrette Sider bærer foroven

et Rebstavornament, Udførelsen i det hele ret klodset. Fonten er meget lav, 68 cm høj og 78 cm bred, saa man tør formode, at den i sin Tid har hvilet paa et nu ukendt Sokelparti. Materialet er en hvidgraa, marmoragtig Kalksten, der tildels er overmalet med sorte, blaa,

røde, hvide og gule Farver.

Nr. 10. **Pedersker** ligner meget Bolsker og Ibsker i Form og Dimensioner. Skaalen er lidt mindre, forsynet med 19 Bladfelter, dens Materiale er en meget smuk, rød, flammert Kalksten, der tildels er poleret*). Foden er af sædvanlig Form, men forneden prydet med en svær Rundstav og 2 Platter; den bestaar af rødlig og graalig Kalksten. Højde 100 cm, Bredde 73 cm, Spor af rød Maling.

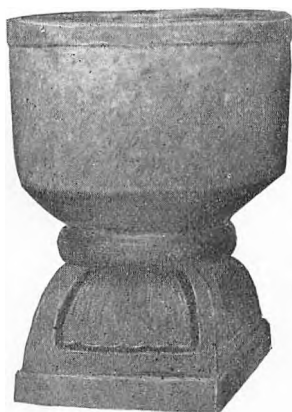
Nr. 11. **Poulsker** er af ganske samme Type,

*) Paa de fleste Døbefonter er Skaalen forarbejdet med større Omhu end Foden; paa denne er Forskellen særlig fremtrædende.

som foregaaende. Materialet er graa Kalksten.
16 Bladfelter, Højde 108 cm, Bredde 93 cm.

Foden lidt forsænket i Gulvet. Spor af brun og rød Maling.

Nr. 12. **Rutsker** er af rødliggraa, sribet Granit og forholdsvis lille af Maal, idet Højden er 75 cm, Bredden 64. Skaalen har næsten lodrette Sider, foroven forsynet med et svagt fremstaaende, fladt Baand. Foden er firkantet med buede Sideflader, prydet med et smukt Bladornament i fladt Relief. Hulheden rummelig, Kan-

tens Tykkelse 5—7 Centimeter.

Nr. 13. **Rønne** slutter sig i Formen nær til Nr. 1, 3, 10 og 11. Skaalen bærer 16 Blad-

felter, adskilt ved Ribber, der foroven forbindes ved 3-delte Spidsbuer; paa dens Overkant findes en kraftig Rundstav. Materialet er en lys, gulgraa Kalksten. Vulsten mangler. Foden er raat tildannet af graa Kalksten og har sikkert ikke fra Begyndelsen tilhørt denne Font. Paa Under-

siden af Skaalen ses, at denne forud i forskellige Tidsrum har hvilet paa 2 andre Fødder af forskellig Bredde. Den nuværende Fod er saaledes mindst Nr. 3 i Rækken. Fonten er stor, 82 cm høj, 86 cm bred og bærer tydelige Spor af gul, graa og himmelblaa Maling.

Nr. 14. **Rø.** Af denne findes kun Skaalen, der er af graa Granit. Siderne næsten lodrette og foroven prydet med et Rebstavornament lignende Olsker; under dette smaa rundbuede Forsiringer. Den har en Diameter af 73 cm.

Nr. 15. **Vestermarie** er af ganske samme Type, som Nr. 7 og 8. Skaalen af graa, sleben Kalksten uden Ornament, Foden af rødlig, usleben Kalksten, Højde 82 cm, Bredde 80 cm.

Nr. 16. **Østermarie** ligner meget foregaaende og bestaar tilsyneladende af graa Kalksten, der fuldstæn-

dig er overmalet med graa Oliefarve. Hulheden er tilmuret. Den er 98 cm høj, 75 cm bred.

Nr. 17. **Aakirkeby** er uden Sammenligning det ejendommeligste af Bornholms Skulpturarbejder fra Middelalderen. Den er berømt for sin rige Billedornamentik og for sin lange Runeinskriftion.

Den er ret stor af Maal: Højde 85 cm, Bredde 80. Skaalens Sider, der næsten er lodrette, er indelt i 11 Felter, paa hvilke Scener fra Kristi Liv er fremstillet i Relief. Felterne adskilles ved Søjler, der bærer 3-delte Rundbuer, og paa disse fremtræder den lange Runeindskrift i en gotlandsk Afart af det oldnordiske Sprog, som forklarende Tekst til Billederne. Mellem Buerne (saakaldte Kløverbladsbuer) findes smukke, romanske Ornamenter, der ligesom Søjlerne alle er forskellige.

Paa Skaalens udvendige Bundflade slynger sig et kraftigt romansk Rankeornament i Relief.

Under Skaalen danner en tyk Vulst, prydet med fint Fletværk, Overgang til Foden, der bærer 4 Hoveder i højt Relief, omgivet af romanske Ranke- og Slangeornamenter. De to Hoveder er tydeligt karakteriseret som Menneske- og Vædderhoveder; de to andre skal rimeligvis forestille Løve og Ørn, men er mindre let kendelige. Forneden findes en snoet Perlestav.

Materialet er en graa Kalksandsten, der ved Behandling med fortyndet Saltsyre bruser stærkt og efterlader et fint, skarpt Pulver, der under Mikroskop viser sig at være rent Kwartssand. Den bærer Spor af Overkalkning.

Af de omtalte Fonter er 13 endnu i Brug. *Bolsker, Olsker* og *Rø* er — uvist af hvilken Grund — afløst af nye Granitfonter og henstaa endnu i de resp. Kirker. *Klemensker* ligger stærkt beskadiget paa Kirkegaarden.

Rø skal en Del Aar have gjort Tjeneste som Svinetrug paa en nær ved Kirken liggende Gaard.

Paa ingen af Fonterne har jeg kunnet paavise Udtømningshul : et Hul i Bunden af Skaalen, gennem hvilket det benyttede Vand kunde udtømmes.

(En Mængde tidlige Middelaldersfonter har ellers været forsynet med et saadant.)

Kun tre af de omtalte Fonter staar paa deres gamle rigtige Plads i Kirkeskibets vestlige Del (*Bolsker, Ibsker* og *Østermarie*). 2 staar som ubrugelige i Kirkernes Vaabenhus (*Olsker* og *Rø*), de øvrige har alle faaet Plads tæt oppe ved Altret.

I Rønne Kirke stod Fonten, lige indtil den store Ombygning 1915—18 paa sin rette Plads til højre for den gamle Kvindedør, men ogsaa den er nu havnet i Skibets østlige Del, umiddelbart oppe ved Altret. Af hvilken Aarsag Døbefonterne flyttes bort fra deres gennem Aarhundreder hævdvundne Plads, forstaar man ikke, navnlig da en saadan Flytning er i Strid med hele Daabshandlingens Symbolik.

De Spor af Maling, der findes paa de fleste Fonter, stammer antagelig fra Renaissancetiden. Kun

Aakirkebyfonten har muligvis oprindelig været polychrom.

Døbefadene ligger jo egentlig udenfor dette lille Arbejdes Plan. Det skal dog bemærkes, at her findes omkring en halv Snes Fade med bibelske Billeder i drevet Arbejde (særlig er Maria Bebudelse ofte fremstillet) uden om hvilke Ornamente og Bogstaver i tilfældig Orden er indpresset ved Hjælp af Stempler. Disse Fade er antagelig af tysk Arbejde (Nürnberg) og fra det 15.—16. Aarh. Paa et Fad (Østermarie) har jeg fundet Aarstallet 1621 (1521?). Paa et andet (Nylars) læses: Marcus Tullius Cic. Procons.

Naar vi nu gaar over til en Sammenligning, dels mellem Fonterne indbyrdes, dels med andre Fonter i Danmark og Sverrig, er der straks en Anledning til at dele dem efter Materialet i to store Grupper:

Granit-Fonter og

Kalkstens-Fonter.

Til første Gruppe hører saa de 5: *Klemensker*, *Knudsker* I og II, *Rutsker* og *Rø*;

til den anden de øvrige 12 (indbefattet *Aakirkeby*, der ellers gaar under Betegnelsen „Sandstensfonter“).

Granitfonterne synes saaledes især at optræde paa Bornholms nordlige Del, medens Kalkstensfonterne fortrinsvis er repræsenteret i Øens sydlige og østlige Egne.

Ved første Øjekast ser man, at alle disse Fonter har adskillige Aarhundreder bag sig, men for nærmere at bestemme deres Alder og Oprindelse, hvil-

ket skulde være dette lille Arbejdes væsentlige Opgave, er det nødvendigt at orientere sig ved Sammenligning med Fonter fra andre Steder.

Af Granitfonter findes i det øvrige Danmark, i Sydsverrig og Nordtyskland utallige Exemplarer og adskillige Typer, som er ejendommelige for bestemte Lokalteter, saaledes i Jylland og paa Sjælland flere Grupper af ganske speciel Karakter og Behandlingsmaade. Et stort Værk om danske Døbefonter, som Museumsdirektør, Dr. phil. *M. Mackeprang* har haft under Udarbejdelse i adskillige Aar, vil sikkert, naar det engang bliver offentliggjort, give udtømmende Oplysninger herom, og det imødeses derfor med Forventning.

Fra Skaane kender man ligeledes bestemte Typer og tillige Navne paa flere „Stenmestre“, af hvilke *Mårten* vel er den mest berømte.

De bornholmske Granitfonter er for faa og for uensartede til, at man kan forsøge en yderligere Gruppering af Exemplarerne. Dette vanskeliggøres især ved den Omstændighed, at kun én eneste endnu har sin Fod i Behold.

Knudsker I ligner i Formen visse ældgamle Fonter, f. Ex. *Gjellerup* fra Aar ca. 1140 og *Fjenneslev-lille*, i hvilken Tvillingbrødrene Absalon og Esbern Snare sandsynligvis har modtaget Daaben. Den gør et meget gammelt Indtryk og skønnes at være over 7 Hundredaar gammel. Antagelig er den, saavel som de 4 øvrige, hugne af tilfældigt fundne Marksten. En af de to Knudskerfonter har naturligvis oprindelig tilhørt en anden Kirke i Nærheden, hvorfra den ved en eller anden Kirkeudvidelse er bleven hentet efter at være bleven erstattet af en nyere.

Det sandsynligste er vel, at den først har tilhørt Rønne Kirke, der sikkert fra først af har haft en anden Døbefont end den nuværende. Mulig kunde der ogsaa være Tale om Aakirkeby eller Nyker. *Klemensker* har ligeledes i sin Form Tilknytning til gamle danske (ikke skaanske) Fonter og er i sin Udførelse bedre gjort end foregaaende, med hvilken den iøvrigt turde være jævnaldrende. *Rutsker* og *Rø* er muligvis yngre, men maa dog være gjort noget før Midten af d. 13. Aarh.

Sammenlignet med Granitfonterne i det øvrige Land er de bornholmske faa og fattige i Udstyrelse. Da Granit jo har været for Haanden i stor Mængde ikke alene som Klippe, hvad der forøvrigt i denne Forbindelse er af underordnet Betydning, men til-lige som Istidsblokke paa Markerne, kan den magre Høst vel kun tilskrives Bornholmernes Mangel paa haandværksmæssig Duelighed. Dog maa det beken-des, at de Granitfonter, der i den nyere Tid har afløst enkelte af de gamle, omend de teknisk set langt overgaa disse, staar tilbage for dem i kunst-nerisk Henseende. Der er over de gamle en Styrke i Linjeføringen og en Ro og Værdighed, som ingen af de nye ejer.

Af Kalkstensfonterne bærer de 5: *Bolsker*, *Ibsker*, *Pedersker*, *Poulsker* og *Rønne*, umiskendeligt Præg af Samhørighed, saavel i Form og Dimensioner som i Materiale og haandværksmæssig Udførelse.

Af de øvrige har *Hasle*, *Nyker*, *Nylarsker*, *Vester-marie* og *Østermarie* ligeledes mange fælles Karak-tertræk foruden Ligheden i Materiale. Disse 2 Af-delinger, hver paa 5 Expl., vil derfor senere blive behandlet under Betegnelserne Afd. A. og Afd. B.

Olsker og *Aakirkeby* staar hver for sig som eneste Repræsentanter for hver sin Type.

Saasnart man har en Kalkstensfont for sig, sender man uvilkaarlig en Tanke til Gotland, hvorfra der i Middelalderen udsendtes et Utal af Døbefonter til de omkringliggende Lande, især langs Østersøens Kyster. Det er saaledes godtgjort, at der ikke alene i Østergötland, hvortil Gotland hørte (Linköping Stift), men lige fra Helsingland ned gennem Sverigs Østkyst og Skaane findes en Mængde saadanne. I Danmark kendes især fra det sydlige Jylland og de sydlige Øer et ikke ringe Antal, vel omkring et halvt Hundrede, i Slesvig-Holsten omkring 30, hvoraf enkelte har fundet Vej helt over til de frisiske Øer, og langs Tysklands Nordkyst helt op til Memel ikke faa Døbefonter, der alle stammer fra Gotland og hovedsagelig bestaar af Kalksten. Dette Materiale er dels en graa Crinoidekalksten fra Silurformationen, der vistnok brødes i Nærheden af Visby, dels en rødflammet, undertiden hvid, marmoragtig Kalksten fra Hoburgen-Brudene paa Gotlands Sydspids, dels en sandholdig, graa Kalksten, ogsaa fra det sydlige Gotland.

Blandt de Videnskabsmænd, der har beskæftiget sig med disse fra Gotland stammende Fonter, synes der at være Enighed om, at deres Tilblivelsestid ligger ved Overgangen fra den romanske til den gotiske Stilperiode, altsaa i det 13. Aarh.; dog føres enkelte frem til Begyndelsen af det 14.

Ved en Sammenligning med de her omtalte gotlandske viser det sig, at de 5 bornholmske Kalkstensfonter Afd. A slutter sig saa nær til en bestemt Type af disse, at man ikke et Øjeblik betænker sig

paa at indlemme dem i den store gotlandske Familie. Deres Dimensioner, Form og Udsmykning er nøjagtig efter Typen, og Materialet let genkendeligt. *Pedersker* er af rød Hoburgen-Marmor, de 4 øvrige af „Visby-Kalksten“.

Rønne maa paa Grund af sin rent gotiske Ornamentik henføres til Aarene omkring 1300. Sandsynligvis er den kommen hertil ved Aar 1340, da Rønne Kirke fik sin store Udvidelse mod Vest.

Hoburgen-Marmoren menes tidligst at være bleven benyttet omkring ved Aar 1230. *Pedersker* kan saaledes ikke være ældre end fra dette Aarstal. Kirkens Opførelse regner man med et rundt Tal til Aar 1250. Fonten er utvivlsomt samtidig med Kirken, da den ikke bærer noget Spor af Gotik i sin Udstyrelse, hvilket vilde tyde paa en Tilblivelsestid af efter ca. 1270.

De tre øvrige kan være noget ældre. Jeg skønner dog, at *Poulsker* er jævaldrende med *Pedersker*, og at *Bolsker* og *Ibsker* er indtil en Menneskealder ældre, d. v. s. at de er ført hertil samtidig med de paagældende Kirkers Opførelse.

Som ovenfor berørt er der desuden mellem 5 andre Kalkstensfonter saa meget Slægtskab, at de bedst lader sig omtale under eet. Det gælder Afd. B: *Hasle*, *Nyker*, *Nylarsker*, *Vestermarie* og *Østermarie*, der hvad Form og Materiale angaar staar hinanden overordentlig nær.

Nyker, *Nylarsker* og *Vestermarie* er saa at sige ens. Skaalen af graa sleben Kalksten, omhyggeligt udført og uden Spor af Ornamentik, hvorved det smukke Materiale kommer til sin fulde Ret, Foden af ensartet Form og noget mindre omhyggeligt udført.

De hører aabenbart til den Gruppe Døbefonter, J. Roosval omtaler i sit Hovedværk „Die Steinmeister Gotlands“ S. 208/9 og som han kalder „en Søsterform til den først skildrede, ikonoklastiske Bægerform“ (hvortil Afd. A hører). Et Exemplar af denne „Ciborie“-Type*) fra Ala paa Gotland har et mægtigt, rundt, trappeformet Sokelparti, der hæver Fonten op og giver den ellers meget enkle Font et stateligt Udseende.

Vore har dog næppe været anbragt paa lignende Maade, da de paagældende Kirkers trange Rumforhold har forbudt enhver unødvendig Anvendelse af Gulvplads.

Hvorvidt de bornholmske Ciborie-Fonter stammer fra Gotland, har jeg ikke kunnet bevise; men jeg troer, at man indtil videre bør regne med, at dette er Tilfældet.

Hvis man paa Bornholm i det 13. Aarh. (de ganske tilsvarende gotlandske Fonter menes at være fra denne Tid) sad inde med den tekniske Færdighed, der er nødvendig for at kunne slibe og polere Kalksten, vilde man sandsynligvis oftere have fundet denne Teknik anvendt andre Steder i de paagældende, samtidig opførte Kirker. Dette er imidlertid, mig bekendt, ikke sket.

Ved Udgravningen af Lilleborg i Almindingen skal Holzførster Rømer for et Hundred Aar siden have fundet 3 Fragmenter, som han antog at være fra en poleret Søjle af bornholmsk Cementsten fra Limensgade. Hvis dette kunde bevises, maatte man

*) Navnet hentet fra en særlig paa Gotland optrædende Form for en af Søjler baaren Baldakin, der overskyggede Altret.

regne med Tilstedeværelsen af et bornholmsk Værksted for Stenslibning inden Aar 1150, og usandsynligt vilde det da ikke være, om vore slebne Døbefonter stammede fra et saadant Værksted, hvis Produktion iøvrigt maa have været meget ringe af Omfang.

Hvorvidt den Kalksten, hvoraf de bornholmske Fonter bestaar, er fra et herværende Brud eller fra et gotlandsk, tør jeg ikke afgøre, dette maa overlades til en Geolog, og det var at haabe, at dennes Dom faldt ud til Fordel for Bornholm. Dog har jeg kun ringe Haab om, at dette vil blive Resultatet af de Materialeundersøgelser, der sikkert engang vil blive foretaget af en kompetent Mand.

Om *Østermariefonten* har været sleben eller ej, er det ikke lykkedes mig at konstatere, da Stenen er noget forvitret og derfor er bleven lappet med Cement, spartlet og ganske dækket med Oliefarve. Iøvrigt ligner den fuldstændig de 3 foregaaende.

Haslefonten er ligeledes vanskelig at bedømme, hvad Materialet angaar, da ogsaa den paa Grund af Overfladens Forvitring har været under en Malersvends grundige Behandling. I sin Form og ved sin Ornamentik afviger den lidt fra Typen, og man kunde synes, at dens Ophavsmand har været paa-virket af engelske Forbilleder. Dog kan det lige saa vel antages, at den skyldes en bornholmsk Mester, der har haft Aakirkebyfonten for sin Tanke.

Skønsmæssigt henfører jeg den til Slutningen af det 13 Aarh. evt. Begyndelsen af det 14.

Olsker afviger stærkt fra de øvrige bornholmske Fonter. Den kunde i sin Form minde noget om visse i Vestergötland og Södermanland forekom-

mende Fonter fra det 12 Aarh.; men Materialet er en næsten hvid, krystallinsk Kalksten, der af fortyndet Saltsyre opløses fuldstændigt uden nogetsomhelst Bundfald, altsaa en Slags Marmor, der kunde antyde en Retning mod Gotland (Hoburgen). Den er i hvert Fald ikke af bornholmsk Oprindelse. Man har i denne aabenbart en tidlig Middelalderfont for sig; men jeg vover ikke nærmere at sted eller tidfæste den. (Olskirke er antagelig opført i Slutningen af 12 Aarh.)

Aakirkebyfonten er allerede for en Menneskealder siden af *Wimmer* paavist at stamme fra Gotland. Den lange Runeindskrift har afgivet fuldgyltige Beviser herfor alene ad sproglig og palæografisk Vej. Desuden har den senere Tids Undersøgelser ad ikonografisk Vej bekræftet Wimmers Bestemmelse.

Mester *Sighrafr*, der har indhugget sit Navn som Afslutning paa Indskriften, har foruden denne Font efterladt sig adskillige andre, der endnu staar rundt om i svenske og danske Kirker. Man regner saaledes med at kende ialt ca. 20 Exemplarer fra hans Haand, deraf 3 i Danmark.

Jeg skal ikke her komme ind paa en nærmere Beskrivelse af *Aakirkebyfonten*, da der allerede i Wimmers pragtfulde Værk paa dette Omraade er sagt om den, hvad der kan siges. Dog maa det paapeges, at Wimmers Tidsangivelse for Fontens Tilblivelse ikke er bleven godkendt af vor Tids Forskere, der mener, at *Sighrafr* maa have levet og virket mindst et halvt Hundrede Aar tidligere end af *Wimmer* antaget.

Wimmer anfører Aar 1280 som Fontens Tilblivelsestid.

Roosval, der udførligst gør Rede for Sighrafrs Virketid, kommer til det Resultat, at denne faldt mellem 1175 og 1225.

Hans Hildebrandt, Lars Tynell, Sune Ambrosiani og E. Sauermann er ligeledes enige om, at Wimmers Datering er for sent angivet.

Ser man nærmere efter, hvorledes Wimmer er kommen til Aarstallet 1280, saa opdager man, at dette er sat noget skønsmæssigt.

Efter at have fastslaaet, at Sproget i Indskriften er nyere end det, der er indhugget paa Runestenene fra Hauggrän og Stainkumbla, og som menes at stamme fra Aar ca. 1200; men at det er ældre end Sproget i Gutalag og Runekalenderen fra 1328, nævnes Aarstallet 1280 som det sandsynligste. Havde Wimmer undladt at anføre et bestemt Aarstal og holdt sig til det, der laa fast, vilde der ikke have været nogen Uoverensstemmelse mellem Tidsangivelserne.

Jeg mener, man gør Ret i, — efter hvad der i den senere Tid er oplyst — at henhøre vor berømte Døbefont til de første Aartier af det 13 Aarh., ogsaa af den Grund, at der til den er anvendt et Materiale, Kalksandsten, der efter dette Tidspunkt synes at være gaaet af Brug tillige med den rige Billedanvendelse i Kirkerne. Den lange Række „Stenmestre“, der paa Gotland affødes af og videre udvikler Folkevandringslidens gotlandske Stil*), og som begynder med *Hegwaldr* og slutter med Sighrafr, tumlede paa deres Døbefonter dels med fantastiske Dyre- og Menneskeskikkelser i broget og skøn For-

*) Se S. Müller: Dyreornamentiken i Norden S. 207 ff.

virring, dels med Billedgrupper, opbygget i byzantinsk Stil. De afløstes af andre mere strenge Kunstnere, der forsagede al Billedfremstilling. Som Overgangsled mellem disse to Stilperioder optræder en Billedhugger — af Roosval kaldet *Anonymus Calcarius* — der vel endnu arbejder i Sighrafr's Aand, men som i Stedet for Kalksandstenen anvender det nye Kalkstensmateriale, der derefter blev eneraadende. Calcarius' Virketid falder mellem 1215 og 1250.

Denne Font er vistnok kommen hertil paa samme Tid, som Aakirkeby Kirkes Vaabenhus er bygget. Jeg slutter dette af, at de Løvehoveder og Søjler, der pryder det, er gjort af en Kalksandsten, der tilsyneladende er den samme som den, hvorf Sighrafr's Mesterstykke er hugget.

Vaabenhuset er opført senere end Kirken, men er dog af høj Ælde. Jeg formoder, at Kirken omkring 1235 har faaet en stor Udvidelse, hvorved Vaabenhuset og muligvis Taarnet er tilbygget, ligesom Hvælvingerne i Koret er ombygget, og ved denne Lejlighed mener jeg, Fonten er bragt hertil fra Gotland.

Resultatet af Undersøgelsen skulde da være følgende:

Der findes forholdsvis faa Granitfonter fra Middelalderen her paa Øen, ialt 5. Disse er uensartede, sandsynligvis af bornholmsk Oprindelse og fra Aartierne omkring Aar 1200.

Af bornholmsk Sandsten findes ingen Middelalder-Font.

Af Kalkstensfonter findes 6, der med stor Sikkerhed kan siges at stamme fra Gotland, samt 4, der

med nogen Sandsynlighed kan antages at hidrøre fra samme Ø.

Endvidere 2, om hvilke jeg i Øjeblikket ikke tør udtale andet, end at i hvert Fald den ene ikke er af bornholmsk Oprindelse.

Tilstedeværelsen af en saa stor Procentdel af fremmede Fonter her paa Øen maa forudsætte en livlig Handelsforbindelse med Omverdenen, navnlig med Gotland; og den Formodning, en bornholmsk Forfatter nys har fremsat, at Aakirkebyfonten skulde være røvet fra Visby af Valdemar Atterdag i Aaret 1361, taber paa denne Baggrund meget i Sandsynlighed.

Vort uomtvistet ejendommeligste Kunstværk fra Middelalderen staar sikkert med fuld Ret i den ærværdige Kirke i Aakirkeby, og den er uden Tvivl, ligesaavel som de øvrige Gotlandfonter bragt hertil paa en fredelig Skude og af nænsomme Hænder bragt paa Plads i den Kirke, hvor den gennem langsomt svindende Aarhundreder har gjort Tjeneste under Menighedens Bøn og Sang.

Det var ønskeligt, om de Mænd, der nu og i Fremtiden staar for den bornholmske Kirkes Ror, maatte være besjælet af stor Nænsomhed over for vore gamle Døbefonter. Kirkeautoriteterne har hidtil ikke altid omgaaedes dem med det Hensyn, der skyldes ærværdige, smukke og historisk betydningsfulde Mindesmærker fra en svunden Tid.

H. Hjorth.

Nexø Byes Historie.

Skildret af

K. A. PETERSEN og M. K. ZAHRTMANN.

I. Oprindelse.

Nexø, den største By paa Bornholms Østkyst, ligger paa Landets største Lavsette, som fra Balka Strand skyder sig halvtredje Kilometer vestover, inden en Højde af ti Meter naas; tyve Meters Højde mødes først fire Kilometer inde i Landet (ved Bane-station Bodilsker). Langs Kysten hæver den ene Strandvold af løse Rullesten sig indenfor den anden; af saadanne gamle Havstokke eller Aaser kan mindst tælles fem; den inderste ligger skjult under Agerjord, men kom frem 1910, ved Udgravning for Hovedledningen til Byens Vandværk, omtrent 800 Meter inden for den nuværende Kystlinie. De vise, at Bygrunden i fjerne Tider var Havbund; hvor Borgerne nu gaa, gik Bølgerne højt for fire, fem Aartusender siden. Da de yngste Aaser blev rullede i Leje af Bølgeslaget, færdedes Stenalderfolket her i Egnen; Aasenes Højde godtgjør, at Landet her siden Stenalderen har hævet sig omkring fem Meter. Hele Lavsetten har i sin Bund Sandsten, der dækkes af Smaasten, Grus og Muld, saa at den væsentligst

kun i Kysten træder frem som „idel Klipper, dog flade saa som Ligsten“ (1562).

Ind i den store Lavslette springer fra Nord Slamrebjerg som et Forbjerg foran de indtil 113 Meter høje Helledes- og Paradisbakker. Det bærer paa sin Granitryg og om sin Fod talrige Grave og andre Minder fra Bronsealderen af og ind i den ældste Kristendom, et Tidsrum af over to Aartusender. Oldforskeren Knut Stjerna har ment i Slamrebjerg at turde se en hellig Byborg, en Akropol for en tætsluttet Bygd under dets Fod. En anden Oldtidsbygd samlede sig længere mod Syd (i Egnen om Kannikegaard), hvor en stor Brandpletsplads har vist sig at rumme henved 1200 Grave fra et halvt Aartusend før til et halvt Aartusend efter Kristi Fødsel. Paa den Tid har rimeligvis Sænkningen gennem Ferske Sø og Bolsker Myr været en sejlbar Havarm ind til denne Bygd. Nærmere Nexø haves mærkelige Minder om Oldtidsfolkets Færd i den store Kampesten „Fandens Kegelbane“ med dens for henved tre Aartusender siden indristede skaalformede Soltegn, liggende Syd for Ferske Sø, samt i ret talrige Jernaldersgrave i selve de omtalte Havstokke saavel Syd som Nord for Nexø.

Herefter tør det formodes, at efter Haanden som Landets Hævning gjorde Vigene usejlbare og flyttede Kystlinjen ud mod Øst, fulgte de to Oldtidsbygders Fiskere og Vikinger efter, indtil de samlede sig i en ny Bygd Nord op til Ferske Sø, der hvor nu Nexø Borgere vandre paa tørlagt Havbund. Kun Agerbrugets Mænd blev tilbage i de ældgamle Bygder, hvor nu Klinteby, Slamre og Langedeby brede sig i stadig Velstand.

Deres By nævnte Borgerne Najse. I en Landstingsdom 1516 skrives Navnet Neysse, og 1628 lød det i en gæv Skippers Mund Neigzet paa Boringholmb. De lod andre om at forvanske Navnet til Nix, Nexe, Nexø. Hvad de lagde i deres Bynavn er helt dunkelt. Nærmest griber man til at jevnføre det med Navnet Odense, den til Odin viede Helligdom, Odins Ve, og tyde det som Nejs Ve, selv om Guden Nej nu ikke kendes husvant i Valhal. Navnet paa en af Vanerne, Njord, ligger lidt langt borte, — maaske har Nej kun været en lille stedlig Bynisse. Men Slamrebjergs Klipperyg med Bøtastenslunden Gryet og med talrige Jernaldersgrave støtter Tanken om, at her i Oldtiden kan have knejset en stor Helligdom for Østbornholm, og den danner Tærskelen ind til de mægtige, vildt flængede og øde Klippehøjder, hvis kristnede Navne Paradis- og Helvedesbakkerne kunne bære en Efterklang af, at de have været helligede Aseguderne. Herinde laa selve Odinsbjerget; Onsbjerg paa Ibsker Lyng nævnes 1756 af J. C. Urne og 1804 af P. N. Skovgaard. Herinde laa ogsaa Viets Gaard, som senere nævntes Vigegaarden. Imidlertid have Sproggranskere søgt at forklare sig Byens Navn ud fra dens Leje ved Foden af Højlandsaasen, som her hniger, nejser eller bøjer sig ned i de lave Strandaaer: Hnig-Aase, Nej-Aase, Nejse. Hvilken Forklaring, der er den rigtige, maa staa hen.

I første Halvdel af det fjortende Aarhundred naaede Fiskerbyen frem til at blive en Købstad, udskilt med særlige Friheder fra Miklinge (nu Søndre Herred), hvis eneste Skibshavn den var og er. Som Købstad har den tidligt bygget sig sin egen

Kirke. Bornholms Øvrighed, Ærkebisp Peder Lykke gav 7. Dec. 1346 i Lund sine kære Bymænd i Nexø en Birkeret med enkelte Lovbud til deres Handels Fremme og imod fremmede Købmænds Overgreb samt for Giftermaal, Arvegang, Værgemaal, Byjordernes Drift, løstgaaende Kvæg og Krohold; hertil knyttede han talrige Strafsatser mod Tyveri, Ran, Hærværk, Gaardgang, Voldtægt, Nødværge, Hug, Lemlæstelser og Drab.

Ud af Ærkebispens Birkeret har man villet læse hans indgaaende Kendskab til Byens Forhold. Med alle de opregnede Forbrydelser for Øje er dette dog at gaa hin Tids Nexø Bymænd for nær. Flere af Reglerne, at Bøder skulle gaa i Kongens Kasse, at paagrebne Tyve strax skulle gives Gjældkjæren (Statholderen i Skaane) i Varetægt, passe særdeles godt paa — Helsingborg, men slet ikke paa bornholmske Forhold. Birkerettens første Ord, om „hvilken Mand der køber Jord i Helsingborg“, røbe tydeligt Sammenhængen, at Ærkebispens har nøjedes med at sende Nexø en Afskrift af Helsingborg Byret. Saaledes stod nu disse Lovregler, som mangt et forhastet Lovbud endnu i vore Dage, paa Papiret; men Menneskelivet har sine egne Love at gaa efter, og der høres intet om, at hine Regler vandt Livskraft. Det vides tvert imod, at Købmændene i Hansestaden Kolberg snart holdt saa mange handlende Udliggere i Nexø, at disse kunde danne deres egen Gildestiftelse i Kirken her.

Kun faa historiske Brevskaber tale om Købstaden Nexø. Den laa lige som gemt til Side, sex lange Mil fra Fæstningen Hammershus, hvor Bornholms Skæbne smeddedes; og sex Mil i en uvejbar Mid-

delalder var langt stivere end sex og fyrré Kilo-meter i vore Samfærdselsdage. Tre Mil havde By-mændene ind til Kolde Kilde i Almindingen, Born-holmernes fælles Samlingssted Sankt Hans Aften og Nat. Nabosognet Bolsker bar tilmed tæl Skov; endnu i Sommeren 1650 kunde Røveren Lauge Lamb og hans Kvinde holde til i Bolsker Skov en rum Tid, inden hun blev nappet og sat i Taarnet paa Ham-mershus; han undslap til Stralsund og blev først tre Aar senere greben i Landskrone.

At Byens afsondrede Leje paa den flade Sand-stenkyst har gjennem lange Aarhundreder indvirket paa Borgernes Livssyn og Færd vil falde naturligt. Klippehøjderne mod Nord, Bolsker Skov mod Vest stængede dem ude fra det øvrige Bornholm; saa blev de Hjembyens Mænd. De jevne Sandstenheller i Byens Gader gav dem et andet tryggere Fodskifte end Nordbornholmernes hist op ad Klipper og her ned ad Skrænter. Det er jo nok Nexøbo, som have omsat Navnet paa de nærmeste Klippeknolde fra Helledes- til Helvedesbakkerne; dette Navnefæste tyder paa, at de følte det stemme for Brystet her oppe i de vildsomme Højder. Nede paa Sletten passede de støt og sindigt deres Dont, Kvægdrift og Kornavl, Humlehaver og Ølbryggers, Stenhug-ning og Tørveskær. Havet aabnede dem Vidsyn; som djerpe Fiskere, raadsnare Skippere, kyndige Lodser og snille Kadrejere høstede de dets Rig-domme ind til deres By. De satte et Baadshæge-jern i deres Byvaaben og viede Skippernes Patron Sankt Nikolavs deres Bykirke.

Som Havet her havde dannet sine Havstokke, saaledes formede det nu Byens Gader, i det Bor-

gerne fulgte den dem iboende Trang til altid at have Østersøen for Øje. Ferske Sø spærrede af mod Syd; herfra drog Gaardrækkerne sig forbi Kirken stedse længere og længere mod Nord langs Kysten i de længdeløbende Gader Storegade, Nøregade og Aasen, som har sit smukke Navn efter den største af de gamle Havstokke, men i nyere Tid har faaet det grimt og grundløst forvansket til Halandsaas. I Storegades vestlige Husrække bredte særligt de store Skippergaarde sig i Kirkens Nærhed; ved det fortsatte Husbyggeri nordefter kom denne til at ligge i den sydlige Kant af Byen. Husgaderne strække sig nu i en 1300 Meters Længde langs Kysten, men brede sig kun en Fjerdedel heraf ind i Landet. Det er den samme Trang til at have Østersøen til nærmeste Gjenbo, som ogsaa mødes i de andre bornholmske Kystbyers Grundplan.

2. Rheden.

Fiskeri dreves tidligt ud for Nexø. I Høsten 1562 laa her saaledes to Hundred Fiskere, en Del fra Blegings og Skaanes Kyster, hurtigt samlede om at bjerge et strandet Skib ind i Havnen. I sin Skildring af Byen 1624 har Præsten Jens Pedersen Borringholm kun faa Ord om Kirken, men en lang Lovtale om Rheden, hvis talrige Ankerliggere bringe Byen livlig Strømhandel, „saa at Nexø nu i Mands Minde meget har forbedret sig paa Bygning og Formue hos Borgerskabet“.

Mere livfuldt skildrer Rasmus Pedersen Ravn, der sad som Rektor ved Nexø Latinskole fra 1627 henvend en halv Snes Aar, sine Bysbørns Kaar i Born-

holms Krønike, som han nedskrev 1671. Han mindes med Fryd den rige Fiskedræt i Ferske Sø af Gedder, Aborrer, Skaller, Sudere og Aal; skulde en Borger holde Gilde, fik han Øvrighedens Tilladelse til at fiske her og havde saa festlig Rigdom paa Fisk; men Rovdrift har senere ødelagt Fiskestanden, og „er nu næppelig een Fisk at bekomme for en ærlig Mand, om han den behøvede“. Lige saa glad mindes Ravn de brede Saltvandsfisk, som toges i Vod ned mod Snogebæk: „Jeg har selv været og budet for en Dræt tyve Slettedaler [fem Køers Værdi]; var da med udi Vodden en Lax, der vejede noget til to bornholmske Pund (over 48 Bismerpund); de finge dermed endog Torsk, Ørreder, Aal, Flyndere og andre saadanne Guds Velsignelser, saa længe de med hverandre forligtes vel. Men [her kommer Skolemester frem] der de staale fra hinanden og var hverandre utro, miste de saadan Herrens Velsignelse. Der er og en hel frugtbar Byvang; Jorden er dyr, ja ikke dyrere noget Sted her paa Landet end der, fordi den bærer vel. Omkring udi Sognene er en god Korn-, Eng- og Skovvare allevegne noget oven for Byen at bekomme. Der brygges det sundeste og bedst smagende Øl, her paa Landet bekommes kan, ikke ulig Rostockøl; menes Vandet der har den Art med sig“.

Efter denne veltalende Udsigt over god Kost og Kaar, som Nexø havde budt sin latinske Skolemester, henfalder ogsaa han i Lovprisning af Rheden: „Byen har en liden, vanskelig Havn; en synderlig bedre kan ikke forskaffes, fordi der allevegne er Klipper og Steder udi Vejen. Et meget skønt Sætteri der uden fore paa Rheden, ihvortfra Skibene

fra Søen herkommer; thi der ses mangen Gang at have sæt Skibe, smaa og store, tredive, halvtreds og end flere, hvilket giver Indbyggerne der en stor Fortjenest. Har og været formedelst slig Skibesæteri en meget nærsom By; men nu den er kommen paa Knæerne, siden den af de Svenske Anno 1645 blev fast udi Grund fordærvet, bliver det sent og langsomt, førend den igjen kan komme paa Fode“. — Mærkeligt nok lader Ravn Sild og Sandsten ganske unævnte.

Endnu højere hæves Rheden i Peder Resens Danske Atlas omkring 1684: „Det som ved Nexø besynderlig er at observere foruden den usikre Havn, paa hvilken om ringe Flid blev anvendt, er den bedre end Rønne Havn, er den skønne Rhed, som der udenfor er, hvilken gjør det ganske Land de Sejlene navnkundigt; thi naar Vestenvind blæser hart, er her et Asylum, om det end var for Hundred Skibe, og naar de have Bols Kirke lige over Nexø Kirke, kaste de Anker i Sikkerhed“. Da der under det kortvarige Svenskestyre 1658 taltes om at bygge en Flaadehavn paa Bornholm, gav Nexø Borgere ligeledes til Kende, at deres Rhed var ypperlig og bedre end den ved Rønne; men den egenlige Havn trængte til at gjøres bedre. Paa Resens Grundtegnning af Byen er den opridset som to korte Baadebroer eller Hammere, der løbe ud i Havet, jevn-sides hinanden og i sydøstlig Retning.

Var Nexø Rhed saaledes Borgernes Øjesten som Byens rige Velfærdskilde, kunde den dog til Tider volde dem grusom Sorg ved at lokke ubudne Gæster hid. En lybsk-stralsundsk Krigsflaade paa tredive Skibe med syv Tusend Knægte om Bord under Claus

Hermelingks Ledelse ankrede op her 1510 og afbrændte 10. Juli Byen paa tre Gaarde nær. Herfra drog Fjenden ind i Landet med 40 Kanoner; Bornholmerne samlede sig kækt til Modstand, men blev slaade ned den følgende Dag. Ærkebispens Landsfoged Sten Stensen Laxmand trak sig tilbage inden for Hammershuses Mure. Aakirkeby blev nedbrændt, og først efter at have brændt Hælvten af Bornholm og brandskattet Resten for 8000 Lod Sølv forlod Fjendens Flaade 17. Juli atter Landet [Bornh. Saml., 8. B. 1913, S. 162]. Mange lignende Overfald paa Bornholm kendes fra det femtende og sextende Aarhundred, og det er rimeligt, at en stor Del af dem har taget Nexø skønne Rhed til Indfaldsport.

Saaledes kastede Danzigerne paa deres Flaadetogt imod Kong Kristian den Anden 2. Juni 1523 Anker for Nexø i den Hensigt at tilvende sig en Brandskat af Landet. Om Bord kom Nexøborgeren Mogens Hake selvferde og paaviste, at Bornholm allerede to Gange i dette Aar var blevet udplyndret af svenske og af lybske Fjender, og at Lybekkerne 26. April havde taget hele Landet i deres Værn, som deres Skytsbrev udviste. Saa nøjedes Danzigerne nu med at modtage 21½ Tønde Smør, 28 Øxen og 40 Lam, som en „godvillig og ærlig Skænk“ af Borgerne i Nexø og Svannike og Bønderne i de sex omliggende Sogne. Hermed hejsede de 4. Juni atter Anker. Helt fredelig har Nexø Rhed næppe heller teet sig under Syvaarskrigen, da Bornholmerne hvert af Aarene 1564 til 67 og 1570 under Schweder Kettingks dygtige Ledelse afværgede hidsige svenske Landgangsforsøg.

Under Lybekkerstyret 1525—76 maatte ogsaa

Nexø tage sin Del af den Overlast, som Bornholm led. Den første lybske Høvedsmand Berent Knop udplyndrede i Grevefejdens Dage Byens Kirke baade for dens Udstyr af Kalk og Disk, Sølvkors og Ædelsten og for al dens Aarsindtægt igjennem ti Aar; Præsten Hr. Kort lod han føre fangen til Hammershus en Søndag, „og da var der to Børn at kristne og to Kvinder at indlede, og Børnene førtes hjem igen ukristnede“. Under den sidste lybske Høvedsmand Matheus Tideman stod Nexø Borgere Last og Brast med de andre Kystbyer i det Oprør, som de lybske Udliggeres overmodige Indgreb i de bornholmske Købstæders Friheder fremtvang, og som var indledet 6. Dec. 1573 ved Rønne Borgeres voldelige Indtrængen i Lybekkernes Kramboder [Bornh. Saml., 13. B. 1920, S. 31].

3. Plyndringens Dag.

De sidste blodige Krigstilskikkelser, som ere vundne ind paa Bornholm, ramte haardest den lille aabne By. Krigen med Sverig var brudt løs i Dec. 1643. En svensk Flaade paa 46 Skibe lagde sig 4. Juni 1644 ud for Nexø og truede med Landgang. Øens Milits „lod med fuld Rustning, Faner og Trommer se sin Kønhed for Stranden“ to Dage og en Nat over, da tvang heldigvis en stærk Nordost Fjenden bort fra Kysten. Flere slige Optrin afholdt dog ikke Nexø Fiskere fra fredelig Strømhandel med en svensk Bojert, som var ankret op paa Rheden; men Skipperen lurede dem en Fjerding Smør og anden Vare fra uden Betaling. En Snes Mand stærke bordede Fiskerne Bojerten om

Aftenen, lagde Kabyslugen over Skibsfolkene, som sad under Dæk og drak [smøgede] Tobak, og førte Skuden med dens otte Kanoner som Prise ind i Nexø Havn. Christian den Fjerde skænkede 18. Juni 1645 Fiskerne selve Bojerten, som havde tilhørt den svenske Admiral C. G. Wrangell, men for dens Skyts havde Kongen selv god Brug. Kongebrevet kom blot for sent; thi da havde Wrangell allerede taget sin lille Skude tilbage med dyr Opgæld.

Nexøs Skæbnetime slog 9. Juni 1645 Klokken 7 $\frac{1}{2}$ Morgen. Da saas Wrangells Flaade paa 29 Skibe stryge frem omkring Odden Bro Rev Syd for Byen og ankrede op ud for denne. Fjenden løsnede nogle Hundred Skud mod Byen, de gik gennem Skanser, Huse og Stengjerder. Den kække Bykapitajn Christopher Rømmer samlede sit Borgerkompagni og nogle tililende Sognesoldater i Søndre Byskanse for at afværge Fjendens Landgang. For frisk sydlig Vind stod da alle Landgangsbaadene Nord paa mod Madvigen nær ved Malkværnen. Med dragen Sabel i Haand red Rømmer igjennem Byens Gader og førte sine Folk og Kanoner frem til Lerskred Skanse Nord for Byen, hvor han fik Ram paa en svensk Major og nogle Soldater i Baadene. Længst forsvaredes den stærkt udsatte Malkværnskanse af en Snes unge Karle fra Svannike, som var sprængte hid til Hest med deres Raadmands Søn Albret Wolfesen i Spidsen. „Der stod vi og os værgede, saa længe os mest muligt var“, skrev Svannike Borgerskab herom; „men der de Svenske blev os for mægtige, og ingen vilde os undsætte, nødtes vi endeligen til at undfly Skansen, hvor vi da mistede af

vore Folk, og blev samme Tid en ganske Del af de Svenske skudt, og syntes en Gang, at de vilde vige tilbage igjen, hvilket og var skeet, dersom vi havde bekommet Hjælp af de andre Landsens Folk“. Kun den unge Albret Wolfsen og to af hans Fæller vilde ikke vige og lod sig fælde i Skansen, hvor nu deres Bavta er rejst 1901.

Klokken ti stod en svensk Styrke paa fem Hundred Mand landsat. I fire Timer blev Byen udplyndret i Bund og Grund. Herunder dræbtes tre Borgere og en Bonde, og en Borger blev dødeligt saaret. Selv Kirken skaanedes ikke. Alt det røvede Gods, Guld, Sølv, Kobber, Tin og andet førtes ud paa Flaaden. Saa styrkede Fjenderne sig i Byens kraftige Øl, og Klokken tre laa de strødte om paa Gader og Stræder, i Huse og Løkker, drukne og afmægtige. Admiral Wrangel maatte selv gaa af en Plads paa den anden og arteligen paaklappe sine drukne Folk med en Rørstok og Kæppe, inden han kunde faa dem bjergede om Bord paa Flaaden langt ud paa Natten. [Bornh. Saml., 4. B., 1909, S. 119].

Nexø Borgere havde Ret i at føle sig skændigt svigtede denne Dag af Bornholms Milits. Den overnattede sindigt paa Rispebjerg, otte Kilometer Sydvest fra Valpladsen, og naaede først den følgende Dags Formiddag frem til den ødelagte By. Hermed vandtes intet. Dens landsforræderiske Officerer gav sig til at tinge med Fjenden, og ved Solnedgang 11. Juni underskrev de og Wrangell paa Nexø Raadhus en Overenskomst om Brandskat, hvorigjennem aabnedes Svenskerne Adgang til at indtage hele Bornholm. Først Freden i Brømsebro gav Landet 1. Nov. tilbage til Danmark. Med Byens skæbnsvangre Øde-

læggelse for Øje kan man ikke fortænke dens Borgere i, at de under det senere Svenskestyre 1658 stod uvillige, ligesom i det hele Bornholmerne paa Øst- og Sydlandet, til den raske Opstand, som 9. Dec. 1658 lykkelig rev Landet løs af Svenskekongens Magt. Endnu 26. Okt. 1670 nævnte Borgerskabet sig „os fattige og elendige og af Svensken udplyndrede Folk, hvilket var den første Oprindelse til vor store Armod og Fattigdom“. Aaringer skulde gaa, inden Nexø forvandt hin sørgelige 9. Juni 1645.

Omverdenens stærkt indgribende Tildragelser ere senere gaaet Nexø forbi. Byen har i Fred kunnet udvikle sine Næringsveje; dens sindige Borgere har virket driftigt og ihærdigt til dens Trivsel og Fremfærd. Fra Ravens samlede Billed af Købstadens Tilværelse i 1671 kan Blikket nu følge dens Færd og Forhold enkeltvis, delte som de er mellem Land og Vand.

4. Agerbrug og Kultur.

Fra gammel Tid lagde den grødefulde Byvang et kendetegnende Træk ind i Byens Liv. Den udvidede sig ved at optage i sig en Del af Nabosognet, Nexø Slamre, ligesom Gaarde, saavel her i Bolsker som i Ibsker Sogn, blev drevne af Nexø Borgere. Med sine Jorder dækker Byen nu 431 Hektar. Fra almindeligt Agerbrug har Driften kun skilt sig ud ved de talrige Humlehaver, som i sin Tid var Byens særegne Pryd. Da bryggedes her det kraftige Øl, som endnu i 1756 sagdes i intet Tilfælde at vige Rostocker Mumme. Til dets kvægende Smag bidrog Bykilden i Kildestræde under Kildebakken og Hans Jakeppes Kilde, som vælder

frem i Udmarken Vest for Byen. Selv om Hans Jakob sikkert ingen Helgen er, turde dog hans Kilde i Middelalderen være talt med blandt Helligkilder. Nu brygges der andre Steder i Danmark bedre Øl end i — Rostock, og Nexø Ølbryggeri forsyner kun sit nærmeste Opland. I ældre Tider var det anderledes. Det minder om: „Uden Øl og Mad er Helten ingenting“, naar Admiral Herlof Trolle 23. Juli 1564 fra Flaaden under Bornholm skriver til Frederik den Anden: „Det første Gud vil, at vi kan faa saa meget Øl, som vi kunde undholde os med paa en fjorten Dages Tid, da ville vi søge Eders Kongelige Majestæts Fjender med det allerførste“. Han har haft Nexø Øl inde, da han tre Uger senere, 14. Avg., sloges med Clas Horn under Øland. Da Jægermester Otte Herman Thermo med Skytter og Pandsvende 1630 skød Hjorte i Almindingen til Christian den Fjerde, lod han fra Nexø hente fem Tønder dansk og to Tønder stralsundsk Øl; det første kostede fire, det sidste fem Daler Tønden.

Korn og Kvæg bragte Nexø Skippere god Last i deres Skuder. Kornet gav ikke Øl alene, men fremmede ogsaa Byens Industri. Her byggedes tidligt Møller; endnu ere fire Vindmøller i Gang omkring Byen. Borgernes stærke Fremdrift gav sig et Udslag i, at der omkring 1684 stod bygget en skøn Hestemølle Vest for Byen, den eneste paa Bornholm næst efter Kongens Hestemølle paa Hammershus. Marker og Mennesker er begge tilgængelige for Kultur, og historisk set synes almen Dannelse at voxe frem af Muldjorden og bedst, hvor denne giver lune Kaar inden Vægge. Byens nøje Samliv

med de mod Vesten- og Nordenstormene lunt dækkede, muldrige Nabosogne Bolsker og Ibsker har fremmet den særegne Dannelse, som mødes her paa Bornholms Sydøstegn. Den minder om selve den sejge Sandsten i Egnens Grund, jevn og regelret i sit Væsen, let tilgængelig for at formes til Byggesten for Livets Formaal.

Tidligt i Middelalderen fæstede bornholmske Frimænd Bo i Nexøegnen, og hvor lidet deres Samfundsdannelse vejer til paa Nutidens Vægtskaal, gav de dog Sydøstlandet et Forspring i den videre Udvikling. Nogle af Bornholms tidligst navngivne Gaarde ligge her. Dalby Kloster i Skaane skødede 3. Febr. 1313 sine Gaarde Gryndby, ogsaa nævnte Skornetall, til Erkebisp Esger; her tør foreligge en Fejlskrift for Klyndby [Klinteby] ved Skoddedal og Skoddeklint. Paa Fuglesangsgaard i Klyndby [6. Vornedgaard i Ibsker] sad Slægten Myre; 29. Juni 1489 arvede Peder Myre den efter sin Fader Trud, og 4. Juli 1574 solgte Kannik Jens Myre en Gaard her til Peder Oxe. I det følgende Aarhundred nævnes Claus Gagge til Klindbygaard. Stengaarden [16. Vornedgaard] i Ibsker oven Nexø solgtes 1429 af to Frimænd til Bispefogden Aage Nielsen Sparre. Paa Skovsholm og Kaasegaarden sad i det 16., 17. Aarhundred Slægterne Uf, Køller og Mackabeus; Købmand Peder Povlsen Kofoed i Nexø arvede 1716 Skovsholm. I Helledisgaarden fødtes 12. Maj 1655 Christen Nielsen, der endte som Herredskapitajn, og Gaarden er senere stadigt nedarvet fra Fader til Søn. Landsdommer Seved Nielsen tog 16. Juli 1448 Kannekegaard i Bolsker med flere Gaarde i Fæste af Lunde Kapitel, og fra ham gik de over til hans Dattermand

Anders Uf. Kannikegaard købtes 1. Maj 1682 af Ungkarl Rasmus Nielsen, som, barnefødt i Østerlarsker Sogn, tjente sig frem til Major over Landets Rytterier og lod Gaarden gaa i Arv til sin Efterslægt.

Det kraftigste Udslag gav Borgerne deres Dannelsesstrang, i det de ved Biskop Povl Ostrups Visitats 1616 klagede højlydt over, at de hindredes i at holde en egen Skolemester til at oplære deres Børn, „som her i Byen falde meget talrige“, i Katekisme og Skrivekunst, skønt de var villige til at yde ham aarligt tyve Joakimsdaler, frit Hus og Bord. Ved den næste Bispevisitats 1621 havde de Skolen i Gang med tolv Drengene, middelmaadigt oplærte i deres danske Katekisme, og Biskop Mads Jensen maatte skarpt paatale, at de om Sommeren unddrog Drengene fra Rektor Peder Hats Undervisning for at lade dem vogte Kvæg. Nexø Latinskole holdtes i Live indtil 1742, da den gik over til at blive Byens Danske Skole [Bornh. Saml., 7. B., 1912, S. 63, 75]. Den Mand, som i vor Tid har bragt dens Navn videst ud i Verden, Martin Andersen Nexø, er ikke født her (men paa Christianshavn). Ud af sin Barndoms Minder fra Nexøegnen har han dog formet sine dystert farvede Bornholmer-Noveller; fra dens Granitbrud har han hentet ud sin Pelle Erobreren og flere andre Skikkelser; selv synes han nær i Slægt med de isskurede, kløftsprængte Helledesbakker og Uven af Byens regelrette, sindige Sandsten.

5. Kirken.

Fra Byens gamle Skipperkirke udgik den Uddannelse, som Troens Forkyndelse lægger ind i Men-

neskers Følelsesliv. Endnu Aar 1600 nævntes den Nexø Kapel, en Følge af, at Præsten havde sin Hovedkirke og Præstegaard i Bolsker Sogn. Kun Kirkeforretninger og Selskabsliv kaldte ham derfra ud til Kystbyen. Mest, men ikke bedst, omtalt af disse Præster blev Ole Svendsen Lemvig (1666—71), hvis letløbende Tunge bragte ham til at smæde selve Enevoldskongen, saa at han efter at være dømt af Højesteret 10. Avg. 1671 som Løgner og Tremarksmand maatte rømme til Sverig [Bornh. Saml., 9. B., 1915, S. 117: Hundemordet i Bolsker]. En streng Pietist Frederik Hansen Monrad virkede 1757—78 som Præst her. Længe mindedes Ole Christian Saxtorph for sin trofaste Præstedont gennem henvend fyrretyve Aar, 1794—1833. Af hans Eftermænd have de fleste højst siddet kun en halv Snes Aar i Bolsker Præstegaard, inden Jagten paa Fedekaldet førte dem andet Steds hen; herved have de selv valgt kun at sætte sig kortvarige Spor i Byens aandelige Liv. Monrads Pietisme fik da et nyt Udbrud hos Lægprædikanten, Smed Hans Christian Møller, som fødtes i Nexø 23. Okt. 1834, først sluttede sig til Bornholmerpræsten P. C. Trandbergs vækkende Forkyndelse, men senere tog den dystre Svensker Rosenius til Læremester og blev Høvding for de ogsaa andet Steds i Danmark Sekt dannende „Bornholmere“; han døde 16. Dec. 1907. Med ham tog Sektsplittelsen Fart paa Bornholm. Fra 1870 til 1900 byggede i Nexø fem Sektsamfund hvert sit Samlingshus.

Sankt Nikolai Sognekirke staar dog stadigt støt og stovt nær ved Stranden Syd i Byen. Dens Langhus og Taarn gemme rimeligvis Murdele, som gaa

henved sex Aarhundreder tilbage til den Tid, da Fiskerlejet blev Købstad. Senere har Kirken udvidet sig sammen med Byen, har faaet et Vaabenhus mod Syd og et Sakristi tilbygget bag den lige afskaarne Altergavl mod Øst. I Tagrummet gemte Borgernes Vagtpost sit Krudt, men fandt det 1694 ganske fordærvet af Sne og Regn, idet Taget var aabent mellem Teglene. Skipper Ole Hansen Sonne sættes 13. Maj 1721 imod Sognepræstens Vilje til Kirkens Værge og maatte strax i dette Aar fly paa den for 326 Daler og en Rigsort. Ti Aar senere lod han bygge stærkere om paa den: „Først bleve rund om Murene Giort fiire Allen høyere. De Vinduer for smaae da fik Forandring og en bedre Skik. . . . Men Kirkens Værge saasom den, Der heele Værket giordte klar, Captainen Ole Sonne var“. Hans Enke Kirsten Matthiasdatter lod 1745 føje et Ligkapel til Langhusets nordre Mur; dets kraftige Bindingsværk holder endnu pynteligt den snart to Hundred Aar gamle Bygning sluttet og fast. Atter femten Aar frem i Tiden rejstes den store Udbygning imod Nord, af Sandstens Grundmur; den giver Kirkerummet dets vinklede Form i Lighed med en Tømrers Vinkelmaal; en Sandstenstavle over dens Indgang melder om dens Tilblivelse: „Kirkens langsom samlet Skat Haver denne Bygning sat. Kongen hertil Stene gav; Byens Folk hjalp ogsaa brav. Anno 1760“.

En særlig Pryd for Kirkebygningen er det ejendommelige fastformede Taarn, som paa en høj og drøj Kampestensunderdel bærer op foran Kirketaget et lavt Bindingsværkstykke til at rumme Klokkerne og Uhrværket, afsluttet i et Saddeltag. Sankt Niko-

lai i Rønne havde Aar 1600 faaet rejst sit Taarnspir; omkring Aar 1620 byggede Sankt Nikolai i Nexø sig et firkantet Spir som Tagrytter paa sit Taarn. Spiret maatte 1797 nedtages som faldefærdigt, men et nyt opsattes 1910 som en Gave af Direktør Johannes Birch, der er født i Nexø 29. Maj 1847, og som i mange Forhold har lagt sin varm-hjertede Sans for Fødeøens Velfærd for Dagen. Af ældre Udstyr ejer Kirken kun lidet efter den sidste Udplyndring 1645. Fra Tiden omkring 1800 findes indsatte i Kirkerummets Vægflader flere smukt udarbejdede Gravtavler af Sandsten; særligt en Mindetavle om Ide Johanne Elisabeth Egede [1795—98] har kunstnerisk Værd, og andre fortjene at drages frem af deres sørgelige Skjul bag Stolestader og Lægterstøtter, saa som Mindestenen om Byfoged Niels Jespersen, død 1793.

Bramfri, værdifuld i sin særegne Støbning som udpræget Skipperkirke, nu snart den eneste paa Bornholm, er Nexø Kirke fuldt værd, at Borgerne holde den i Hævd, bedre end Rønnebo, som 1915 sprængte deres gamle Sankt Nikolai ned med Dynamit. Kirkegaarden omfatter smukt Kirken, lunet af sit svære, af Sandstenflager opbyggede Gjerde. Ogsaa den rummer umistelig Kunst i en Del Sandstens-Gravmæler. Den Stenhugger, som taalmodig i sit Skur har udformet den paa fine Enkeltheder rige, stilsikkre Barokstøtte, bærende en vidunderlig tilhuggen Gravurne, over Eva Elisabeth Müller, født 1801, død 1802, var en Kunstens Mester; hans eget Navn er glemt, mens det spæde Barns Navn staar ristet uforgængeligt i hans snilrige Værk. Ogsaa Gravstenene over Ulrica Marckmann, født Grundt-

vig, død 1821, og over Anne Margrethe Heiberg, født Først, staa som skønne Minder om Sandstenhuggernes Snille. Den sidste Jordfæstelse her fandt Sted 1919. Sydvest for Byen er en ny Gravlund indrettet 1899. Sin egen Sognepræst fik Nexø 1. April 1921. — Byfoged Christian Jespersen lod 1805 en Brandsprøjte tilvirke i København for 50 Rigsdaler til Nexø Kirke; den blev den første offentlige Brandsprøjte paa Bornholm.

6. Det Kongelige Frederiks Stenbrud.

Sandstenhugning er ældgammel i Nexø. I Koret i Aa Kirke findes Sandsten brugt inden Aar 1200. I Tagdækket paa den nedbrudte Østermarie Kirke, i Karme og til Skorsten, i Gulv- og Tagfliser paa Hammershus er Sandsten taget i Brug. Fra senere Tider findes store, smukt udhugne Ligsten og Brøndkarfliser, og de mægtige bornholmske Stenborde ere nævnte omkring 1658. Møllesten toges omkring Aar 1700 fra Egnen ved Ferske Sø. Hertil har man dog kun brudt den Sandsten, som laa nærmest tilgængelig, i Overfladen. Til at søge bedre Lag i Dybden har man først dristet sig midt i det attende Aarhundred ved Anlægget af det Kongelige Frederiks Stenbrud. Paa dets Sted Nord for Byen havde to Borgere Hans Stenhugger og Svend Albretsen fra 1744 brudt Sandsten til Senepskværne. Saa kom 1751 en ung Stenhugger Peder Mogensen hjem fra sin Uddannelse i København og sin Svenderejse til Riga, hvor han havde udført Billedhuggerværk til Kirkerne. Han var nygift og skaffede sig Levebrød i sin Fødeby ved at hugge Gravsten til Sonneslæg-

ten, der støttede ham med Forskud til Løn af Daglejere. Herved sattes han i Stand til at bryde i Dybden i tykkere og fastere Sandstenslag. Han oversendte Prøver af disse til Hofbygmester Nicolai Eigtved; en københavnsk Vismand viste sig i Nexø og skønnede alt ubrugeligt. Ufortrødent kom Mogens Nexø det følgende Aar 1753 igjen og vandt gennem Bygmester Jacob Fortling A. G. Moltkes og hermed Frederik den Femtes Øre. Det Kongelige Frederiks Brud kom i Drift 16. Sept. 1754. Dets første Leder blev en dygtig Bornholmer Niels Birch, født i Allinge 1724, død i Nexø 26. Dec. 1793 [Bornh. Socialdemokrat 6. og 7. April 1920]. Han fremmede Byens Trivsel paa flere Omraader.

Birch førte Stenbrudet i Dybden ud imod Havet; Grubens største Dybde her er henved halvottende Meter under daglig Vande. Hans Tanke var, som han foreslog 20. Juli 1771, „den beste Havn og en Skibs Doque at indrettes i den heele Klippe“. By-skriver Jespersen gjenoptog dette Havneforslag 21. Juni 1805, og Søkortarkivets Direktør Poul Løvenørn undersøgte Stedet det følgende Aar, men skrinlagde helt det vildsomme Forslag [Bornh. Saml., 11. B., 1917, S. 59].

I Værkets første 35 Aar udvirkedes aarligt 8000 Kubikfod Sten for en Udgift af 3470 Rigsdaler og til en Salgspris af 3550 Rd. Overskudet var for ringe til blot at dække Anlægsudgiften 4000 Rd. til Bygninger og Pumpemølle, og inden Birchs Død slugtes det endda af tre Aars Underskud. Næsten alt, Bygnings- og Trappesten, Gulvfliser, Gravsten, Slibe- og Møllesten førtes til Salgsoplag paa Marmorkirkepladsen i København. Her staa Kirurgisk

Akademis Bygning i Bredgade fra 1787 og Frihedsstøtten paa Vesterbro fra 1792—97 som prydfulde varige Minder om Stenenes Godhed. Imidlertid havde Kongen (Struensee) 30. Dec. 1770 forlangt Værket bortsolgt, og da Salget ikke kom i Stand, maatte Birch 19. Maj 1771 besvare en ny kongelig Resolution saaledes: „Værket skal i allemaader efter høi Kgl. allernaadigste Ordre blive drevet paa det allerlangsomste, som mueligt er“. Han maatte sætte Arbejderstyrken ned fra 50 til 20 Daglejere. Dette Struensees Indgreb varede dog kun kort.

Fragten for en Kubikfod Sten, kørt til Havnen og sejlet til København, var mindre end en Mark. Nexøskippernes Jagter kunde paa sex Farter om Aaret tjene sig og Mandskab et aarligt Levebrød paa ialt 250 Rigsdaler. Det var Knapnæring, — Daglejernes endnu knappere. Aarligt fastsatte det høje kongelige Rentekammer deres Dagløn; 7. Maj 1804 strejkede de for bedre Kaar. Vel kunde Arbejdet holdes i Gang for halv Kraft med 24 til Dels ny antagne Arbejdere; men dette „giorde megen Sinkelse i Steen Udvirkningen“, og Strejken førte til flere Forbedringer. For at fremkalde en Lønstigning overtog Skipper Jep Jørgen Hansen fire til fem Tusend Kubikfod Sten, som han i Oktober overførte til Havnebygning i Danzig. Fra Dagløn gik man 1806 delvis over til Akkordarbejde, og næste Aar byggedes et stort Arbejdsskur, saaledes at Tilhugningen kunde fortsættes hele Vinteren igjennem. Der blev god Afsætning af Bygningssten til det 1795 nedbrændte, 1807 nedskudte København, bl. a. til Raad- og Domhuset paa Nytorv, Kristiansborg, Frue Kirke, samt til Kronborg; men

i Krigsaarene steg Fragten 1810 til en hel Rigsdaler for en Kubikfod Sten, og al Overførsel standsede. Ogsaa laa Gruben fuld af Vand, efter at Pumpe-møllen var nedbrændt 5. Sept. 1808; det tog to Aar, inden dens Afløser stod rejst. Med den synkende Pengeværd maatte det kgl. Rentekammer nu flere Gange om Aaret ændre Lønsatsen; 1811 forhøjedes den til 44 Skilling dagligt, 1812 til 88 Sk.; gennem Svingninger naaede den 1820 ned til 36 Sk. for udlærte Stenhuggere, 24 Sk. for almindelige Daglejere. Herunder havde Købmand J. J. Hansen atter 1816 søgt at holde Daglønnen oppe ved at udføre Sten til Rostock. Regeringen sendte 1823 den bekendte (Oberst) A. F. Tscherning til Bornholm for at undersøge Stenbrudets Drift.

Efter Birchs Død 1793 havde Værket haft et Par mindre heldige Inspektører i Søren Ravnkilde, død 1797, og i grønlandsk Købmand Jørgen Frederik Egede, død 7. Juni 1807. Nu fik det 1. April 1808 en ny dygtig Leder i Lieut. Henning Petersen, der var kommen til Bornholm tre Aar tidligere for som kgl. Landinspektør at indtræde i Landets Skattekommission. Senere blev han virksomt Medlem af de store Landkommissioner til Gaardjordernes Samling og til Udmarksjordernes Udskiftning; over alt lagde han sin utrættelige Arbejdsdrift for Dagen. Ved sin Inspektørbolig dyrkede han Boghvede, Kommen, Krap og Valmuer. I Stenbrudet gennemførte han 1831 en ny Driftsplan for at bringe det lille stædige Aarsunderskud ud af Verden; men det laa over menneskelige Kræfter. Frederiks Stenbrud gav Nexø Borgere en nøjsomt tilmaalt Indtægt, men dreves med Tab for Staten, som solgte det 1848 til Privatmand.

Endnu brødes her Sandsten i det smaa, indtil Stormfloden 13. Nov. 1872 omdannede Gruben til en ejendommelig stille Indsø, i hvilken den bratte, frodigt tilvoxede Sandstensvæg spejler sig. Driften er gjenoptagen 1922.

Nærmere ved Havnen er senere brudt Sandsten, som er anvendt til Byens Banestation 1900 og til Eliaskirken paa Københavns Vesterbro 1906. Den sidstes Bygmester Martin Nyrop havde forelsket sig i Frihedsstøttens stærkt rødligt lysende Lød og blev skuffet ved, at Eliaskirken undlod at rødme. Da Frederiks Stenbrud sygnede hen, udviklede O. E. Sonne og P. K. Sode fra 1856 en betydelig Granit-tilvirkning fra større Stenbrud paa Nørremark og Helledesbakkerne og skabte henvend 70 Stenhuggere Levebrød; disse Stenbrud var i stadig Gang, indtil Verdenskrigen og dens Følger bragte dem nær til Standsning.

I Frederiks Stenbruds omtrent hundredeaarige Drift skønnes i alt udført derfra 17300 Kubikmeter Sandsten, mindre end et enkelt Aars Granitudførsel fra Bornholm omkring Aar 1900. Nexø Sandsten er den eneste, nogenlunde brugbare danske Sandsten, skrev Geologen N. V. Ussing 1902, men i den flade Egn bliver det kostbart at opsøge og udvælge de til Brydning bedst skikkede dybe Sandstenbænke. Om Frederiks Stenbrud har Nexø By mange Minder, i Kirkebygningen, hvortil Kongen Stene gav, i de kunstneriske Gravminder og i sine Gader; det svære Kirkegaardsgjerde og de mandshøje Havegjerder, imellem hvilke man vandrer, ere tæt opstablede af flade Sandstensbrokker og give Gadebilledet et eget lunt Præg. I Havnens Udvikling har Stenbrudet grebet fremmende ind.

7. Havnen.

Nexø Fiskere kunde 1562 bjerge et strandet Skib ind i Havnen. Her hørte 1658 tre smaa Skuder hjemme, om Vinteren dog vist paa tørt Land. Havnen tegnedes 1684 som to korte Baadebroer. Saaledes laa de her rimeligvis fra Fiskerlejets ældste Dage, og i deres Leje og Retning synes de endnu i Dag at gaa igjen i Byens søndre Skibshavn; Sidesykker har de i „Søndre Hammara“. Ved Stenbrudets Anlæg skænkede Frederik den Femte Byen 400 Rigsdaler til Havnens Istandsættelse. Skipperne holdt Møde 18. Febr. 1755 og vedtog at købe en Havnepram, hvorfra fire, sex Arbejdere dagligt skulde fiske Sten i Havnen, især fra det udskredne Søndre Bolværk, hvis Tømmer var af Søn ganske borttaget. Til den nye Havnebygning hidkaldtes Niels Bjerrum som Tilsynførende; herfor ydedes ham ti Rigsdaler. „Det store Bolværk“ optømredes, syv, otte Bjælker højt, langt og bredt. Tømmeret kostede 182 Rd., Tømmerne fik 115 Rd. Arbejdet begyndte 26. Marts, og den prisværdige Havn stod færdig 26. Avg: „Byens Fartøjer ligge nu sikre imod Storm og Højflod“, sagdes det tillidsfuldt.

Særligt Fiskeriet tog nu et stort Opsving gennem Overførsel af levende Fisk til København. Stenbrudets Inspektør Niels Birch var selv den første, som 1756 førte 30 Snese Torsk over i et Hyttefad. Han agtede at sætte levende bornholmske Torsk paa Kongens Taffel, men dette var dækket paa Fredensborg. I store Saltvandtønder kørtes Torsken ud fra Hovedstaden; det var i Juni Maaned, og desværre overlevede den ikke, at man bedede i Rungsted Kro; dog naaede den endnu frisk frem paa

Majestætens Bord. To Aar senere fik Birch sin første Fiskekvase, med Dam midtskibs, bygget i Wolgast og sat i Fart paa København. „Hans Majestæt fandt Behag i denne Begyndelse, og for at vise den en kongelig Opmærksomhed lod han en Kvase lægge ind i Gammelstrand Kanal lige for Slotsporten og gik med A. G. Moltke ned at besee den og skænkede Fiskerne ti Dukater“. Kvasen kuldsejlede 1762 i Køge Bugt, men andre Fiskere havde taget Kvasefarten op, og ved Forordning af 24. Dec. 1770 fritoges de bornholmske Kvaser for alle Afgifter i København. Birch førte ligeledes Botter levende frem, men hans Forsøg med Lax mislykkedes. Omkring 1810 havde Nexø elleve Kvaser i Fart, og Bornholmerne var næsten ene om at forsyne Hovedstaden med Fisk. Da havde de dog for længst opdaget, at det var nemmest at opkøbe denne i Kattegat og Store Belt, og Udviklingen af Bornholms Fiskeri fremmedes i Længden lidet ved denne Kvasefart.

Da Havnen 1791 var til Hælvten tørt Land, og Resten kun maalte en halv Meters Dybde, tog Skipper Herman Sonne fat og fik gennem Opbrydning af Stengrunden bag en Fangedæmning Havnen uddybet indtil halvtredje Meter, men i Indløbet kom man ikke dybere end 1,8 Meter. Allerede herved fremmedes Byens Trivsel kendeligt. Efter Poul Løvenørns Plan, afgivet 13. Avg. 1806, gennemførte Købmand J. J. Hansen, da Krigsaarene 1814 var omme, en Udvidelse af Havnen med tre Bolværker ud langs Indløbet, som herefter kunde uddybes noget. Borgerne skænkede deres Bankhæftelsesbreve til Havnearbejdet og havde fra 17. Nov.

1819 i en lang Aarrække kongelig Tilladelse til at udnytte Tørveskæret i Hundsemyre til Fordel for Havnekassen. Heraf gjorde de dog først Brug omkring 1837, da det i et enkelt Aar gav Havnen en Indtægt af 1200 Rigsdaler. Lidet nyttede det dog at uddybe Havnebassinerne, saa længe man ikke evnede at gennemføre den samme Dybde i det lange Indløb. Der skreves, at Byens Mangel paa Havn havde udvirket, at den i den første Halvdel af det nittende Aarhundred var sunket ned fra den 24de til den 46de i Rækken af Danmarks Købstæder efter Folkemængden. Da kunde Nabobyen Svanike ruste sig til at kappes med den i Sejlads.

Ihærdige og fremsynede Borgere, som Landstingsmand Ole Edvard Sonne og Konsul Herman Munch, saa, at Byens Fremtid laa i Havnen. Store Udvidelser af denne gennemførtes 1879 og 91 under Ledelse af Havneingenør Hans Zahrtmann, og atter 1905 og 14 foretoges kostbare Arbejder til Uddybning af Havnen og Forbedring af Indsejlingen [Trap-Weitemeyer: Kongeriget Danmark, 1898, 1921]. Der flagedes i Byen 25. Nov. 1892, da den aabnede sin i Sandstenklippen udsprængte Tørdok til Optagelse af indtil 52 Meter lange Skibe, i et og alt dens egne Haandværkeres Arbejde; den svære Pontonport er tilvirket af Jernstøber Chr. Strand og Smeddemester M. Skovgaard. Efter 120 Aar var hermed Niels Birchs lidt spøgefuldt fremsatte Forslag blevet virkeliggjort.

Et nyere Forslag om at lade Staten bygge her en Nødhavn for Østersøfarten blev 1887 nedsat af den nedsatte Undersøgelseskommision med de Ord: Nexø egner sig, selv bortset fra Bekostningen,

ikke til et større Havneanlæg, særligt paa Grund af den daarlige Ankerbund. Sligt tager Byen sig ikke nær nu, da den i sin store Havns lange Fangarme har vundet selve den herlige Rhed ind. Samtidigt har den sydbornholmske Jernbane, hvis prydelige Sandstenbygning Syd for Havnen aabnedes i Dec. 1900, tilført den et større Opland. Den tidligere Stilstand, som gav sig til Kende i, at Byens Skibsflaade fra 1855 til 70 sank med Hundred Tons og fra 16 til 14 Skibe, er afløst af stadigt øget Fremskridt i Skibsfart, Handel og Haandværk, og 14. Marts 1877 kunde Byen gennem Dannelsen af det østbornholmske Dampskibsselskab aabne fast Dampskibsfart paa København. Trods Dampskibet „Jarl“s Undergang i Østersøen 5. Marts 1890 og Søsterskibet „Erna“s Forlis paa Falsterbo Rev hævder Selskabet dygtigt sin Plads i Landet Bornholms Tilknnytning til Moderlandet Danmark.

Først 26. Juli 1805 blev Nexø Havn fast Toldsted med sin egen Toldbetjent. Byen havde næppe egentlig saynet ham; „Bornholms Beliggenhed tilbyder herlig Lejlighed til Snighandel“, skreves der 1810, og i saa Henseende havde det været en Fordel for Nexø Skippere, at Landstolderen sad omme paa Vestkysten, i Rønne. Naturligvis var det rent tilfældigt, at Byen nu gav sin nye Tolder Lars Gram meget andet at tage vare. Han styrede Frederiks Stenbrud fra Nytaar 1806 til ind i 1808, og han udførte Hvervet som By- og Herredsskriver fra 1809 til 16. Naar nu Byskriveren sad og skrev i Aakirkeby, mærkedes Tolderen næppe stort paa Nexø Havnebro. En senere Toldkontrolør Jørgen Hansen Stub, død 4. Maj 1916, stiftede Bornholms Fiskeri-

forening og tog ogsaa paa andre Omraader Del i Byens Opkomst.

Fra Nexø Havn udgik under Søkrigen 1807—14 dristige Kaprertogter. Naar det faste Udkig paa Klintebakken varskoede Kaprerne i Havnen om Bytte, gik de ud og tog det hjem. „Alle her ere enige“, skrev Byfoged Chr. Jespersen, „at man ikke faar nogen bedre Kaperkapitajn end Skipper Lars Johansen Holm. Denne Mand har i ni Aar været til Orlogs i England som Underofficer og været med at gjøre mange Priser; han fik gode Prise-penge og har endog i saadanne henved Hundred Rigsdaler aarligt fra den engelske Regering, naar han selv indfinder sig for at afhente dem. Han er og her erkendt som en meget duelig Skipper. Hans Udvortes endog vidner om hans Bestemthed og Raskhed“. Han var en af de første, som 8. Nov. 1807 fik Amtets Kaperbrev; hans Jagt „Den virksomme Svane“ var kun paa atten Tons, og som Navnet viser, deltog Svanekebo i dens Udrustning. Virksom blev den; 13., 16., 20. Nov. kaprede den tre engelske Brigger, „William“, „Linnen Hall“ og „Melantho“. Kun den første Prise kostede Svanen halvanden Times Fægtning, uden Saarede; ved de to andre kom dens to Kanoner ikke i Ilden. Alene de to første Priser indbragte ved Avktion 69238 Rigsdaler 20 Skilling, og den tredje satte til 40000 Rd. Lars Holm viste Englænderne, at han havde gaaet i en dygtig Skole hos dem, og fortrød næppe paa, at han var afskaaren fra at hente sine aarlige Hundred Rigsdaler i det britiske Admiralitet.

Den kække Kaprer dannede selv Skole. I de følgende Krigsaar bragtes mangen god Prise ind i

Nexø Havn. Ved Priseretten i Rønne for hele Bornholm godkendtes i Aarene 1810 og 13 tagne Priser til en Værdi af hvert Aar over tre Millioner Rigsdaler, en Ubetydelighed mindre, end hvad Københavns Priseret gav af sig. Endda havde Christiansø sin egen Domstol for der indbragte Priser. Men den indvundne Rigdom svandt hurtigt, som den kom; nogen varig Mildnelse i de lange Krigsaars Dyrtdid og Nød bragte den ikke Landet. Til Tider kom ogsaa Kaprergasterne selv galt af Sted. Saaledes gik i Juli 1810 en Nexøbaad, som lidt spotteende nævntes Kavallerkaperen, ud for at kapre, men blev selv kapret af Fjenden. En Matros faldt i Kampen, alle Kavallererne, Kapitajn Herman Jacob Sonne og hans Broder Mikael, Herman Dam, Sophus Winsløw, Mads Birch og flere raske Mænd blev Fjendens Fanger. For at bjerge dem fri af „Prisonen“ maatte der punges artigt ud; alene Byskriver Peder Jespersen gav 2000 Rigsdaler hertil, lige som han i de drøje Krigsaar støttede Byens nødlidende Husstande ud af sine sparsomt tilmaalte Midler [Bornh. Saml., 11. B., 1917, S. 64]. Men da den værste Nød var tagen, vedblev Kaprertidens eventyrlige Glans at kaste Gjenskin ind i Borgernes Sind. Som altid var det Havet, der drog dem, vakte deres Daadstrang og Udsyn.

Denne Glans ligger over Daniel Frederik Eschrichts Erindringer fra hans Ophold 1822—23 som Læge i Nexø; livligt og aandfuldt nedskrev han dem 1855 som Professor ved Københavns Universitet [Folkelige Foredrag, 1. Samling, S. 1]. Naar han fra Havnen lige kunde skimte et Sejl i Kimingen og sagde: „Der kommer et Skib“, fik han øjeblikkelig det Svar:

„Et Skib det? Nej! — hun er en engelsk Brig, som gaar for halv Vind til Finske Bugt“. Ingen Skipper slap forbi Nexø, om end langt til Søs, uden at faa sine Manøvrer stærkt domfældte; havde han sat for faa Sejl, lød det: „Hun fattes Folk, kan tro“. Ved den første Vragmelding følte Eschricht sig frastødt af sine Omgivelsers udulgte Glæde; men da det næste Vrag bragte ham selv en rig Tilvæxt til hans kære Bogsamling for en yderst billig Penge, følte ogsaa han sig hjemme i den Tanke: Det er kun Assurandørerne, der tabe, og de fik intet at leve af, hvis Strandinger ikke fandt Sted. Samtidigt beundrede han Redningsmændenes uforsagte Vove-mod i at bjerge de Skibbrudnes Liv. Til sidst skil-drer han et Gilde paa Købmand Jep Jørgen Hanssens Sal for en amerikansk Kapitajn, hvis skønne Brig er ankret op paa Rheden; en Sømand farer ind med det Raab: Storm af Sydost. Et Øjeblik Lytten til Vindstødene, alle Sviregasterne tumble ned ad Trappen, og som brave Skibsgaster om Bord paa Briggen hive de dens Anker ind og hjælpe den frelst ud under Sejl. Saaledes ere Hovedtrækkene i Eschrichts Billed af Nexølivet for Hundred Aar siden. Intet bedre kan ønskes Byen, end at dens Borgeres friske Sømandsblod stedse maa rulle om Kap med Østersøens Bølger.

8. Raadhuset.

At Havnen var Byens Midtpunkt, gav sig haandgribeligt til Kende i, at midt paa Havnepladsen laa Nexø gamle Raadhus, i hvilket Wrangel 1645 havde forhandlet sig Bornholm til. I Følge kgl. Reskript

af 9. Sept. 1796 solgtes det til Nedbrydning for tyve Rigsdaler, og et nyt Ting- og Vagthus opførtes paa Stedet for 680 Rd. Dette havde sin Møde- og Vagtstue over en høj stensat Kælder, i hvilken indrettedes et Arrestkammer med Indgang fra Vagtskansen. Det bruges nu til Pakhus efter at være afløst af det større, men mindre prydelige Raad- og Domhus, som af Amtskommunen byggedes 1856 paa Storegade. Allerede det følgende Aar fik dette Domhus sin Dom fældet af Kunstforskeren C. G. Brunius: „At en offentlig Bygning med Krav paa at træde særligt udmærket frem ej alene mangler en passende Stil, men endog harmoniske Forhold, maa i Sandhed beklages“. For længst har det trængt til en værdigere og værdifuldere Afløser, men — det staar der endnu i sin beklagelsesværdige Skikkelse.

I Raadhuset havde Bystyret hjemme. Købstæderne havde oprindelig Frihed til at styre sig selv mod at yde Kongen Landgilde. Denne faste Aarsafgift udgjorde fra gammel Tid for Nexø 2 Tønder Smør (= 24 Tdr. Hartkorn), 10 Daler Skattepenge, Hælvten til Sankt Hans og Hælvten til Mortensdag, 7 Dl. Nattegæsteri, 15 Dl. Baadsmandspenge (hver Daler = 4 Mark = 2 Tdr. Hk.). Herudover regnede Extraskatter ned over By og Land; de udregnedes paa Grundlag af Hartkornligningen, i hvilken Nexø altsaa havde 88 Tdr. Hk. at svare for. De fleste Extraskatter samledes 5. Maj 1683 i en varig Hartkornskat, for Nexø 109 $\frac{1}{4}$ Rigsdaler (paa 6 Mark). En Maltakcise paa 20 Skilling af hver Tønde konsumeret Malt paalagdes 27. Maj 1684; dens Inddrivelse forpagtedes aarligt bort til den højstbydende Borger, men da tilsidst ingen Forpagter bød paa

den, blev det sidste Aars Salgspris 24. Maj 1738 lagt som en fast Aarsydelse paa Købstæderne; for Nexø blev denne 22 Rigsdaler. Deltagelse i inden-
amts Udgifter fra 10. Nov. 1741 og Afholdelse af indenbys Udgifter voldte vexlende, men indtil 1813 kun smaa Skattepaalæg.

Borgerne selv valgte deres Borgmestre, Raadmænd og Byfoged. Ved Forordning af 7. April 1619 kom hertil Taxereborgere, valgte for hvert Aar af selve Borgerskabet til at ligne Byens Skatter paa hver enkelt Borger efter hans Kaar og Formue. For Nexø med de ligelige smaa Kaar fik dette folkelige Skridt mindre at sige end for større Købstæder, hvor enkelte Rigmandsslægter tilrev sig Magistratsmagten og dermed dens Misbrug. Byens tidligst nævnte Borgmestre ere Nis Jonsen 1451 og Anders Jepsen 1516. I Ulykkesaaret 1645 havde den to Borgmestre, Anders Larsen og Christopher Rømmer, som tillige var Bykapitajn; Jørgen Bonde var Byfoged. Fra Tiden omkring 1670 tog den enevældige Konge Styret i sin Haand ved selv at udnævne Købstædernes Magistratsherrer.

Til Nexø kom 21. Maj 1681 Valentin Deckner som kgl. Byfoged og Herredsfoged i Østre Herred. Han afsattes 19. Sept. 1685 for sin utilbørlige og uforsvarlige Omgang med Retten, hvori han var gaaet sin Broder Amtskriver Augustus Deckner til Haande i dennes Forbrydelser. De stedfundne Misligheder medførte samme Dag en grundig Omændring af Bornholms Embedsforhold. Ved denne ophævedes Borgmesterstillingerne i Nexø, som for Fremtiden kun skulde have een Byfoged sammen med Aakirkeby. Hertil udnævntes 26. Sept. 1685

Mikkel Andersen Frøling; samtidigt blev han Herredsfoged i Østre Herred, som han dog 11. Marts 1686 fik omskiftet med Søndre Herred [Bornh. Saml., 12. B., 1918, S. 13]. Herved blev Nexø, der laa lige som uvis, uden for det klippefulde Østland og dog paa Østkysten, endeligt lagt i fast Leje hos Sydlandet. Aar 1750 fik Borgherskabet Ret til at vælge eligerede Borgere, som skulde drøfte Byens Sager under Byfogdens Forsæde. Dette blev det første lille Skridt frem til, at Borgerne selv atter fik Haand i Hank med Byens Styrelse.

I Nexø gamle Raadhus have Borgerne grundigt overvejet, i Fred og i Krig, alle de Tildragelser, som her ere søgt samlede i et Billed af Skipperbyens Historie og Udvikling. Her drøftedes end videre, hvad de vel turde forebringe Kong Frederik den Tredje, som om Bord i en Flaade paa 26 Skibe laa paa Rheden fra 5. til 7. Juli 1657 og krævede Mandskab og Forraad ind til Krigen imod Sverig. Og hvorledes de skulde modtage Bornholms nye danske Kommandant Mikael Eckstein, som 8. Jan. 1659 fra syv hollandske Skibe her landsatte sine 200 Mand og i den danske Konges Navn indkrævede Fødevarer til det haardt trængte København. Hans Navn mindes endnu i Byens kendte Slægt Exsteen. Ligesaa drøftedes Modtagelsen af Greve Chr. Rantzau, som landede her 15. Sept. 1661 for bl. a. at faa Bornholmerne til at gaa godvilligt ind paa at erstatte Kongen de fem Tønder Guld, hvormed denne havde maattet købe deres Land tilbage fra Sverig; Kongen maatte dog lade sig nøje med en Formuetiende, i hvilken Nexø i Nov. 1662 udgav 731½ Slettedaler. Selve Kong Christian den Femte

modtog Borgerne her 9. Maj 1687 paa hans hastige Gennemfart fra Rønne til Svannike. Og Prins Christian (den Ottende) steg 12. Juli 1824 Klokken 7 Morgen uventet i Land i Nexø, var her to Dage over og atter 22. og 23. Juli for at drive geologiske og arkæologiske Undersøgelser ved Frederiks Stenbrud og paa Gamleborg i Ibsker.

Næst sligt raadsloges her om „Den store Ildebrand“, som 28. Okt. 1756 lagde elleve Gaarde og Huse i Aske, og om Fordelingen af de 391 Rigsdaler 28 $\frac{1}{2}$ Skilling, som Indsamling af Bekkenpenge i Sjællands Stift gav til at hindre Nøden hos de Brandlidte. Først og sidst stod man Vagt om Købstadens Friheder, som stadigt kom paa Kant med den bornholmske Hævd for, at Handelskab kunde høre hjemme paa Bondelandet. Da en Bonde i Paasken 1556 kom tilbage fra at have ført sine Landbrugsvarer til Salg ud fra Landet, tog Nexø Borgere med Magt Baaden fra ham. Og da den fremmelige Landmand Jochum Bohn Jespersen, barnefødt i Nexø selv, 1824 havde købt Kannikegaard i Bolsker og 1837 indhentet kgl. Tilladelse til at brænde Brændevin af Kartofler til Salg i Ankervis for derved at skaffe Mask til det Svinehold, hvis Gødning var nødvendig til at lægge Gaardens vanrøgtede Jorder under Kornavl (denne Omvej maatte gaas paa en Tid, da man kun havde Staldgødning), søgte Nexø Borgerrepræsentanter denne Tilladelse atter fratagen Bondemanden, men naaede kun 15. Avg. 1840 det kgl. Rentekammers Tilsagn om, at slige Bevillinger vilde blive nægtede — for Fremtiden.

Raadets Forhandlinger maatte indstilles, naar Ka-

nonerne i Vagtskansen uden for Raadhuset brummede løs, da blev Raadmændene Stadsofficerer. I Maj, Juni, Okt. og Nov. 1719 maatte Nexø Post skyde skarpt mod svenske Kaprere, som søgte ind paa Skibe, der laa paa Strømmen. I Avg. 1809, i Juni og Juli 1810 løsnede den Skud mod nærgaaende engelske Fartøjer. De sidste ni Kanonskud, som have dundret i Byen, faldt heldigvis ganske borgerligt 25. Nov. 1892 ved Tørdokkens Indvielse.

9. Embedsmænd.

Til Tider var Nexø Sæde for Bornholms øverste Styrelse. Oberstlieutenant Andreas von Buggenhagen, der havde gjort sig vellidt som Chef for Militsens Rytteri siden 1683, blev 3. Avg. 1694 Landets Kommandant og tog samme Aar Bopæl i Nexø. Her døde han 2. Sept. 1699 og fandt sin Grav i Byens Kirke ved sin Hustrus Side. Normanden Christen Heiberg blev 30. Maj 1787 Amtmand paa Bornholm, som i sex Aar havde manglet en saadan, mens Kommandanten havde ført enevældigt Styre. Han slog sig ned i Nexø, vist mest for at lægge tredive Kilometers Afstand mellem sig og den anden Normand, Kommandant Andreas Undall i Rønne. Alligevel fik Bornholmerne snart Syn for, at to Normænd vanskeligt enedes.

Ved sin Hjemkomst fra en Københavnsrejse 26. Juli 1790 blev Amtmand Heiberg ført op i Vagt-huset for som en ganske almindelig Tilrejsende at melde sig hos vagthavende Kapitajn Hans Sonne. Over denne Tort klagede han øjeblikkeligt til Krigskollegiet, som naturligvis skarpt maatte misbillige

det forefaldne, men da Kommandant Undall helligt forsikrede, at han ikke havde udstedt særligt Paa-bud hertil, maatte det ønske Sagen sluttet uden videre Paatale. Inden et Aar maatte dog Undall 17. Juni 1791 lade sig forflytte hjem til Kristianssand. Amtmand Heiberg boede nu fredeligt i Nexø til sin Død 21. April 1801. Hans Eftermænd bosatte sig i Rønne.

Under Krigen 1807—14 blev Bornholm atter rent militært styret af en Guvernør. Den virkelystne Amtmand Frederik Thaarup tog 1. Febr. 1809 Afsked fra de smaa tiloversblevne Stumper af sin Gjerning, der overdroges Byfoged Christian Jespersen i Nexø som konstitueret Amtmand. Denne var født 30. Avg. 1766 i Nexø, havde fra Drengesaarene af gaaet sin svagelige Fader Niels Jespersen til Haande i Fogedgjerningen og var efter hans Død selv 14. Juni 1793 blevet By- og Herredsfoged. Dette Embed afgav han først, da han 4. Juli 1815 efter Guvernementets Ophør blev virkelig Amtmand. Nexø har i ham fostret den eneste Bornholmer, som er blevet sin Fødeøes øverste Styrer, — og en særdeles dygtig og afholdt Amtmand blev han. Han boede i den gamle Bindingsværksgaard Matrikel-numer 33 a i Storegades Østrække, Borgerskolens Nabo mod Syd. Her døde han 30. Marts 1837 [Bornh. Saml., 10. B., 1916, S. 86 og 11. B., 1917, S. 46]. Med hans Afløser, som var traadt ind under hans Sygdom, var Amtmandskabet 1836 flyttet tilbage til Rønne. Nexø undgik den Skæbne at blive en Embedsmandsstad.

Med Amtmændene var ogsaa Bornholms første Fysikatslæger dragne ind i Nexø. Fysikatet opret-

tedes 21. Nov. 1788 og styredes af Normanden Abraham Falck Siemers til 1795, af Ditmarskeren Peter Ulrik Vilhelm Knauer til hans Død 1821, af Københavneren Dan. Fr. Eschricht til 1823 og af Normanden Ditlev Andreas Grove. Hele denne Række var bosat i Nexø, indtil Grove 1836 flyttede ud til den nye Amtmand i Rønne. Af Byens ældre Kirurger kunne navngives Johan Graff eller, som han nævntes, Mester Hans Bartskeer fra 1657 til 73 og Johan Frederik Lahusen fra 1676 til 83. Siden 1841 have i uafbrudt Rækkefølge ni private Læger virket her. Byen fik 23. Avg. 1814 et lille militært Sygehus, som dog snart lukkedes. En Del af Arbejdsgaarden rummede 1825 til 38 et Sygehus med otte Senge og paa ny fra 1862 et Sygehus paa fem Senge. Dette afløstes Aar 1900 af et nybygget Sygehus paa tolv Senge, hvortil 1906 føjedes et Epidemihus paa otte Senge. Nexø fik Apothek 1830, oprindeligt styret fra Rønne Apothek, men i 1873 gjort selvstændigt.

10. Borgere.

For ældre Tider er Nexø Mandtal ukendt, men kan næppe have oversteget sex til syv Hundred. Byldepesten 1618 bortrev 264 Mennesker, langt over Tredjedelen af Byfolket. Den brød atter løs 16. Avg. 1653 og bredte sig fra Nexø ud over hele Landet; den lagde i dette og det følgende Aar 413 Nexøbo i Mulde, et rent ud forfærdende Tal. Efter at have stedet langt over Halvdelen af sin Bymenighed til Hvile inden for Kirkegjerdet gik Provst Jens Pedersen Borringholm, der havde siddet 34 Aar i

Bolsker Præstegaard, selv 5. Avg. 1654 i sin Grav. Herefter talte Nexø Aar 1658 et Hundred Husstande. Byens Folketal opgjordes 10. Marts 1710 til 838 og 1753 til 989, af hvilke mere end en Tredjedel (357) var Børn under femten Aar; Byen var stadigt rig paa Børn. Ved Folketællingen 1769 var den naaet et godt Stykke over det første Tusind (1172). Endnu 1860 stod den kun paa 1485 Indbyggere; men den første Mand, som bosatte sig her efter Folketællingen 1880, kunde den hilse med Kendingsnavnet Numer 2000, og 1901 havde den 2523 Indbyggere, hvis Tal 1921 var steget til 2724. Disse Tal vise Byens kraftige Udvikling i de sidste Aartier før 1900 og pege paa, at den nu har naaet en til de stedlige Kaar svarende Størrelse, som næppe vil overskrides synderligt, med mindre nye Næringskilder stampes frem af Sandstensgrunden.

Mange Nexøborgere findes allerede nævnte i denne Skildring. En meget gammel Byslægt er Birch'erne, der i det attende Aarhundred traadte frem som djerpe Skippere og stovte Borgerofficerer. En yngre Slægt af samme Navn tog sit Udspring fra Stenbrudsinspektør Niels Birch. En Storborgerslægt har Byen fostret i Nexø-Sonne'rne, som kom hid med Præsten (1689—1709) Hans Olsen Sonne. Begge hans Sønner Ole Hansen Sonne [1693—1744] og Knud Sonne [1696—1763] blev ved deres Ægteskaber med Skipper Jep Jørgensens Enke og Datter Købmænd i Nexø og til Dels ved deres Søsters Giftermaal med Kommandant Niels West tillige Majorer. Knud Sonnes Hustru Kirstine Ibsdatter [1713—99] byggede 1759 Byen et Fattighus for sex trængende Enker; Byraadet solgte det 1859 og lod det

helt forsvinde, — hvorhen? véd ingen. De to Sonnegaarde, af hvilke den nordre (Matr. Nr. 125 a) vides bygget 1778 af Hans Sonne, staa som Vidner om hin Tids Smag og Velstand og pryde stilfuldt i Storegade. Til en senere hidflyttet Gren af samme Slægt hørte Farver, Borgerkapitajn Ole Edvard Sonne [1821—1910], der paa mange Omraader fremmede Byens og som Landstingsmand 1862—74 Bornholms Udvikling. Af Slægten Jespersen gjorde Amtmandens Broder Peder Dam Jespersen [1772—1835], barnefødt i Nexø og fra 1797 Byskriver her, fra 1819 Sandflugtskommissær i Rønne, sig højt fortjent af sin Fødeøes Fremskridt i Landbrug og Skovdrift [Bornh. Saml., 10. B., 1916, S. 112, og 11. B., 1917, S. 46]. I det nittende Aarhundred blev Slægterne *Berg* og *Munch* fremtrædende Arvtagere af Byens Handel og dertil knyttede Fremfærd.

I den Gaard, som oprindeligt indtog hele Torvets Sydside, flyttede studiosus Hans Ancher fra Rønne ind ved sit Ægteskab 28. Sept. 1743 med Ellen Margrete Bohn [1719—72], Enke efter Skipper og Borgerkapitajn Jørgen Ibsen [1708—41]. Han fulgte sin Formand efter baade i den borgerlige og den militære Dont. I ham fandt den retslærde Fredsstifter Peder Kofoed Ancher sin ivrigste, næsten eneste Støtte, da han kom til Bornholm 22. Maj 1770 og i Løbet af fire Dage fik dæmpet sine Landsmænds Oprør mod Kongens Skattepaalæg, dog først ved at disse delvis faldt bort, delvis nedattes til Hælvten af det oprindelige Paabud. Hans Anchers Søn Jochum Herman Ancher [1746—86] hentede 11. Dec. 1776 sin Brud Marie Bohn [1760—1838] i Rønne. Knap ti Aar varede dette Ægte-

skab; den 7. Maj 1786 døde Jochum Herman Ancher. Efter Tidens Skik indtraadte Enken et halvt Aar efter Mandens Død i nyt Ægteskab, som det ses af

En Sang til Erindring om Ægteforeningen imellem det velædle Brudepar Herr Capitajn *Hans P. Kofoed* Brygger i København og Madame *Marie Bohn salig Anckers* i Nexøe paa Bornholm den 29. Dec. 1786.

Med Glædskabs Sang, med muntre Frydetoner
Erindres maae den kjære Bryllups-Fest,
Som kronede og vist bestandig kroner
Herr Capitajn *Kofoeds* Vel al Livets Rest.

Han lykkelig har faret, handlet, seylet,
Men vandt dog mest udi sit Fødeland:
Den Hjertets Skat, som *Han* har hidtil feylet!
Saa *Han* nu blive kan glad Dannemand.

Han i sin Gaard nu faaer det bedste Smykke
Trods al den Pragt, som den ved Kunsten har.
O slikker ud! o ønsker *Ham* til Lykke!
Herr Capitajn *Kofoeds* Hæld er dyrebar.

Og dyrebar skal *Hans Venindes* vordc.
De dele den i Fred, *De elskte To*!
Det er en Pagt, som Himlens Forsyn gjorde,
At hos hverandre *De* dog skulle boe.

Til varig Sorg vi ikke ere skabte.
Vort Liv er Fryd, vi skulle nyde den.
En værdig Mand Madame *Ancker* tabde,
En værdig Mand *Hun* faaer af Gud igjen.

Saa kjerligt Par indtager alles Hjerter;
Hvert Blik er Røst, hver Mine Harmonie!
Fra Sjelen bortflygte Livets Smerter
Ved dette Billedsprog: „Saa elske vi“.

De i sit Valg det Forsyns Veye mindes,
Som skabde *Dem* til Eet ved Kjerlighed!
Gid Varighed, gid Styrke maatte findes
Ved Ægtebaandet, *De* blev bundne med!

I deres pragtfulde Bryggergaard paa Christianshavn, Overgaden neden Vandet Nr. 11, glemte Hans Peter Kofoed [1743—1812] og hans Hustru ikke deres Bryllupsby. Han skænkede 1807 Nexø Borgerskole 500 Rigsdaler Sølv, og hans Enke føjede 2. Dec. 1812 hertil 6000 Rigsbankdaler Sølv, og samme Dag gav hun 8500 Rbd. til at stifte et Arbejdshus i Byen. Den hertil 1820 indkøbte Gaard ved Torvet var dog endnu ti Aar senere ikke i Brug efter sit Formaal; 1857 rummede den fjorten Arbejdere mest til Sejldugsvævning. Den solgtes 1908 til Udvidelse af Torvet, og i dens Sted fik Nexø sig 1907 et — Børneasyl. Sikkert tænkte Byraadet paa, at Nexø i to Hundred Aar var den børnerige Stad, mindre end paa Giverindens Hensigt. Hun forvandt aldrig Tabet af sit eneste Barn, sin otteaarige Søn Morten Herman Ancher [1778—86]. I hans Sted indsatte hun alle Bornholmere til sine Arvinger ved 25. Maj 1825 at testamentere store Summer til Fremme af sin Fødeøs Velfærd [Bornh. Saml., 8. B., 1913, S. 208]. Derfor, og ikke for eget indre Værd, kom Sangen med her, som den ved Etatsraadinde Marie Kofoeds Bryllupsfærd lød ud over Nexø Torv.

I Borgernes Liv hørte hjemme Lærer Niels Jensen, hvis Bravhed og Dygtighed en ældre Slægt aldrig blev træt af at fremhæve. Han underviste Byens Børneflokk fra 1815, da Etatsraadinde Kofoeds Borgerskole blev bygget paa Hjørnet af Storegade og Kirkestræde, og paa hans Forslag udvidedes den 1825 ved Tilbygning mod Syd. Han døde 1851, faa Dage før han skulde være flyttet ind i den nybyggede Kirkesangerbolig lige over for Skolen (nu Sløjdscole). I Halvaaret Maj—Oktober var mange

af Børnene ude at tjene Føden som Vogterdreng eller til Søs. Kun i Vinterhalvaaret dreves Skolen med Fynd, og Jensen behøvede ikke for at holde Liv og Varme i sig og sine Dreng at svinge Tampen over deres Ryg. Ofte vankede der Fridage, hvilke den nøjagtige Lærer indførte i sin Skolejournal. Frederik den Sjettes høje Fødselsdag 28. Jan. holdt Drengene dog først Dagen efter, som Journalen aarligt og ærligt fortæller: „29. Jan. ingen Skole, jeg udhvilede efter Ballet paa Hans Majestæt Kongens Fødselsdag“. Andre Fridage faldt mere tilfældigt: „9. Febr. 1843, Skole blev ikke holdt, jeg var paa Jagt, til Dels for min Sundheds Skyld“. Slige Jagter løb jevnlig af Stabelen; ogsaa naar et nybygget Skib sættes i Vandet, havde Drengene Fridag. Niels Jensen var et frimodigt, sundt Friluftsmenneske, hvis djerve Undervisning og Skoletugt huede Borgerne godt, baade Smaa og Store.

11. Afsluttende Oversigt.

For de senere Aartiers Udvikling i Byens indre og ydre Liv har Landstingsmand O. E. Sonne grundigt redegjort i sine Optegnelser [Bornh. Saml., 7. B., 1912, S. 110, og 8. B., 1913, S. 1], og den er statistisk oplyst i Trap-Weitemeyers Kongeriget Danmark [1898, 1921]. Tydeligst gives den til Kende i Byens Aarsudgifter, som 1805 var 303 Rigsdaler 63 Skilling og 30 Lispund Smør; 1854 var de 2530 Rd., 1869 var de stegne til 6963 Rd. og 1896 til 22281 Kroner. Alene til Skolevæsenet, som 1806 kostede Byen 1 Rd. 28 Sk., gik i Regnskabsaaret 1919—20 en Sum af 29,300 Kr., og dette Aar var

de samlede Udgifter 325,633 Kr. Ogsaa paa en Vandring gennem Byens Gader lader Udviklingen sig følge gennem de Nybygninger, som have rejst sig for offentlige Formaal: 1883 Ny Borgerskole i Storegade, hvis to Skoler nu søges baade Sommer og Vinter af over 300 Børn; 1884 Teknisk Skole og 1885 Realskole med Mellem-skole- og Real-examiner, begge i Haandværker- og Industriforeningens Bygning ved Rønne-Landevejen; 1896 Bornholms private Seminarium, som dog har maattet nedlægges 1917; 1907 Børneasyl ved Rønne-Landevejen; 1912 Højskolehjem ved Torvet; 1870—97 fem Samlingshuse for Religionssamfund; 1910 nyt Spir paa Kirketaarnet; 1900 Sygehus og 1906 Epidemihus Nord for Byen; 1900 Banegaard Syd for Havnepladsen; 1906 Gasværk, 1910 Elektricitetsværk og Vandværk; 1908 Sparekasse, Posthus og Telegrafstation paa Torvet. Indenfor et Spand af væsentligt kun 25 Aar, 1883—1908, er alt dette sammen med de betydelige Havneudvidelser skudt frem som Udslag af Borgernes nybyggende Id og imødekommer fyldigt en stærkt krævende Tid.

Kongelige Kommissarier Iver Juel, Holger Rosenkrantz og Axel Arenfeld undersøgte 1618 Bornholms Forhold og foreslog Kongen at holde kun Rønne og Nexø i Hævd med fulde borgerlige Friheder og at besætte de andre Købstæder Hasle, Svannike og Aakirkeby med Bønder. Christian den Fjerde vedblev heldigvis at holde frie Borgere i alle sine fem bornholmske Købstæder. Men den Gang og senere ere Rønne og Nexø opfattede som Bornholms to Hovedstæder, den mod Vest og den mod Øst. Paa en Vandring gennem Nexø Historie

mødes jevnlig Udslag af en Kappestrid med Rønne. Den har sin gode Side i at virke som en Spore fremad i de to Byers Liv. Dog fører den let til et selvgodt Sneversyn baade hist og her. Bornholm er stort nok til, at begge Købstæder kunne trives og trives vel. Men Landet er ikke stort nok til at kunne undvære Samarbejde mellem sine Købstæder. Med hele Fødeøens Vel paa Sinde kan man kun haabe, at hin Kappestrid altid paa rette Sted maa vige for et ædlere Samarbejde til Gavn for Bornholm.

Nexø er en af Bornholms ældste Købstæder og var sandsynligvis Rønne jevnbyrdig i Størrelse langt op i Middelalderen. Men saa vandt Rønne et Forspring, som i Tidens Løb blev større og større. Det varede dog længe, inden Nexø gav tabt i Kapløbet. Endnu for en 40 Aar siden drømte den om at kunne lægge en Alen til sin Vækst, hvis bare Staten vilde velsigne den med en stor Tilflugtshavn. Det vilde Staten imidlertid ikke, og dermed maatte Nexø opgive sin Drøm og indrette sig paa det jevne.

Ved stor Foretagsomhed har den lille By sjældent udmærket sig. Naar den alligevel efter de haarde Tilskikkelser, der ramte den i det 16. og 17. Aarhundred, kunde rette sig og opvise en, om end langsom, saa dog stadig Fremgang, skyldtes det sikkert dens Borgeres jevne Flid og deres overordentlige Nøjsomhed i det daglige Liv.

I de første 60 Aar af det 19. Aarhundred var Byens Forretningsliv meget stillestaaende. Det blev

Granitværket, der i den sidste Tredjedel af Aarhundredet skabte Byen en Eksport-Industri og dermed gav Virksomhed ogsaa for dens Skibe og Indtægt for dens Havn. De første Tiaar efter 1870 var i det hele en Opvaagningens Tid for Nexø. Ikke alene tog Granitindustrien Fart, ogsaa Skibsbyggeriet fik et Opsving, Chr. Strands Jærnstøberi arbejdede sig under sin dygtige Leder frem til en betydende Stilling, Havnen udvidedes og forbedredes, Fiskeriet støttedes ved Anlægget af den første lille Baadehavn, — og Folkemængden tiltog hurtigere, end nogensinde før. Denne Opgangstid maa nu betragtes som standset og afløst af et langsommere Fodskifte.

Hvor det i Livet skorter paa Opfindsomhed og Vovemod, ses det ikke sjældent, at de ubrugte Kræfter udarter enten til Drømmeri og Stemninger eller til indbyrdes Kritik. Denne sidste er der vist nok af i Nexø, men enkelte Nexøbo paastaar, at Kritiken mere er gnavende og gold end ansporende og vejledende. Paa ét Omraade, Ungdommens Op-lærelse og Oplysning, har Iveren og Fremgangsviljen dog holdt sig usvækket, siden Nexøborgerne i 1616 krævede en Skolemester til deres Børn. Stemningslivet har givet sig Udslag dels i en mangeartet Religiositet, dels i et efter Byens Størrelse ret frodigt Teater- og Musikliv. Ogsaa i Naturen søger Stemningslivet Næring. Til Frederiks Stenbrud og Hajla-Huk, til Byens smukke Lystskov og den vidunderlige Balkabugt med den hvide Strand og det grønklare Vand søger Nexøboerne ofte ud baade Hellig og Søgn. Og da bliver Byens stille Gader endnu mere stille og tankefulde - - -.

For et halvt Hundred Aar siden eller saa var Byen mere landlig, end nu. Dens Fællede, beliggende mellem den dyrkede Byvang og den samlede By, var en virkelig Fællede — fælles Græsgang for Borgernes Kvæg og Gæs, som ogsaa færdedes mere frit i Byens Gader. Købmandshusene laa ikke som nu samlede ved og i Nærheden af Torvet med store Spejlglasruder, men spredt omkring i Byen — Marckers Gaard i Bredgade, Ehrtmanns i Munkegade, Harilds i Kildestræde, Johan Sonnes i Nørregade; kun P. Bergs („Peter Bærri's“) laa, hvor den endnu ligger.

Men Naturen var den samme den Gang, som nu. Naar Børnene en kold Novembermorgen kom ud i Byens Udkanter, saa de stundom Slamrebjerg og Helledesbakkerne ligge skinnende hvide af nyfalden Sne, medens Markerne nærmere Byen laa sorte og graa. Det var et pragtfuldt Billed i sort og hvidt. At Sneen smeltede hurtigere nede ved Byen end oppe paa Bakkerne, skyldtes Resterne af Havets Sommervarme, som mildnede Luften i Kystbæltet. De snedækte Bakker dannede Grænse for Udsynet. Bag dem laa den ukendte Verden og Eventyret. Men naar Sommeren kom, og Naturen atter kaldte Byboerne ud til sig, stævnedes baade Voksne og Børn op til den høje „Klint“ (Bornh. Saml., 4. B., S. 76) med den vide Udsigt over Land og Hav. Dernede — paa den lave Kyst ved det blaa Hav laa Hjembyen med sine røde Tage mellem Havernes grønne Træer. Det var — og er endnu — et frydefuldt Syn for en Nexøbo.

Bornholmske Byggeskikke i ældre Tid.

Af Arkitekt K. THORSEN.

Den bornholmske Privatboligs Historie har hidtil kun været lidet almenkendt og næppe nok literært behandlet.

Dette er forsaavidt en Mangel, som et Folks Kultur altid stod i nøje Sammenhæng med den Maade, hvorpaa det opførte sine Boliger.

Naar der i Bemærkninger om Bornholms. Bøndergaarde et Steds staar: „De bornholmske Gaardes Bygninger frembyder i det store og hele ikke noget særegent bornholmsk“¹⁾, kan dette vel gælde for en umiddelbar Betragtning, men ikke naar man søger dybere ind til Emnet. Den gamle danske Bondegård har, hvad *Helheden* angaar, visse Fællestræk, mer eller mindre udpræget i de forskellige Landsdele fortællende, at *her bor Danskerne*. Det *solrette* Anlæg, de fire Bygningsfløje dannende *Gaardfirkanten*²⁾, *Egetræsbindingsværket* med lerklinede Tavl, samt *Straataget* er Hovedpunkter i dette fælles Nationalmærke.

¹⁾ J. Bulmer, Bornholmske Samlinger, IV. B. S. 61.

²⁾ Denne dog ikke for Vest- og Sønderjyllands Vedkommende.

Men i de forskellige Egne viser Bygningerne — som Dialekterne — at vel er Grundtonen den samme, men hver Landsdel har afstemt sin Klang, en lokal Byggeskik, en *Egentype*, præget af stedlige Vilkaar og Krav, Beboernes Karakter og Livsvaner o. s. v.

Ogsaa Bornholm har en slig Egentype at opvise. I Helheden slutter den sig til det danske Land, klart visende sin Rod og Arv, men staar dog, saavel i Hovedprinciper som Enkeltdetailer, særpræget som Bornholmernes nationale Byggeskik.

Syslen med Opmaaling af gamle, historisk interessante, bornholmske Bygninger til Nationalmuseet, Handels- og Søfartsmuseet, samt Bornholms Museum, har givet nærværende Meddeler god Lejlighed til at undersøge Karakterforskellen mellem almindensk og bornholmsk Bygningskultur. Til det sammenlignende Studium har han besøgt og benyttet Dansk Landbrugsmuseum og Dansk Folkemuseums Frilandsafdeling ved Lyngby, supleret med den dertil knyttede Litteratur, samt af andet Stof, specielt Professor S. M. Mejborgs Værker.

Bornholmerne viste deres særprægede Byggeskik allerede i *Grupperingen* af Gaardene. Den i andre danske Landsdele benyttede Bebyggelse om Gadekær og Kirke, der skabte *Landsbyen*, slog aldrig igennem paa Bornholm.

Oftest findes her den spredte Bebyggelse, der for den umiddelbare Betragter ikke viser andet synligt Formaal end Tilfældighedens. Bemærkelsesværdig er dog den Skik, at man ofte har lagt 2 eller

3 Gaarde tæt opad hinanden og hertil knyttet Navneendelsen „by“, en Betegnelse der mere svarer til det norske Ord „Bygd“ = Gaard end til det danske Begreb Landsby.

En anden for Bornholm karakteristisk Gruppering er Gaardrækken, saaledes som man finder den adskillige Steder paa Øen. Ligesom Gravhøjene paa den jyske Hede i lange Rækker er opførte langs Oldtidens Færdselsveje, har man ogsaa — og med Rette — fremholdt *Vejmomentet* som den bornholmske Gaardrækkes oprindelige Aarsag³⁾ men hertil maa vistnok lægges en anden meget væsentlig. Naar det nødvendige Vejnet trak Gaardene til sig, lig Perlerne paa en Snor, gjorde *Vandløbene* — ligeledes i Kraft af deres Nytte — det ikke mindre. Hvad Gadekæret var for Landsbyen, blev Aaen for mange bornholmske Gaarde; den var god til Vanding og Vask, og som Drivkraft for Gaardens „Skvatmølle“. Men ikke nok hermed! Paa de stejle Jordskrænter eller Klippeformationer langs Aaen, ikke egnende sig til Markbrug, opelskede Bonden den Skov, der ydede ham Brændsel og Gavntræ.

Saaledes tiltrak Aaen Gaardene og paavirkede et Kulturarbejde, der fortsættes den Dag i Dag — et Forhold, enhver vil kunne faa bekræftet ved Betragtningen af Bornholmskortet, eller — endnu bedre — ved at foretage en Vandring f. Eks. langs Læsaa.

Her har saaledes Naturforholdene været medvirkende til en typisk Byggeskik.

Dette fører os direkte over i det næste ejendom-

³⁾ „Danmark, Land og Folk“, ved Daniel Bruun, Bornholms Amt, Sognebeskrivelser af M. K. Zahrtmann.

dommelige bornholmske Byggetræk: Skikken at anbringe Bygningerne paa stærkt *skraanende Terrain*.

Almindelig Regel er jo ellers, at den jævne, nogenlunde vandrette, Flade udvælges som den bekvemste Byggegrund, men saaledes resonnerede de gamle Bornholmere oftest ikke. Allerede dette, at anbringe Gaardene langs de ofte i bratte Dalstrøg gaaende Vandløb eller langs Kystskraaningens mod Havet, maatte jo *tvinge* Bygherren ind paa Skraa-planet; men ved mange Gaardanlæg ses det tydeligt, at det skraa Terrain med Forkærlighed er *valgt*. Hvad er nu Grunden til dette? Rimeligvis to.

For det første har man tilsigtet det samme, som naar man i Halland valgte Byggepladsen saaledes, „at Jordsmonnet skraanede, helst til flere Sider, for at *Regnvandet kunde løbe fra*“⁴⁾.

Dernæst muliggjorde Stuehusets Anbringelse paa skraat Terrain Anlægget af en fortrinlig *Kælder i Bygningens ene Ende*, hvor den svære Kampestensfodmur paa Byggegrundens laveste Punkt kunde naa en Højde af indtil 2 Meter, medens den ved den anden Ende løb i ét med Jorden. Disse høje Kældere *oven* Jorden er specielt *bornholmske*, iøvrigt en nødvendig Ordning paa de Egne af Øen, hvor Granitklippen har umuliggjort en *udgravet* Kælder. Om deres Anlæg og Konstruktion mere i det følgende.

For Ladebygningernes Vedkommende giver det bornholmske Valg af Byggegrund paa heldende Terrain ogsaa et — som det synes bevidst — Plus.

I den af „Kgl. danske Landhusholdningsselskab“

4) Vejleder i Museerne ved Lyngby, 4de Udg. 1916, Side 21.

udsendte „Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark“ peger Forfatterne (J. B. Krarup og S. C. Tim) paa den udmærkede Plads til *rummelige Sædgulve*, der gives bag den bornholmske Ladebygningss høje Kampestensfodmur, fremstaaet ved Nødvendigheden af at udligne det skraa Terrain til et vandret Fundament for Bindingsværket.

Man maa dog ikke tro, at Bornholmsbygningen paa skraat Jordsmon altid blev forsynet med en til den vandrette Linie indstillet Fodmur. Ofte skraaner denne betydeligt med Terrainet for at moderere det stærke Fald, og undertiden mangler den aldeles! Bygningen følger da den ofte bølgede Skraaning saaledes, at den krogede Husrygs to Gavl-punkter kan variere indtil 2 Meter fra den vandrette Linie, medens Loft og Gulve skraaner nedad i tilsvarende Grad! Disse sidste er derfor undertiden aftrappede saaledes, at man fra den ene Stue til den anden stiger et Trin nedad. Man har herved villet bøde noget paa det stærke Fald, der ellers vilde give Gulvet Karakter af en Glidebane, som f. Eks. ved Ejendommen „Blæsbjerg“ tæt vest for Randkløve. Her maalte nærv. Meddeler i sin Tid Brædegulvets største Skraaning som Forholdet 1 : 7!

Men denne Placering paa heldende Byggegrund udøvede tillige sin Indvirkning paa Stuehusets indre Konstruktion; thi med Kældrens Anbringende i den Ende, hvor Fodmuren var højest, var Hovedtrækkene i Ruminddelingen fastslaaet. Ovenpaa Kælderen — med dennes Loft til Gulv — byggedes nemlig altid Gaardens Sal, der da ogsaa populært kaldtes „Lof-tet“. Herved frembragte Naturforholdene det Forhold, at Gavlsalen i vestbornholmske Stuehuse som

Regel vender vestud, medens det modsatte er Tilfældet paa Østbornholm.

I begge Tilfælde har man fra de tre (sjældnere fire) Salsvinduer i Gavlen den herligste Udsigt over det mod Havet nedadskraanende Landskab og yderst ude Østersøen selv, det Element, hvor Bonden i gammel Tid drev Sejlads, Fiskeri og — Strandingsrov.

Kampestenskælderen med overliggende *Sal* er derfor det mest typiske Træk i den bornholmsk-nationale Byggestil.

Den svære Kældermur, hvis Tykkelse er saa meget lettere at konstatere, som Døren oftest vender indad, giver Gavlen en egen solid, næsten fæstningsagtig, Karakter, der yderligere forstærkes ved de meget smaa Kælderglugge — undertiden blot et Par Huller i Muren — et paa hver Side af Indgangen.

Den solide Plankedør — ofte af Eg — er svært beslaaet og vel aflaaset, medens Salsvinduerne var forsynet med Jernstænger til Stænge for Tyv og Voldsmand, en Foranstaltning man ved flere Gaarde har bibeholdt til vore Dage.

En slig Bornholmskælder, enten helt over Jorden eller dog kun lidt nedgravet, foranlediger en Mindelse om, at det gamle Ord *Kælder* (Latin cella) ikke dækker over Nutidsbegrebet. Kun efter nyere dansk Sprogbrug er Kældere helt eller delvis *underjordiske* Rum. I gamle Dage havde Bønderne rundt om i Landet Ølkældre og Spisekældre i Stueetagen, ja i Stockholm har man endnu endog Kældere paa første og anden Sal. I de skaanske Provinser benævntes ofte Forstuen ved Navnet *Kælder*⁵⁾, og —

⁵⁾ R. Majborg: „Gamle danske Hjem“, Afsnit: „Bønderboliger.

i Følge Oplysning af M. K. Zahrtmann — nævntes Rummene paa Hammershus i Mantelgaardens Sydfløj, hvis Gulv laa i Højde med Gaardens Brolægning, „Kældrene“.

Man forstaar da lettere Bestemmelsen i Østermarie Søndre Gildes Skraa af Aar 1554, hvis 11te Artikel lyder: „Hvov Vaaben bær til Gildet, han skal sætte det i Laugs Kjælderren, men findes det uden Dørren, naar Oldermænden Fred lyser, bøde 4 Skilling“.

Den bornholmske Gavlkælder dannede saaledes egentlig det underste af to Stokværk, hvorfor det øverste ganske logisk kaldtes „Sal“; thi 2det Stokværk i Middelalderens Boliger udgjorde oftest én stor Sal; heraf er den moderne Etagebetegnelse 1., 2. og 3. Sal o. s. v. opstaaet.

I ældste Tid var den bornholmske Kælder med overliggende Sal en isoleret Del af Gaardens Bygninger, og da det øvre Rum benyttedes til Herberge for Gæster kaldtes det da ogsaa *Herbergshuset*. *Loft*, *Herbergshus* og *Sal* er altsaa Betegnelse for samme Gaardlokalitet, der ogsaa benyttedes efter at Bolig- og Økonomirummene var samlet under et Tag i den lange *Stuelænge*; men efterhaanden forsvandt de to Navne og Ordet *Sal* fik Eneret. Endnu et fjerde Navn har man — dog med Urette — villet knytte til den bornholmske Sal, nemlig „Krubhuset“. Baade P. N. Skovgaard og I. C. S. Esperssn har tumlet med at forklare dette Ord. Sidstnævnte vakler i sin Ordbog mellem *Salen* og *Mælsalijn*; efter ham har sandsynligvis Karl M. Kofod anført Tydningen „Krubhuset (Salen)“⁶⁾. En anden Forklaring giver den lille

⁶⁾ Bornh. Samlinger XIII Bind, Side 163.

Ordbog af 1873 „udgivet af Lærere“; her heder det „Grøbhus eller Krubhus“, et *Pigekammer* efter „Grøbba“, „Piblagrobba“ etc.

I. A. Jørgensen skriver i Bornholms Historie II Bind, Side 192: „Krobhuset“ var et meget almindeligt Navn for et *Kammer*, i hvilket der var faste *Sengesteder*; det forekommer i hvert eneste Dokument fra ældre Tider angaaende Stuelængernes Inddeling“. Den Linie, her er fremhævet, bør man lægge Mærke til. I hvert Fald har nærv. Meddeler haft en Oplevelse, der peger i samme Retning. Ved Opmaaaling af et primitivt Landhus, en rigtig gammel Rønne — Tegningen nu i Nationalmuseets Arkiv — søgte han, ud fra Beboerindens, en meget gammel Kones, Ordforraad, at knytte originale bornholmske Udtryk til Husets og Detailernes forklarende Tekst. Et lille Rum ved Siden af Forstuen kaldte Konen „*Kråbhused*“, og paa Forespørgsel hvorfor? svarede hun, at i hendes „*Bælladá*“ *sto Bællakråbban der*“, et fast Sengested til Børnene. Det synes saaledes at være de faste Sengesteder (jfr. Jørgensens Meddelelse) „Krubberne“, der har givet Kamret Navn“.

Intet Bygningstræk præger i saa høj Grad Bornholms ældre Bygninger som *Bindingsværket*.

Den fortrinlige, stenhaarde bornholmske Eg betingede en rig Anvendelse af Tømmer.

Bindingsværket, som det i forskellige Konstruktioner viser sig i de endnu bevarede gamle *Klokke-taarne* ved Kirkerne, er ikke blot i og for sig interessant, visende forskellige, ogsaa andet Steds fra

hentede, Impulser, men er af Betydning som det Forbillede for Privatboligen, man sporer, at det har været.

En tydelig tidsfæstet historisk Udviklingslinie kan man dog ligesaa lidt læse her som i Gaardbygningerne, men de forskellige *Typer* af Taarnbindingsværk præger dog hver sin *Periode*.

- I. De *bræddeklædte* Taarne i Østerlars, Olsker og Svaneke (saavel som Tagrytteren paa det nedbrudte St. Anna Capel i Gudhjem) minder om den ældste Tid — Træbygningens. Denne Byggeskik kan man med Føje betragte som forsvunden fra den bornholmske Privatbolig.
- II. Bindingsværket i den ældre — mest sammensatte — Form med murede (eller lerklinede) Felter, konstrueret med *Fodtømmer*, *Skraatømmer* og *Opskalkningsknægte* etc., har gode Repræsentanter i Poulsker, Bodilsker Klokketaarne, det i 1880'erne nedbrudte St. Clemens do., samt det i vor Tid restaurerede og spirprydede Nexø Taarn.

Denne Konstruktion er nu en stor Sjældenhed blandt Bornholms Privathuse. Vistnok kun én eneste Original er bevaret nogenlunde uforandret, den saakaldte *Lybekkerstue*, Grønne-gade 4 i Rønne⁷⁾. Enkelte i nyere Tid nedbrudte eller omdannede Bygaarde vides at have haft samme Afbinding. Eventuelle Oplysninger herom vil være af Betydning.

⁷⁾ 1917—18 fremdrog jeg ved en Opmaaling Aarstallet 1699 paa Bygningens Nordgavl. Tegning i Rekonstruktion i Nationalmuseets Arkiv.

- III. Den næste Konstruktion er Ny Kirkes Klokke-taarn et karakteristisk Eksempel paa. *Skraa-tømmeret* mangler oftest helt eller indskrænker sig til Feltet mod Hjørnestolpen, men — *Fod-tømmeret* er endnu *almindeligt*.

Desværre blev dette for Nykertaarnets Vedkommende fjærnet ved en Ombygning i 1857, hvor alt Tømmeret var nedtaget; men det øvrige originale Bindingsværk blev genopstillet, som Aarstallene herpaa, 1715 og 1774, viser. Det tætsiddende vertikalt virkende Stolpeværk med mellemliggende høje, smalle Murfelter minder om *engelsk-skotsk* Arkitektur, men Professor Lasche gør dog i sin Bog „Die vier Rundkirchen auf Bornholm“ opmærksom paa dette Tømmer-taarns Lighed med flere saadanne paa det *pommerske Kystland*⁸⁾.

Denne Type — Bindingsværk *uden Skraa-tømmer*, men med Fodtømmer langs under Stolperne — blev *almindelig* paa Bornholm gennem det 18de Aarh., specielt anvendt ved *Stuehuse*, saavel paa Land som i By, enten ved hele Bygningen eller ved den aneligste Del deraf.

Men da talrige Fodstykker — lig Nyker Taarnets — i senere Tid fjærnedes og mange af de gamle Bindingsværkslænger nedbrødes til Fordel for nyere Systemer, særlig den Skik, som allerede i det 18de Aarh. var i Tiltagende og i det følgende blev *eneraadende*, det at sætte Stolpen direkte paa en jævn Fodmur, blev de oprindelige Forhold efterhaanden udviskede.

⁸⁾ Nyker Taarnet opmaalte jeg i 1918—19. Tegningen i Nationalmuseets Arkiv.

For at forebygge Misforstaaelse maa det dog erindres, at Bornholmerne til *tarveligere* Bygninger, Stalde, Udhuse, og i fattigere Forhold ogsaa Stuehuse, ofte satte *Stolperne paa en enkelt Sten og i Stedet for Fodmur blot opfyldte Mellemrummet med Brokker i Ler eller Lerklining direkte paa Jorden*; men *Hytten* forekommer jo i ethvert Land oftest med sine egne, primitive Former uden at være nogen egentlig Kulturmaaler.

Her er Emnet de *Kulturværdier* der er ved at forsvinde, samtidig med den gamle bornholmske Privatbolig.

For at faa Klarhed over Karakteren af de gamle bornholmske Landstuelængers Bindingsværk foretog nærv. Meddeler i 1915 og følgende Aar en systematisk Undersøgelse ved Besøg paa en stor Del endnu bevarede gamle Gaarde; thi den Anskuelse, der efterhaanden var knæsat, at Fodstykket udelukkende var knyttet til *Byernes* Privatboliger syntes adskilligt at vidne imod. Saaledes nedskrev Øens Amtmand, I. C. Urne, i 1741 en „Pro-Mimoria“ om „Hvad en Amtmand ved sin Omrejse paa Landet kunde ved hver Kongens Fæstegaard i Synderlighed examinere og iagttage“, og under Afsnit D: om Gaardenes Bygninger, Punkt 2 nævnes: „efterse, hvorledes de holdes i Stand med Tag, Vægge, Gavle, *Fodstykker*, Loftet, Bjælker etc.“⁹⁾.

Ligeledes nævner en anden Lokalhistoriker i sin Omtale af Bornholms Landbygninger: „*Stolper, Løsholter, Fodtræer* og Bjælker“⁹⁾.

⁹⁻⁹⁾ Bornh. Hist. af J. A. Jørgensen, 1901, II. Bind, S. 132 og 187.

Undersøgelsen resulterede da ogsaa i c. et halvt Hundrede Tilfælde, hvor det oprindelige Fodtømmer endnu var bevaret, ligesom adskillige Oplysninger fremkom om nedbrudte Længer af samme Konstruktion. Heldigvis kunde en Del af Bygningerne tidsfæstes. Her en Udtragsfortegnelse af undersøgte *Stuehuse*.

Gaardens Navn	Nr.	Sogn	Aarstal	Bemærkning
Store Bierregaard	9. Vg.	Vestermarie	1755	
Sosegaard	27. Sg.	"	1791	samt 2 Udlænger 1728 og 1781 alle med Fodstykker, den sidste kun i Gavle.
Smørensgegaard	9. Sg.	"	?	Fodstykke i Gavle.
Store Myregaard	6. Sg.	Knudsker	1764	har været Fodstykke i Gavle.
Vellensgaard	Proptg.	Nyker	?	Fodstykke (fjernet mod Gaardsplads).
Bakkegaard	14. Vg.	"	1762	Fodestykke.
Vestre Aabygaard	24. Sg.	"	1767	har været Fodstykke i Gavle.
Vestre Bedegaadegd.	10. Sg.	Klemensker	1676	Fodstykke. Aarstallet paa en Bjælke fra et ældre Stuehus.
Ndr. Skarpskæddegd.	49. Sg.	"	?	
Sandegaard	6. Sg.	Østerlars	1777	nedbrudt 1807, havde Fodstykke.
Damskegaard	3. Sg.	"	?	Fodestykke. Gaardens Navn i ældre Tid Damske-Aske Gaard.
Kjeldsohygaarden	20.-22. Sg.	"	1739	opført efter Brand, har alle Fodstykke. havde Fodestykke for c. 45 Aar siden.
Pæregaard	3. Vg.	"	?	Fodestykke.
Møstedegaard	2. Sg.	"	?	opført efter Brand med Fodstykke (se- nere fjernet).
Køfoedgaard	23. Sg.	Østermarie	1755	nedbrudt, Fodestykke i Gavle.
Skrullegaard	79. Sg.	"	1726	nedbrudt 1885, havde Fodstykke.
Pilegaard	10. & 11. Sg.	Rø	?	Fodstykke.
Møgaard	3. Sg.	Olsker	1777	har været Fodstykke i Gavle.
Faaregaard	32. Sg.	"	1780	
"Præstegaarden" i				
Dalen				
Ellegaard	14. Sg.	Gindhjem	1692	1731 og 1733. Fodstykke i Stuehus
Store Hullegaard	3. Sg.	Bodilsker	1778	nedbrudt 1885, havde Fodstykke.
		"	?	Fodstykke i Gavle.

De optegnede Aarstal fandtes enten indskaarne i Tømmer eller udhugne i Vejrfloje. Det seneste Aarstal paa en med Fodtømmer forsynet Gaardlænge er 1791. En mærkelig Overgangsform fandtes paa den fra 1794 stammende Stuelænge paa Gamlevældegaard 13. Sg. i Østerlars. Her er Fodstykket lagt ikke under Stolperne, men itappet imellem disse til Støtte for Oplængden. Med Undtagelse af ganske enkelte isolerede Tilfælde, der kun bekræfte Reglen, ophørte man fra nu af med denne Tømmerkonstruktion, hvorfor Vendepunktet derfor rundt regnet kan sættes til c. Aar 1800.

Af de i Fortegnelsen nævnte Bygninger er særlig den oven Gudhjem beliggende saakaldte „Præstegaard“ af Interesse; det var egentlig kun et Husmandssted af det ældgamle énlængede System.

Bygningens Bredde var 8 Alen, den samlede Længde 53 Alen. Under de fire Fag, der udgjorde Beboelsen, paa hvis Dørhammer var indskaaret 1692, var Fodstykket anbragt. Resten, der udgjorde Ladehus og bar Aarstallene 1731 og 1732, havde primitivt Stolpeværk direkte paa Grunden.

Af Bygningen, der nedbrødes i 1908, haves vistnok ingen Opmaalingstegning. Vedføjede Illustration er en fotografisk Gengivelse, forsaavidt mindre korrekt som Stolperne ved Retouche er „malet“ ned over Fodtømmeret. I førnævnte Værk: „Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark“ er denne „Præstegaard“ kortelig nævnt (men ikke illustreret) som Bornholms ældste Landbrugsbygning. (Se Side 136).

Af Uddragsfortegnelsen lægger man Mærke til, at en Del Bygninger har haft Fodtømmeret kun i *Gavlene*; det var itappet i Hjørnestolperne, der da, som alle de øvrige Sidestolper, stod direkte paa Kampesten. Analogt hermed er det værd at lægge Mærke til, at den nederste Stok i svenske Tømmerhuse kun i *Gavlen kaldes Fodtræ*, medens Sidestokken kaldtes *Syllen*.¹⁰⁾

- IV. Endelig slutter Bindingsværkets Konstruktionsrække med den Type, *Nylars Klokketaarn* er et Eksempel paa. Stolperne staa direkte paa den afjevned Undermur (Fodmur), og *store Murfelter* og *Fag med sparsom Anvendelse af Tømmerdele* tyde paa en Forsigtighed i Træforbruget, svarende til Egeskovenes — ikke mindst den gamle Almindings — fortsatte Tilbagegang og Hensygnen. Denne Type var fra omkring Aar 1800 *eneherskende* og udartede tilsidst til den Form, hvor der af hele Bindingsværket, som det saa smukt staar f. Eks. i St. Povls Klokketaarn, kun blev — Stolperne tilbage. Og en skøn Dag forsvandt ogsaa disse som Emne i Nybygninger.

Det *dekorative* Moment indenfor bornholmsk Bindingsværk er ret spartansk, men til Gengæld paa en interessant Maade næsten udelukkende samlet om Bygningens fire *Hjørnestolper*. Ogsaa i den gamle danske Provins Skaane var Hjørnestolperne Tømmerhusenes fornemste Prydelse, der hædredes

¹⁰⁾ „Hallandsstuens Bygningsmaade“ i „Vejleder i Museerne ved Lyngby“. Side 21.

med Indskrifter¹¹⁾. Om dette har sin Rod i Symbolik faar staa hen. I den nordiske Oldkirkes Træbygning skal de fire Hjørnestolper have symboliseret — Evangelisterne. For det 17. og 18. Aarhundredes Bornholmere har det dekorative og — praktiske øjensynlig været Øjemedet. Hjørnestolpens særlige Form og Udsmykning bestod her i følgende:

Stolpens øverste Trediedel er 10 à 13 cm bredere end den øvrige Del (c. 25 cm) og er paa den mod Gavlen vendende Side udsvejfet i et dekorativt Profil indeholdende Reminiscenser dels fra Almue-stilen, dels fra Højrenæssancen; Voluteformer, Kvartstave, Hulkele etc. Hertil kommer, at de plane Flader ofte er dekorerede med Snitværk i Form af Punkter, Cirkler, Halvbuer, Zigzaglinier og Tandsnit o. s. v., en geometrisk Ornamentik i Karakter med den man finder paa Urner og Metalsager fra Nordens Oldtid, saavel som paa Træornamentik fra færøiske Kirker.

Ved de c. 40 forskellige Eksempler nærv. Meddelelser har iagttaget og opmaalt, hvoraf Tavler findes saavel i Nationalmuseets Arkiv som ved Bornholms Museum, viste det sig, at der paa *samme* Bygnings fire Hjørnestolper altid var anvendt *ensartet* Motiv, men at iøvrigt Stilens Variation var saa udpræget, at kun i ét Tilfælde det samme Motiv var benyttet paa to forskellige Ejendomme. Dette røber en selvstændig Skaberevne, Interesse for Opgaven og en vis kunstnerisk Kultur hos de gamle Tømmerskærere.

Men de i Bredden udvidede Hjørnestolper havde foruden den dekorative Betydning ogsaa en

¹¹⁾ Samme Vejleder, Side 28: „Tvillinggaarden Næs“.

praktisk. Den øverste Del af Gavlen (Spidsgavlen) skulde helst krage lidt ud over Undergavlen for at skærme denne for Regn. Hjørnestolpens dekorative Del fik da en lignende Opgave, som de Opskalkningsknægte, der saa stærkt præger Højrenæssancens Bindingsværk og er omtalt foran ved Klokke-taarnene i Poulsker og Bodilsker etc.

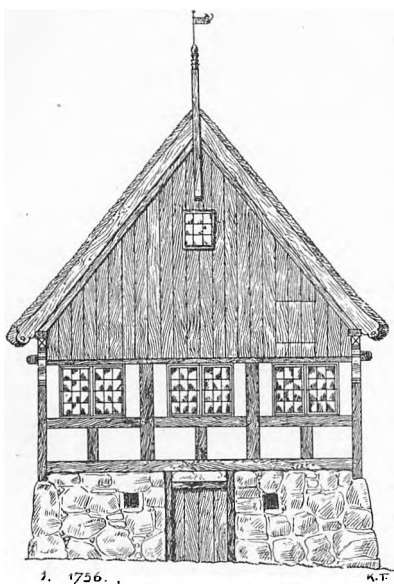
Hjørnestolperne med denne for Gavlkonstruktionen nødvendige, knægtlignende Udvækst forekommer derfor ved bornholmske Bygninger uanset Bindingsværkets øvrige Konstruktion, hvad enten Fodtømmer og Skraabaand o. s. v. er anvendt eller ikke; men fra og med c. Aar 1800 sporedes den ikke mere. De iagttagne, tidsfæstede, Hjørnestolper med Udkragningsdekoration fandtes at tilhøre Tiden mellem 1699 og 1803, altsaa væsentligst det 18. Aarhundrede.

De bidrog i høj Grad til at gøre den i Forvejen mærkbare bornholmske Gavlkonstruktion yderligere interessant.

Den bornholmske Ovengavl fremtræder som en *bræddeklædt Spidsgavl*. Den afvalmede (afskaarne) Gavl, hvor Valmen i Lighed med det øvrige Tag er straatækket, en almindelig Form i de fleste andre danske Landsdele, findes paa Bornholm kun ved et Par Præstegaarde, rimelig foranlediget ved Præster, der har været vant til Byggeskikken „ovre“ fra¹²⁾.

¹²⁾ De i det 19. Aarh. specielt i Købstæderne indførte Valmtage til Tegltekning ligger for nær Nutiden til at kunne berøre nærværende Emne.

Paa tarveligere Bygninger, specielt i den ældste Tid, kunde Bræddefjælene, enten paa Gavlens øverste over Hanebaandet liggende Del eller paa hele Gavl-

Typiske bornholmske Gavle.

1. Keldsebygaard.

vandretliggende Tømmer mellem Gavlbjælken og Hanebaandet). Men dette forandrede ikke Gavlens Karakter som Spidsgavl, der overvejende var brædeklædt. At denne var forsynet med en lige over Gavlbjælken anbragt Luge er forstaaeligt, men mærkelig var den Skik, at Lugen som Regel *ikke sad i Gavlens Midte*, men derimod til en Side, oftest til højre. Denne tilsyneladende Uregelmæssighed var opstaaet af praktiske Grunde. Adskillige fremmede Bygningsteknikere har ved første Øjekast undret sig over dette,

trekanten, være erstattet af lodretstil-
lede Rafter (tynde Grene), hvorm var
snoet en Vidjeflet-
ning af Kvikrod,
Halm eller Lyng.

En slig flettet
Gavlkonstruktion er
endnu at se paa
Materialehuset ved
Rømers Minde i
Almindingen, hvor
man har bevaret den
gamle Tradition.

Ligeledes kunde
Undergavlens Ler-
klining undertiden
naa op til den saa-
kaldte „Skunk“ (et

som de mente, mærkelige Udslag af Bornholmerlunet, men har ved nærmere Forklaring maattet indrømme Skikkens logiske Berettigelse; thi herved udnyttedes Loftspladsen ved Gavlen bedre, beregnet som den oftest var til Vinterbrændselet.

Den gamle bornholmske Brædegavl afsluttedes foroven i den smækre Egestang *Husbranden*, der, begyndende ved Gavlhanebaandet, mødtes ved Rygningspunktet med de to Gavlvindskeder og videre gik til Vejrs som et c. 2 Meter højt Spir sluttende i en udskaaen dekorativ Knop eller i en kunstig smedet Jernstang med Vindfløj. Ordet *Husbrand* eller *Brandstang* kommer af det oldnordiske „Brand“, der er kendt fra Folkevisen.

Naar denne taler om „Fuglen, der sætter sig paa Jomfruens Burebrand“¹³⁾, betegner Udtrykket Dattidens

Husbrand, men naar den et andet Sted nævner „Skibenes forgyldene Brande“, er det Langskibene, der i Vikingetiden havde de krumme Stævne — Kø-

2 • 1800 - 1850.

2. Bakkegaard, Østerlars Sogn.

¹³⁾ Vejleder ved Museerne i Lyngby S. 34.

lens Fortsættelse — foroven afsluttede med en Stang eller et Spir *Skibsbranden*¹⁴). Naar man sammenholder den Kendsgerning, at Skibsbranden afsluttedes i det *Dragebillede*, der betingede Navnet Drageskibe, med den lagttagelse, at de bornholmske Husbrandes Vindfløje i 9 af 10 Tilfælde viser *Dragemotivet*, kan et Sammenhæng mellem disse og hine vel anes, men ikke bevises.

Vindfløjenes Dyreskikkelse med det opspilede Gab, den lange opadsvungne, spydafsluttende Tunge, den skarpe Tandække, de hvasse Øjne og den hornlignende Udvækst paa Issen, synes at pege paa Sagnuhyret, som Forbillede.

Naar Sagaen fortæller, at en islandsk Høvding tog sin Skibsbrand og anbragte den til Pynt paa sin Husgavl, naar Dragemotivet gaber en i Møde fra norske Trækirkers Tage, da kan Bornholmernes dragesmykkede Gavlbrand ogsaa meget vel være en sen Ætling af Vikingetidens Dekorationsstil.

Ogsaa i det nordøstlige Slesvig ses lignende Husbrande, men her nævner en Forfatter et andet Ledemotiv til deres Anbringelse foruden Skønheden. „Særlig pyntelige var de saakaldte Brandstænger, der var anbragte paa alle Gavle for at tjene som *Lynafledere*¹⁵).

Heri findes maaske den egentlige Rod for Ordet „Brand“.

Vindskederne paa bornholmske Gavle var ofte for neden afsluttede i en dekorativ Udskæring, af hvilken et smukt Eksempel findes paa den gamle

¹⁴) Professor Johs. Steenstrup: Danmarks Riges Historie, Oldtiden, S. 321.

¹⁵) Professor R. Mejborg: Gamle danske Hjem.

„Præstegaarden“ i Dalen ved Gudhjem. Ældste Landbrugsbygning paa Bornholm.

136

Enlænget Gaard. Længde 53 Al. Bredde 8 Al. Beboelse med Fodstykke og Aarstal 1692. Ladehus Aarstal 1731 og 1732. Bygningen opført af Skibstømmer; nedbrudt Aar 1908.

Borgerskolebygning i Svaneke. De yderste Brædder i Gavlen, nærmest Hjørnestolpen, kunde ogsaa forekomme dekorativt virkende ved Udskæring, saaledes som det ses paa vedføjede Gavltegning fra Bakkegaard i Østerlars. En lignende, fra Rønne, findes som typisk bornholmsk anført af R. Mejborg i „Gamle danske Hjem“, 1888, men dette Eksempel er siden forsvundet. I det hele taget er denne Gavldekoration nu en stor Sjældenhed.

Den bornholmske Gavl præges endnu af én Mærkelighed, den at Bygningens Sidestolper er rejst med „Fodstik“, det vil sige heldende indad opefter. Dette Forhold, der ses tydeligst ved Gavlen, og bl. a. bevirker, at Bygningens Bredde udgør c. 25 cm mere ved Fodmuren end oppe ved Bjælkehovederne, skal ikke i saa udpræget Grad være kendt andensteds. Formaålet hermed har sikkert været at give det paa den høje Granitundermur opstillede Bindingsværk en vis Stabilitet for Sidetryk (Vindtryk).

Det bornholmske *Straatag*, der i ældre Tid ofte erstattedes af Lyng, oplagdes den Gang ikke som nu paa langsløbende med lige Afstand fastspigrede, Lægter, men efter en for længst afskaffet Metode. I Spærets Kryds lagde man en Ryglægte, ved Tagmønningen en Fodlægte og en à to Lægter derimellem, alle *fastbundne med Lindebast*. Over Lægterne lagdes korsvis, og i den skraa Plan parvis, med kvadratiske Mellemrum paa en halv Alen, lange, smækre Kæppe af Alm eller Lind, der sammenbandtes i Krydset paa samme Maade. Disse Kæppe kaldtes *Tagredsel* og at anbringe dem at *tagré*. Paa denne Underfletning lagdes vandrette Stænger, *Rafter*, der bandtes til Lægterne med Bastvidjer.

Som man ser uden Spor af Benyttelse af Søm. Endelig lagdes Rygningen enten af Lyng, sikret ved fastbundne Rafter, en paa hver Side langs Husryggen, eller af Græstørv (Gimper), der ikke fordrede særlig Fæstning.

De andensteds i Danmark saa almindelig benyttede, over Husryggen ridende, Krydstræer, Kragtræer eller Vartræer *benyttede Bornholmerne ikke*. De eneste Rygningstræer af denne Slags nærv. Meddeler „opdagede“ paa Bornholm, paa en Ejendom tæt øst for Bodils Kirke, viste sig at være oplagt af en — *Sjællænder*, der var vant til denne Teknik fra sin Hjemegn; et Bevis paa, hvor strengt Principerne for lokale Byggeskikke kan overholdes.

Egentlige *Tagkviste* anvendte de gamle Bornholmere sjældent, men meget almindelig var en *Tagluge* indbygget i Tagets Plan; Lugen, der gik i en Not, var indrettet til at skyde op og ned, en Konstruktion der tager Sigte paa at spare det i gammel Tid dyre Jernbeslag¹⁶⁾.

Det bornholmske Materiale *Nexøsandstenen* præger en stor Del af Privatboligerne, specielt paa Sydbornholm.

Man finder Sandstenen ikke blot anvendt til Trapper, men ogsaa erstattende Lerklining eller Murværk i Bindingsværksfelter, ved at en c. 10 cm tyk Sandstensplade er stillet paa Højkant og indpasset mellem Stolper og Løsholt, samt fastholdt med Jernspiger.

Paa Stubbegaard, 1. Sg., i Aaker, findes endnu en velbevaret Skorstenspipe opført i 1822 af uregel-

¹⁶⁾ Se Billedet af den gamle „Præstegaard“ ved Gudhjem.

mæssige Sandstensbrokker. For at hindre Regnvandets Nedtrængen mellem Piben og Taget krager enkelte store Fliser ud over Straaet. Ladebygninger opførte af Sandstensbrokker uden Spor af Mørtelforbindelse ses flere Steder paa Nexøkanten; en lignende Byggemaade kendes fra *Harboøre* i Jylland.

Ved en senere Lejlighed skal omtales den bornholmske Privatboligs *Interiør*.

Nogle Breve fra Amtmand E. Vedel.

Sorø den 13. November 1885.

[og 31. August 1885].

Kjære Fysikus Zahrtmann¹!

Tak for Deres rare og venlige Brev og Tak for, at De bevarer en venlig Erindring om os, efter at saa mange Aar ere forløbne og saa meget Vand løbet igjennem Hammervandet, siden vi havde vort Hjem paa den gode og kjære Ø derovre.

Det var gode og hyggelige Aar, som jeg tilbragte derovre; det var den første Gang, jeg var ude som Lokaløvrighed, og det var mig en sand Fornøjelse at regjere paa det prægtige Land og blandt de fortræffelige Mennesker, som den Gang endnu levede i paradisisk Troskyldighed, inden Politikens Slange havde faaet dem til at bide af Venstrevæsenets Frugter.

Det har fornøjet mig i disse mange Aar saa jævnlige at sysle med mine bornholmske Studier; de have ogsaa tidt og mange Gange bragt kjære Ansigter frem for Erindringen, naar Tankerne vandrede over Øen fra Rønne til Nexø og tilbage igjen. I denne Tid sysler jeg dagligt med bornholmske Tanker, idet jeg nu er i fuldt Arbejde med Udgivelsen af den „store“ Bog², som jeg nu i 18 Aar har samlet Materiale til, og som jeg i to Aar har skrevet

paa. Nu gaar det rask med Trykningen; jeg har allerede over 100 Sider i Kvart liggende i Korrektur, men da Sidetallet neppe bliver ringere end ca. 450, vil der endnu gaa adskillige Maaneder hen, inden den bliver færdig. Det vil glæde mig at faa de mange Aars Arbejde bragt frem i en smuk og anselig Form, men paa den anden Side vil det næsten blive et Savn, naar det endelig er afsluttet. Jeg har nu reden paa den Kjæphest i saa mange Aar, at jeg vil længes efter den, naar den flyver fra mig og ud i den vide Verden. Og den har stadig holdt mig i Forbindelse med Øen og dens kjære Beboere, naar den hverandet Aar førte mig over Havet til de gamle Venner baade dem under Jorden og dem over Jorden.

Vicepræsidentskabet i Oldskriftsselskabet er en meget hæderlig Bestilling, men dels er den for en Mand, som boer i Sorø, forbunden med megen Ulejlighed, og dels veed jeg ikke, om jeg kan udfylde den Plads, som Worsaae saa nylig har forladt. [Desværre er den Mand, Worsaae, død, hvis Dom over Bogen jeg vilde sætte næst Pris paa.] Jeg vil imidlertid nu forsøge derpaa, og en god Villie har før kunnet trække et vanskeligt Læs Nu blot endnu de venligste Hilsener . . .

Deres hengivne

*E. Vedel.*³

Sorø d. 6. November 1886.

Kjære Overlæge Zahrtmann!

Hermed har jeg den Fornøjelse at sende Dem et Exemplar af den store Bog, som jeg har forberedt

i 18 Aar, skrevet paa i 3 Aar og trykket paa i 1 Aar. Den er bleven tyk og stor, men just morsom er den ikke. Jeg veed imidlertid, at De holder hjerteligt af den kjære Ø Bornholm, og som en Ven af Øen vil det kunne interessere Dem at erfare, hvad der hidtil vides om Øens Oldtid

Deres hengivne

E. Vedel.

Sorø den 2. Februar 1887.

Kjære Etatsraad [C. V. Zahrtmann]!

. Jeg hviler mig efter Udgivelsen af min store bornholmske Bog, men skal dog rimeligvis til Sommer i Juni Maaned endnu en Gang til Bornholm, eftersom der er bleven noget Hedenskab tilbage ved Lousgaard i Østerlars⁴, som endnu maa udryddes, inden jeg kan slaa mig ganske til Ro . .

Deres hengivne

E. Vedel.

Sorø d. 1. Maj 1888.

Kjære Etatsraad Zahrtmann!

Da jeg for nogen Tid siden roste de gamle bornholmske Uhre, har dette givet Anledning til, at jeg idag er bleven anmodet om at bestille to nye, det ene til Hofjægermesterinde Bech paa Valbygaard pr. Slagelse, det andet til Generalkonsulinde Holmblad, Amaliegade Nr. 22 i Kjøbenhavn.

Under disse Omstændigheder, og da jeg ikke længere selv kjender Uhrmagerne i Rønne, turde jeg maaske bede Dem om at ville hjælpe mig i denne Sag og bestille eller købe to rigtig gode bornholm-

ske Uhre af den gammeldags Konstruktion med lang Perpendikel og Slagværk og med de dertil hørende Uhrhuse, ligeledes af gammeldags Konstruktion, men forøvrigt saa pæne som muligt . . .

Om jeg kommer til Bornholm i Sommer, er endnu uvist; naar man bliver til Aars, skal man have en Aarsag til at rejse, et „Arbejde“ at udrette ved Rejsen. Hidtil har jeg ikke fornummet noget til, at der iaar kunde blive Arbejde for en Oldgraver derovre, men naar den brave Lærer Jørgensen⁵ holder Pintseferie, vil han ganske vist efter gammel Vane strejfe omkring, og det kunde jo da nok hænde, at han hittede et Sted, hvor det var værdt at stikke en Spade i Jorden⁶

Deres hengivne

E. Vedel.

Sorø d. 29. Maj 1888.

Kjære Etatsraad!

Tak for Deres Brev! Efter at jeg havde underrettet Hofjærgermesterinde Bech om Deres venlige Meddelelser om de bornholmske Ure, har jeg faaet Brev fra hende om, at hendes Søster Fru Holmblad i Kjøbenhavn køber det Ur til 35 Kr., som af Hans Dam⁷ er fremstillet paa den store Industriudstilling, og at hun selv ønsker, at Hans Dam vil levere hende et lignende i September Maaned. Turde jeg altsaa bede Dem om at ville gaa til Hans Dam og anmode ham om at ville gjøre et nyt Ur ganske som det, han har paa Udstillingen til 35 Kr.

Selv har jeg travlt, da jeg skal have Amtsraad i overmorgen. Jeg maa derfor slutte, idet jeg med

venlige Hilsener fra min Kone tilføjer lige venlige Hilsener til Deres Kone og Datter saavel som til min brave Jacob Erichsen⁸, hvis Forhold jeg følger med den største Interesse.

Deres hengivne

E. Vedel.

Sorø d. 21. Februar 1892.

Kjære Etatsraad Zahrtmann!

Tak for Deres Brev! Det var mig en stor Fornøjelse at erfare, at De og Deres have det godt, og at jeg og mine bevarer i venlig Erindring i Deres Hjem til Trods for de 20 Aar, der nu ere forløbne, siden vi vare Naboer i Rønne. Det er en lang Aarrække, og den har unægtelig ældet os alle og udslettet mange Indtryk, men vort Ophold paa Bornholm staaer saavel for mig som for min Kone og Børnene med en saa ejendommelig Friskhed, at det synes os at ligge langt nærmere ved Nutiden, end Aarstallene tilsige. Min Kone og jeg vare begge den Gang unge og grebe Forholdene der med en Interesse og en Energi, som om vi aldrig skulde forlade dem; Øen var dejlig, og alle Mennesker vare venlige imod os; vi kom med Tillid og bleve modtagne med Tillid; vi kom derfor til hurtigt at føle os hjemme, og i det mindste jeg kom til at føle mig *mere* hjemme derovre, end paa noget andet Sted siden Opholdet i Flensborg 1854—57. Her i Sorø er der mange særdeles elskværdige Mennesker, men vi bo her ved den store Kommunikationsvej, og man er ikke her saaledes som paa Bornholm henvist til saa nøje at slutte sig til sine

nærmeste Naboer; man lever som i en Forstad til Kjøbenhavn. Naar paa Bornholm Dampskibet standse sine Farter om Efteraaret, saa levede Øens Beboere deres eget Liv med hverandre alene, og saa kom man ogsaa hverandre nærmere end her. Og det glemmes ikke.

Deres Ytringer om min Anvendelse eller Ikke-Anvendelse af Loven af 20. April 1888 takker jeg meget for. Jeg har havt al Grund til at være tilfreds med min Praxis. Kommer her en Epidemi, stopper jeg den strax, og Udgifterne blive derved saa meget mindre, at Amtet, uagtet det ikke har noget Bidrag fra Statskassen, dog slipper med en mindre Udgift end andensteds. Nu vil jeg se, hvad den forventede nye Epidemilov vil tilbyde. Kan jeg bruge den, er jeg beredt til at bruge den, men bliver den ikke mere praktisk end den nuværende, saa lader jeg være at bruge den. Det vil nu Tiden vise

Om alt gaar vel, vilde jeg i Begyndelsen af August gjøre en Tur til Bornholm for at se til mine gamle „Hedninger“⁹, og ved samme Lejlighed haaber jeg tillige at kunne besøge Dem og Deres Familie som andre nulevende Bornholmere. Og saa hermed lev vel!

Deres hengivne

E. Vedel.

Sorø d. 5. Decbr. 1897.

Hr. Læge M. K. Zahrtmann!

Ved at takke Dem for de mig tilsendte Særtryk af Deres Meddelelser om Begivenhederne paa Bornholm 1658¹⁰ maa jeg efter med megen Interesse at

have gennemlæst dem udtale min Glæde over, at de forhaandenværende Beretninger om disse Begivenheder nu endelig ere blevne underkastede en indgaaende Kritik. De hidtil gængse Forestillinger have altid forekommet mig temmelig eventyrlige (jfr. Visen om Sinclairs Tog til Norge), hvorimod Deres Opfattelse af Forholdene forekommer mig naturlig og plausibel. Blandt Andet kan jeg ganske tiltræde Deres Bemærkninger om Printzenskølds formentlige Flugt og om Drabet paa ham sønderude ved det gamle Raadhus. I denne Anledning skal jeg kun tilføje den Notitze, at de to lange Stene, som laa i Gaden paa det Sted, hvor han var bleven dræbt, bleve borttagne ved en Omlægning af Stenbroen, formentlig i 1868; jeg foranledigede imidlertid, at der paa deres Sted blev nedlagt en mindre, firkantet Stenplade med indhugget Aarstal: [1658]; om den ligger der endnu, veed jeg ikke; de oprindelige lange Stene vare af Brolægningsvæsenet blevne henlagte i det Stengjærde, som imod Nord begrænsede Gaden fra Storegade til Havnen langsmed Raadhusgrunden¹¹.

Deres meget forbundne

E. Vedel.

Sorø, d. 22. Marts 1906.

Kjære Jørgensen!

Knut Stjernas¹² Bog har jeg med Tugt at melde endnu ikke læst. Jeg holder mig overbevist om, at mine faktiske Oplysninger om bornholmske Forhold ikke blot ere rigtige, men at de ogsaa nok

ville blive anerkjendte som rigtige. Ræsonnementet over dem kan jeg da frejdigt overlade til Andre. Jeg vil imidlertid nu til at forsøge at faa fat i Bogen, og saa faar jeg jo at se, om den er et Tilsvær værd, og om jeg er i Stand til at yde det. Gammel er jeg ($81\frac{1}{2}$ Aar), og mine Kræfter ere stærkt i Dekadence ved de mange sygelige Skavanker, som jeg er belemret med. Det er Naturens Orden, og jeg maa derfor ikke klage, men for en gammel Arbejdsmand er det strengt nok at føle sig uduelig. De 2—3 Timer, da jeg kan bestille lidt om Formiddagen, ere medgaaede til at sammenskrive min Livshistorie¹³, som jeg vil lade trykke i nogle faa Exemplarer blot til Efterretning for mine Børn og Børnebørn. Det er et passende *sidste* Arbejde efter et bevæget og flittigt Liv. Men nu skal jeg nok se paa Knut Stjerna, og saa skal jeg derefter meddele Dem min Mening derom.

Det glæder mig at erfare, at De har fuldt op med literært Arbejde¹⁴, og at De har Kræfter til at udrette det. Det er den kjæreste og hyggeligste Beskjæftigelse for en Mand, der har fratraadt sin Embedsvirksomhed. Og saa har man tilmed den Tilfredsstillelse at gjøre Nytte derved. Museet maa det jo ogsaa være en Fornøjelse at forestaa, tilmed da det synes at interessere Befolkningen saa meget. Jeg takker for det Billede deraf, som de sendte mig ved Nytaar.

Og saa endnu blot en Hilsen til Deres rare men sygelige Kone og en Hilsen fra min Datter Ingeborg.

Hvorledes gaar det Deres Sønner?

Deres venskabeligste

E. Vedel.

Sorø den 31. Marts 1906.

Kjære Jørgensen!

Ifølge Deres Opfordring til at tage til Gjenmæle imod Knut Stjernas Skrift har jeg faaet fat i dette og gennemlæst det temmelig nøje. Men jeg *kan ikke* svare derpaa; dels mangler jeg Adgang til den megen Literatur, som dertil vilde være fornøden, og dels er jeg nu for aflægs til at gjøre et større videnskabeligt Arbejde.

Derimod har jeg henstillet til Dr. Müller¹⁵, om han vil tage til Gjenmæle. Jeg har derved bemærket, at jeg for mit Vedkommende maatte anerkjende, at Stjerna uden nogen eneste Bemærkning har lagt mine og Deres Undersøgelser til Grund for sine Deduktioner, samt at hans *Resultater* med Hensyn til Oldsagernes Art og Tid ere saa temmeligt overensstemmende med mine, dog med Undtagelse af Oprindelsen til de skaalformede Spænder, hvor han ikke har vovet at frafalde den af Montelius¹⁶ i sin Tid fremsatte Anskuelse. Men jeg har den Overbevisning, at Fremtidens Arkæologer, der ville kjende baade Montelius's og mine Fremstillinger, maa give min Opfattelse ubetinget Medhold. Stjernas Antagelse af en Udvandring fra Bornholm i det 4de og 5te Aarhundrede og en Indvandring fra Øland og Egnen om Kalmar Sund har for mig meget ret Tiltalende, da ogsaa jeg har havt en Følelse af et Spring i Udviklingen omtrent ved Aaret 500. Men noget Bevis for Virkeligheden af en saadan Ud- og Indvandring har han jo ingenlunde tilvejebragt.

Hvad jeg derimod, afset fra Spørgsmaalet om de skaalformede Spænder, har mest imod Stjernas Skrift,

er den yderliggaaende, doktrinære og ensidige Fastholden af de „typologiske“ Momenter. Selve den typologiske Stilling for enkelte Oldsagformer kan være tvivlsom nok (f. Ex. de fugleformede Fibulaer. Stjerna Side 141—47), og i alt Fald kunne de typologiske Forhold ikke afgive nogen ufejlbar og enegjældende Regel for Tidsbestemmelserne, men denne Betragtning vedkommer ikke saa meget os Undersøgere som den kritiske Videnskab i Almindelighed — altsaa Dr. Müller og vore andre Arkæologer.

Hermed vil De altsaa kjende mit Standpunkt i denne Sag og Indholdet af, hvad jeg har skrevet til Dr. Müller.

Deres venskabeligste

E. Vedel.

Oplysninger ved M. K. Zahrtmann.

¹⁾ Carl Vilhelm Zahrtmann, født i Viborg 1810, kom 24. April 1840 til Rønne som Overlæge ved Bornholms Militis indtil 31. Marts 1890, tillige Fysikus 1865—86; død i Rønne 24. Juli 1899. — ²⁾ Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. Kbh. 1886. 424 S. i Kvart. — ³⁾ Emil Vedel, født paa Søbysøgaard 30. August 1824, kom 1866 til Bornholm som Amtmand indtil 1871, derefter Amtmand i Sorø til 1902; død i Sorø 24. Maj 1909. Paa Bornholm optog han 1867 Udforskningen af Landets talrige Oldtidsgrave og kom indtil 1896 næsten hvert Aar dertil „for at grave Hedninger ud“; han afsluttede sit for Videnskaben grundlæggende Forskerarbejde med Udsendelsen af Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager, Kbh. 1897, 166 Sider i Kvart. — ⁴⁾ Gravpladsen her undersøgt 1886 og 87 af Vedel. — ⁵⁾ Johan Andreas Jørgensen, født i Hanved ved Flensborg 11. Februar 1840, blev 22. Okto-

ber 1864 Lærer ved Ibsker nordre Skole indtil 1902, fik gennemført Oprettelsen af Bornholms Musæum i Rønne, (aabnet 16. Juli 1894) og blev dets første Bestyrer indtil sin Død i Rønne 24. Juli 1908. Han var Vedels højre Haand i Oldtidsudforskningen paa Bornholm. — ⁶⁾ Vedel og Jørgensen foretog 1888 en Række Udgravninger ved Kobbæaas Udløb. — ⁷⁾ Hans Peter Dam, født i Rønne 27. Juni 1836, død 22. April 1911, den sidste gamle Uhrmager i Rønne. — ⁸⁾ Jacob Frederik Erichsen, født 19. December 1840 i Rønne, tog 1863 dansk juridisk Examen, død 26. April 1906 i Rønne, Bornholms Amts kyndige Fuldmægtig under Vedel og hans Efterfølgere. — ⁹⁾ Vedel og Jørgensen gravede 1892 i Lillevang ved Gudhjem og i Strand-sletten ved Salomons Kapel. — ¹⁰⁾ Historisk Tidsskrift, 6. Række 5. Bind, 1894, S. 223—242, og 7. R 1. B., 1897, S. 129—164. — ¹¹⁾ Nationalmusæet lod Prinsenskjoldsstenene flytte tilbage til deres gamle Plads 1891 og fik dem ved Rønne Byraads Deklaration 29. Juli fredlyste mod alle fremtidige Flyttforsøg. — ¹²⁾ Knut Stjerna, Bidrag till Bornholms befolkningshistoria under järnåldern, Stockholm 1905, 303 S. i Oktav. — ¹³⁾ E. Vedel, Af mit Livs Historie, trykt som Manuskript, Kbh. 1906. — ¹⁴⁾ J. A. Jørgensen, Series pastorum, Rønne 1907. — ¹⁵⁾ Sophus Otto Müller, født 1846, Direktør for Nationalmusæets første Afdeling 1892—1921, dansk Arkæologis Høvding. — ¹⁶⁾ Oscar Montelius, svensk Arkæologis Høvding.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

15 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

FEMTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1924

INDHOLD.

	Side
M. K. ZAHRTMANN: Opdyrkningen af Bornholm igjen- nem Tiderne	1
JOHAN BULMER: Udsigt over Bornholms Historie.	75
HENNING JENSEN: Pastor Sparres Optegnelser fra Chri- stiansø	123
— Et Skandskrift	139
C. J. HAGEMANN: Gamle Originaler.	145
M. K. ZAHRTMANN: Hammershuses Tilblivelse — Lille- borgs Undergang	161
H. ZAHRTMANN: Et lille Bidrag til Nexø Bys Historie. .	170

Opdyrkningen af Bornholm igjennem Tiderne.

Ved
M. K. ZAHRTMANN.

1. Inden Aar 1550.

Bofæstelsen og Opdyrkningen paa Bornholm er foregaaet fra Kysten af indover. Stenalderfolket, som først kom hid, for omkring 5000 Aar siden, sagtens fra den danske Stammes Land Skaane, færdedes paa Øens Kyster som Fiskere og Jægere med lidt Korn dyrkning og Husdyrhold. Med sit skørt splintrende Flinteværktøj ryddede det sig kun langsomt Land til Kornagre. Først i Bronsealderen kunde Folkets seje Metaløxer gjøre lyst i Urskoven, og da lagde det Landet ind under Kornavl, lige ind til dets klippetuede Midte Højlyngen, en Grænse som først vor Tids Staatspader have evnet at overskride.

Gravfundene give os nogle Hovedtræk i *Oldtidens Landboforhold*. Sikkert var det Storbønder, som byggede Jettestuernes mægtige Stenkammere for deres henfarne, frem til for 3000 Aar siden. Ogsaa rige Gaarddrotter rejste for en 2500 Aar tilbage de talrige runde Kæmpehøje som Slægtgrave, mens et endnu talrigere, ringere stillet Bondefolk nøjedes med de

lavtrundede Stenhobe Røserne, og Fiskerfolket ikkun sænkede Ligene ned mellem Strandens Rullesten. Jernalderens ældste Grave, de tarvelige Brandpletter, tyde paa en mere jevn Fordeling af Livskaarene inden for Bønderbyer, som da dannede sig; det var i Aarhundrederne omkring Kristi Fødsel fælles fattig Lod for Bornholmerne at ende i en Brandplet. Saa skred Rigdommen atter frem, gennem Handel og Vikingfærd, og fra Jernalderens sidste Tid, Aar 800 til 1050, kendes rigt udstyrede bornholmske Grave, hvor Høvdingen var stedt til Hvile med sin Ganger og sin Svend, hans Frue med en dræbt Trælterne ved sin Side.

Bornholms *Inddeling i Herreder* synes ene grundet i ordnende Indgreb ovenfra og næppe skeet, før end Kong Harald Blaatand omkring 950 havde lagt Landet ind til Danmarks Rige. Burghændæholms fire Herreder nævntes 1149 Hønnings, Michlingæ, Rothnæ og Haslæ Herreder. De to første Navne var 1335 afløste af Østre og Søndre Herred, mens de to sidste, da indgaaede i tilkomne Købstæder af samme Navne, endnu fastholdtes og først 1530 ses afløste af Vestre og Nørre Herred. I de ældste Jordebøger ere Herrederne altid indførte i den her givne Rækkefølge, som vandrer med Solen fra Øst gennem Syd og Vest til Nord. Den maatte falde naturlig, saa længe Landets Styrelse udgik fra Kongeborgene Gamle- og Lilleborg midt paa Øen, og selv da Styret fra 1276 øvedes fra Bispeborgen Hammershus, ændredes den ikke. Først op imod vor Tid, saaledes af Amtmand Thaarup 1810, udgaas jevnligt fra Landets Hovedstad Rønne, i hvilken dets stedlige Styrelse er samlet.

Sognedelingen paa Bornholm kunde synes særligt stærkt knyttet til Kirkernes Tilværelse, idet alle Landsognene, undtagen Rø, udtrykkeligt nævnes som Kirkesogne: Knuskersen (Knuds Kirkesogn), Nøkkers-
sen, Rødskersen o. s. fr. Da her i de kristne Tider ingen Landsbyer fandtes til at give Kirkerne Navne, bære elleve af Sognene endnu den Dag i Dag deres Kirkers katholske Værnehelgens Navn indesluttet i deres: Nilarskersen (Nikolai Kirkesogn), Larskersen eller Østrelarskersen (Laurentii K.), Bolskersen (Boltulfi K.), Ibskersen (Jacobi K.) o. s. fr. Kun fire Sogne have nu andre Navne: Aakersen nævntes endnu 1555 Sankt Hansesogn (Kirken er, i Følge Sogneseglet 1597, viet Døberen Johannes), men ogsaa allerede 1443 Akkre og 1565 Aakier Sogn, og Navnet Aakirkeby findes allerede 1420; Nøkkers-
sen endnu 1553 Allehelgens Sogn, men allerede 1528 Nyker S.; Rødskersen endnu 1555 Sankt Mikkels S., men allerede 1491 Rødsker S.; og Rø endnu 1548 Sankt Andrese S., men allerede 1489 Røde S. og 1553 Røsogn. Aaker Sogn har Navn af sine to store Aaløb, Nyker Sogn muligvis af sin nye Stenkirke, en ejendommelig Rundkirke (selv om Navnets bornholmske Udtale Nøkkers-
sen ikke fuldt stemmer med denne Tydning, omtales dog Kirken selv altid som Ny Kjerkje); Rødskersen og Røsen bære begge, lige som Rødne Herred, Navn af den Rydning, Oldtidens Urskov maatte underkastes, inden her skabtes Menne-
sker Bo og Bygge.

Allerede i Catholicismens Dage førte disse fire Landsogne, ved Siden af at nævnes efter Kirkens Værnehelgen, tillige mere folkekære Navne, som ere endte med at blive eneraadende. Ogsaa de andre

elleve Kirker kunne da oprindeligt i Folkemunde have haft tilsvarende Navne, som imidlertid helt ere vegne for Helgennavnene, saa at de nu ikke kendes. Sogn er et ældgammelt Ord i Sproget, fra Heden-skabets Tid. De bornholmske Sogne turde have været udskilte fra hverandre, før Kirkerne byggedes, som Forholdet synes at have været med Rø Sogn.

Knytlinge Saga giver Bornholm ved Aar 1200 kun fjorten Kirker, skønt Øen har femten Landsogne. Man har tydet dette hen paa, at Ny Kirke i Følge sit Navn kunde være tilkommet senere. Denne Udtydning maa være urigtig. Det frugtbare Sletteland omkring Ny Kirke med talrige Kæmpehøje (51 kendte inden for det lille Sogns Grænser) har allerede i Bronsealderen været stærkt opdyrket og folkerigt, og Sognet kan næppe have staaet tilbage for Landets andre Kirkesogne, hverken da Tømmerkirkerne rejstes omkring Aar 1070, eller da de afløstes af Stenkirker henimod eller kort efter Aar 1200. Derimod falder Sagaens Tal 14 godt i Traad med, at Bornholms femtende Landsogn i sit Navn Røsen (Rø Sogn) ikke fremtræder som Kirkesogn, i Modsætning til alle de andre Sogne. Rø har dannet et Sogn samtidigt med de andre, men har staaet uden Kirke endnu henimod Aar 1200 og næppe haft nogen Tømmerkirke, før end ved denne Tid dets Stenkirke, viet Sankt Andreas, blev bygget for atter 1887 at sprænges ned med Dynamit.

Endnu i vor Tid er Rø Sogn, om end ikke helt ringe i Udstrækning, folkefattigt og lidet opdyrket. Kun en Tredjedel er Avlsjord; Skov, Moser og Stenløkker indtage to Femtedele af Sognet. I ældre Tider var Skovene her endnu tættere. De gamle Navne:

I Lindeskoven, I Bøgeskoven, I Birkeskoven, vise dette; og i Landgilde havde hver af Sognets 27 Selvejerbønder endnu 1696 at yde aarligt en Tønde Trækul til Hammershus, en enkelt Fæstebonde paa Kongens Grund (Lindholmgaard, 6. Vornedgaard) endda tolv Tønder Kul, en Afgift, som da for længst var omsat i Kulpenge for de andre Sogne. Inden Aar 1200 har da det skovklædte Rø Sogn næppe huset en Menighed stor nok til her at bygge en Kirke. Derfor hedder det endnu i Dag Røsen, det Navn, som det efter alt maa have baaret, allerede inden Sankt Andreaskirken hævdede sit Taarn op over Helligdommen fra Hedningetiden.

Et nu henvejret Navn maa vel Knudsker Sogn have ført, inden det fik bygget sin Kirke viet Kong Knud den Hellige. Thi Adam af Bremen siger, at den skaanske Bisp Egin, død 1072, omvendte Bornholmerne til Kristendom og fik dem til at bygge Kirker; men Kong Knud dræbtes først 1086 og blev end senere, 1101, optagen af Kirken i dens Helgen-skare. Saaledes kunne vel alle Landets femten Sogne have haft oprindelige Navne, muligvis fra Heden-skabets Tid.

Fælles Træk i Kirkernes Stedforhold, som kunde pege tilbage paa Opdyrkningens Vandring frem over Landet, lade sig næppe opdage. Kun Hælften af Kirkerne ligger midt i Sognene, nogle fjerne sig stærkt fra deres Sognes Midte. Hælften knejser op over Sognene paa naturlige Højdedrag; andre ligge paa Fladsletten ind under disse. Byggede til Sognestevner, Kirketjeneste og Krigsforsvar maatte alle Kirkerne ligge vejbart, men Bornholmerne red, baade Kvinder og Mænd, til Kirke, og vejfar Kørebane, ud

over simple Hjulspor, lagde de først henimod Aar 1800. Ingen af Kirkerne, undtagen Aa Kirke, har, ud over Præstegaard og hist og her Degnegård, nogen Gaard til nær Nabo.

I Kirkernes Lejring fra halvanden til fire Kilometre inden for Kysten, — kun Aa, Vestremarie og Klemmeds Kirke ligge over fire, indtil syv Km. fra Kysten, — har man seet Hensyn taget til, at de skulde danne en sluttet Ring af Forsvarstaarne til Værn mod Indfald fra Søen. Kirkernes Leje forklares imidlertid ganske simpelt ud fra, at de maatte bygges i det opdyrkede, folkerige Bælte rundt om den øde Højlyng, ind i hvilken Fjenden saa sandt gjerne maatte forville sig. Netop de to Kirker, som laa nær Kysten paa det lave og frodige Sydland, Povls og Peders Kirker, byggedes taarnløse. De andre tretten Landskirker bar i deres Bygning og navnligt i deres stærke og høje Taarne, — nævnte Fæsted i bornholmsk Tale, — fremtrædende Kendetegn paa at skulle tjene som Værn mod krigeriske Overfald, dog kun for faa Dage; kun enkelte af dem havde nær Adgang til friskt Vand. I Datidens Nærkampe, som ikke gik ud over Pileskuds og Stenslyngs Afstand, spillede Omgivelserne ellers kun lidet ind i Forsvaret; det var selve Kirkebygningens Højde, som gjorde den stormfri.

Hvis ikke Sognedelingen gaar tilbage til Hedenold, kunde Kirkesogdenes Størrelse muligvis oplyse noget om Folketætheden omkring 1070, da Stavkirkerne optømredes. Nogen væsenlig Ændring have Sognegrænserne næppe undergaaet før 1825, da de delvis flyttedes. Under Hensyn hertil kan man sætte Sogdenes Rækkefølge efter Størrelsen saaledes: Ni-

larsker (2333 Hektarer), Nøkker, Rø, Knudsker, Persker, Rødsker (3129 Ha.), Povlsker, Ibsker, Olsker, Bolsker, Østrelarsker (3970 Ha.), Vestremarker (5377 Ha.), Østremarker, Klemmedsker (5921 Ha.), Aaker (6231 Ha.). Helt uoverlagt tør man dog ikke tilkende de mindste Sogne den tætteste Opdyrkning. Rø var tvert imod for menneskefattigt til at faa sig en Kirke i første Omgang. Talrige Fiskerlejer i Rødsker (Hasle, Hellig Peder, Kaas og Vang) og i Olsker (Sandvig, Allinge og Tejn) have givet disse vanskeligt opdyrkelige Klippesogne Menigheder store nok til hver sin Kirke. Kun nogenlunde sikkert kan skønnes, at de smaa Sogne i det lave Sydland, Povlsker, Persker, Nilarsker, Knudsker og Nøkker have været fremmelige i Opdyrkning. Paa den anden Side er det tidligt veldyrkede Aaker Sogn skønnet rigt, stort og værdigt nok til at bære Landets eneste Storkirke.

Det Særtræk, at alle Sognene gik ud til Kysten, var rimeligvis en Følge af, at langt frem igjennem Tiderne var Landets Bonde søvant Mand, gik selv til Søs med sine Landbrugsvarer og høstede, især i Middelalderens store Fiskemarked under Bornholm 1300—1500, Sild og Torsk hjem fra Havet. Endnu er Fiskjed og Fiskjesavled det bornholmske Sprogs Ord for Efterhøsten med dens travle Pløje- og Saa-tid. Tillige var Retten til at være Bjergere ved Strandinger under Sognestranden højt skattet af Bønderne. Hertil kom Sognefolkets Pligt til at gaa Strandvagt til Udkig efter Fjender og efter Vrag, hvert Sogn for sin Strand. Ogsaa maatte Sognet have fri Vej til at hente Sand paa Stranden til Husbygning og Renlighed; sandstrøede Stuegulve var en uomgængelig Pryd for Bondehjemmene.

Gaarddelingen inden for Sognene kan spores tilbage til Oldtiden. Hvor for 2500 Aar siden Kæmpehøj ved Kæmpehøj rundedes op over Sædmarkers bølgende Kornhav, 75 i Østremarker, 51 i Persker, 62 i Aaker, 51 i Nøkker, 59 i Olsker o. s. fr., laa sikkert Bøndergaardene tæt. Da de fire Herreders Grænser sattes hen imod Aar 1000, har man vel her, som andet Steds i Danmark, ladet hvert omfatte et stort Hundred (120) Bol til Udredning af en fast Hærstyrke, saaledes at Landet da troligvis har haft 500 Bøndergaarde, mere end Halvdelen af vor Tids 950 Gaarde. En Runesten fra o. 1060 er rejst for Sasser, „den gode Bonde“. Knud den Hellige siges at have ejet tolv Kongsgaarde paa Bornholm. Ingen af hin Olds Gaarde kan nu stedfæstes.

Nogle bornholmske Sted- og Gaardnavne pege tilbage paa Aseguderne. En Mosesø i Vestremarker nævnes Thorevand; og i Klemmedsker har Tyre- eller Tøjregaard (31. Selvejregaard) vel Navn efter Tyr eller Thor. Navnet Lokkegaard (33. Sg.) i samme Sogn har man henført til Loke (lige som det bornholmske Ord Loggaskarn, et Ærkeskarns Menneske). Her i Klemmedsker ligger Balsmyr, nævnt 1480, eller Balders Mose, af hvilken ere fremdragne store, Guderne viede Vaabenoffre fra Bronse- og fra Jernalderen, og ved den Balby eller Bolbygaard og Bolleris; her haves ogsaa et Odinsbjerg ved Onsbjerggaard (8. Sg.) og en Trægudshøj, nævnt saaledes 1569, nu Trægaardhøj (ved Dammegaards Mose). Disse Navne føre Tanken hen paa, at Klemmedsker har været Stedet for et hedensk Offerting, lige som Bornholmerne fra alle Landets Sogne endnu omkring 1650 mødte frem til Fællesstevner ved Klemmeds Kirke, hvorfor her findes

en Kirkekro. Sydøst for Rønne findes Odins Dal (Onsdal), gennemløben af Onsbæk, der udgaar fra Vægerne, de viede Mosesøer. Ogsaa i Ibsker Højlyng haves et Onsbjerg ved Viegaard (8. Vornedgaard), hvortil laa 1569 Vies Engen (den hedenske Helligdoms Eng), som i den kristne Tid var bleven omdøbt til Vor Frues Eng. Længere mod Syd, i Bolsker, haves Vægeløse som Navn paa en Gaardrække, Bygden ved Vægerne. Nævnte efter Odin tør ogsaa disse to Egne, sønden Rønne og norden Nexø, have været Offersteder for Vest- og for Sydlandet. Gudenavnet Skade kan gjenfindes i Skadegaard (12. Vg. i Persker, 29. Sg. i Aaker og 13. Vg. i Nøkker, den sidste 1569 nævnt Skaborg) og Gudenavnet Ull i Ullegaard (32. Sg. i Povlsker, 18. Sg. i Nilarsker).

Af de 54 Mandsnavne, der omkring 1050—1100 ere indristede i Landets Runesten, mødes mange i dets Stednavne, deraf Sakse i Saksebro i Aaker, og de andre alle i Gaardnavne: *Alle* i Alegaard (Vestremarker, 54. Sg.), *Asgøte* i Gottagaard (Klemmedsker, 5. Sg.) og i Gudhjem, *Asur* i Asseregaard (Vestrem., 38. Sg., Klem., 44. Sg.) og maaske i Iseregaard (Østrem., 7. Vg.), *Bjarne* i Bjørnegaard (Aaker, 22. Vg., Nøkker, 10. Vg., Klem., 10. Vg., Olsker, 26. Sg.), *Bose* i Baasegaard (Nilarsker, 4. Vg., Rødsker, 40. Sg.), *Bove* (Bue, Bo) i Bosgaard (Persker, 29. Sg., Klem., 46. Sg.) og maaske i Boddegaard (Bolsker, 24. Sg., Povlsker, 8. Sg.), *Brune* i Brunsgaard (Persker, 8. Sg., Nilars., 5. Sg., med dette Navn allerede 1569, o. fl.), *Einde* i Enesgaard (Nilars., 1. og 2. Sg. ved Enersgaden, Rødsker, 6. Sg.), *Esge* i Eskesgaard (Ibsker, 24. Sg., Persker, 9. Vg.), og i Eskeviske (Aaker, nu Rømersdal), *Gilling* i Gyllens-

gaard (Østrem., 17. Vg.), *Gudmund* i Gusmannegaard (Aaker, 54. og 55. Sg.) og i Gudmingegaard (Rø, 19. Sg.), *Kaabe* i Kobbegaard (Østrelars., 2. Vg.) og i Blikobbegaard (Nøkker), *Ketel* eller *Kæld* i Kældseby (Østrelars., 19. til 24. Sg.) og i Kældingeby (Persker, 1. til 3. Sg.), *Sasser* i Sasseregaard (Østrem., 6. Sg.), *Skove* i Skovsholm (Ibsker) og maaske i en eller anden Skovgaard, *Svart* i Svortegaard (Ibsker, 21. Sg., Aaker, 4. Vg. og 3. Sg., med dette Navn allerede 1588) og i Svartingegaard (Rødsker, 6. Vg.), *Torils* eller *Troils* i Piletroilsgaard (Ibsker, 35. Sg.), *Torkel* i Torkelegaard (Persker, 15. Sg.), *Tove* eller *Tue* i Tøjegaard (Ibsker), *Træbene* i Træbenegaard (Ibsker, 4. Vg., Klem., 40. Sg.), *Tule* i Tuleborg (Rødsker, 10. Sg.), *Ødbjørn* i Ybbernegaard (Nøkker, 5. Sg.) og *Øde* i Ødegaard (Østrelars., 14. Vg.) og i Udegaard (Povlsker, 39. Sg.).

Jevnsides disse 23 Navne fra Runestenene træder en Række andre olddanske Mandsnavne frem i de bornholmske Gaardnavne, saaledes *Brand* i Brandsgaard, *Erland* i Erlandsgaard, *Frækne* i Frennegaard, *Galind* i Galingegaard, *Gram* i Grammegaard, *Grane* i Granegaard, *Gudber* i Gubbernegaard og i Gubbe-
gaard, *Haagen* i Haagensgaard, *Hake* i Hakkele-
gaard og i Hoglebjerg, *Hinse* i Hintsegaard, *Ingemar* i Ingemansgaard, *Imen* i Iminggaard, *Lang* i Lang-
gensgaard, *Rande* i Ravnsgaard, *Rynde* i Rynsegaard, *Støge* i Styggegaard, *Trud* i Trovdegaard, *Uffe* i Offergaard og vel flere. Tagne under eet pege de hen paa, at Gaardene ere byggede af de Slægtaldre, i hvilke disse 41 Navne var gængs.

Fremme i Middelalderens Brevskaber siges (af J. P. Trap, Danmark, 1857) Store Hallegaard i Olsker

at være nævnt 1264; en sikker Kilde for dette Udsagn kan dog ikke paavises. Kun halvhundred Aar senere findes en bornholmsk Gaardrække navngivet, i det Dalby Kloster 1313, 3. Febr., tilskødede Ærkebisp Esger i Lund sit Godseje paa Bornholm, Skornedal, ogsaa kaldet Gryndby, nemlig hele Byen (Repert. diplom. I, 167). Stedfæstelsen af disse, nu ukendte Navne møder Vanskelighed. Grynd, et gammelt Ord for Grus, Sten, findes maaske i Grynegaard (11. Sg.) i Ibsker. Nærmest ligger det dog at tænke paa Klyndby, det gamle Navn for Klinteby, ved Skoddedal i samme Sogn. Helt sikkert stedfæstet igjennem 600 Aar er Ødegaard (14. Vg.) i Østrelarsker, i det Ridder Hans Eriksen, der allerede 1335 som Hovedsmand paa Hammershus havde skænket Lunde Kapitel elleve Gaarde rundt om i Sognene, 1340, 21. Nov., tilskødede Ærkebisppestolen hele sit bornholmske Gaardeje undtagen Ødegaard i Larsker Sogn, som han havde faaet i Eje af Elaf Odinkarsen (Diplom. Suecarum IV, 750), og hvorpaa han rimeligvis selv boede. Gaarden bærer Runestensnavnet Øde i sig.

Først ind i det følgende Aarhundred nævnes flere Gaarde ved Navn, saaledes 1429 Pæraggaard (3. Vg.) i Østrelarsker efter en Ejer med det kirkelige Navn Peder. Ogsaa Navnet Pæraggaard (21. Sg.) i Olsker er ret tidligt fremme, nemlig 1593 (Hübertz, Aktstykker til Bh.s Hist., 16, 512).

I Aarene omkring 1300 synes da Gaarddelingen væsenligt fuldbyrdet, noget nær med de 949 Gaarde, som nu haves. Der findes tre Gaarde nævnte Nygaard, i Østrelarsker 1543 og i Østremarker og i Klemmedsker 1547 (Hübertz 128, 429), dog muligvis

oprettede langt tidligere; det nye ved dem synes at være, at de ere byggede som Slottets Fæstegaarde paa Udmarken. Skovridergaarden Rømersdal voxte 1803 frem af Udbyggerhuset Eskeviske. Efter Højlyngens Udskiftning er tilkommet o. 1850 Mønstergaard i Østremarker, til Mynster for andre i Opdyrkning af Lyngheden, og 1899 Lyngholt i Klemmedsker, bygget af Otto Jespersen paa slidfuldt opdyrkede Lynglodder.

Gaardenes Indordning i 680 Selvejergaarde (1555: Bønder som tjene til Hammershus; 1572: Kongens og Kronens Fribønder; 1594: K. og K. jordegne Bønder; 1598: K. og K. Skattebønder; 1691: Selvejergaarde), 224 Vornedgaarde (Kapitelets, Ærkebispernes, Kirkernes og Sognegildernes, Slottets og Frimændenes Fæstebønder), 15 Præste- og 15 Degnegaard og 15 Frimænds Sædegaarde (senere: Proprietærgaarde) oplyser intet om Opdyrkningens Fremgang over Landet. Gaardene kendetegnedes oprindeligt ene med Paaboerens Navn (1493 en Gaard som Morten Olsen paaboer = 1530 Halægaard = 1923 Store Hallegaard, 15. Vg. i Aaker). Først Jordebogen 1616 indførte en fast Talrække for Selvejergaardene (Vestremarker 52. Skattebonde Hans Remmer = 1923: 52. Sg. Rømeregaard) og Jordebogen 1671 en lignende særskilt Talrække for Vornedegaardene, hvorefter retslige Brevskaber kendetegner dem med deres Numer i vedkommende Gaadrække (Sg. eller Vg.). Først henimod Aar 1700 optoges ret hyppigt tillige Gaardenes særlige Navne.

Overvejende ere disse Navne hentede fra Gaardenes og Omegnens særlige Kendemærker: Bækkegaard, Magaard, I Risen, I Buskene, Paa Skrulle,

Paa Slamre, Paa Sømle, I Kynde. Men ved Siden heraf har Gaardenes oprindelige Navneskik efter Ejeren eller Brugeren holdt sig til frem i vore Dage; Brogaard (66. Sg. i Klemmedsker) med sin Bro og sin Skov nævntes altid i min Barndom Rasmus Nielses Gaard, Bro og Skov. Paa denne Navneskik grunder sig, at vel henved en Fjerdedel af de bornholmske Gaardnavne kan udledes af en ældre Paaboers Navn, Stavn eller Gavn (Kofoedegaard, Gaggegaard, Leslerogaard; Skaaninggaard, Jydegaard, Tyskegaard; Glaseregaard, Bageregaard, Væveregaard; Hovmandsgaard, Styrmandsgaard, Skyttegaard, Rytteregaard; Byfogedgaard, Landsdommergaard; Munkegaard, Jomfrugaard).

Ved et Overblik over de enkelte Bøndergaarde skønnes det, at Landets oprindelige Opdyrkning er vandret frem langs Aaløbene. Om end vandrigere end nu var disse i Oldtiden usejlbare; de gav Muld, Fæ og Folk Frodighed, deres friske Vand var Agerbrugets Livskilde, og de holdt Møllehjulene i Gang, i det mindste Vinteren over. En Vandmølle i Østremarker (ved Gadebygaard) findes nævnt allerede 1407. Derfor ses Gaardene rande Vandløbene. De samle sig ikke i Klump til Landsbyer; saadanne kendtes ikke paa Bornholm i den kristne Tid. Hvad her nævnes Byer i Landsognene, er kun dannet af en enkelt Gaardrække med Bøsseskuds Afstand fra Nabo til Nabo, to, tre eller indtil en halv Snes Gaarde. De allerfleste af disse Gaardrækker ligge ved Aaløb, og en Del af dem have Navne, som tyde tilbage paa Oldsproget. Ogsaa ind imod Højlyngen er Opdyrkningen trængt længst frem langs Aaløbene, Øleaa og Vasseaa, Kobbear og Blykobbear.

I alt haves 70 Gaardrækker, deraf 53 „Byer“, 2 -„løse“ og 1 -„stad“. De to sidste Navneendelser pege tilbage paa en graa Oldtid. Tingstad i Vestremarker ligger nær ind under Almingen og har rimeligvis været Tingstedet, hvor Hovedsmændene paa Kongeborgene i Almingskoven har stevnet Bornholmerne sammen. Ogsaa Endelsen By kan sikkert føres tilbage til Oldtiden, da ingen virkelige Købstæder fandtes, og da By og Bygd var noget nær det samme. I bornholmsk Tale bruges endnu Bojden (Bygden) om hele det opdyrkede Bondeland, modsat Lyngen og Købstæderne; nævnes alene Byana (Byerne), forstaas herved fra gammel Tid Allinge og Sandvig, som langt frem mod vore Dage kun galdt for Fiskerlejer eller Strandbygder. Desuden findes nu 16 Fiskerlejer langs Bornholms Kyst.

I *Jordtilliggendet* under den enkelte Gaarddrift kom Gangen i den oprindelige Opdyrkning tydeligt frem. Hver enkelt Bondegaards Jorder laa vidt spredte. Inde ved Ladebygningerne laa kun en Hovedlod paa 10 til 16 Hektarer Bygjord i stadig Drift; Resten udgjordes af en Snes eller flere Udlodder, Havrejorderne, vidt spredte, indtil 4 Kilometre fra Gaarden, under Tiden inde i Nabosognet. I Følge Lunde Stifts Landebog fra 1569 havde Rødsker Præstegaard 22 Stykker Ager, fra 3 Skepper til 4 Tønder Udsæd, og 18 Stk. Eng paa $\frac{1}{2}$ til 7 Læs Hø. Kirkebonden Paa Hjelm (5. Vg. i Rødsker) drev 14 Agerstykker og havde 11 Englodder. Præstegaarden i Østremarker havde 2 Skovløkker, Skadelund stor som et Gaardsrum og en liden Løkke med 12,14 Træer. Degnene i Vestremarker og Nilarsker havde en fælles halvnede Eng, hvoraf hver af dem høstede $\frac{1}{2}$ Læs Hø hvert

andet Aar. En saadan Udstykning var Bornholmerne en kær Vane; den dreves endog saa vidt, at to Bønder kunde eje halvnede, eller som man sagde handlede, Bier, saaledes at den ene høstede Honningen de lige Aarstal, men hans Makker til Gjengæld kunde svælge i Festdrikken Hønnu aa Bræjnjevin de ulige Aarstal. Persker Nørre Kirkebo (12. Vg., Skadegaard) havde Agerstykker og Englodder baade i Aaker og i Povlsker. Aaker Kirkebo Ellehul laa helt og holdent inde i Vestremarker. Det er givet, at der maatte være Gaarde, inden de kunde søge sammen i et Sogn; men denne Overskridelse af Sognegrænserne tyder paa, at Gaarddannelsen i denne Skikkelse, alt-saa just de senere kendte Bøndergaarde, var til før Sogdenes Oprettelse.

Med Borringholms gamle Vedtægt, omtalt 1542, for Øje, i Følge hvilken en Selvejrbonde kun sin Tid ud sad paa Slægtsgaarden og skulde lade den gaa udelt i Eje til Gaarddrønten, sin yngste Søn, undres man ikke paa, at Gaardenes vidtdrevne Jordudstyknings holdt sig til langt ind i det nittende Aarhundred, og at Regeringens Forsøg paa gennemtvunget Magelæg at hidføre en for Agerbruget heldig Samling af hver enkelt Gaards Jorder mødte stejl Modstand, inden det langsommeligt 1825—40 sattes lykkeligt i Værk.

Ud af alle de her skildrede Forhold se vi Gaardene i en tidlig Old bygge sig langs op med Aaløbene og tage de muldrige Engdrag og Agre under Dyrkning. Hvor der længere ude i Tueheden laa let tilgængelige frodige Smaavænger, toges saadanne med ind under Gaardens Drift. Paa denne Vis gjordes Landet vejbart. Jorderne imellem Aaløbene toges op

til Avl under Nybyggergaarde, et Stykke her, en Lod hist, indtil det opdyrkede Bondeland laa i en nogenlunde ubrudt Ring hele Bornholm rundt, imellem de golde Strandmarker langs ud mod Havet og den øde Højlyng indad mod Landets Midte. Disses seje Modstand har først Nutidens Staalspade delvist evnet at bryde.

Endnu ligge dog urørte af Ploven talrige Tuedrag, Stenløkker og Skovkrat som Øer og Bælter inde i Bondemarken, selv i den ihærdigst fremdrevne Byvang. Ved Rønne kan man inden for 3 Kilometres Rundkreds færdes i Oldtidsland fra Bygrænsen ved Kulerne gennem Curdtz's Lund og Kommandanteløkken frem mod Vibegaard og derfra under Knudskirke Bakke i et Bælte af Klippe- og Kratløkker, som tjene til Fævogt, over til den veldrevne gamle Frimandsgaard Almegaard, hvor Oldtiden dukker lyslevende frem i Vandrerens Sind, ikke blot ved sine Røser, Kæmpehøje og Helleristninger, men gennem hele den Stemning, der hviler over Gaardens vidtstrakte, skønne Klippeløkke med de enkelte høje Asker og Raagernes Skrig, — de synge saa skønt, efter Bornholmeres Mening. Paa samme Vis kan man vandre frem gennem hele Nordlandet; ogsaa de fleste af Sydlandets Bøndergaarde eje hver sin gamle Kratskov og Fævogtsløkker. Ude i Sognene skyde tillige større Lyngheder frem mellem Gaardenes Agre.

Uden Tvivl har Sortedøden, som 1350 overfoer hele Danmark, standset videre Opdyrkning; den mejede Bornholmerne ned for Fode, saa at Sagnet, brugt af B. S. Ingemann i „De Underjordiske paa Bornholm“, lader den skaane kun et eneste Menne-

skepar. I henvend to Aarhundreder derefter høres intet om Nybyggere paa Bornholm. Endnu 1490 i Ærkebisp Jens Brostrups udførlige Lovregler for Bøndernes Forhold og 1499 i hans Eftermand Birger Gunnersens Indskærpelse af disse gives ingen Forskrift til at ordne Opdyrkning af Ødemarkerne; om disse mæles intet, skønt de indtog en Tredjedel af Landet. I den lybske Høvedsmand Berent Knops Opgjørelser for 1525—42 af Indtægterne af Bornholm findes intet Spor til Nydyrkning af Ødemarkerne. Vel tog Knop aarligt 1536—42 en Smørafgift ind for Stenedyck (Hübertz 124): men dette Ord er ikke at oversætte med Stendiger til Indgjærdning af nyoptagen Jord, det er aabenbart en Forvanskning af Stueting, Lensmandens Omrejse til Skattesætning, i det Stenedyck-afgiften til sidst tælles op i eet med Gæsterihavre, ydet Ridefogden for hans Skriverting (Stueting, jvnf. *Skriverstuen* paa Hammershus, senere Amtstuen i Rønne).

Først en Udredning af Landets stykke- og løkke-vise Optagelse under Dyrkning gennem Oldtiden og Middelalderen bygger det nødvendige Grundlag til Forstaaelse af dets senere Udmarkssaga.

2. Efter Aar 1550.

Under Bornholms fremskridende Opdyrkning var en Tredjedel af Landets Overflade blevet liggende hen som urørt Udmark. Endnu 1839 taltes 188 af Landets 588 Kvadratkilometre til Udmark, af hvilken dog 11 Kvkm. laa ind under Købstæderne og 37 Kvkm. da var opdyrket.

Udmarken dannedes af:

Almingskoven, 600 Hektarer inde om de gamle Kongeborge, Gamle- og Lilleborg;

Højlyngen (Vildbanen, Storelyngen), som strakte sig fra Almingen dels ud mod Østkysten (Heljuesbakkerne), dels mod Nord op til Olsker Sogn (Muredam), hvorfra den bøjede af i en smal Tunge Nord om Vedby mod Vest til Skovgaard (22. Sg.) i Rødsker Sogn;

Strandmarkerne, dels Sogdenes, dels Købstædernes, der laa som en Bremme langs hele Landets Kyst, og som indtog brede Flader inden for den nordre og den søndre Landsende, samt især i den store Blemme Lyng bredte sig dybt ind mellem Vestre Herreds Sogne;

Sognemarkerne (Fællesmarkerne, Indmarkerne), som større og mindre, mange i Tal laa helt indeslutede mellem de tilstødende Gaardes Agre.

Bornholmerne havde ikke evnet at lægge disse Lyng-, Skov- og Klippestrækninger under Plov, men de nyttede dem som deres Eje til fælles Græsgang for deres Husdyr, til Rivning af Lyng og til Tørveskær, til Hugning af Enestaver til deres lerklinede Bygninger. Udmarkens Brug gik som et uundværligt Led ind i Bøndergaardenes daglige Drift. Alle Overdragelsesskøder omfattede udtrykkelig Ejerretigheden til Udmarken. Saaledes fik selve Bispefogeden paa Hammershus Aage Nielsen 5. Juni 1429 Skøde paa Stengaaarden (16. Vg.) i Ibsker oven Nexø „med al Tilliggende og Ejendom uden Gjærde og inden Gjærde“ (Hübertz 16), og saaledes tilskødede Christian den Sjette 18. Jan. 1745 Niels Pedersen Kastenagaard (12. Vg.) i Torneby (Klemmedsker) „med tilliggende Jorder, være sig af Ager og Eng,

Skov, Mark, Krat, Moser, Fiskevand og Fægang, Vaadt og Tørt, inden Markeskel og udenfore, aldeles intet undtaget i nogen Maade, som der nu tilligger og af Alders Tid tilligget haver og bør dertil ligge med Rette, Altsammen til Besiddelse og Ejendom for ham og Arvinger og efterkommende Ejere.“ Naar disse og alle mellemliggende Skøder give Ejendomsret uden for Gjærde og uden for Markskel, er hermed sigtet til Ejedel i Udmarken. Selv om det sidste Skøde muligt har dette Udtryk kun som en forældet juridisk Floskel, peger det dog tilbage paa en ældgammel Brug, der havde givet det et haandgribeligt Indhold.

Om Udtydningen af Ordet Udmark er der rejst Tvivl. Med Ødemark (bh.: ø Mark) har det intet at gjøre. De sprogkyndigste Bornholmere, P. N. Skovgaard og J. C. S. Espersen, tyde det efter Udtalen som Umark, Hede, i Modsætning til dyrket Mark. Da Bornholmerne sløjfe næsten helt det bløde d i Udtale (en Ubygggjara, en Husmand), er Ordet dog at opfatte som Udmark modsat Indmark, der findes brugt allerede 1575 om de dyrkede Bygjorder inde omkring Gaardene, af og til om de Lyngheder, der laa indeklemte for sig i en Ring af Gaarde. Og selv om Udmarken laa hen til Fællesbrug, var ogsaa den sat med talrige Markskel paa Krys og tvers. Saaledes fandt Skovrider Hans Rømer 1804 selve Almingskoven gjennembugt af gamle sammensunkne Digeskel; han brød sig fejl om disse, førte Skovens Stengjærde frem i lige Linjer, men nødte herved Det kgl. Rente-kammer til bagefter. at afkøbe Vallansgaards Ejer nogle uretteligt afklippede Grundstykker (Bh. Saml., 10. B., 74).

For at sikre sig Ejerskellene urokkede ned igjennem Tiderne satte man dem meget højtideligt, endog med Tilkaldelse af Lensmanden paa Hammershus til at godkende dem paa Kongens Vegne. En saadan Skelsætning i Udmarken 1588 oplyses af følgende Brevskab:

Wi effterskrevne [de 15 Sandemænd fra alle Landets Sogne] kiendes og vitterlig gjøre for alle med dette vort obnne Bref, at Aar effter Guds Biurd MDLXXXVIII dend 12. Dag Octobris vare vj opkrefde og udmelte af Boringholms Landzting at skulle endeligen gange og gjøre et rett Atskilling og Markeskiel emellom Kongelig Majj: ^{ts} Alming og dend Udmark og Forthaa ud for Østermarkersogen, som skulle ligge til de Gaarde ij form^{te} Østermarkersogen, som er liggendes ud til samme Udmark. Saa ere vj forbemelt kommen paa fornefnte Mark den 29. Dag Octobris udj voris kiere Øffrigheds, Erlige og Welbyrdige Mand Falch Gijøe til Giersøe, Hofuismand paa Hammershuus og Boringholm hans Nærverelse, saa og alle deris Nærverelse, som kiendes denom Forthaa, Lod og Part at have udi fornefnte Mark, og alle Leyligheder grandgifueligen fortfaret og overveyedt og gjort et endeligt og fuldkommelig Markeskiel emellom Højforbemelte Kongl: May: ^{ts} Alming og dj Gaarde udj Østermarkersogen, som til samme Udmark liggendes ehr, vdj saa Maade, som effter følger. Forst fra it Bierg og Backe, som kaldes Sandaasehofuitt, huor udj blef Marchesteene sat og Kuol [Kul] under lagt. Siden derfra vdj Ost-Sudost til een jordfaster Steen, som findes at vere Østermarkierche Merke paahugget. Siden derfra udj Ost-Sudost til ehn Markesteen, som blef Kuol under lagt, Nordost

fra Hagemyr. Siden derfra rett udj Sønder til een anden jordfaster Steen, som i ligge Maade blev Østermarkierche Merche paahugget. Saa ret udj Sønder til een anden Markesteen, som blef Kuol under lagt, Østen fra dend Bek, [som] løber ij Sønder og Nør fra Hagemyr. Endnu fram bedre er to andre Mærke-stene sat rett udj Sønder, Østen for dend Beck, som løber fra Sanwaait [Sand-Vad]. Siden endnu rett fram udj Sønder til dend gamle Steenbro, som ligger Vesten for Øllene, som blef og Markesteen sat og Kuol under lagt. Huis [hvad] Østen for disse fornefte Markesteene ehr, [er] og skal høre til de Gaarde, som strecher sig ud til samme Mark. Siden fra samme Bro Sønder omkring Øllene, saa vit som de befattede ere med Fløde Flodmaal, Dam og Damsbond, Øster langs neder ud med Ølleaaen indtil een Bro, som ligger over Strømmen ved en gronn Slett, kaldet Grønnevaa. Huis [hvad] Norden er for fornte Ollestrom [Øleaa], det skal vere eftter denne Dag og ligge til dj Gaarde udj fornefte Østermarkiersogen, som strecher sig paa dend Side ud til samme Mark. Og dermed er udj alle Maade giort et endeligt og fuldkommeligt Markeskiel, eftter som forskrefuet staar. Til disz ydermeere Stadfestning og Vidnisbyrd haver vij witterligt og med vor Vidskab ladet henge voris Indsegell og Zigneter her neden fore, som er givet og skrefuet Aar og Dag ut supra. [Afskrift 1721, — Rigsarkivet, Rentekammeret, Kommission af 1718 ²⁸/₁₂, Pakke 1].

Faldt det ind til Dagsregn, gik man mindre juridisk højtideligt til Værks. En Skelsættelse for Røds-ker Præstegaard 1582, 17. Okt., endte saaledes: End lagde de 12 Mænd 10 Markeskel rundt omkring,

samme er huggen i Jorden, sammenlagt med Sten, thi det var paa samme Dag over Maade stærk Regn; hvo som har Lyst at sætte Sten i de hugne Markeskel, kan vel komme til, thi der er Sten nok. —

Henimod Midten af det 16. Aarhundred gjenoptog Bornholmerne Nyopdyrkning af Lynghederne. Fandt en Bondemand en Lod i Højlyngen nyttig og enedes med sine Sognemænd om, at dens Indtagelse ikke var dem til Fortræd, lagde han den ind under Plov og gjorde den gjennem sit Arbejde til sin Ejedel. Denne Fremfærd vakte nu Modstand hos Landets lybske Skatteherrer, som heri saa en ny Skik og Brug. Om Indsigelser fra Nabobønder høres intet; her var jo mere end nok til hver Bonde at tage af. I sin korte Styretid 1543—47 rejste den lybske Junker Blasius van Wickedes Strid om nyt indtaget Agerland, hvilket man alt for utilbørligt lagde under Plov. Hans Efterfølger paa Hammershus Herman Boitin (1547—56) forbød al Nyopdyrkning, afslog at yde Tilladelse til slig imod Pengeafgift, fordi man gjorde det i saa vidt et Maal, at næsten al fri Fællesgræsgang forsvandt (Hübertz, 203, 204). Paa et Møde i Kolding 1553, 25. Okt., klagedes der da for Kongen over, at Boitin tvert imod tidligere Brug forbød Kongens Skattebønder at indtage Agre paa Fælleden, skønt de ejede Lod og Del i denne; i de her af Christian den Tredje givne Paabud kommer imidlertid dette enkelte Klagepunkt ikke frem til Afgørelse (L. Laursen, Danmark-Norges Traktater, 1, 570—76). Den følgende lybske Høvedsmand Schweder Kettingk (1556—73) rejste i sit første Aar det Spørgsmaal, om Frimændene maatte lægge Lodder af Kongelig Maje-

stæts Udmark ind under deres skattefri Jordeje (Hübertz 263).

Hermed er rejst den bornholmske Udmarkssag, Spørgsmaalet om hvem der ejede Tredjedelen af Bornholm, Kongen eller Bornholmerne. I 300 Aar eller mere greb den paa mangfoldig Vis ind i Landets indre Historie, stærkere end noget som helst andet, inden den løstes. I Kettingks Forespørgsel 1556 finde vi for første Gang Navnet Udmark brugt og ligesaa Paastanden om, at Udmarken var Kongens. Denne Paastand er da rimeligvis indført til Bornholm af hans Forgænger Herman Boitin, der med Rette nævnte sig ikke blot Hovedsmand paa Hammershus, men tillige Magister og kejserlig romersk Notar.

Denne fremmede Jurist har rimeligvis støttet sin Paastand paa en ældgammel Retsregel: Alt øde er Kongens. Den er udtalt i danske Landslove fra Middelalderen; og længere frem i Tiden lagde danske Domstole og Kongemagten den til Grund for deres Afgjørelser i Udmarkssagen. Den siger altsaa, at alt herreløst Gods, være sig Vrag paa Stranden eller som her uopdyrkede eller ejerforladte Jorder, var hjemfaldet til Kongen. Man oversaa imidlertid, at den ikke kunde bruges paa Bornholms Udmark. Som det mødes atter og atter, hvor Historieskrivning og Lovgivning kaste sig over bornholmske Emner, skorter det de udenfor Bornholm fødte Forskere paa fuld Indsigt i Landets særegne Forhold; deres Afgjørelser glippe hist og her, de mangle Prikken over i'erne og falde i, i, i — Staver.

Bornholms Udmark laa ikke herreløs hen. Som en eller fem Bønder uomstridt ejede deres smaa

Kratlunde inde ved Gaardene til Fædrift, som Borgerne uomstridt ejede deres store Købstadsudmark til Fællesdrift, saaledes havde femten omliggende Bønder Sognemarken Krummemark i Rødsker, 550 Hektarer stor, inde i Fællesbrug, og saaledes endeligt nyttedes selve Almingen, Højlyngen og Strandmarkerne i deres Helhed af alle de Bønder, hvis Kvæg fra Gaardene gennem de talrige stengjærdede Gader havde Udgang til disse Udmarksstrækninger. Herigennem havde Bornholmerne lagt deres Udmark under sig, taget den i Eje. Derimod kendtes intet til, at Kongen havde taget den til sig; i saa Fald vilde Regeringen ikke have støttet sig paa Retsreglen: Alt øde er Kongens, men hævdet en anden Retsregel: Kongens Eje kan ikke frahjemles ham gennem Aldershævd. Som andet Steds paa de danske Øer Bønderne nyttede Landsbyens uudsiftede Agre i Fællesdrift som deres uomstridte Eje, saaledes nyttede de bornholmske Bønder Udmarken til fælles Græsgang som deres uudsiftede Eje. Ene den gamle Retsregel om fælles Græsgang, — *compascuum* i det juridiske Sprog, — passede ind i det bornholmske Udmarksforhold, og *compascuum* var uomstridt Bøndernes Fælleseje.

Bornholms Bønder var ikke Jurister; de fattede næppe Rækkevidden af, at det nu skulde hedde Kongens Udmark og Kongens Alming. At Landsherren som Vogter for, at hver Mand nød Ret og Skel, havde Pligt til at paase, at ingen Bonde rev Udmark til sig til Naboens Fortræd eller plyndrede Almingskoven til Tab for andre, og at Bønderne maatte svare Skat af nyoptagen Lyngjord paa samme Vis som af deres gamle Sædsjord, gav Kongen Ret til at gribe ind i

Udmarksdriften med Kongebud. At Kronhjortene, Kronens eller Kongens Sturvildt, skulde have fri Gang i Højlyngen Side om Side med Bøndernes Kvæg, hidførte Navnet Kongens Vildbane for denne, men gjorde ikke Kongen til dens Eneejer; Kronvildtet græssede skudfrit ogsaa paa Bøndernes Sædmarker, saaledes som Kommissarierne Christian Maccabæus og Mathias Rasch udtalte 1682, at mange Gaarde i Klemmedsker ud mod Lyngsiden var blevne øde, fordi Kornsåden der opaades af Kgl. Majestæts Vildt, ligesom de hidsendte kgl. Kommissarier Jens Juel og Christopher Sehested skrev 1683, 3. Okt.: „Den store Mængde af Dyr forhindrer Bønderne i mere Land af Lyngen at opdyrke og lægger deres dyrkede Marker øde, især er Østrelarsker Sogn deraf næsten halvøde, saa at Undersaatterne ville daglig aftage, om ikke Dyrenes Tal mærkeligt mindskes.“ At de nye Navne, Kongens Udmark 1556, Kongens Alming 1584, skulde medføre, at Kongen blev Eneejer af alt dette Fællesgods, laa langt borte fra Bornholmernes Tanke.

Almingskoven havde sikkert tidligt i Middelalderen tilhørt Kongen, hvis Borge, Gamle- og Lilleborg, laa midt i Skoven. Men det sidste Kongeslot her, Lilleborg, var 1259 blevet stormet af Ærkebisp Jakob Erlandsens Hærfolk, nedbrændt og lagt øde. Paa Borgvalen („Vajllana“), hvor Slottets store Hestehold havde haft sit Foder, havde Bondegaarden Vajllansgaard lagt sig, og alle Landets Bønder havde gjort sig Skoven nyttig til Fædrift, Brændsels- og Tømmerhugst, lige som de herfra tog det meste af de 3747 Læs Brændeved, hvilke de aarligt maatte age til Ærkebispens nye Slot Hammershus som en Landgildeydelse. Skoven blev herved storligt forhæret og for-

hugget, saa at Ærkebisp Birger Gunnersen 1499 til Landets Bedste maatte paabyde den holdt i Fred mod Hugst. I sit Paabud nævnte han den ikke Ærkebispens (eller Kongens), men „dette Ølands almenige Skove.“ I sine Regnskaber 1526—42 talte den lybske Høvedsmand Berent Knop kun om „Almindingen“, da han i Kraft af Fredningsbudet for Udvisning af kort Tømmer til Vognbygning modtog af Bønderne godt 5 Læster Smør (Hübertz 38, 124). Selve Navnet Almingen peger tydeligt paa, at Skoven opfattedes som Alméneje for Landsboerne, ikke som Særeje for Landsherren.

Kongens gamle Ejerret synes sporløst gaaet i Glemme igjennem de tre Hundredaar. Den bryder end ikke klart frem i det Kongebrev 1578, hvormed Frederik den Anden tilstedte Bønderne den Skovhugst til Husbygning, Brændsel og Vogntømmer efter Lensmandens Udvisning, hvilken de havde haft af gammel Tid, mod at yde slig Smørlandgilde, som de havde derfor givet af gammel Tid (Hübertz, 478). Denne Afgift kaldtes 1556 Skovsmør; 1594 vidnedes, at Aakirkeby havde ud over Skattesmør og Gæsterismør aarligt ydet en halv Tønde Smør for Skovhugst i Almingen (Hübertz, 230, 525). For Kommissarierne 1624 lod en Del Frimænds Vornedgaarde sig tegne for Smørgilde at yde Kongen mod, at deres Kvæg havde fri Græsgang i Kongens Vildbane (Rigsarkivet, Fr. Thaarups Bornholmiana 6 b). Amtmand Thaarup fremførte 1810 (Bornholms Amt, 39), at Strandgaardene i Aaker, nogle af de bedste paa Landet, fandtes satte lavere i Hartkorn end samme Sogns usle Lynggaarde; dette Forhold peger tilbage paa, at Gaardene ind under Lyngen havde gjort sig denne og Almingen

nyttig mod at yde Smørgilde og just herfor 1671 fik sig yderligere paalagt stor Hartkornskat, i det denne ene udregnedes af den gamle Landgilde, saaledes at 1 Tønde Smør i gammel Afgift nu tillige gav 12 Tønder Hartkorn til ny Skatteafgift (jvnf. Krarup og Tuxen, Landbrugets Udvikling i Danm., 6. B., <129>).

Først 1584, 5. Juli, høres Navnet Kongens Alming, i det Herredagen paa Københavns Slot i en denne Dag afsagt Dom (Dombog, Fol. 115—116) omtaler Svin, brændte med Lensmandens Brænde[stempel], paa Kongens Skove Alminge. En følgende Lensmand, Hans Lindenov, lod 1597, 24. Juli paa Nørre Herreds Ting tage 24 Mands Vidne om kgl. Majestæts Alming og Udmark, og de 24 Bornholmere vidnede efter deres Forældres Udsagn, *at* Almingen altid havde været holdt for Kongens Eje, siden Landet var faldet under Kronen, og ligesaa i Bispernes Tid [inden 1522]; *at* Storsvildt i Almingen maatte skydes kun af Kongens og Lensmandens Skytter; *at* Skur-smør og Kosmør ydedes aarligt til Hammershus baade af Kongens Skattebønder og af Adelens Vornedbønder, for at deres unge Fæ kunde græsse frit i Almingen; *at* Bønder, som ønskede at hugge Ener og Krak i Almingen, gav derfor aarligt 16 Mark [Skaalpund] Smør og indskreves for denne Ydelse paa Slottet [i Jordebogen]; og *at* om nogen vilde indtage af kgl. Majestæts Udmark, sin Indmarksjord dermed at forbedre, da havde ingen maattet det gjøre uden med Lensmandens Tilladelse paa Kongens Vegne, dog at Skattebøndernes Tørveskær og Lyngslet havde været dem af Arils Tid uforment (Rigsarkivet, Fr. Thaarups Papirer, Pakke 19).

Maaske høres her strenge Herre Hans Lindenovs

overhænds myndige Røst i noget overdøve mange Bornholmeres Hjertensmening. Denne kom for Dagen i, at lidt Hugst i Almingen var en nogenlunde ærlig Sag. Den kostede af og til Bøder, som da en Bonde 1624 maatte give 32 Rigsdaler for at have taget blot eet Stykke Træ her, eller som da Christen Gregersens Karle 1681 i Februar, paa Hugst i Almingen, maatte slippe baade Slæde og Heste; men ganske urokket heraf beholdt den gode Stad Aakirkeby sin brave Borgmester og Bykapitajn Christen Gregersen, — som tilmed var Søn af en tidligere Skovrider. Fra 1688 holdt Kongen 3 Embedsmænd, en Holtsførster og to Skovridere, til at gjemme Skoven, men de kunde ikke hindre, at den svandt ind Aar for Aar. I Aaret 1774 paavistes 707 friske Egestød, hvis Stammer var fældede og bortførte ulovligt; de bornholmske Domstole lod derfor 79 Almingstyve løbe med en samlet Bødesum af ikkun 695 Rdlr. Strenge Forbud 1722, 27 og 39, de sidste med 100 Rdlr. Straffebøde eller Arbejd i Bremerholms Jern, tvang ikke Bornholmerne tilbage fra den Enehugst og Lyngslet i Almingen, som de gennem 3, 4 Aarhundreder havde øvet som deres gode Ret. Da Skovrider Hans Rømer paa Kongens Bud 1809 havde indhegnet Skoven med et stærkt Stengjærde for at holde Bøndernes Kvæg fra at spille Forstmester der, mødte han voldelig Selvtægt fra deres Side (Bornh. Saml., 10. B., 58, 59, 73). Den fra gammel Tid udøvede Ejerret laa endnu nogle Bornholmere i Blodet. Men nu stod dog baade Borgere og Bønder i deres Helhed fuldt enige i, at Kongen ejede Almingskoven — til Bornholms Bedste.

Ude i Lynghederne vedblev Bønderne at bryde

Jord op. Raadeligst var det at indhente Lensmandens Tilladelse, men det undlodes dog af og til. Lensmanden Henrik Brahe modtog 1585 (Lensregnskabet) $1\frac{1}{2}$ og 2 Daler af 2 Bønder, som han tillod at indlægge hver et Stykke Jord, mens 2 andre Mænd for Jord, som var indtaget i Lybekkertiden (inden 1576), hver maatte give 5 Daler, og en tredje Mand for en Løkke, han havde indlagt uden Forlov, maatte ud med 7 Daler (Hübertz, 498—500). I Hammershus Jordebog 1598—99 findes indskrevne til at yde en aarlig Smørafgift og Dagsværk 3 Udbyggere (Husmænd) i Østrelarsker, hvem Henrik Brahe paa kgl. Majestæts Vegne havde undt nogen Mark, samt 1 Udbygger her og 2 i Aaker, hvem hans Eftermand Falk Giøe havde givet en lignende Tilladelse. Tilsvarende nye Indtægter findes opførte i følgende Lensregnskaber, saaledes 1629—30 hele 10 Bønder, hvem Holger Rosenkrantz havde forundt nogen Udmarks Jord uden for deres eget Fortov og Indgjærde. Ridefoged Peder Jensen havde 1650, 12. Marts, efter et Ottemands Syn paa Kronens Vegne solgt en Bonde i Ibsker en Lod af Brennesmark; Landstinget dømte 1652, 31. Marts: Brennesmark bør at ligge fri, uindteppet, de fattige Borgere i Svanike til deres Fædrift under Fæfod, som den af Arils Tid ligget og været har, og Herredagen dømte 1655, 7. Juli: Efterdi Peder Jensen ingen Magt har, nogen Jord, som altid under Fællend har været, til nogen særdeles at aflade, bør Landsdommers Dom at blive ved Magt. Kongens Ejer- og Salgsret gjøres saaledes ikke gældende af Herredagen.

Fremgangsmaaden oplyses af et Lensmandsbrev

fra 1632 (Orig. i Rigsark., Bornh. Kommission 1718, 28. Dec., Pakke 2):

Ieg Holger Rosenkrands til Demmestrup, Kong. Ma: Befalningsmandt paa Hammerzhusz och offuer Borringholmb, kendisz och gjør witterligtt, att ieg paa Kong: Ma: min allernaadigste Herrisz Weigne haffuer forondt Laursz Køller boendisz Mandt udj Clemmedschiersougen [Kjølleregaard, 35. Sg.] nogen Wdmarchsz Jordt liggendisz wden for hans østere Gaardszgierde, strecher sig udj sønder medt den ene Ende och i Norden medt den anden och fester udj hansz egenn Jordt och Grundt saa wel som medt Gersell. Och epter att fore Wdmarchszjardt iche er dj hoesboende eller andre omliggende Bønder till nogen Hinder eller Fortrengsell enten medt Feedriftt eller i andre Maader, och epter att handt mig paa hansz May:tz Weigne haffuer thilfridsstillitt och vdlagt huis ieg derfor war begierrendisz, da haffuer ieg paa hiøybemelte Kong: Ma: Weigne forondt och beuilgett fore Laurs Køller same Jord att maa indgroffue, eptersom det hannom foruist er, och den att gjøre sig saa nøttig och bruglig, som handt best kanndt. For huilckett ieg will werre hansz Hiemmell och Tillstandt udj alle Maader. Dis til ijdermere Windisbiurdt haffuer ieg trøgt mit Zignet her nedden vnder och medt egen Haandt wnderschreffuit.

Actum Hamershusz den 31 Martj Ao 1632

Holger Rosen
Krandz E Handt.

Sikker maatte man ved saadan Indtagelse fra Bøndernes fælles Udmark være paa, at man ikke traadte Nabo for nær. Vejen til Selvtægt var kort paa Bornholm. Da saaledes Hasle Borgmester Sander Pedersen (Lesler) 1635, 16. Okt., for 12 Daler havde købt hos Rosenkrandts paa kgl. Majestæts Vegne 2 Stykker

af Byens Udmærk, som Lensmanden hjemlede ham og hans Arvinger til evindelig Tid at maatte have, nyde, bruge og beholde til fri Ejendom, indgjærdet og tilsaaet dem, samlede Borgerne, der heri saa Byens bedste Græsgang fraranet deres Kvæg, sig som een Mand med begge Raadmændene i Spidsen, væbnede med Høtyve og Forker, væltede Gjærdet under Bøsseskud og lod Borgmesterkornet træde under Fæfod. Borgmesteren fik 1639, 27. April (Rigsarkivet, Skaanske Registre) kongelig Stadfæstelse paa sit Købebreve og stevnede Ufærds mændene for Retten. Skønt Borgerskabet stod fast paa, at alle havde været lige gode om Gjærningen, dømte Herredagen 1640 kun de to Raadmænd i streng Straf, mens Kongens Gunst (Bornh. Saml., 9. B., 134) maatte, som en Dyd af Nødvendighed, lade Borgerskabet gaa straffrit.

De sidste halvhundred Aar inden 1700 lagde en Hemske paa Bornholmernes Nybyggeriver. Landet led Tab paa Mennesker og Gods i de usalige Krige 1645 og 58. Storedøden 1653—54 lagde 4900 Bornholmere under Mulde, saa der blev knapt 8000 i Live til at dyrke Agrene. Disse gav kun tarvelig Høst. Aarrækken 1663—79 nævntes „de besværlige Aaringer“, i hvilket særligt 1670 og 71 traadte frem som „Misvæxten og den dyre Tid“. I 1682 stod 146 Bøndergaarde øde, desuden var 27 udarmede. Trods Eftergivelse af Skat stod endnu 1701 Bønderne tilbage med 7904 Rigsdaler ubetalt Skat. Forholdene førte to kongelige Kommissioner til Landet 1685 og 91; i deres dybtgaaende Undersøgelse mæles intet om Udmærksjorders Indtagelse.

Om en saadan høres først paa ny 1694, 18. Jan., da Amtskriver Hans Henrik Schor (født paa Laaland)

tilstod Jens Ibsen paa Ryttergaard (20. Sg.) i Ibsker at indhegne et Stykke Jord (hvis Grænser nævntes, men hvis Størrelse ikke udmaaltes) af Kongens Udmærk ud for hans Udgjærde til evindelig Ejendom, efter som fire af Retten udmeldte Dannemænd havde vidnet, at dette kunde ske uden nogen Mands Skade, mod at yde deraf 2 Lispund Smør i aarlig Landgilde (Jordebogsregnsk. 1698—99, Fæsteprotokol). Liggende Tilfæstninger af Udmærken foregik 1696. Aldrig saa snart var Bornholmerne ude af dette ødelæggende Aarhundred og var blevne 14000 Mand stærke, før der meldte sig mange, som ønskede at lægge deres Arbejd ind paa Opbrydning af Lyngen, saa mange, at Amtmand (1699—1718) Valdemar Reedts fandt Aarsag til 1708, 29. Nov., at forespørge Det kgl. Rentekammer om, hvor vidt det vedblivende kunde tilstedes mod aarlig Afgift at indtage Jord af Udmærken efter Sandemændenes Taxering til Tønder og Skepper Land, hvorved mange kunde skabe sig Hus og Hjem, eller om den allerede indtagne Jord igjen skulde udlægges til fælles Nytte og Fædrift.

Af Rentekammerets Svar fremgik tydeligt, at de høje Regeringsherrer aldrig havde sat deres Fod eller Tanke paa Bornholms Udmærk. De udbad sig oplyst, om de indtagne Lodder havde ligget som Fællede under Sognet eller som Rettighed under enkelte Gaarde, om nogle af dem var Kongens Ejendom, om hvilket Aar hver enkelt Lod var indtaget, og om hvad Afgift der var svaret af dem paa Amtstuen; først derefter vilde Kammeret kunne indstille disse og i Fremtiden flere Jorder til Bortfæstning mod aarlig Landgilde og Skat. Efter højst prisværdigt at have indhentet fornøden Oplysning fra Landet selv fastslog

Rentekammeret 1709, 11. Juni, at Udmarksjorderne skulde bestaa fuldkommen som Sognebøndernes fælles Overdrev eller Græsgang, hvilken efter Loven ingenlunde maatte indhegnes, men skulde forblive til fælles Nytte, hvorfor Amtstuens hidtidige Tilladelser til slig Indhegning ikke kunde godkendes, og fremtidige Indlæggelser forbødes, lige som enhver den, som paastod sig krænkede ved foretagne Indhegninger, skulde hjælpes til sin Ret, efterdi Sognebøndernes Adgang til Brugen af deres fælles Udmærk, af hvilken de alle ydede Skat og Landgilde, ikke maatte indskrænkes. Kammerets Skrivelse blev læst paa Bornholms Landsting 1710, 9. April, og var hermed gældende Lov for Landet (Fr. Thaarup i Østs Minerva, 2. B., 140, 181).

Det kongelige Rentekammer havde talt: Udmærken var, i Lovens Forstand, compascuum, Bøndernes Fælleseje, fælles Græsgang, hvis Brug var indgaaet som Grundlag for deres Skatteydelse; Regeringen (Kongen) havde kun at føre Tilsyn med dens Brug saa vidt, at dette Grundlag ikke maatte svækkes for nogen skatydende Bonde. Rentekammerets Opfattelse var ene rigtig, fast grundet i det historisk givne, Udviklingens Gang og Landets Forhold. Dog have senere Historikere som Fr. Thaarup, født i København, Bornholms Amtmand i et kort, uroligt Aaremaal 1804—1809, ladet Rentekammeret skarpt høre, at det her havde ladet sig føre vild af Bornholmernes egennyttige Fremstilling. Thaarup var en dygtig, virkelysten Amtmand med vaagen Sans for alt, hvad særegent han mødte paa Bornholm, og med kraftig Hu for Landets Fremfærd; hans Undersøgelser af dets Forhold spænde vidt, men ere ikke alle lige

grundige. Sin Underkendelse af Rentekammerets Opfattelse støtter han her (Bornh. Amt 1839, 145) paa en Række overfladiske og løse Indsigelser, hvis Svagthed strax falder i Øjnene, og dog er hans Fremstilling jevnligt blevet gentagen af vor Tids Lovmagere.

Uden at lade sig skræmme af Rentekammerets Forbud fortsatte Bornholmerne deres gode Dont med at bryde Lyngjord op. For at hævde Forbudet maatte Amtsskriver Schor gaa til Domstolene. Som oftest i Landets Historie var det ogsaa nu Folket i det klippestejle Nørre Herred, der stod stejlest imod. Domstolene gav nu Udmarkssagen et ganske nyt Udseende.

Landsdommer Ancher Authoni Müller, født i Kalundborg, dømte paa Bornholms Landsting 1714, 30. Maj, og 1715, 27. Nov., at de tiltalte Rødskerbønder skulde forblive ved deres indlagte Udmarksjord, som ringe, for at forbedre deres Gjærder og af gammel Hævd; Ole Gammelsen, en ved høj Alder fattig Mand, havde kun opsat en lille Hytte paa Kongens Udmark, og var det Almisse, at den blev staaende, men hvad Afgift, han deraf kunde svare, skulde gaa i Kongens Kasse, og ikke til Bonden paa Krogholm (32. Sg.), paa hvis Fortov Hytten var bygget; Sandemand Hans Svendsen, som nød Løn af Kongen, burde føre Indseende med, at intet indtoges af Kongens frie Mark, strax indmelde sligt og nu fra Nytaar efter uvildige Mænds Kendelse yde Amtstuen aarlig Landgilde af den Jord, han selv havde indlagt. Anderledes kunde ikke dømmes, efterdi intet af det omtvistede var indlagt, siden Rentekammerets Forbud var udgivet (1710), og paa det at ikke Bønderne efter saa mange Aars Forløb skulde have gjort forgæves Arbejd og derover

blive fattige. Og skønt Vevst Pedersen og Jens Jørgensen (efter 1710) havde indlagt et temmeligt stort Stykke af Kongens Mark, saa kunde dets Indhegning ikke være nogen til Skade, saa som der ikkun kunde blive et ret godt Tøndeland dyrkelig Jord, ej ellers kunde voxe Græs, fordi det ikkun var Klipper og ujevn Lyngbund; ogsaa havde de to Mænd kun sat deres Gjærde længere ud, hvor Sten kunde faas til Gjærde, paa det de kunde skaane deres Skov for aarlig Hugst af over 50 Læs til det forrige Udgjærde, som ogsaa kgl. Forordning af 1695 og af 1710 paa-bød Stengjærder for at frede om Underskoven; saa det fandtes ikke, at disse to Mænd havde forseet sig saa meget, kun i af Misforstand ikke at have indhentet Tilladelse, hvorfor de havde at betale Amtskriveren Kost og Tæring med 3 + 1 Rdlr. og dernæst fra Nytaar yde paa Amtstuen aarligt $1\frac{1}{2}$ og $\frac{1}{2}$ Lispund Smør, og dermed burde da deres Stengjærder blive, hvor de nu stod, og det forrige Risgjærde være sløjfet.

„Dog“, slutter Ancher Müller den sidste Dom, „bør ingen herefter at indlægge noget af Kongens frie Mark uden Øvrighedens Tilladelse, efterdi det som her paa Landet kaldes Storlyngen og strækker sig snart langs og midt igjennem hele Landet fra Hammershus og til Nexø, med den udi samme Lyng liggende Skov, som kaldes Almindingen, er Kongens frie Mark og ikke nogen Fællede eller af den Beskaffenhed som anden Steds udi Danmark, thi Indbyggerne paa Bornholm have altid nydt den Frihed, at de derpaa have haft deres Kvæg og Bæster i Græsgang, foruden videre deraf at betale end det, som staar i Jordebogen; saa have de og altid haft Frihed

til at afhugge (rive) Lyng til deres Husbehov udi fornævnte Lyng, saa som udi de fleste Sogne er lidet eller ingen Skov. Men for Resten er det Kongens frie Mark, dog var det tjenligt, om en fattig Soldat blev bevilget at sætte sig et Hus og dertil et Kaalhaverum paa Kongens Lyngmark; thi fattige Folk skulle og have Husværelse, og jo flere Folk her kunde være paa Landet, jo bedre var det til Kongens Tjeneste og Landets Konservation.“ (Rigsark., Rentek.s bh. Komm. 1718, 28. Dec., Pakke 2).

Domstolen havde talt, — i meget paa tvers af Rentekammerets Lovbud sex Aar forud. Man ser, at den gamle Landsdommer var uglad i Rentekammerets fuldstændige Forbud mod Nyopdyrkning, og at han tog yderst lempeligt paa de stedfundne Overtrædelser. Ære være hans sunde Fornuft, som sagde ham, at øgede Levekaar gav større Folketal til Landets Bedste. Eet stort Skridt tog han frem for Rentekammeret i at indsætte Kongen til Eneejer af hele Højlyngen og i tilmed at lade denne strække sig mod Nord helt op til Hammershus, hvorved tvert imod ellers gængs Opfattelse Olsker og Rødsker Sognes Udmark lagdes ind under den. Yderligere grundfæstedes dette i en Landstingsdom, afsagt 1716, 16. Sept., (efter Ancher Müllers Død), som udtrykkeligt udtalte, at den for de to Sogne og Allinge og Sandvig fælles Vestremark mellem Habrodam og Slotslyngen var Kongens Udmark. Mindre Glæde vilde Landsdommer Müller have haft af sine Domme, hvis han havde kunnet forudse, at de skulde føre til, at Salgsskøder, som han selv havde udstedt for to af ham gennem Købeskøder ejede Jordejendomme, blev underkendte fem Aar senere.

Den paapasselige Amtskriver Schor slog sig ikke til Ro med Lempe. Han jog Hans Vevsten paa Kjøl-leregaard (13. Sg.) i Rødsker ud af Buggeløkkerne i Olsker Vestremark, indtagne uden Forlov, og bort-fæstede dem 1717, 27. Okt., til Hans Ancher Jørgensen mod Indfæstning af 4 Rdlr. og Aarsafgift $1\frac{1}{3}$ Rdlr. De to stejle Olskerbønder Vevst Pedersen paa Magaard (3. Sg.) og Jens Jørgensen paa Dalegaard (35. Sg.), som først fem Aar efter Rentekammerets Forbud havde rettet og stensat deres Udmarksgjærde og med Naboernes Samtykke herved indlagt i 4 og 6 Tønder Land af Sognets Udmark samt 1715, 11. Jan., faaet Ottemands Kendelse for, at de skulde have deres nye Gjærde ved Magt og kunde fuldfærdige det, indstevnedes nu af Amtskriveren for Højesteret. Dennes Dom 1718, 19. Dec., tilfandt de to Bønder atter at fravige den af Udmarken indhegnede Jord, og at saaledes skulde forholdes med al indhegnet Udmarksjord, hvorpaa ikke var Lovhævd, med mindre Kongen maatte finde for godt at paabyde andet af Hensyn til Landets almene Nytte. Den sidste Tilføjelse var en Følge af, at Frederik den Fjerde 2. Dec. havde paabudt Rentekammeret, at da Højesteretssagen havde bragt for Dagen, at mange indhegnede Udmarksjord, skulde det undersøges af landkyndige Mænd, saaledes at baade Kongens Interesse og samtlige Indbyggerses Gavn og Bedste der- ved søgtes, om slige Indhegninger kunde være Lan- det til Skade eller muligt til Gavn; thi voldte de ikke Naboerne Skade i Græsningen, da vilde det være Gavn for Publicum, om slige Jorder kunde indtages og sættes i aarlig Skyld (bh. Kommission 1718, 28. Dec., Pakke 1).

Landsdommer Müllers forstandige Ord om at søge Folketallet forøget var faldet i god Jord hos Frederik den Fjerde; 1718, 10. Okt., havde Kongen udnævnt en Kommission, som 28. Dec. fik overdraget at undersøge, hvem der ejede Udmarksjorderne, hvilke Adkomster der havdes paa dem, og hvor vidt de kunde sættes til nogen Slags Afgift. Endnu efter Landstingets og Højesterets Domtale var Spørgsmaalet, om Bornholmerne eller Kongen ejede Udmarken, altsaa uløst. Kommissionen blev mindre landkyndig end militær, i det der var valgt Amtmand (siden 14. Maj) og Brigadeer Johan Henrik von Bippen, Bykapitajn Morten Kofoed fra Svanike og Kapitajn Adolf Tobias Herbst (siden 1709, 26. Okt., Underkonduktør paa Bornholm). Kofoed trak sig dog med en Undskyldning klogeligt ud af Kommissionen inden dens første Møde og afløstes 1719, 29. Juli, af Herredskapitajn Niels Nielsen til Bressensgaard (9. Sg.) i Olsker, barnefødt paa Skovgaard (27. Sg.) i samme Sogn, og allerede fem Aar tidligere kendt som en hidsig Forkæmper for Kongens Ret til Udmarken.

Bøndernes seje Modstand voldte, at Kommissionen først 1720, 10. Juni, kunde samles til Møde i Sjinneby i Klemmedsker. Bornholmerne glemte ganske deres vante Gæstfrihed, ingen vilde huse Kommissionsherrerne. Amtmanden havde sat en ny Sandemand Mikkell Mogensen i dette Sogn og paalagde ham at huse og underholde hele Kommissionen i sin Gaard. Han og hans Hustru svarede hertil, „at Logement torde den gjerne faa, men at spise og traktere Herrerne kunde de umuligt uden straxsens Betaling.“ Da Sandemanden fastholdt sin Vægning,

sendte v. Bippen ham syv Soldater ind paa Gaarden og paalagde ham dagligt at udlægge 1 Rdlr. Exekutionspenge og 1 Rdlr. Kostpenge; Manden nægtede dette og fik da sit bedste Bohave udpantet. Mikkell Mogensen klagede nu til Rentekammeret, som indhentede v. Bippens Fremstilling af Sagen og dernæst Kongens Billigelse af dets Indstilling, som sagde:

„.... Vi se dog ikke, paa hvad Fundament Amtmanden kunde være berettiget saaledes at tvinge en af Eders kgl. Maj.s Skattebønder til at bespise en hel Kommission, som bestod af mange Personer, og omendskønt Bonden, efter Amtmandens Andragende, har brugt nogle uhøflige og opsætsige Ord, saa burde dog Amtmanden paa en lovlig Maade have ladet ham tiltale derfor og ikke saaledes uden foregaaende Dom ved saa excessiv militærisk Exekution søge hans Ruin. Thi skulle vi indstille, om ikke Amtmanden maatte beordres, Bonden, naar han ham tilforn for hans opsætsige Ord har reprimanderet, sine Kedler, og hvad ham kunde være frataget, igjen uden Betaling ved Exekutanterne at lade levere....“

Det gik Brigadeer v. Bippens militære Ære for nær, saaledes at gjøre sin øvede Uret god igjen. Han forestillede Rentekammeret, at det vilde være ham til Skam, om Bonden skulde faa sine Kedler tilbage uden at betale de fordrede 5 Rdlr. Exekutionspenge, og at han kun vilde bøje sig for et af Kongen egenhændigt underskrevet Paabud. Dette underskrev da Frederik den Fjerde 1721, 27. Jan. Hermed var Kommissionens første Holmgang med Bornholmerne uigjenkaldeligt tabt (Fr. Thaarup i Østs Minerva, 2. B. 186—88).

I selve sin Undersøgelse vandt Kommissionen til-

syneladende større Sejr. Den var, som den troede, lykkeligt færdig med det stridige Nørre Herred. Al Udmarken her dømte den til at være Kongens Eje, selv de af Gaarde rundt indesluttede Indmarker, Kirke- marken mellem Nøkker og Klemmedsker, som regnedes til 1500 Tdr. Land, „opmaaltes“ [taxeredes] til 430 Tdr. Land god Kløvgang og fordeltes til de omboende 19 Lodsejere, Vallemark mellem de samme Sogne, som tilfaldt 7 Lodtagere, Krummemark mellem Klemmedsker og Rødsker, hvis 1000 Tdr. Land „opmaaltes“ til 223 Tdr. Land slettere Kløvgang og deltes mellem de den omsluttende 15 Gaarde. Ogsaa Sogdenes Strandmarker tillagdes Kongen som Ejer. De stærkt fremtrædende Uoverensstemmelser mellem Udregning i geometriske Maal og Opmaaling [Taxation] til Sædsjord og til Kløvgang (Fædrift) var hidførte af, at klippefuld Kløvgang udlagdes som Regel tredobbelt i Vidden imod Sædsjord, hvis Størrelse imod geometrisk Maal atter taxeredes efter dens Brugbarhed til Avlsmark.

Kommissionen saa sit Arbejd godkendt i Kgl. Resolution og Forordning af 1720, 25. Nov., vedrørende Nørre Herreds Udmark. I disse frafaldt Kongen Opkrævning af Afgift for tidligere Aar, men fra Nytaar 1720 skulde der svares Kongen en Aarsafgift af al indtagen Udmarksjord: 3 Mark af 1 Tønde Sædsjord [eller Bygjord], 2 Mk. af 1 Td. Havrejord [af Sten og slet Jordsmon], 2 Mk. af 1 Læs Enges [Høj], $1\frac{1}{2}$ Mk. af 1 Td. god og 1 Mk. af slettere Kløvgang [Lyng og Klipper]; dertil 2 eller 1 Mk. i Indfæstning [ved Brugerens Tiltrædelse af Fæstet]. Aarsafgiften var udregnet i Forhold til den almindelige Skat og Afgift: 8 Mk. og Landgilde af hver Tønde Hartkorn,

i det 3 Tdr. Sædsjord sattes til 1 Td. Hk. Udbyggere paa Udmarken skulde tage Fæstebreve hos Kongen. Den indtagne Udmark skulde i Skøder og sligt holdes for sig. Derhos blev det alvorligt paabudt, at Efterdags maatte ingen, uden at have indhentet Kongens egen Tilladelse, understaa sig det allerringeste af saadanne Udmarksjorder at indtage eller indhegne under kongelig Unaade og anden vilkaarlig Straf. Samtidigt paalagde Rentekammeret Amtskriveren nøje Tilsyn med, at Kløvgangsjord, som opdyrkedes til Sædavl, blev omtaxeret til Sædsjord.

Men det Skridt videre, at se alt dette gennemført, naaede de tre Kommissionsherrer ikke. Det gik med denne kgl. Resolution, som senere med en Verdensfred i Versailles: Den blev aldrig sat i Værk. Tilmed nedsatte Frederik den Fjerde de Dagpenge, som Rentekammeret havde indstillet at yde Kommissionen; v. Bippen blev sat fra 3 ned til 2 Rdlr. og den samlede Dagssum fra 8 ned til $5\frac{1}{3}$ Rdlr., og for de tre tilbagestaaende Herreder skulde Arbejdet gøres for 200 Rdlr. i alt. Endnu havde Kommissionen dog den Glæde, at Kongen 1720, 2. Dec., udstedte Paabud om, at de af tidligere Amtmænd givne Bevillinger paa Udmarksjorder sattes ud af Kraft og skulle agtes for Nulle og intet af Værdi. Truffen for at stille alle Udmarksjorderne lige under de nye Afgiftsregler, maatte denne Afgjørelse dog haardt krænke Bornholmernes Sans for Ejendomsret; Lensmændene Brahe, Giøe, Rosenkrandts havde paa Kongens Vegne tilskødet dem disse Jordlodder, de havde givet Fæstpenge og svaret aarlig Landgilde af dem, de havde dyrket dem op gennem 140 til 80 Aar, — og nu var alt dette Nul og nix og deres Adkomstbreve kun

„Rosenkrandske Sedler“, som de under ét nævntes. De fik til Svar kun den Retsregel, at paa Kongens Eje kunde ingen vinde Aldershævd (Fr. Thaarup i Østs Minerva, 2. B., 188. — Bh. Kommission 1718, 28. Dec., Pakke 2).

Sligt vil hverken du eller jeg taale, var den fælles Tankegang. Det ulmede stærkt i Bondestanden, mens Kommissionen i Sommeren 1721 fortsatte sin Vandring gennem Østre og Søndre Herreder. Paa fælles Sømmenskud sendte Nørre Herreds Bønder deres Kongsmænd, med Kvartermester og Sandemand Lars Nielsen paa Habrodam (5. Sg.) i Olsker som Fortaler, over til Kongen, og Kommissionen bad 21. April Rentekammeret om at udvirke, at de alle, særdeles den opsætsige Sandemand, sattes i Blaataarn og true-des med livsvarigt Slavejern paa Bremerholm. I samme Skrivelse udtalte den Mistanke om, at den nye Amtskriver (siden 1719) Christopher Horn hemmeligt voldte dem Bryderier. Disse var dog vist kun, at han nægtede at opkræve de af Kommissionen satte Afgifter af den gode Grund, at han — endnu 20. Aug. — ikke havde noget Paabud herom fra Rentekammeret. Det tøvede stadigt.

I Østremarker nægtede de elleve Bønder, som støttede deres Ejendomsret paa den 1588 i Lensmanden Falk Giøes Nærværelse foretagne Skelsætning af deres Gaardes rette Fortov i Højlyngen, at lade sig tvinge til at tage nye Fæstebreve paa Ølle Engemyr, sat til 30 Læs Enges. De sendte 10. Juni deres Kongsmænd over til Kongen; og 16. Juli bad Kommissionen Rentekammeret om Fritagelse fra at fortsætte sin Gjærning i Søndre og Vestre Herreder, da den mødte spotske Ord og Ringeagt, maatte tigge om Husrum og ikke

fra Rentekammeret fik fornøden Støtte til at hævde sin kongelige Myndighed over for de trossige Bønder.

I Povlsker fandt Kommissionen, at selve Landsdommer Müller (død 1716, 26. Febr.) havde 1705 og 1712 solgt og bortskødet som sit Købseje en Vejrmølle ved Bukkegaard (11. Vg.) og et øde Stæl Korre Slot paa 24 Tdr. Land, skønt disse Jorder nu klarligen ved de gamle Diger saas at være tagne fra Kongens Udmark; den forespurgte 1721, 28. Juli, Rentekammeret, om Landsdommerens Skøder skulde staa ved Magt. Den kom i Dyst med Persker Sognepræst Anthonius Schandorph, som 15. Juli paa Eskesgaard lod den høre, at den i sin Forretning havde sat en Bolsker Bonde for kun 5 Tdr. Land, skønt denne havde indlagt over 70 Tdr. Ld. Udmark; den truede Præsten med Domstolen, og han maatte da allerydmygst svare, at han saadan i Samtalens Løb havde fremført en løs Tidende.

Paa sin tornefulde Vej skrev Kommissionen 28. Juli fra Langemyregaard (21. Sg.) i Aaker til Rentekammeret: „Vi ere højligt forarsagede at besvære os over den store Malice, Bønderne tilskyndes af mange Lærde og Ulærde at paagribe os med Processer, og det hver Uge mest, hvor de agte Tingsvidner at føre og tilkøbe sig, som letteligt her for 12 Skilling eller 1 Mark ere at bekomme, falske Vidnesbyrd, og er de meste her paa Landet med en anden besvogret og interesseret, derfor vidne til deres Slægters Nytte.“ Den ønskede nu slige Sagsanlæg forbudte under højeste Straf. Den skrev, at Bønderne tragede efter at holde de indtagne Udmarksjorder skattefrie for at leje dem ud til Udbyggere, ved hvis Fæsteafgifter mange Bønder hidtil havde haft al Skat af deres

Gaarde dækket. Kommissionen kunde i et helt Sogn ikke faa enten Husrum eller Spisning. Tre Uger senere, 20. Avg., truede den med at klage lige til Kongen over Rentekammeret, der ikke lod den nyde nogen Resolution eller Forsvar, lige som om den selv havde gaaet til Gjærningen uden Ordre; paa Grund heraf troede Bønderne, at dens Arbejd ikke skulde gennemføres, ingen vilde paavise for den, hvor de gamle Udmarksdiger havde gaaet. Den vedlagde til sin Støtte 15 Udbyggeres Skrivelse af 14. Juli, i hvilken disse takkede den for at have faaet deres Jord i Fæste af Kongen og klagede over, at Gaardejerne herfor forfulgte dem til Tinge [Husmænd paa vedkommende Gaardes Fortov]. Men endnu 24. Okt. klagede Kommissionen igjen til Rentekammeret over, at dettes Støtte og Afgjørelser stadigt undroges den.

Denne Dag var den ulmende Oprørsild i Nørre Herred slaaet ud i lys Lue. Bornholms Bondestand ejede en gennem mange Slægtled indøvet Kraft til at hævde sin Ret over for mægtige Modstandere (Amtsskriver Augustus Deckner 1691, Lensmændene Ebbe Ulfeld 1651 og Hans Lindenov 1610). Den greb til sit gammelkendte Værge, at indstevne Kommissionsherrerne for Landets Domstole. Berild Clausen, der 1682 havde fæstet Bjørnegaard (10. Vg.) i Klemmedsker af Kongen og som Bøndernes Kongsmand 1684, 20. Dec., havde, for at undgaa Bremerholms Jern, givet Kongen Løftebrev paa efter denne Dag i al Rolighed at leve paa sin Gaard, men allerede det følgende Aar brudt sit Løfte ved paa ny at sætte Bønderne op mod deres Øvrighed, og som for øvrigt havde givet Domstolene mangt et Klammeri

at paakende, sigtede paa Nørre Herreds Ting Kommissionen for Gunst og Gave og for egenmægtig Fremfærd uden kongelig Ordre. Imod denne Sigtelse fordrede Kommissionen 1721, 24. Okt., sin skriftlige Forklaring af, hvad Magt og Myndighed Kongen havde tillagt den, indført i Tingbogen.

Da rejste sig Bøndernes Prokurator Lorens Petersen og udtalte, at Kommissionens Indlæg bestod kun i Skænderi, Gloser og Gloffer, ganske og aldeles af Usandhed, Blam og Blar, og han henstillede i Dommerens Overvejelse, hvem der mest var Kongen og Landet tro, enten Bonden, som gav Skat og Skyld, eller de, som tog Korntønder, Mel, Lam, Smør, Havre, 10, 20, 30 Daler, endog de nok i andre Maader nød Løn for deres Umag. Dommeren Mogens Clausen Torn (Birkefoged siden 1714, 29. Jan., til lige Herreds- og Byfoged siden 1718, 12. Avg.) tog sig ikke lang Tid til at overveje; han lod tilføre Tingbogen, at Kommissionens Indlæg bestod af ingen Kraft, efter som dets Indhold ikkun mest gik paa Skælderi og blameriske Ord løst uden Bevis, saa og, at denne Kommission kunde ikke være Danmarks Krone, ikke heller Bornholms Landsaatter til nogen Nytte eller Gavn. — „Læst og paaskrevet“, med et kendt juridisk Udtryk. Den hvasse Torn trak sig først 1736, 14. Sept., som gammel og affældig ud af Fogedembederne (Bh. Komm. 1718, 28. Dec., Pakke 1).

Det kgl. Rentekammers yderst valne Stilling til den kgl. Kommission turde have sine Grunde. Det var næppe glad i v. Bippens militære Fremfærd, hvori denne tiltroede Kommissionen større Myndighed, end dens Opgave, en ren og skær Undersøgelse, medførte. Kammeret kunde næppe heller helt forlade sin

Opfattelse fra 1709 og følge Kommissionen i, at alt dette Bøndernes Fælleseje (compascuum) nu skulde være Kongens Eneeje. Kommissionens Afgiftssættelser i Østre og Søndre Herreder naaede aldrig frem til Stadfæstelse af Kongen, og selv naaede den ikke frem gennem Vestre Herred. Den af Kammer og Mennesker forladte Kommission af 1718 sov hen sammen med sin Formand v. Bippen, som døde 1722.

Johan Henrik v. Bippen var født 1651 i Vestfalen, tjente sig fra Musketeer frem til Officer i Krigen uden Lands, stod 1676 i den skaanske Krig som Kapitajnlieutenant i den danske Hær og arbejdede sig her ærefuldt frem til Major 1694, Oberst 1708 og Brigadeer 1718. I den store nordiske Krig førte han 1716 i tre Maaneder Overkommandoen i den norske Fæstning Frederiksten. Han udnævntes 1717, 15. Nov., til Amtmand og Kommandant paa Bornholm, boede til Leje i Rønne og døde her 1722, 3. Jan. Hans smukke militære Bane førte ham ikke til Sejre i hans Amtmandsgjerning, hvis fire Aar væsenligst optoges af Arbejdet i den til almindeligt Nederlag viede Udmarkskommission.

Niels Madsen West blev hans Eftermand og havde forud for ham det at være født 1. Jan. 1666 paa det danske Bondeland, Søn af Godsforvalter Mads Vestesen paa Skjoldemose Hovedgaard i Fyen. Han nemmede nogen Skrivelære, inden han 1689 som Grenadeer traadte ind i den danske Hær, der kæmpede i Irland og i Flandern, blev 1698 Sekondlieutenant, 1711 Oberstlieut. ved de jyske Dragoner, udmærkede sig tappert i Slagene ved Wismar og 1712 ved Gadebusch, blev 1717 Regimentschef og deltog i Norges Forsvar til 1720. Han udnævntes 1722, 18. Marts,

til Kommandant og 23. Okt. tillige til Amtmand paa Bornholm samt 1728, 11. Okt., til Generalmajor. Han førte sig her mere som Amtmand end som Generalmajor og ægtede 1728 en rig Købmandsenke Mette Margrete, født Sonne, fra Nexø. Han hyldede noget for villig en af Tidens Grundsætninger: Gjennem Gunst og Gave gaar Gjerning glat i Lave. Han fik Tid til at hygge sig godt sammen med Bornholmerne, kun ikke med de strenge Præster, hvis Domme om Menighedernes ryggesløse Synder han som Regel underkendte. Af fromt Hjerte fremhjælp de hans bratte Afsked 1739, 8. Marts; dog fik han 500 Rdlr. i Aarpenge. Han forblev boende i Rønne til sin Død 1752, 25. Marts.

Imidlertid vedblev Bønderne at stime sammen paa Landets Retsting og lade deres Søgemaal hagle ned over de to Kommissionskapitajner. Kun et Fjerdingaar havde West siddet som Amtmand, da han 1723, 30. Jan., skrev til Kongen, at de fire Aars standende Processer til sidst maatte ødelægge Bønderne: „Her rides og flakkes fra et Ting til andet kontinuerligt, og om de, der finde sig fornærmede ved Kommissionen, ikke skulle beholde Skjorten paa Kroppen, ja om de end skulle gaa derfra med Betlerstaven, saa ville de staa paa deres formenelige Ret.“ Han foreslog, at han sammen med Landsdommer Mikkell Nansen opnævntes til at undersøge og paakende efter Billighed alle disse Udmarkssager, hvis Gang for Landets Domstole skulde standses saa længe. Amtmandens Skrivelse gik til Generalfiskal Troels Smits Overvejelse. Paa dennes Forslag udstedte Frederik den Fjerde 1723, 20. Sept., et nyt Kommissorium for Amtmand West og Kapitajnerne Herbst og Nielsen

til at ordne alle Tvistigheder mellem Nørre Herreds Bønder og den tidligere Kommission saaledes, at al Retstrætte kunde bringes til Ophør. At Kommissionen kun fik at gjøre med Nørre Herreds stridbare Bønder, var en Følge af, at kun disse, modsat de tre andre Herreders, havde svævende truende over deres Hoveder den kgl. Forordning fra 1720, som paabød dem Afgifter af indtagen Udmark, at yde fra Nytaar 1720.

Denne nye Kommission af 1723, 20. Sept., fik af Rentekammeret foreskrevet, at drage skarp Skilsmisse mellem Klagerne, alt efter som de støttede sig paa Skøder og Adkomstbreve, paa Hævd, paa Fæste, paa Skyldsætning i Jordebogen eller blot paa for høj Taxering af den indtagne Udmarksjord; alle de for Domstolene førte Sager skulde hvile, indtil dens Afgjørelse forelaa; den skulde udpege de Urostiftere, som havde vildført Almuen. Kommissionen holdt sit første Møde 3. Nov. i Rønne. Allerede omkring Nytaar var den naaet frem til at kunne afgive hele to, hinanden stærkt modstridende Generalerklæringer. Kapitajnerne Herbst og Nielsen stræbte efter at gjøre Kommissionen til en Gjenganger af deres forulykkede Kommission af 1718; de indmeldte Sandemand Lars Nielsen paa Habrodam, Herredsfoged Mogens Torn i Hasle og Kongsmanden Jens Jensen af Klemmedsker som Urostiftere.

Den nye Amtmand Niels West hævdede andre Synspunkter: Vel var Almingen og Vildbanen (Højlyngen) op til Muredam Kongens Ejendom, af hvis Brug Bønderne ydede Smørskat, men alle andre Driftsmarker, baade Indmarkerne inde mellem Sognene og Strandmarkerne, var Bøndernes egne Fæl-

leder, af hvilke de skattede Smaakvægskat sammen med deres øvrige Landgilde; saadanne større Fællesmarker var i Nørre Herred Vallemark, Kirkemarken og Krummemark, „begge Skarn, der voxer hverken Græs eller Lyng, saa de ikke kan regnes for Kløv-gang“, end videre Stangemark, Borremark, Olsker Vestre, Nørre og Østre Mark og i Rø Pugemark; kun for særskilt indhegnede Lodder i disse Fællesmarker kunde der sættes særskilt Afgift, men ingen burde tvinges til at blive ved Lodden, naar den nu sættes i ny Skat. Skødernes Udtryk: „Uden Gjærde“, omfattede Rettighed til Gaardenes Fortove, men ikke til at indgjærde disse. Da ingen Matrikeludmaaling og Taxation havde fundet Sted paa Bornholm, og da Jordebogen kun opførte hver enkelt Gaards Afgift samlet, kunde det ikke, ej heller af Skøder, paavises, at Landgilden og Skatten gik kun af Gaardenes indengjærds Jorder. Den tidligere Kommissions Pengeafgifter var for højt satte og burde lempes til mindre Afgifter i Smør og Havre; saadanne burde nu sættes for al fra Kongens Vildbane og fra Bøndernes Fællesmarker indtagen Jord. De Rosenkrandsske Sedler burde holdes ved Kraft som givne paa Kongens Vegne. Den hyppige Indtagelse af Udmarksjord havde frembragt det store Gode, at i Løbet af 30 Aar var alle de mangfoldige øde Gaarde, selv de ringeste, gjenrejste og ydede Skat og Skyld. Al Strid for Domstolene burde dæmpes, og af Urostiftere kendte West ingen, da hver havde Ret til at hævde sit Eje: „Landets Indvaanere kan jeg allerunderdanigst forsikkre at have fundet at være et godt Folck og Eders Kgl. Majestæts ergivne tro og redelige Underdaner.“ (Rentekam. bh. Komm. 1718, 28. Dec., Pk. 2).

Generalfiskal Smit blev atter hørt; af hans Udtalelse kan fremhæves: At Bøndernes aarlige Smør-, Gæs- og Svinefjerding-Skat er af Almindingens [her at forstaa som Udmarkens] Brug, er vist. Noget lignende havde alle de tre Kommissarier hævdet, lige som Allinge-Sandvigbo lod deres Rumpeskat (1 Rdlr. 10 Skilling) have samme Oprindelse. Paa dette og andre Punkter gik det kgl. Rentekammer en helt ny Vej, i det dets Indstilling til Kongen 1726, 8. Juli, (Bh. Saml., 3. B., 55—83) for første Gang fastslog, at al Udmarken var Kongens rette Alminding og Ejendom, til hvilken Bønderne ikke kunde tilholde sig Adkomst eller Hævd; den oprindeligt tilstræbte Sondring mellem Bønderne efter deres Adkomstbreve blev helt opgivet, i det „de Rosenkrandsske Sedler“ underkendtes, og i det Paastandene om, at Skat af Udmarken var indgaaet i den af Arils Tid satte Landgilde, var ubeviste.

Den kongelige Resolution 1726, 20. Juli, (Bornh. Saml., 3. B., 55—83) fulgte i et og alt Rentekammeret i dets nye Retning. Efter West's Forslag satte den Aarsafgiften til 6 Skepper Havre (= 36 Skilling) af hver Tønde Sæds- eller Havrejord, 2 Skaalpund Smør (= 14 Sk.) af hver Td. Kløvgang og 4 Skaalpund Smør af hver Td. Land (eller hvert Læs) Enges, at yde in natura til Kavalleriets og Matrosernes Brug, første Gang fra Nytaar 1726; i Indfæstning skulde gives henholdsvis 22, 12 og 22 Skilling. Al retslig Paatale mellem Bønderne og de to Kommissionskapitajner skulde ophæves som intet værd. Endnu en kgl. Resolution 1726, 8. Avg., traf efter West's Indstilling særlige Lettelser for de to store, men usle

Strækninger Kirkemarken og Krummemark i Klemmedsker.

Over alle de indtagne Udmarkslodder udarbejdede Kommissionen en Jordebog af 1727, 14. Maj, godkendt af Kongen 15. Avg. Den omfattede 743 Fæstebreve paa 2650 Td. $2\frac{1}{2}$ Sk. Sædsjord og Kløvgang og $56\frac{1}{2}$ Læs Enges i alle Landets Sogne, flest (94) i Østremarker, færrest (17) i Nøkker, til Aarydelser af 1117 Tdr. Havre og 10 Tdr. Smør og til en Indfæstningssum af 464 Rdlr. 36 Sk. Den sluttede med en Navneliste over de Bønder, som ikke havde taget Fæstebreve hos Kommissionen paa de dem tilkendte, men endnu ikke indhegnede Dele af de store Fællesmarker inde i Sognene. I denne Jordebog indgik den tidligere Kommissions Fæstebreve, og de af disse Fæstere hidtil ydede Pengeafgifter 496 Rdlr. og Fæstepenge 270 Rdlr. betalt dem nu tilbage. Endnu en Gang udskødes ved kgl. Resolution 1727, 6. Febr., Afgiftsydelsernes Indtræden til Nytaar 1727 af Hensyn til, at Bøndernes Forfædre sig saa vel havde forholdt (1658), og til, at Aaret 1726 havde bragt Landet stor Misvæxt.

Endnu en kgl. Resolution 1727, 9. Sept., skærpede det i 1720 givne Forbud mod Indtagelse af Udmark gennem nye Strafsatser, som søgte at indføre paa Bornholm et her ganske ukendt og ubrugbart Trappeskel mellem Gaardene: For Overtrædelse af Forbudet skulde en Proprietær nedsættes til Selvejer, en Selvejer til Vorned, en Vorned miste sit Fæste og idømmes anden Straf, en Udbygger fravige Hus og Jord og arbejde i Bremerholms Jern Aar og Dag. Med lige saa ringe Udsigt til Overholdelse forbødes det plat ud, at Eng og Kløvgang, indført som saadan i

Kommissionens Jordebog og Fæstebreve, nogen Sinde opdyrkedes til Sædsjord; og skulde nogen militær eller civil Embedsmand fortie Overtrædelser af disse Forbud, da skulde han miste sit Embede. Samtidigt tillagdes der de tre Kommissærer, som fast halvandet Aar fra Morgen indtil Aften havde maattet ride omkring i Markerne og udstaa store Processer, Forfølgelser og Bagtalelser, 1170 Rdlr. i samlede Dagpenge. Samme Aar, 29. Marts, var det under 100 Rdlr. Bøde eller Straf paa Bremerholm blevet forbudt at rive Lyng eller skære Ener i Kongens Skov Almingen (Fr. Thaarup i Østs Minerva, 3. B., 19—23).

Jordebogen sat i Kraft, Forbud mod Ændringer indskærpede: nu skulde vel Udmarkskommissionen af 1723 efter fire Aars byrdefuldt Arbejd kunne gaa til Hvile. Denne blev den dog ikke til Del. Bornholmerne faldt ikke til Ro. Allerede 1723 havde Sandemand Hans Kjøller i Rø rigtigt tillyst paa Kirkestevne, at alle Sognebo havde at indløse deres Fæstebreve hos Kommissionen og udgive den nye Udmarksskat, men den følgende Søndag havde den samme Sandemand rent ud forbudt dem at udrede denne Skat. Saadan Modstand fortsatte ikke blot Kjøl-ler, mange andre optog den frem igjennem Aarene, Bønderstevner paa nær ved 100 Mand samledes om at hævde Bornholms Privilegier fra 1658 og sendte Kongsmænd over til København. Imod Rentekammerets Indstilling om Fæstningsarbejd for disse bød Kongen 1728, 22. Jan., at det skulde paavises dem, at de ikke kunde tilholde sig, hvad de eller deres Forfædre ulovligt havde tilegnet sig af Kongens Udmark, og at de derefter med Lempe og Føjelighed skulde bringes til at drage hjem. Da Kongsmændene

ikke lod sig overtale hertil, maatte Kongen 2. Febr. paabyde, at de, om fornødent med Magt, skulde føres om Bord paa det første Skib, som sejlede til Bornholm, og Rentekammeret skulde sørge for, „at disse udsendte Bønder ikke echappere, før end de til Bornholms Land ankomme.“ Saaledes slap man af med dem. Kjøller vedblev at være Sandemand; Kongen nøjedes med 1730, 26. Jan., at ikende ham en Bøde paa 20 Rdlr. til de Fattige paa Bornholm.

Atter 1729 mødte bornholmske Kongsmænd frem, 14 Mand stærke, saa kunde de ikke alle faa Plads i Kastellet. Amtmand West havde nægtet dem Rejse-pas, de stod jo i Bornholms Milits; saa var de rømmede i Baad fra Landet, og gjennem fremmed Konges Land Skaane kom de til København. Paa Fredensborg stedtes de 5. Okt. for Kongen, hvis Svar de opfattede som naadigt og mildt; ogsaa Kronprinsen modtog dem huldsaligt. I halvanden Maaned forhandlede de med Rentekammeret. De stod paa sit, at de blev haardt krænkede i deres ældgamle Fortovsret, naar det nu nægtedes dem at bruge Gaardenes Fortove paa Udmarken samt Strand- og Sognekmarkerne mod den gamle sædvanlige Skat, med mindre de tog nye Fæstebreve og gav ny Skat af dem. Rentekammeret stod paa den nye kgl. Forordning, blev træt af den ørkesløse Forhandling og foreslog Kongen at lade nogle af dem sætte til Skubkarren i Kastellet, de andre til Advarsel. Frederik den Fjerde vilde 17 Nov. dog helst lempe dem alle vel hjem til Bornholm. Men da de ikke godvilligt føjede sig heri, blev et Par af de uroligste sat i Kastellet (Fr. Thaarup i Østs Minerva, 3. B., 24, 25).

Over for Bøndernes voxende Misnøje maatte imid-

lertid ske noget mere, end deres Kongsmænds farefulde Venderejser. Ogsaa Kongens Kommissionsherrer, West og de to Kapitajner, kom ud paa Venderejse, hele Bornholm rundt, i Sommeren 1729, og omgjorde hele deres „gamle“ (2 Aar gl.) Jordebog, i det de eftersaa enhver Bondes Jord og Fortov Sogn for Sogn, undersøgte paa det nøjeste, hvor Afgifterne billigvis burde nedsættes, for somme forhøjes, og affattede 4. Okt. en ny forbedret Jordebog over Udmarkslodderne. Gjennem den nye Taxation sattes de indtagne Lodder ned til 2308 Tdr. 2 Skpr. Sædsjord og Kløvgang og $30\frac{1}{4}$ Læs Enges; Afgangen i Aarsafgifterne blev 116 Tdr. $1\frac{1}{4}$ Sk. Havre og henved 21 Lispund Smør, i Indfæstningspengene afgik 52 Rdlr. 35 Sk. Kongen godkendte den nye Udmarksbog 1730, 26. Jan., — men allerede 1731, 16. Maj, maatte hans Efterfølger yderligere lade fragaa 12 Tdr. Sædsjord og 15 Tdr. Kløvgang med en Afgift af 9 Tdr. Havre og henved 2 Lispund Smør. Paa Udmarken fandtes hermed lovligt bofæstet 537 Udbyggere, som svarede $526\frac{1}{2}$ af de 992 Tdr. Havre samt godt $2\frac{1}{2}$ Td. af de henved 9 Tdr. Smør. Nedsættelserne ere at regne Amtmand West til Gode.

Efter syv Aars Gjenvordighed gik Kommissionen af 1723 endeligt til Hvile, men ikke saaledes Udmarkssagen. Da Bornholmerne saa, at selv en af Kongen stadfæstet Jordebog lod sig korte inden kort Aaremaal, steg ikkun deres Mod paa at faa den helt afkortet. Kongsmænd sejlede vedblivende, uden Amtmandens Pas, frem til København og hjem igjen, undtagen Jens Pedersen af Rø Sogn, som 1733 havnede i Bremerholms Slavejern. Sligt hændeligt Uheld afværgede ikke, at Jeppe Svendsen, Udbygger paa

Højlyngen, og to andre Bønder det følgende Aar overbragte Kongen, Christian den Sjette, alle fire Herreders gjentagne Klageskrivelse (Rentek. Ark., Fr. Thaarup, Bornholmiana, 1. B.). Paa Landet selv fortsattes den vante Dont med at bryde Lyng op. Det skortede ikke paa Aarsag til at indtage Udmarksjord; laa en Udmarkskrog hen til ingens Nytte, saa blev Gjærdet rettet og Krogen, „den liden Rompe“, lagt ind til Gaarden; stod Udmarksgjærdet paa Mosegrund, saa blev det flyttet ud paa fast Klippe, hvor der var Gjærdesten lige for Haanden; laa to Løkker nær sammen, saa blev den mellemliggende Gade taget ind, hvorved sparedes et skønt Stykke Gjærde; herved dannedes saa nye Romper og Gader, passende til at tages ind ad Aare.

Herunder sprængtes Bornholmernes hidtil næsten ubrudte Enighed. Der fremkom i stigende Tal Klager fra andre Bønder over, at den Fællesbrug af Udmarken, hvoraft de svarede Skyld og Skat, nu indskrænkedes for dem ved talrige Indtagelser af de bedste Enge, Vandsteder og Fædrifter. Splid sattes mellem Gaardejerne og Husmændene ved, at disse havde fæstet Hus paa Gaardenes Fortove og nu skulde svare deres Fæsteafgifter, ikke til Gaardejeren, men til Kongen. Uroen stilnede ikke.

Rentekammeret holdt endnu 1735, 5. Sept., paa streng Overholdelse af Forbudet mod Nyopdyrkning, saaledes at Jorden atter skulde udlægges, Husene nedbrydes og Gjærningsmændene straffes. Da Amtmand West gik i Forbøn for disse, mest fattige Soldater, som havde sat sig et Hus paa Strandmarken til Fortræd for ingen, slog Kammeret dog om til en skaansommere Fremfærd, i det det lod hver enkelt

Sag oplyse ved Tingsvidner og rettede sin Afgjørelse efter disse. Det følte tydeligt, at Udmarkssagen ikke var endegyldigt løst, og da tre Regeringsherrer, Generalmajor Chr. Lerche, Amtmand Chr. Berregaard og Kancelliraad Gothard Albrekt Braem 1738, 17. Okt., sendtes til Bornholm for at undersøge Amtmand West's og Amtsforvalter Schrøders Forhold, fik de ogsaa overdraget som Kommission at undersøge Udmarksforholdene; de tog 25. Okt. Arbejdet op paa Landet selv. Det bød dem mange og store Overraskelser.

Denne kgl. Kommission af 1738 paaviste, at trods alle Forbud havde 149 Bornholmere 1729—33 indtaget henved 56 Tdr. Sædsjord og $49\frac{1}{2}$ Td. Kløvgang af Udmarken; selveste Amtmand West, som siden 1731 havde Habrodams Enge i Fæste af Kongen mod godt 16 Lispund Smør aarligt, havde hertil indlagt Aalekisteengen paa Slotslyngen, og Kommissionen satte ham til at betale sex Aars Afgift af denne med henved $27\frac{1}{2}$ Rdlr. og til at have sit Fæste forbrudt. End videre havde han givet Bønder Tilladelse til at indtage Udmarkskroge til Rettelse af Gjærder og til at bygge Huse paa Udmarken, naar det var ingen Nabo til Hinder. I Aarene 1734—39 havde yderligere 226 Mand indlagt henved 67 Tdr. Sædsjord og godt $36\frac{1}{2}$ Td. Kløvgang. Disse 375 Syndere kunde ikke jages ud uden deres egen og Kongens Skade; thi gik de af særdeles kongelig Naade fri af Straf mod at bøde 8 til 32 Skilling af hver Tønde indtagen Jord efter dens Godhed, i alt 89 Rdlr., som henlagdes til Skolers Oprettelse, og mod at tage Lodderne i Fæste med sædvanlig Aarsafgift (Udmarksbogs Tillæg af 1743, 28. Dec.). Dette godkendtes af

Kongen i Forordning 1739, 28. Juli, hvilken derefter udtalte: For at forebygge, at mere Udmark til Landets store Skade skal indtages, tillades aarligt 50 til 100 Mænd fra 10 til 18 Aar og Kvinder over 16 Aar „for at distrahere de unge Mennisker fra alt for tidlige Gifte-Tanker, som ved Ledighed befordres,“ at drage bort fra Bornholm for andet Steds i Danmark at leve som Tjenestefolk, ved Haandværk eller i Hæren og Flaaden saa længe, indtil de atter kunne finde retskaffent Udkomme hjemme paa Bornholm (Bh. Saml., 5. B., 41—69).

Disse Lovbrydere med selve Amtinanden i Spidsen var dog en ringe Mærkværdighed mod, hvad de tre Regeringsherrer fik Øjet opladt for ved deres Selvsyn paa Stedet selv. De saa nemlig og fik hele Rente-kammeret overtydet om, at Udmarkerne paa Bornholm var to Slags: 1) Almindingen og Højlyngen, som tilhørte Kongen alene; og 2) den Udmark, som laa imellem Gaardene og uden Modsigelse tilhørte disse som deres fælles Græsgang (compascuum). Trods Højesteretsdomme og Kommissionerne 1718 og 23 og den kgl. Resolution 1726 var gaaede ud fra det modsatte, var det vist, at Indmarkerne imellem Gaardene ikke kunde tilhøre Kongen, men alene de omgrænsende Gaarde i Fællig, som ogsaa deraf maatte svare Landgilde, ligesom uden Dispute de var regnet med ved Hartkornsskattens Indførelse 1671. Dog kunde det ingen tillades at tiltage sig særskilt Lod af disse fælles Overdrev til Afgang for Naboerne i deres Kvæggræsning og Tørveskær; og ved en slig fortsat Indtagelse vilde der opstaa Fare for stor Mangel paa Foder og Brændsel. Kun for saa vidt kom saadan Indtagelse Kongen til Skade, som denne da

ejede henved Fjerdedelen af samtlige Gaarde paa Bornholm og maatte holde sine Fæstere usvækkede ved Magt. Paa Rettens Grundlag tilkom Afgiften af indtagne Lodder paa disse Sognemarker ene de Bønder, som tog Skade og Tab ved Indtagelsen. Efter at have fremstillet Udmarkssagen saaledes for Kongen 1739, 30. Juni, brød Rentekammeret pludseligt over tvert og fortsatte sin Indstilling paa denne Vis: Men da det en Gang er taget paa den Fod, at ogsaa denne Udmark tilhører Eders Majestæt, saa faar det at forblive derved, for at forekomme den Uorden, som ved en Forandring heri er at frygte (Bh. Saml., 5. B., 48).

I Resolution 1739, 28. Juli, stadfæstede Christian den Sjette Rentekammerets Forslag. Kongen tog med en Enevoldshandling al Bornholms Udmark i sit Eje, forbød, at denne Tredjedel af Landet opdyrkedes, og søgte Bornholmernes Trang til at skaffe de mange Munde Mad hemmet gennem Udvandring. Toges disse Love fra den theoretiske Side, vilde den Regeringskløgt, de aabenbarede, næppe kunne finde eet eneste rosende Ord hos en Holberg, en Kofoed Ancher. Den historiske Udvikling var ens for al Udmarken, maaske ene Almingskoven undtagen; mellem de af indtil 15 Gaarde omgrænsede Sognemarker og den af talrige Gaarde indringede Højlyng var kun en Størrelses-, ingen Væsens-Forskel, og som hine var da ogsaa denne Bøndernes Fælleseje, compascuum. Med fuldt Vidende og Forsæt krænkede Rentekammerets Herrer Bøndernes Ejerret til hine Sognemarker; men hvad nu de Kongsmænd, som var satte bag Skubkarren? Det var jo ikke dem, som burde gaa her; de havde kun værget deres Ejendom, og

Skubkarren var for Voldsmænd, som forgreb sig paa anden Mands Ejendom.

Bornholmerne greb denne kongelige Forordning praktisk fat, som alle dens Forgængere. De slap ikke deres ældgamle Synder; som hidtil formerede de sig og brød Lyng op. I Aarene 1746—53 fik 481 unge Knøse og 207 Piger Rejsepas fra Landet, og dog steg Folketallet. Det var i 1710 opgjort til 14298, og nu i 1753 taltes 17097 Bornholmere. Udmarken kunde ikke gøres til lukket Land for bornholmske Nybyggere. Allerede i selve Forbudets Aar tog de Jord op; inden 1760 havde de indgjærdet 323 Tdr. Sædsjord, 529 Tdr. Kløvgang og 3 Læs Enges. Rente-kammeret maatte lempeligt trække Forbudet tilbage. Først forelagde det aarligt til Kongens Stadfæstelse en Liste over disse Nybyggere til Afgiftssættelse; 1769, 18. April, overdrog Kongen det at bortfæste Udmarksjord paa egen Haand.

Det kgl. Rentekammer var i en brat Svingning kommet bort fra Forbudet mod Udmarkens Opdyrking. I Januar 1758 paatænkte det endog at lade den helt bortfæste, saaledes at kun den fornødne Kløvgang for nærliggende Gaardes Kvæg undtoges. Først gennem to Aars Drøftelser fik det Amtmand J. C. Urne og Amtsforvalter Chr. Andresen overtalte til at medvirke heri; de frygtede stærk Uro hos Bønderne, som stadigt hævdede, at de ejede Udmarken og svarede Smørskat af den. At en saadan Skat ydedes, var kendt af Rentekammeret, som 1743, 25. Juli, havde udtalt, at Proprietærernes (inden 1664 Frimændenes) Fæstebønder for Kommissionen 1691 havde indvilget i at yde Kongen samme Landgilde som Kongens Skattebønder for lige med disse at have fri

Græsning til deres Kvæg i den kongelige Vildbane, — en Fornydelse af den af Kommissionen 1624 allerede trufne Ordning (Rigsark., Fr. Thaarup, Bornholmiana, Bind 1, 26. — Rentek. Dokum. om Deckners Regnsk., 1690, 16. Avg.). I Avg. 1760 paabød Rentekammeret Amtmanden at lade den fornødne Kløvgang efter Taxation tildele de omliggende Gaarde, for at den øvrige Udmark kunde bruges til Oprettelse af nye Gaardbrug. Herimod indsendte nu Bønderne talrige Bønskrifter og indstevnede baade Urne og Andresen for Domstolene for Indgreb i deres ældgamle Ret. Kammeret maatte afstaa fra at føre sit Forsæt igjennem. Det søgte 1765, 6. Avg., at iværksætte de særskilte Sognemarkers fuldstændige Udstykning mellem de dem omsluttende Gaarde; det mødte en heftig Modstand hos baade Borgere og Bønder, som krævede Udmarken holdt aaben til Allemands Brug, og nødtes til at lade Sagen falde. Selv Almingskoven lod Rentekammeret stille til Bortsalg 1774, 9. Nov.; kun den budne Spotpris, 3707 Rdlr., tvang det tilbage fra Salget (Bh. Saml., 10. B., 60).

I Opdyrkningen af Udmarken var Rollerne saaledes byttede om. Rentekammeret havde grebet den sunde Tanke at fremme den, medens nu Bornholmerne var enige om at hemme den. Kampen kunde altsaa for saa vidt fortsættes. Omslaget paa Landet selv skyldtes en forbedret Husdyravl. Mens Kvægpesten 1745—51 slog Dyrene i det øvrige Danmark ned i Hobe, kunde Bornholm sende 6351 Stykker Kvæg over til andre danske Landsdele; den senere Statsminister A. P. Bernstorff hentede omkring 1765 Kvæg fra Bornholm over til sine hannoveranske Godser. Bornholmsk Lammekød kom i Ry som

særdeles fint og velsmagende, hvilket tilskreves Kløvgangens talrige vilde Krydderurter. I Syvaarskrigen 1756—63 sendtes mange Heste til Prøjserkongens Hære. Saa stærkt greb den frie Udnyttelse af Udmarken ind i Gaardenes og Husenes Drift, at efter Optælling 1782 her græssede 5484 Heste, 6879 Køer, 22808 Faar, 4512 Svin og utalte Gæs; omkring 1806 hentedes her aarligt 13400 Læs Lyng og 18000 Læs Lyngtørv. Talrige Smaabønder og Husmænd tjente deres Udkomme ved Arbejdet i Lyngen.

Nogle Husmænd tjente endda her Udkommet for Storbonden. Blandt de ivrigste Indtagere af Udmarksjord havde været Ejeren af Vallensgaard i Aaker, hin Landsdommer Ancher Müller, hvis Landstingsdom 1714 først havde sat Kongen som Ejer af Udmarken. Rentekammeret krævede 1781, 31. Marts, Gaardens daværende Ejer tiltalt for Landets Domstole, hvis Skønningsmænd paaviste, at de Gaarden tilfæstede 6 Tdr. 1 Sk. Sædsjord og 7 Tdr. 6 Skpr. Kløvgang var fuldkomment trende Gange større i sin Vidtløftighed, foruden det saakaldte Dommerkrat, som var en ikke ubetydelig Strækning Enges. I Fæstepenge af alt dette var givet Kongen 10 Rdlr., men ved at bortfæste Lodderne til Husmænd havde Gaardejeren selv indtaget $159\frac{2}{3}$ Rdlr.; Husmændenes Aarsafgifter til Gaarden oversteg dennes aarlige Skatter, og deres Dagværk holdt Gaardens Avlsdrift i Gang, saaledes at det sagdes, at Vallensgaards Ejer levede af sine 13 Udbyggere (Rigsark., Fr. Thaarup, Bornholmiana, Pakke 6 b).

Hver Gang Rentekammeret nu søgte gennemført en bedre Udnyttelse af Udmarken, mødte det strid Modstand hos Bønderne og Borgerne, som frygtede,

at Landet derved skulde komme i Nød for Foder og Brændsel. Dets Embedsmænd udsattes for haandgribelig Overlast, saaledes Skovrider Hans Rømer 1809 ved Indhegningen af Almingskoven og Sandflugtskommissær Peder Jespersen 1819 ved Indfredningen af de sandføgne Strandmarker mellem Rønne og Hasle. Bornholmernes overdrevne Raab paa, at Tabet af Græsningen paa denne Sandmark vilde gjøre dem til halvnøgne Betlere uden Sengeklæder (Faareuld og Gaasedun), fandt retteligt kun døve Øren; endnu stod Fjerdedelen af Bornholm dem og deres Husdyr frit aaben og kunde og burde vel rumme, ikke blot Fæ, men ogsaa Mennesker. Kun yderst faa af dem indsaa, at Rømers og Jespersens Værk paa at nyskabe Skov vilde blive det skovfattige, af Tørke hjemsøgte Land til rig Velsignelse (Bornh. Saml., 10. Bind, 49—151, og 11. B., 26—106). Enkelte Nybyggere trodsede dog endnu Naboernes haardhændede Misstemning; Kongen maatte 1810, 9. Jan., tilstede en Del Udbyggere, som uden Til ladelse havde indtaget Udmarksjord, at blive paa denne mod at bøde i alt 42½ Rdlr.

Paa Bornholm var Landmaaling hidtil ganske ukendt. Landets Hartkornskat var 1671 udregnet alene paa Grundlag af Gaardenes gamle Landgilde ydelser, af hvilke f. Ex. 1 Td. Smør nu medførte 12 Tdr. Hartkorn, 1 Høne 1 Fjerdingkar Hk. Rente-kammeret havde medgivet Kommissionen 1691, 30. Maj, en Landmaaler for at faa iværksat en Matrikulering og Bonitering, men Kommissionen fandt denne uudførlig for en enkelt Mand og utilraadelig, fordi Kongen derved vilde lide Afgang i Hartkornskatten. Begge Dele var den rene Sandhed. Da

Matrikuleringen optoges 1816, krævede den en Stab af tolv Landmaalere igjennem sexten Aar; og deres Arbejd klargjorde da, at Bornholmerne indtil nu havde svaret Skat af henved en Halvdel mere Hartkorn, end de efter almindelig dansk Udmaaling virkelig ejede (31 Tdr. bornh. Hk. svarer som Skattegrundlag til 45 Tdr. dansk Hk.). Forud havde Rentekammeret gennemført en Opmaaling af Højlyngen; den alene tog 26 Aar, 1784—1810, og viste 5076 Hektarer, hvoraf 1536 Ha. var opdyrkede (Bornh. Saml., 14. B., 25—27).

Man hjalp sig bravt uden Landmaaler. Endnu 1805 sattes i Gaardskøder Jordmaalet efter Udsæden; herved blev 1 Td. Rugs Jord uden Gødsel (Sandjord nævntes det) 18—20000 Kvadratalen, Rugs Jord med Gødsel 14000, Bygjord 12000, Havrejord 6000 og 1 Læs Enges 9000 Kv.alen. Mindre Lodder skridtede man af. Sandemanden og to Synsmænd skønnede de nyindtagne Udmarkslodder, hvorefter Amtmanden satte dem i Aarsafgift. Dette udtryktes saaledes 1749, 24. Marts, i Klemmedsker: Bliver derved indlagt en Krog, som kan sættes for $1\frac{1}{2}$ Td. Land, hvoraf halve Parten kan blive til Havrejord og det halve meget slet Kløvgang; Aarsafgift $4\frac{1}{2}$ Sk. Havre og $1\frac{1}{2}$ Lispund Smør. Eller endnu 1800 i Avgust: vestre Side 200 Skridt, n. S. 230, ø. S. 200 og s. S. 260 Skridt, dette bliver af os anseet at udgjøre de af Rentekammeret bevilgede 2 Tdr. Land Havrejord i Betragtning af, at der gaar Kirke- og Byvej og Udflugt og Drift fra Nabogaardene over samme Stykke, samt af at Jordens Beskaffenhed til Sædsjord er kun af den ringeste Slags (Amtsregnskab 1800).

Det kgl. Rentekammer var fuldt indforstaaet med

denne Fremgangsmaade gennem Jordtaxation. Det udvirkede 1772, 3. Dec., Kongens Tilladelse til, at Engen Eskeviske solgtes til den yngre Landsdommer A. A. Müller sammen med et Stykke Udmarksjord, som af „Mænd er udseet samt anslaaet til 2 Tdr. Lands Udsæd“, for 350 Rdlr., Aarsafgift og Indfæstningspenge; lige saa 1804, 18. Jan., at det Stykke Udmark, der var tilfæstet Mogens Andersen Lind paa 34. Sg. i Olsker „under Benævnelse af $\frac{1}{2}$ Td. Land Kløvgang“, nu solgtes til ham paa tilsvarende Vilkaar. Først fra 1802 var en Landmaaler, Lieutenant Henning Petersen, bosat paa Bornholm; og herefter brugtes jevnligt geometrisk Maal i Fæstebrevene. Rentekammerets sikre Indforstaaelse traadte frem i dets Fornyelse 1823, 15. Nov., af et Fæstebrev fra 1779, i det det lod det nye Fæste lyde paa 11 Tdr. 4 Skpr. Land Sædsjord og 1 Td. 4 Skpr. Land Kløvgang, af geometrisk Indhold $32\frac{12}{14}$ Td. Land (Bornholms Renteskriverkontors Kopibog. — Bh. Saml., 13. B., 114).

Ganske uden Føje fremsatte Bornholms tidligere Amtmand Fr. Thaarup 1839 (Bornholms Amt) den Sigtelse mod de bornholmske Sandemænd og Skøns­mænd, at de for Gunst og Gave havde tilmaalt Udmarksfæsterne tre eller flere Gange større Jordsmon end det, de skrev i Fæstebrevet. Den skyldtes ene hans egen Mangel paa Indsigt i, at Lodderne var udmaalte i Skønningsenheder gennem Taxation i Tønder Sædsjord, Tdr. Kløvgang, Læs Enges, Enheder, som intet havde til fælles med den geometrisk udmaalte Enhed, en Tønde Land (14000 Kvadratalen). Selve de kongelige Kommissioner 1718 og 1723 havde med Rentekammerets Vidende altid brugt at

tilmaale Fæsteren Kløvgang eller Klippejord „tredobbelte i Vidden mere, end Ansættelsen lød paa“. Saa meget misligere -- helt løs -- var Thaarups Sigtelse, som de tre Tilfæstninger, paa hvilke han støttede den, alle var foretagne af den kgl. Kommission 1723 og ikke af Sognebønderne (Janus Olsen i Bh. Saml., 13. B., 91—95).

Sigtelsen mod Sandemændene for at have tillagt Fæsterne endog indtil ti Gange mere Jord, end Fæstebrevene lød paa, gjentoges 1850 af selve Finansministeriet, som, hævet over at granske Rentekammerets Arkivsager til sin bedre Indsigt, fastslog, at 1 Td. Sædsjord og Kløvgang var 1 Td. Land geometrisk Maal. Ministeriets Fejlsyn blev skæbnesvangert for Udbyggerne paa Kongens Mark. Finansministeriet var ikke hævet over at gjøre Rentekammerets Misgreb efter, i det det udvirkede den kgl. Resolution 1850, 6. Maj, i Følge hvilken de gamle Fæstebreve nu kun skulde omfatte 1 Td. Land geometrisk Maal for hver Td. Sædsjord eller Kløvgang, som de lød paa, og det overskydende Jordsmon som ulovligt indtaget falde tilbage til Kongen og kun mod nyt Fæstebrev med Indfæstningspenge og særlig ny Afgift overlades Fæsteren. Denne Tillægsafgift opgjordes til 905 Tdr. Havre aarligt. Modsatte Fæsterne sig at tage ved dette, udsattes de for Retsforfølgelse til Fravigelse af Fæstet. Lokkede ved Løftet om nogle Aars Afgiftsfrihed, bragte i en fortvivlet Stilling ved Udsigten til forhøjede Afgifter og truede med at skulle fravige den Jord, i hvis Opdyrkning deres Arbejd var lagt, det Hus, de havde bygget sig paa Lodden, gav Udbyggerne efter.

Een Gaardejer var der, som saa Husmændenes

Nød, og ene kastede sig i Skansen mod Finansministeriet. Født 1803, 3. April, i Rønne, Student fra Rønne lærde Skole i Tyveaars Alderen, havde Adolph Schoubye Stender taget juridisk Examen 1833, 31. Okt., giftet sig 1836 ind i Slægten Arboe og 1839 købt Store Gadegaard i Vestremarker. Bønder fra hele Landet lærte hurtigt at skatte den retsindige juridiske Støtte, som han redebøn ydede dem til Fremme af alle lovlige Formaal; kun da en Gang en Storbonde fra Nordlandet, hvem Politiet var ude efter for mislig Tilegnelse af oplagret Strandingskorn, kom ridende til Gadegaard, fik han det Svar: „Ja, har du stjaalet, Per!, da faar du ingen Hjælp her.“ Bondestandens fast grundede Tillid bar Stender ind i Stillingerne som Landvæsenskommissær, Amtsraads-medlem 1842, Sendemand til Stænderforsamlingen 1847 og Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling 1848. Han døde 1862, 30. Sept., paa Gadegaard og blev sex Dage senere udnævnt til Kancelliraad. Hans Grav paa Vestremarker Kirkegaard fortjener at fredes som varigt Minde om hans offervillige Virke for sin Fødeø.

I Frihedsgryets Dage galdt det stærkt blandt Bornholms Gaardejere at afværge, at nu Husmændene tog sig for megen Frihed. Ingen Storbonde kunde passeligt færdes i Lag sammen med Udbyggerne. Saaledes da Sognebønderne i Nilarsker omlavede til kongelig Stadfæstelse 1863, 8. Marts, Skraaen for deres ældgamle, kirkelige Knud Hertugs Gilde, jog de Husmændene ud af Gildet med grimme Ord om ubudne, indtrængte Gæster, skønt den 1599 skrevne Skraa udtrykkeligt som Gildesbrødre nævnte Bonde, Vorned, Udbygger og Gaardmand, hvilke i senere Sprogbrug

svare til Selvejer, Vornedejer, Husmand med Jord og Husmand, som er Daglejer paa en Gaard (Krarup og Tuxen, Landbrugets Udvikl. i Dm., 6. B., <231—235>). Adolph Stender havde Hjertet paa det rette Sted, da han broderligt tog de nødstedte Husmænds Sag op som sin.

Den lille Gadegaardsudmark var i sin Helhed af Rentekammeret 1781, 30. Juni, bleven udloddet og bortfæstet til de omgrænsende 11 Gaarde. Ved sin Tiltrædelse af Gaarden havde Stender 1839, 31. Jan., taget i Fæste den Gadegaard tillagte Lod paa $\frac{1}{2}$ Td. Sædsjord, hvis geometriske Maal var $2\frac{1}{7}$ Td. Land. I Gaardens Drift havde den lille Lod lidet at sige; men Stender saa, at Velfærden var sat paa Spil for alle Udbyggerne paa Lyngen, om Finansministeriet frit kunde omstyrte deres gamle Fæstevilkaar. Ene af alle Bornholmere nægtede han at yde Ministeriets nye Tillægsafgift og tvang det til at sagsøge ham. Baade Underretten og 1852, 6. Okt., Overretten gav ham fuldt ud Medhold; og Ministeriet afstod fra at gaa til Højesteret. Den fulde, ventede Sejr for alle Udmarkens Opdyrkere blev dog nægtet ham. Finansministeriet fortolkede Overretsdommen saaledes, at dens Gyldighed kun omfattede den særlige Udlodning af Gadegaardsudmark; fra alle andre bortfæstede Udmarkslodder inddrev det den nye Tillægsafgift. Den blev hos Staten, Æren hos Stender.

Lige som Rentekammerets Misgreb 1739 havde sat Udvandringen fra Bornholm i Gang, saaledes bidrog Finansministeriets Misgreb 1850 til at drive talrige unge Bornholmere bort fra deres Fødeø og fra Danmark. Der fandtes omkring 1860—70 næppe nogen større Bondeslægt, uden at den havde en eller

flere Frænder bosatte i Amerika eller i Avstralien. I det sidste Femaar inden 1860 steg Bornholmernes Tal kun med 355, 12,25 pro mille, mod det tre- til firedobbelte i de omliggende Femaar.

Mod den med største Ret hadede Tillægsafgift tog Fæsterne Kampen op. En Flom af juridiske Fortolkninger og Udlægninger strømmede Aarevis igjennem Østersøen op over Bornholm; de druknede ikke i den. I Adolph Stenders Sted fandt de en dygtig og udholdende Støtte i en Rønne Borger, Sagfører Janus Laurentius Olsen, som satte sin store Arbejdskraft ind paa at forsvare Fæsternes Ret. Igjennem 55 træge Aar førte Fæsterne deres seje Kamp mod Regeringen, samtidigt med at de kæmpede for at faa den seje Lyng til at yde den forhøjede Afgift. Da fik de endeligt 1907, 1. Juni, udnævnt en Kommission til at undersøge Forholdet. Kommissionens Betænkning, afgiven 1910, 29. Jan., byggede i alt for meget paa Thaarups løse og ensidige Fremstilling 1839; selv en Fejl, denne havde rettet, tog den med (Bornh. Saml., 2. B., 103 Anm.). Thaarup havde ingen juridisk Uddannelse, og man skriver ikke holdbar Historie eller Jura ved som han at liste forsigtigt tavs uden om Rentekammerets mærkelige Udtalelse 1739. I øvrigt satte Kommissionen et stort Arbejd ind paa at søge til Bunds i den igjennem Tiderne stærkt forvirrede Udmarkssag; den skaffede sig Indsigt i Forholdene ved en Rejse til Bornholm. Paa dens Forslag byggedes Loven 1913, 29. April, som gav Fæsterne et Afslag i den dem paatvungne Tillægsafgift, dog kun paa omkring 30 pro cent. Resten blev hos Staten. Da Loven tillige fastslog, at al Fæsteafgiften skulde uden forhøjet Aarsydelse være helt afløst og

bortfalde senest 1971, turde hermed dette Afsnit af Kampen om Udmarken være afsluttet paa en efter Forholdene nogenlunde heldig Vis. Dets juridiske Forviklinger findes omfattende fremstillede i Arvefæstekommissionens Betænkning, klart og skarpt oplyste af Sagfører Janus Olsen i Bornh. Saml. (13. B., 82—132).

Jevnsides denne Kamp var løbet en anden urolig Udmarkskrig. Inden det afløstes af Finansministeriet, havde det gamle kgl. Rentekammer set sit 1758 optagne, fortjenstfulde Virke for en bedre Udnyttelse af Udmarken kronet, dels i Fremvæksten af ung Skov, Almingen og Sandflugtskoven (Blykobbe Plantningen), paa de dertil indgjærdede store Ødestrækninger, dels og især i Fremkomsten af den kgl. Resolution, 1832, 30. Maj, i Følge hvilken Fællesskabet mellem Kongen som Grundejer, Bornholmere som Brugsere af Udmarken skulde ophæves gennem en Udskiftning, som gav hver sit. Denne Udskiftning, hvis Iværksættelse ledsagedes af en øjeblikkelig Tilvæxt i Folketallet 1840—50 paa 2728 Bornholmere, henved 11 pro cent, blev lagt i Hænderne paa to dygtige bornholmske Landmænd Mads Stender og Jochum Bohn Jespersen samt to stedkendte Landinspektører Henning Petersen og Carl Wilh. Balssløv. Den blev ført til Ende 1848 og tillagde Kongen (Staten) ud over de nævnte Statsskove 5240 Hektarer til Skovplantning (Udvidelse af Almingen med 1600 Ha., Rø Plantning 550 Ha.) og til Udfæstning; Sogneboerne fik 6380 Ha., som fordeltes mellem Sognene efter deres Hartkorns Størrelse.

Nu forstod Gaardejerne Husmændene grundig Uret, i det de skred til at fordele den hvert Sogn

tillagte Udmark alene mellem dets Hartkornsejere. „Naar Stakla ska te Gjästabods, saa blir'ed alri Dâ“, kunde Husmændene sige, stængede ude fra Udmarken, som hidtil havde givet dem nøjsomt Udkomme gennem træls Arbejde i Lyngen. Igennem atten urolige Aar maatte de vente paa Dagens Gry. Under en kostbar Rettergang maatte de forurettede Husmænd søge Højesteret, som 1862, 1. Dec., fastslog deres Ret til Del i Udmarksudskiftningen inden for Sognene. Virksom Hjælp fandt de hos en Nexø Borger, Landstingsmand Ole Edvard Sonne, som 1866, 9. Febr., fik gennemført Lov til endelig Ordning af denne Udskiftning ved en Kommission, der fandt en Leder med heldig Haand og forstaaende Aand i den unge Amtmand Emil Vedel. Den Sognene overdragne Udmark blev saa vidt gjørligt holdt samlet til Skovplantning, ved hvilken Husmændene fandt Arbejd, og i øvrigt solgt til kommunale Arvefæstelodder (O. E. Sonne i Bornh. Saml., 8. B., 1—8. — E. Vedel: Af mit Livs Historie, 53).

Saaledes aabnedes der Bornholmerne lovlig Adgang til at fortsætte Aarhundreders driftige Arbejd paa at lægge Fødeøens seje Lyng under deres endnu sejere Spade og Plov. Fra 1861 i Løbet af 28 Aar øgedes Landets Agermark med 15250 Tdr. Land (8412 Ha.), 27 pro cent af de dyrkede Agre, 14,5 pro cent af hele Landets Rumflade. Aar 1919 var der af Heder og Lyngbakker, Stenløkker og Klitter kun 4268 Ha. tilbage, mens Agrene yderligere havde videt sig ud over 3000 Ha. Mod 29304 Bornholmere i 1860 taltes der 44426 i 1921, en Tilvæxt paa over 50 pro cent. Særligt de to Aartier 1871—90 viste Folketallet øget med 6867 eller aarligt 343, altsaa en

femdobbelt saa stærk Stigning som i hint mislykkede Femaar 1855—59. I 1839 havde Landet 1555 Huse med Jord, 608 jordløse Huse mod i 1905 optalte 2737 Huse med Jord under 1 Td. Hartkorn og 837 jordløse Huse.

Megen Menneskesved randt, mangen Ryg krøgedes i det trælsomme Slid med at forvandle Bornholms Lynghede til gylden Agermark, til tæt Skov. Klippeblokke maatte sænkes eller sprænges og hobes til Side, Lyngskjolden brydes, Drænrør nedgrøftes, Mergel og Gødning paaføres, inden Grøde kunde høstes. Hver den, som lagde sine Næver i denne brydsomme Opdyrkning, har Krav paa at æres for sin Lod i, at Landet ved Aarhundredets Udgang var rigt nok til at brødføde dobbelt saa mange Bornholmere, som ved dets Indgang. Videst naaede Hans Christian Kofoed, som paa den bare Aaker Lyng fremtryllede sin frodige Frugthave Graneli og blev Foregangsmanden paa hele Frugtavlens Omraade; dernæst Arbejdsmand H. M. Krojer og den 60aarige Ole Nielsen, som af Klemmedsker Lyng opdyrkede hver sin værdifulde Jordejendom paa o. 28 Ha.; endeligt Otto P. H. Jespersen, som ved Tilkøb og Opdyrkning af Lynglodder ikke blot gjorde sin Ejendom Splidsgaard i Klemmedsker stor, 119 Ha., men til lige 1899 fra den kunde udskille en ny Gaard Lyngholt med 104 Ha. under Plov (Krarup og Tuxen, Landbrugets Udvikling i Dm., 6. B. <127—138>).

Man tør da ikke gaa stærkt i Rette med, men kun sukke ved, at mangen Udmarksegn, som laa herlig i sin Urtilstands barske Skønhed, nu kun er et trist Billed af forkrøblet Menneskeværk. Klippegrunden var af Naturen kun skikket til at bære kraftig Lyng;

saa brød Menneskehaand dens Lyngskjold og vilde tvinge den til at bære Naaleskov. Udtørrede, brungulnede, vakkelvorne Fyrre- og Lærkepinde, i lange Rader, ere nu Naturens Svar paa Menneskets Hærværk. Paa bedre egnede Udmarksstrækninger trives Stats- og Sogneskovene frejdigt og lysteligt. Endnu bider den haardføreste Del af Udmarken fra sig, saa at der ingen Fare er for, at selv den sejeste Markplov eller Skovspade skal bryde dens Lyngskjold. Urørlig i sin øde Skønhed og Stilhed vil den være vore Efterkommere et kosteligt Urtidsminde. Her kan Vandreren færdes hele Dagen til Ende og føle sig som Eneherre over den ganske Jord; han møder hverken Folk eller Fæ, han aander frit ud i den lette Luft, han er Hundred Metre til Vejrs. Her er knapt saa frodigt, men fuldt saa ensomt som i det første Paradis, og han gaar her som i Tidernes Morgen.

Han kan smide sig til Hvile i Paradisbakkens brune Lyngtæppe, og er han ung i Sind, og Tankerne flyve let som i Æventyret, da kan han, halvt i Drømme, faa at se Majestæten af 1739 i „Kejserens nye Klæder“ skride ned over Bakkeheldet, mens Rentekammerherrerne gaa og bære paa Slæbet, som der slet ikke er. Ned over den modsatte Lyngbakke triner Majestæten af 1850, afklædt en Gang til af sine Ministre, som holde hans Slæb højt, som var det der. Og fra Lyngdalens sladrende Bækløb hører han som af en skinger Barnerøst: „Men de har jo ikke noget paa!“; ja og i Gjenlyd fra Bakke til Bakke høres det fra de høje Herrer: „Deres Majestæt har ikke Noget paa, men nu maa De holde Processionen ud!“

Blader han nu i sine vaagne Tanker Udmarkens Historiebog igjennem, da læser han deri, at Born-

holmernes ældgamle Færd og Trang til at opdyrke deres Fødeø under de efter Landets Natur særlige Kaar og Forhold hemmes og hindres ved Regeringens omkring 1550 opdukkende, dog først 1726 fuldt knæsatte Paastand paa al Udmarken som Kongens Eje. Igjennem to Hundredaar fører Bornholms selvstændige Bondefolk Kamp herom mod Regeringen, som ikke kan bryde deres Modstand. Misgreb ske fra begge Sider; dog tør Fejlgrebene hos og i Bondestanden veje lidet imod Regeringens Overgreb, særligt 1739 og 1850. Denne langvarige Retskamp fremavler, som sit naturlige Udslag, hos Bornholmerne stærk Uvilje og Mistro mod Regeringen og dens Embedsmænd, fra hvem de intet godt vente sig; Kongens Held er ikke Bondens Vel. Denne Uvilje har medvirket til at føre dem ud i aabenlyst Oprør mod Regeringens almindelige Skattepaalæg 1770. De dybe Skrammer, som Kampen for Udmarken har sat i Bornholmernes Sindelag, lade sig næppe nogen Sinde udviske.

Udsigt
over
Bornholms Historie
indtil 1661
især i
statsretlig Henseende.
Ved
JOHAN BULMER.

Det følgende vil kort behandle Bornholms Historie, særlig dens i Overskriften angivne Side, i Tiden indtil 1661. Ifølge Øens historiske Forhold deles Behandlingen i 3 Hovedafsnit, hvoraf det mellemste omhandler Øens Forhold til Lybæk 1525—1576.

Der gøres, især i Parenteser og Noter, paa sine Steder Henvisninger bl. a. til, hvad andre og Fremstilleren af denne Udsigt har skrevet i de siden 1906 udkomne 1.—14. Bind „Bornholmske Samlinger“, hvortil her i Reglen henvises ved blot at anføre Tallet for vedkommende Bind med efterfølgende Sidetæl. Om Literatur iøvrigt vedrørende Bornholm se 12. 51 og Omtalen af Øen i Traps Beskrivelse af Danmark.

I.

Tiden indtil 1525.

I Skrift har Navnet Bornholm nu i lange Tider været det fastslaaede Navn for den i Østersøen beliggende danske Ø, som her omhandles. Tidligere blev der om Øen anvendt noget forskellige Navne, saasom Burgendaland, Burgundeholm, Borneholm, Borringholm. Det findes fremhævet i 2. 145, at Bornholms ældste Navn, hvoraf de ovenanførte Navne er afledede, er Burgund (gammel Betegnelse for et højt Sted). — I Middelalderens Latin er Bornholm benævnt undertiden Boringia¹⁾, undertiden Holmus.

Bornholm er forholdsvis rig paa Oldtids- og senere Fortidsminder (2. 111 og 157), og især har Øen ogsaa en Del Runestene (6. 101), men disses Indskrifter er i Reglen kun korte Meddelelser om, at Stenen er sat efter en eller flere Afdøde, og Øen har saaledes ikke Runeindskrifter, og iøvrigt heller ikke andre lignende Indskrifter, der kan tjene til nærmere at belyse Øens Historie.

Oldgranskere formoder (2. 157), at der i Begyndelsen af det tredie Aartusinde før Kristus har begyndt at komme Mennesker til Bornholm. Det maa antages, at Øen oprindelig er blevet befolket fra Skaane. Da der senere blev Tale om Danerne, det danske Folk, regnedes ogsaa Skaanes og Bornholms Befolkning herunder. Skaane, der jo ikke falder fjernt fra Sjælland, havde i hine Tider mod Nord vildsomme, væsentlig skovdækkede ubefolkede Stræk-

¹⁾ Heraf har den bornholmske Degn Rasmus Ravn betitlet sit Skrift om Bornholm af 1671: „Chronica Boringiaca“ (Historie Bornholm'sk).

ninger, som adskilte dets Befolkning fra de længere i Nord boende Gøter.

Som Historieskrivningen beretter, dannede de af det danske Folk beboede Landsdele oprindelig flere mindre Riger. Men det antages, at der første Gang i hver Fald forinden Aar 800 efter Kristus er fremstaaet under en Enekonge et samlet Kongerige Danmark, omfattende navnlig ogsaa Skaane. Spørgsmaalet er imidlertid, om Bornholm har hørt til dette samlede danske Rige fra dets første Begyndelse.

Den ældste særlige Oplysning, der haves om Bornholms Styrelsesforhold, indeholdes i en Rejseberetning, som en Opdagelsesrejsende Wulfstan (Ulvsten) i Tiden ved Aar 890 — altsaa omtrent ved Begyndelsen af Gorm den Gamles Kongetid — har afgivet til den engelske Kong Alfred den Store. Beretningen er nedskrevet paa Oldengelsk hos Kong Alfred efter Wulfstans mundtlige Udsagn. Fra Hedeby (Slesvig By) sejlede Wulfstan Øst paa gennem Østersøen, Syd om Bornholm; og i hans Beretning²⁾ hedder det bl. a. (6. 97), at Langeland, Lolland, Falster og Skaane, som han under Sejladsen havde paa venstre Haand, hørte til Danmark, medens Bornholm (Burgendaland), der ligeledes faldt til venstre, havde sin egen Konge. Nogen nærmere Oplysning om Bornholm giver Beretningen ikke. Og der foreligger ellers ikke tilforladelige Oplysninger om Bornholm som et eget Kongerige.

Gaar man imidlertid i Henhold til Wulfstans Beretning ud fra, at Bornholm paa omtalte Tid havde

²⁾ Beretningen er her i Landet udgivet bl. a. af Sprogforskeren Rasmus Rask (1815).

sin egen Konge (Høvding) og var uafhængig af Riget Danmark, er Spørgsmaalet, om Øen aldrig før i Henseende til Regering havde været forenet med Danmark, eller om Øen tidligere havde været under Riget Danmark, men havde løsrevet sig til Uafhængighed under en egen Konge. I Historieskrivningen, endog i den nyeste Tid, plejer man at behandle Wulfstans Opgivende om Bornholm som troværdigt; og det ses, at man nærmest til lægger Opgivendet den Betydning, at Bornholm ingensinde i Tiden forud for Wulfstans omtalte Rejse havde været underlagt Danmarks Rige. Imidlertid har dog en skarp Kritiker³⁾ ytret, at Wulfstans Opgivende om, at Bornholmerne havde deres egen Konge, er „en aldeles værdiløs Efterretning, da en fordreven Høvding eller Kongesøn, eller ustyrlig Viking, let kunde gøre Øen til sin Røverrede“.

Men om ikke tidligere saa i alt Fald under Gorm den Gamle eller Harald Blaatand (død 985) er Bornholm blevet indlemmet som Bestanddel af Riget Danmark under den fælles Danskernes Konge. Siden denne Indlemmelse, der maaske er iværksat ved krigersk Erobring, er Øen paa Danskekongens Vegne blevet bestyret af Hovedsmænd (Jarler, Lensmænd) en efter en. Af saadanne bornholmske Hovedsmænd omtaler Sagaskrivningen særlig en ved Navn Veset og en senere, fra Knud den Helliges Tid, ved Navn Egil, ogsaa kaldet Blodegil (6. 107 og 111).

Efterat der var fremstaaet et samlet Kongerige Danmark, vedblev dette Rige imidlertid især paa den Maade at være delt i tre Hovedparter (Provinser), at

³⁾ C. A. E. Jessen; se Side 46 i hans Skrift af 1862 betitlet „Undersøgelser til nordisk Oldhistorie“.

hver af disse havde sine egne Retssædvaner og Love, der afveg noget fra Sædvanerne og Lovene i de andre Dele. Man havde saaledes hen i Middelalderen „Jyd-ske Lov“, „Sjællandske Lov“ og „Skaanske Lov“. Skaane (det egentlige Skaane med tilhørende Halland og Bleking), der nu siden 1658 er en Del af Sverig, var altsaa tidligere den ene af de nævnte tre danske Hovedprovinser.

Det er naturligt, at Bornholm ifølge sin Beliggenhed kom til at høre under Provinsen Skaane. Øen blev saaledes en Bestanddel af Skaane Stift (Bispedømme). Den skaanske Bisp Egin (død 1072) virkede ihærdigt for Kristendommens Indarbejdelse paa Øen (8. 36). Skaanske Retsregler blev gældende ogsaa paa Bornholm, ligesom denne Ø kom til at høre under skaansk Landsting, indtil Øen fik sit eget Landsting (Overdomstol), hvad den fik i hvert Fald inden Aar 1429. Ved Sædvanen og ved særlige Foranstaltninger skabtes der iøvrigt efterhaanden paa Bornholm — især i de Tider, da Øen laa under Ærkebispestolen i Lund, hvorefter nærmere nedenfor — visse for denne Ø særlige offentlige Indretninger og Retsregler⁴).

Adam af Bremen, en fremragende Gejstlig, har ca. Aar 1075 i et Skrift om Danmark anført, at Bornholm (Holmus) er en meget bekendt dansk Havn og en sikker Ankerplads for de Skibe, der gaar paa Rusland og Grækenland. Herved er sikkert tænkt paa den gamle Handelsskibsfart — delvis over Land —

⁴) F. Eks. Procesregler (3. 42); Arveregler (4. 61); Sandemænd (3. 41); Frimænd (6. 65); og Særegenheder ved Landboforholdene bl. a. med Hensyn til Afgifter (4. 55; 13. 156).

fra Østersøen ad de russiske Floder til Sortehavet og videre⁵⁾).

Som det straks nedenfor skal nærmere omhandles, kom de tre af Bornholms fire Herreder fra 1149 af under verdslig Styrelse af de skiftende Ærkebiskopper i Lund, hvorved Bornholm fik en noget særegen statsretlig Stilling⁶⁾.

Efterat Danmarks Kirkevæsen forud havde hørt under den Hamborg-Bremen'ske Ærkebispesæde, blev i 1104 Biskoppen for Skaane (Lunde) Stift og hans Efterfølgere ophøjede til danske (og foreløbig tillige svenske og norske) Ærkebiskper. Lund, som var det skaanske Bispesæde, blev herved for lange Tider den fornemste By i Danmark. — Som Følge af den betydelige Storhed, den overordnede Gejstlighed i hine Tider udfoldede, og iøvrigt som Følge af de Op-gaver, der laa for Datidens Gejstlighed bl. a. i Hen-seende til Fattigforsørgelse, behøvede Ærkebispesædet rigeligt af verdslig Ejendom.

Den danske Medkonge Svend Grade, hvis Kongemagt tidligst begyndte i 1146, havde under herskende Fejder ladet Lunds Ærkebiskop Eskil fængsle (kort-varigt). Efter denne Fængslingsaffære kom det til at paaligge Kongen at skaffe Ærkebispen Oprejsning,

⁵⁾ Se f. Eks. Steenstrup: „Handelens Historie“ i Hages Haand-bog i Handelsvidenskab, 1. Udgave (1894) S. 924.

⁶⁾ Det er vel tildels herfor, at Bornholm (Burgundeholm) nævnes ved Siden af Island m. m. i Artikel 29 i Slesvigs gamle Byret fra ca. Aar 1200. Se bl. a. „Aarbøger for nordisk Old-kyndighed og Historie“, 1880, S. 20—21.

og Kongen gav da til Lunds Ærkebispesæde visse skaanske Dele samt de tre af Bornholms fire Herreder (6. 120—21), hvilke samtlige Erhvervelser „alle Ærkebisper siden til evig Tid skulde beholde“, (Hvitfeldt: Bispehist.). Bornholm var dengang ligesom i nyere Tider delt i fire Herreder⁷⁾. Disse har senere faaet Benævnelsen Nørre (Nordre), Øster, Sønder og Vester Herred, men havde i hin gamle Tid andre Navne (6. 115). Det var de tre førstnævnte af disse Herreder, som overgaves til Ærkebispesædet, og Øens Vester Herred med Havnstedet Rønne forblev altsaa under Kongen.

Overfor de Forskelligheder, der i historiske Fremstillinger kan spores med Hensyn til Tidsbestemmelsen, maa det sikkert fastholdes, at Ærkebispens omtalte Fængsling og Overdragelsen til Ærkebispesædet af de tre bornholmske Herreder er sket i 1149, altsaa et Par Aar efter, at Svend Grade sammen med Jyllands-Kongen Knud havde (i 1147) været paa en Krigsfærd til Venden (Suhm: Danm. Hist. 6. 40, Noter). — Det kan iøvrigt herved bemærkes, at Ærkebispesædet megel vel allerede før Svend Grades Kongetid kan have raadet over spredt bornholmsk Jordegods (Fæstegaarde), saasom ifølge Privatfolks kirkelige Gaver (Testamenter). At Ærkesædet fik hele Herreder var noget andet.

Der kendes ikke nu noget Dokument, hvorved omtalte oprindelige Overdragelse af de tre bornholmske Herreder til Lunds Ærkebispesæde er blevet

⁷⁾ Se f. Eks. den lille Plan over Øen i 5. 109. — Ved Retsplejelov af 1916 er Øen nu siden 1919 delt i kun 2 Retskredse. Det foran ommeldte bornholmske Landsting blev ophævet i 1813.

iværksat, men Overdragelsen har utvivlsomt især haft den Betydning, at de kongelige Skatter (Afgifter) af Herrederne skulde indgaa til Ærkebispesædet, og at Ærkebisperne iøvrigt skulde udøve et vist kongeligt Herredømme over Herrederne og derved ogsaa bl. a. sørge for den hele Retspleje i disse (6. 50). Bemærkes kan her, at da det fjerde bornholmske Herred (Rønne Herred, senere kaldet Vester Herred) i 1303 skulde overdrages til Ærkebispestolen, lød en kongelig Udtalelse paa, at Ærkebispemænd skulde indsættes i Besiddelsen af Herredet med dets Rettigheder og Tilbehør, og at Herredets Indbyggere skulde underdanigt og hengivent adlyde Ærkebispemænd som deres rette Herre og i Henseende til enhver kongelig Rettighed staa ham til Ansvar fuldt og helt, (13. 71). — Medens Ærkebispesædet maa antages at være kommet til at raade over Strækninger (Almindingen m. m., 2. 101), som Kronen ellers havde Raadighed over, kan det paa den anden Side anses for afgjort, at Overdragelsen af Herrederne til Ærkebispestolen ikke betog Herredernes Indbyggere Selvejreretten til deres Ejendomme⁸⁾. Vil man sige, at Ærkebispemænd kom til at „eje“ de paagældende Herreder, maa det forstaas saaledes, at Ærkebispestolen blev „Ejer“ (Indehaver)

⁸⁾ Om bl. a. Antallet af Gaarde paa Bornholm se 4. 42. Det maa formodes, at i Middelalderen Hovedparten af de bornholmske Gaardbesiddere var Selvejere. Om Øens Landboforhold i herommeldte gamle Tider haves imidlertid ikke nærmere Oplysning. (Aarstallet 1264 i 6. 116 nederst vedrørende Store Hallegaard i Olsker, hvilket Aarstal formentlig er taget af Traps 1ste Udgave af Beskrivelse af Danmark, er sikkert i denne Beskrivelse en Trykfejl for 1624, nemlig Aaret for Provst Jens Pedersens Haandskrift om Bornholm, til hvilket Skrift nævnte Beskrivelse oftere henviser).

af Kronens Rettigheder og Regeringsmyndighed over Herrederne. Hvorledes det blev med Bornholmernes Krigstjeneste er uklart, se f. Eks. „Historisk Tidskrift“ 6. Rækkes 6. 184.

Efter den omhandlede Overdragelse af tre bornholmske Herreder til Lunds Ærkebispes stol kom der en godt 100-aarig Periode, i hvilken, som det synes, Ærkesædet har været i uforstyrret Besiddelse af nævnte Herreder, medens paa den anden Side Danmarks Krone har været i vedvarende Besiddelse af Øens fjerde Herred. Som navnkundige Ærkebisper i Lund i denne Periode kan nævnes Absalon og Anders Sunesen. Det er meget troligt, at senere Konger end omtalte Svend Grade lejlighedsvis har givet Ærkebispes stolen en udtrykkelig skriftlig Stadfæstelse paa og Godkendelse af, at Stolen indehavde de ommeldte tre bornholmske Herreder. Hvitfeldt refererer ogsaa, under Behandlingen af Aaret 1327, i sin Danmarkshistorie, at Kong Valdemar 2. (Sejr) i Aaret 1236 — under Ærkebisp Uffe Trugotsen — har givet Lunde Sæde sin Konfirmats paa de tre Parter og Herreder paa Bornholm, som Sædet hidtil roligt havde haft. Det saaledes af Hvitfeldt berørte Stadfæstelsesdokument eksisterer ikke nu.

Indenfor den ommeldte godt 100-aarige Periode falder den vigtige Begivenhed paa Bornholm, at der i de 15 Landsogne, hvori Øens fire Herreder var eller blev delte, opførtes (til Afløsning af ældre simple Kirkehuse) en Stenkirke omtrent i Midten af hvert Sogn. De bornholmske Kystbyers Stenkirker er opstaaede senere end Landkirkerne⁹⁾.

⁹⁾ Om de bornholmske Kirker findes Artikler i Bh. Saml.,

Ærkebispesædet har vel i den omtalte Periode haft en Foged paa Bornholm til at indkræve Skatterne af og iøvrigt bestyre Øens under Sædet hørende Herreder. Men Ærkesædet har næppe i ommeldte Tidsrum haft nogen stærkere befæstet Borg paa Bornholm eller holdt nogen staaende Krigsmagt her. Stenborgen (Fæstningen, Slottet) Hammershus, hvis bekendte Ruiner nu ses paa en særlig Klippebanke paa Øens Vestside nær Øens Nordspids Hammeren, er antagelig ikke opført før noget efter den omtalte Periodes Udløb, se nærmere det følgende.

Der har derimod i den omhandlede Periode staaet en stenbygget Borg inde i den under Bornholms Vester Herred hørende store Skov Almindingen omtrent midt paa Øen. Af denne Borg, som i nyere Tid kaldes Lilleborg, er der endnu bevaret ikke ubetydelige Ruiner, der er beliggende paa en noget langstrakt klippig Banke, tildels omgiven af Sø. Denne Borg er sikkert bygget paa Foranstaltning af en af Danmarks Konger, og Danskekongen har antagelig i omtalte gamle Tid, medens de tre bornholmske Herreder var under Ærkebissestolen, haft en Styrer af Øens Vester Herred boende paa herommeldte Borg i Almindingen. Nærmere Omtale af Lilleborg findes i 6. 133 og 7. 22.

I 1254 kom den tidligere Bisp i Roskilde Jakob Erlandsen til at indtage Ærkebissestillingen i Lund,

7., 8. og 9. Bind. Her skal tillige nævnes „Bornholms Kirkehistorie“ (Rønne, 1920) af Karl M. Kofod. — Bornholm havde ogsaa i Middelalderen forskellige Kapeller (8. 128), deriblandt det sværbyggede „Sankt Salomons Kapel“ ved en Kilde paa Hammerens Nordvestkyst (5. 116; 12. 68, 77), hvilket Kapels Ruin i 1923 er blevet udgravet og restaureret.

og herved blev den foran omhandlede, over 100 Aar lange, for Bornholms Styrelsesforhold fredelige Periode afbrudt. Mellem denne nye Ærkebisp og Kongen (først Kristoffer 1., siden Erik Glipping) opkom der nemlig en mangeaarig, vidtdreven Strid om Myn-dighedsforholdet mellem Kongetronen og Ærkebispes-tolen. I Begyndelsen af Februar 1259 lod Kongen Ærkebisp Erlandsen fængsle. Og det maa antages (7. 39), at Kongen nogen Tid før Fængslingen eller omtrent samtidig dermed tog fra Lunds Ærkebispesæde og drog tilbage under sig de tre bornholmske Herreder, der som foran omtalt blev Ærkesædet overdragne i 1149. Den danske Lensfyrste paa Rygen Jarmer (Jaromar 2.) i Forbindelse med andre mægtige Mænd gav sig derefter, i Anledning af Ærkebispens Fængsling, til paa forskellig Maade at optræde fjendtligt imod Kongen. Efter nogle Maaneders Fangenskab kom Jakob Erlandsen i Frihed igen, og i 1260 (ikke allerede i 1259) satte han i Værk, at hans Broder Anders Erlandsen i Forening med nævnte Fyrst Jarmer drog med Krigsfolk til Bornholm, hvor de ødelagde Kongens foran omtalte Borg (Lilleborg) i Almindingen og samtidig dermed indtog hele Bornholm.

Ved denne Krigsbedrift blev de tre foran omhandlede Herreder atter tvungne ind under Ærkebispes-tolen. Bemeldte Anders Erlandsen blev sat til paa Ærkebispens Vegne at bestyre disse Herreder, og det er antageligt, at han lige straks efter Lilleborgs Ødelæggelse og Bornholms Indtagelse har paa sin Broders (Ærkebispens) Vegne taget kraftigt fat paa at opføre Stenborgen Hammershus paa den dertil fortrinligt egnede Naturbanke, for at Ærkesædet ved

Hjælp af denne Borg desbedre kunde være i Stand til at haandhæve sin nu genvundne Besiddelse af de ommeldte Herreder. Det er altsaa antageligt, at Opførelsen af Hammershus som Stenborg er paabegyndt i 1260—61. Ogsaa hos Nationalmuseet er det anset for sandsynligt, at Hammershus ikke er opført før efter Ødelæggelsen af Lilleborg¹⁰). Men det er meget muligt, at der paa den Banke, som kom til at bære Stenborgen Hammershus, har i Tider forud for de nævnte Aar været visse Befæstningsanlæg hovedsagelig af Træ. Paa forskellige andre Banker omkring paa Bornholm har der i fjerne Fortider været større eller mindre Borganlæg, for det meste af de saakaldte „Bondeborge“, med nogen Stensætning, men iøvrigt bestaaende af Træ, af hvilke Borge nogle omhandles i 4. 79 og 9. 25—26.

At Bornholms Vester Herred ved Kongens Fjenders foran ommeldte Indtagelse af Bornholm maa antages at være kommet under Rygens Fyrste omtales nærmere i det følgende.

Da der var gaaet nogle Aar efter bemeldte i 1260 foregaaede Ødelæggelse af Lilleborg og Erobring af Bornholm, indtraf der en indtil 1327 varende Periode, i hvilken Borgen Hammershus kom til flere Gange med visse Mellemrum at gaa frem og tilbage mellem Ærkebispem og Kongen. Det tør antages, at Kongen har indtaget Hammershus i 1260'erne, medens Ærke-

¹⁰) Se „Fra Arkiv og Museum“ 1. 84—85. — Hammershus er iøvrigt nærmere omtalt i Bl. Saml. 7. 139—58, se endvidere f. Eks. 5. 129; 7. 49; 13. 63. Et af Middelalderens latinske Navne for Borgen var „Castrum Hammarens“ („Hammarens“ er Adjektiv: Hammer'ske).

bispens Broder Anders Erlandsen styrede Borgen. Hvitfeldt skriver i Danmarkshistorien, at efter langvarig Belejring fik Kong Erik Glipping i 1265 Hammershus Slot paa Bornholm indtaget og Ærkebispens Broder Anders Erlandsen fanget ¹¹⁾. — I Henhold til senere Forlig mellem Kongen og Jakob Erlandsen faldt Hammershus imidlertid i 1270'erne atter tilbage under Ærkebispestolen.

I 1290'erne og senere lod Ærkebisperne Hammershus være et Sted, hvor de i Kong Erik Glippings Død skyldigkendte og til Fredløshed dømte kunde finde Ly mod den nye Konges, Erik Menveds, Efterstræbelser. Mellem denne Konge og Ærkebisperne, først Jens Grand og senere Esger Jul, var der derfor vidtløftig Strid og Proces tildels for Pavestolen i Rom. Kongen holdt en Tid lang i 1294 Jens Grand i Fangenskab paa Søborg Slot i Nordsjælland; men Kongen havde dog sikkert ikke i 1290'erne eller overhovedet i Jens Grands Bispetid Hammershus i sin Magt. Jens Grand havde netop Lejlighed til, efterat have frigjort sig af nævnte Fangenskab, at benytte Hammershus som sit sikre Tilflugtssted. Tildels fra Hammershus ledede han sin store Proces mod Kongen ¹²⁾.

Ved den senere Ærkebisp Esger Juls Forhold fandt Kong Erik Menved sig i 1319 foranlediget til at sende sin Marsk (Krigsøverste) Ludvig Albertsen med Krigsfolk til Bornholm for at indtage Hammers-

¹¹⁾ Se ogsaa „Scriptores rerum Danicarum“ 6. 299 (Processkrift fra Jens Grands Sagfører).

¹²⁾ Om Processen mellem Erik Menved og Jens Grand indeholdes af Kr. Erslev skematiske Oplysninger i „Kirkehistoriske Samlinger“ 4. Rækkes 3. Bind (1894) S. 276—304.

hus. Slottet blev ogsaa ved denne Lejlighed indtaget af Marsken; men Indtagelsen er formodentlig sket ved Slottets frivillige Overgivelse, uden at Vaabnene toges i Brug. Der foreligger vedrørende denne Indtagelse af Hammershus et ret interessant Dokument af 24. Maj 1319, som er gengivet og omtalt i 12. 108. Ifølge Hvittfeldt udlagde Ludvig Albertsen, ved herommeldte Indtagelse af Hammershus, til Ærkebispens Mand Palne Jonsen 600 Mark kølnsk, som denne havde ofret paa at forbedre Slottet. (Da en kølnsk Mark svarede til 35—37 nugældende danske Kroner, var Summen altsaa ret betydelig). Ludvig Albertsen, der var en af Danmarks betydeligste Stormænd og rimeligvis gjorde det nævnte Pengeudlæg af egne Midler, beholdt Bestyrelsen af Hammershus paa Kongens Vegne, maaske med en vis Pante- eller Tilbageholdelsesret i Slottet for Pengeudlægget.

Hammershus forblev dog ikke længe under Kronen, efterat Marsken som omtalt havde taget det i Besiddelse. Thi Erik Menved døde allerede i Efteraaret 1319, og i den nye Konges, Kristoffer 2.s, Haandfæstning blev det bestemt¹³⁾, at Kongen skulde frigøre Hammershus (fra Ludvig Albertsen?) og frigjort tilbagegive Slottet til Ærkebispem. Hammershus blev derefter ved et i Roskilde den 26. August 1321 mellem Kongen og Ærkebispem indgaaet nærmere Forlig paany overgivet til Ærkebispemstolen. I Forliget er bl. a. bestemt, at Marsken Ludvig Albertsen skal af Ærkebisp Esger og Lundekirken have aldeles

¹³⁾ Se f. Eks. Matzen: „Danske Kongers Haandfæstninger“ (1889) S. 119; jævnfør Kofod Anchers samlede juridiske Skrifter 1. Del (1807) S. 637 og 641.

skadesløs Godtgørelse for de Udgifter og Bekostninger, han har anvendt paa (i 1319) at erhverve og (senere) bevare Hammershus. Forliget er trykt hos Hvitfeldt og andre Steder.

Ved nyopstaaede Konfliktforhold fandt forbemeldte Kong Kristoffer Anledning til at sende sin Marsk Peder Vendelbo med Krigsfolk til Bornholm for at indtage Hammershus. Ludvig Albertsen, der i 1319 havde indtaget og senere en Tid bestyret Hammershus for Erik Menved, forsvarede nu som Ærkebispens Hovedsmand Fæstningen overfor Kong Kristoffers Folk. Slottet blev Genstand for en Belejring (Indeslutning) og maatte omsider af Mangel paa Levnedsmidler bekvemme sig til Overgivelse. Angaaende de nærmere Betingelser for denne Overgivelse af Hammershus til Kongen blev der oprettet et Dokument, som angiver, at Betingelserne er vedtagne i Tingsted paa Falster den 26. August 1325. Dokumentet er trykt paa Latin og Dansk hos Hvitfeldt og paa Dansk i Thuras Beskrivelse over Bornholm S. 206—8. — Angaaende den Belejring, der gik forud for Slottets Overgivelse, beretter Hvitfeldt, at den begyndte allerede i Paasken 1324 og altsaa varede i ca. 16 Maaneder, men om dette er rigtigt er usikkert (Suhm: Danm. Hist. 12. 87).

Heller ikke efter sidstomhandlede Indtagelse beholdt Kronen Hammershus længe under sit Herredømme. Paven formanede i en Skrivelse (af 23. Januar 1326) til at give Slottet tilbage til Ærkebispens. Og da Barnekongen Valdemar 3. (med Formynder Grev Gert) i 1326 hyldedes, blev der i hans Haandfæstning betinget, at Kongen skulde arbejde for og sørge for, at Hammershus gik tilbage til Ærkebispens,

se det i Note 13 først nævnte Literatursted. Saadan Tilbagegang af Slottet fandt derefter endeligt Sted i 1327, da Kongen ved et Dokument fuldbyrkede en Overdragelse af „tre Provinser paa Bornholm“ til den daværende Ærkebisp Karl, se 13. 78 og nedenstaaende Bemærkninger om Rønne Herred.

Det har foran været underforstaaet, at de ommeldte Overgange af Borgen Hammershus tillige har omfattet i det mindste de tre bornholmske Herreder, der oprindelig blev Lunds Ærkebispesæde overdragne i 1149. Øens Vester Herred (forhen kaldet Rønne Herred) har tildels haft sin egen Historie, hvoraft den, der skriver nærværende Udsigt, har givet en Omtale, med Indfletning af noget Dokumentmateriale, i 13. 66—81. I Henhold til denne Omtale skal her kortelig gøres nogle Bemærkninger om Herredet.

Som det fremgaar af det foregaaende, laa Rønne Herred under Kronen indtil 1260, da Rygens Fyrste Jarmer 2. og Ærkebispens Broder Anders Erlandsen ødelagde den kongelige Borg (Lilleborg) i Almindingen og indtog hele Bornholm. Det tør antages¹⁴⁾, at nævnte Fyrst Jarmer straks ved Indtagelsen af Bornholm har i Forstaaelse med Ærkebispens bemægtiget sig Rønne Herred for at besidde dette paa lignende Maade, som Ærkebispstolen kom til at indehave Øens tre andre Herreder, og at ved Jarmers kort efter indtrufne Død Rønne Herred er gaaet i Arv

¹⁴⁾ Se f. Eks. C. G. Brunius: „Konst-anteckningar under en resa till Bornholm år 1857“ (Lund, 1860) S. 70 og 100.

til hans Søn den nye Fyrste af Rygen Witslaf 2. Denne har vistnok senere faaet den danske Konges Tilladelse til i Fred at besidde Herredet. I alt Fald har nævnte Fyrst Witslaf været i Besiddelse af Rønne Herred, idet han i 1277 eller noget tidligere har overdraget sin Ret og Myndighed over Herredet til en dansk Stormand, Drost Uffe (Nielsen). Danskekongen har ved et Dokument af nævnte Aar 1277 stadfæstet denne Overdragelse. Hvitfeldt har maaske set dette Dokument i Original eller Afskrift, idet han under Behandlingen af Aaret 1327 i sin Danmarks-historie kortelig omtaler Dokumentet, der ellers ikke nu kendes. Efter bemeldte Uffe Nielsens Død i 1293 gjorde hans Arvinger, derunder navnlig Sønnen Jens Uffesen (Efternavnet ifølge Dalidens Skik dannet af Faderens Fornavn), Fordring paa at anses berettigede til Rønne Herred. — Ved den endelige pavelige Domsafgørelse i den foran ommeldte Proces mellem Kong Erik Menved og Ærkebisp Jens Grand blev Kongen tilpligtet at tilsvare Ærkebisen bl. a. 10,000 Mark rent Sølvs Værdi i urørligt Gods, og Kongen overdrog da ved Dokumenter af 4. April 1303 Rønne Herred paa Bornholm og Herrestad Herred i Skaane til Ærkebispesædet for de 10,000 Mark Sølv. Men det blev bestemt, at hvis Arvingerne efter den tidligere Drost Uffe skulde vindicere Rønne Herred fra Ærkebisen, skulde denne have Vemmenhøg Herred i Skaane i Stedet for Rønne Herred. Det maa nu efter foreliggende historiske Bevismomenter antages, at Rønne Herred i nævnte Aar 1303 virkelig — trods det, at Drost Uffes Arvinger paastod at have Ret til Herredet — er blevet overdraget til Ærkebispesædet, saaledes at Herredet derefter faktisk er gaaet sammen

med Øens andre Herreder ved de Overgange af Hammershus, der efter det foran fremstillede fandt Sted i 1319, 1321 og 1325. Da Hammershus (Bornholm) efter sidstnævnte Overgang paany i 1326—27 skulde afstaas til Ærkebispesædet, traadte imidlertid fornævnte Jens (ogsaa benævnt Johannes, Johan) Uffesen frem og krævede, at Rønne Herred skulde anses at tilhøre ham som Arv efter hans Fader. Dette Jens Uffesens Krav blev modsagt af Ærkebisp Karl af Lund. Men paa Danehoffet i Helsingborg den 19. Oktober 1327 svor et Nævn af 12 Mænd, at Jens Uffesen havde Ret til Rønne Herred, (under Herredet var indbefattet Byen Rønne). Ærkebisen købte nu faa Dage senere Herredet af Jens Uffesen, der altsaa til Fordel for Ærkebispesædet gav Afkald paa sine Rettigheder over Herredet, idet han som Vederlag for Herredet erholdt af Ærkebisen 1000 Mark nye skaanske Penninge og vistnok tillige noget Jordegods (13. 79). Kongen har uden Tvivl billiget dette Salg af Rønne Herred og været enig i, at Ærkebisen kom til at besidde dette Herred jævnsides med de tre andre bornholmske Herreder. Ærkebispesædet, der ved samme Tid fik sidstnævnte Herreder endeligt overdragne fra Kongen, kom saaledes til fuldgjldigt at indehave hele Bornholm, som Sædet derefter beholdt næsten uafbrudt i ca. 200 Aar indtil 1525. Det Par mindre Afbrydelser, der skete i Indehavelsen, omtales nærmere i det følgende.

Efterat, som nys omtalt, Lunds Ærkebispesæde i 1327 havde faaet retmæssigt Herredømme over hele Bornholm, var der, som bekendt, den Tilstand i Dan-

mark, at Kongeriget var splittet ad, idet Størstedelen af Riget var udstykket mellem Stormænd, der regerede over hver sin Part næsten som uafhængige Smaakonger. Grev Johan af Holsten besad Skaane som Pant. Skaaningerne var utilfredse med hans Regimente, og med Lunds Ærkebisp i Spidsen søgte de i 1332 ind under Sverigs (og Norges) Konge Magnus Smek. Denne overtog derpaa det egentlige Skaane m. m. som Pant, idet han tilforhandlede sig Grev Johans nævnte Panteret. Fra bemeldte Aar 1332 og indtil 1340 var der ingen rigtig Konge i Danmark. Men sidstnævnte Aar fik Danmark en Konge i Valdemar 4. (Atterdag). Han vilde samle de danske Landsdele under en ret, dansk Kongemagt. Men desuagtet afstod han højtideligt og gentagende i 1340'erne Skaane med Halland, Bleking, Lister og Hveen til Sverig. (Dokumenter herom bl. a. i svensk Diplomatarium). Som nys angivet besad Sverig forud det meste af det afstaaede som Pant. Lister betegner navnlig det Øst for Sølvesborg liggende Landudspring, tidligere betragtet som en Ø, nu ligefrem en Bestanddel af Bleking; Hveen er den nu svenske Ø i Øresund. I 1360 saa omtalte Kong Valdemar imidlertid Lejlighed til at bringe det ommeldte afstaaede tilbage igen under Danmark. Skaane havde altsaa da siden 1332 været under Sverig i et Tidsrum af 28 Aar.

Til det foranstaaende knytter sig det Spørgsmaal, hvorledes Bornholms statsretlige Forhold var i den omhandlede 28-aarige Periode. I Thuras Beskrivelse over Bornholm S. 209 ses udtalt, at ved Skaanes omtalte Overgang til Sverig i 1332 fulgte Bornholm med under det Skin, at Øen var et Anhang til Skaane.

Hertil har imidlertid den svenske Professor Brunius bemærket i det foran i Note 14 anførte Skrift S. 71—72 følgende: Man har paastaaet, at Bornholm overgaves til Kong Magnus, men dette er en Fejltagelse; thi fra de holstenske Grever kunde intet andet overtages, end hvad de indehavde. Naar Ærkebisen med al Højhedsret var tilligemed Lunds Kapitel raadende over Bornholm, saa vilde denne gejstlige Myndighed, der stod i Spidsen for Skaanes Aftrædelse fra Danmark, ingenlunde afstaa Bornholm, der ej behøvede nævnte Konges Beskyttelse, og Øen kunde saaledes for sig selv udgøre et selvstændigt Land. — Saavidt altsaa Brunius.

Bornholm laa i den omtalte 28-aarige Periode (gejstligt og verdsligt) under Lunds Ærkebispesæde. Øen havde ikke været pantsat til den holstenske Grev Johan og var ikke — som Tilfældet var med Lister og Hveen — blevet overdraget til Sverig sammen med selve Skaane. Øen kunde ikke i den Forstand betragtes som et Tilbehør til Skaane, at en Overdragelse af sidstnævnte Landsdel skulde anses uden videre at omfatte ogsaa Bornholm. Det er muligt, at Svenskerne har tragtet efter Bornholm, men det er ikke bekendt, at nogen i den omhandlede Periode virkelig har paastaaet, at Øen var kommet til at tilhøre Sverig. Som alt bemærket laa Øen ganske vist i den 28-aarige Periode i gejstlig Forbindelse med Skaane, og den var altsaa samtidig under Ærkebispens verdslige Herredømme, ligesom Øen formodentlig hørte under skaansk Landsting, forsaavidt den ikke allerede havde sit eget Landsting. Men Øen kunde dog ikke siges at være helt skilt fra Danmark, og i hvert Fald kunde den ikke anses for at henligge

under den svenske Konge. Ved den ejendommelige Stilling, hvori Øen befandt sig, kunde den imidlertid overensstemmende med Brunius' foranførte Ytringer betragtes som et væsentlig selvstændigt Land under Skaane-Bispen, der var vedblevet at være Ærkebisp over Danmark.

Valdemar Atterdag bragte, som foran omtalt, Skaane med Tilbehør tilbage under Danmark i 1360. Det følgende Aar erobrede han desuden fra Sverig Øen Gotland (Gulland). Efterat Ærkebisp Jakob Nielsen var død under sit Ophold paa Hammershus i Begyndelsen af 1361, maa bemeldte Kong Valdemar ogsaa i dette eller det følgende Aar have skaffet sig Hammershus og Bornholm i Besiddelse fra Lunds Ærkebispesæde. Hvorledes denne Besiddelse er opnaaet foreligger ikke historisk oplyst. Men det kan ses, at Kongen i 1362 besad Bornholm og havde Jakob Splid til at forestaa Hammershus. Øen gik imidlertid allerede mod Slutningen af sidstnævnte Aar tilbage igen til Ærkebispestolen. Under 8. December 1362 udstedte nemlig Ærkebisp Niels Jonsen til Kongen et Dokument (trykt hos Hvitfeldt, og hos Thura S. 209), i hvilket Dokument Ærkebisen bl. a. gør vitterligt, at han af Kong Valdemar har frit bekommet Hammershus Slot med Øen Bornholm paa det Vilkaar, at saa snart Kongen begærer Slottet og Øen tilbage, da skal Ærkebisen og hans Efterkommere uden al Modsigelse frit oplade Kong Valdemar eller hans Bud Hammershus og Bornholm igen med al Krigsrustning, Skyts, Vaaben og Værge og med hvad

andet, dertil hører, saaledes som Jakob Splid paa Kongens Vegne har leveret det til Ærkebispem.

Det blev altsaa i 1362 ved Ærkebispens skriftlige Erklæring fastslaaet, at Bornholm fremtidig kun var overladt Ærkebispesædet paa den Betingelse, at Sædet skulde være forpligtet til at give Afkald paa Øen, saa snart Kongen begærede at faa Raadighed over denne. Ærkebisperne sad imidlertid herefter med Bornholm uafbrudt indtil 1522. (I den foran, i Note 9, anførte Kirkehistorie S. 257 nævnes vel, at Kongen indtog Hammershus i 1457; men det var Fæstningen Bornholm paa Øland, der var Genstand for den paagældende Indtagelse. Iøvrigt forveksler Kirkehistorien S. 179 Hamar i Norge med Bornholms Hammershus).

Medens Ærkebisperne indehavde Bornholm, hvilken Indehavelse ogsaa omfattede Øens Byer, er det forekommet, at de har pantsat Øen vedrørende Skyldforpligtelser. Særlig kan nævnes, at Ærkebisp Birger i 1498 laante af Lunds Kapitel (Præsteskab, 1. 7--8) en Del Kostbarheder i Guld og Sølv til at stille i Pant for en Skyld til Pavestolen; og til Sikkerhed for, at Kapitlet skulde faa Kostbarhederne tilbage, overlod han indtil videre Bornholm med Hammershus som Pant til Kapitlet¹⁵). Om Pantsætninger se ogsaa f. Eks. 12. 107.

Det er forefaldet i de Tider, da Ærkebisperne indehavde Bornholm, at Øen er blevet hjemsøgt med „Rov og Brand“ af Fjender, især „Hansestæderne“

¹⁵) Se herom J. R. Hübertz: „Aktstykker til Bornholms Historie“ (1852) S. 35—37 og 41—42. — I det følgende betegnes disse Aktstykker blot ved det forkortede Navn „Hüb.“, idet Tallet bagved angiver Sidetal.

og specielt Lybækkerne, der navnlig i Aarene 1509, 10 og 11 slemt hærgede Øen ved at kræve Penge, rane Kvæg og andet; se Oplysninger herom af M. K. Zahrtmann i 8. 161—63 og 13. 18.

Kong Hans vilde gøre Skaar i Lunds Ærkebispstols Indtægter af og Raadighed over Bornholm (Hüb. 44). Og den følgende Konge Kristian 2. fordrede i 1521, at Ærkebispstolen skulde udlevere ham Bornholm. Denne Fordring blev rimeligvis stillet i Henhold til det foran omtalte af Ærkebisp Niels Jonsen i 1362 til Kong Valdemar Atterdag udstedte Dokument. Kong Kristians nævnte Fordring mødte imidlertid Modstand hos Ærkesædet. Kongen foretog da bl. a. krigerske Skridt mod Hammershus og opnaaede derved at kunne inddrage Bornholm under Kronen i Begyndelsen af 1522. Under dette Aars 17. Februar udstedte Ærkebispens tidligere Høvedsmand paa Hammershus Niels Jepsen sin Erklæring (Hüb. 62) om, at han var blevet Kristian 2.s Høvedsmand paa Hammershus og sad inde med Slottet og Bornholm paa Kongens Vegne. — Længe fik Kongen dog ikke Lov til at have Bornholm i Fred. Thi i Høsten 1522 kom hans Fjender Lybækkerne og indtog under Blodsudgydelse og Mandefald Hammershus, som efter Indtagelsen væsentlig ruineredes. Efterat have røvet og voldt Ødelæggelse forskellige Steder paa Øen, trak Lybækkerne sig imidlertid hovedsagelig bort igen foreløbig.

Da Frederik 1. i 1523 — under Fordrivelse af Kristian 2. — skulde være Danmarks Konge, blev der i hans Haandfæstning indført (se det i Note 13 anførte Sted hos Matzen), at han forpligter sig til

igen at overantvorde til Lunde Stift det Kirkens Slot Hammershus og Bornholm og iøvrigt alt andet, hvad Kong Kristian har frtaget samme Kirke og Stift. — Lybækkerne havde imidlertid i nævnte Aar 1523 gjort fornyet Indfald paa Bornholm og havde nu sat sig mere fast her; og Ærkebispesædet opnaaede derfor ikke før i 1524 i Henhold til Kong Frederiks om-meldte Haandfæstning at faa nærmere Herredømme over Øen (8. 188—89). Men herefter havde Ærkesædet kun Bornholm i et Aars Tid. Bemeldte Kong Frederik saa sig nemlig i 1525 nødsaget til for et Tidsrum at overdrage Øen til Lybæk, om hvilken Overdragelse skal handles nærmere i det følgende Afsnit II. I Kong Frederiks aabne Brev af 23. August 1525 angaaende Bornholms Afstaaelse til Lybæk hedder det bl. a., at Ærkebispesædet i Stedet for Bornholm skal have Varberg Slot (i Halland) med dertil hørende Len og Herreder til at bruge og beholde, indtil Sædet igen kan faa Bornholm i rolig Hævd og Besiddelse, og Kongen lover at gøre sig al mulig Flid for, at Bornholm med det snarest kan komme tilbage igen til Lunds Ærkesæde. Den anførte Udtalelse i Brevet om, at Ærkesædet senere paany skulde have Bornholm tilbage, tabte imidlertid ganske sin Betydning ved Kirkereformationen i Danmark i 1536, paa hvilken Tid Lybækkerne fremdeles besad Øen, og Ærkebispernes verdslige Herredømme over Bornholm ophørte altsaa for bestandigt i Aaret 1525. —

De bornholmske Købstæder, undtagen Allinge-Sandvig (5. 124), har af Ærkebisperne faaet deres oprindelige Købstadsprivilegier i de foranommeldte Tider, da en kongemæssig Styrelse af Øen foregik fra Lunds Ærkebispesæde. Imidlertid maa den Lære, at

Aakirkeby (opstaaet Øst ved Aakirke) har faaet Købstadsprivilegier allerede under Ærkebisp Peder Saxesen (død 1228) anses for urigtig og at skyldes Fejlæsning af, hvad Brunius skriver S. 115 i det i Note 14 nævnte Skrift. Det er derimod ikke utroligt, at Aakirkeby (og Nexø) har faaet sine første Privilegier (efter en skaansk Bylov) af Ærkebisp Peder Johansen (død 1355), se Thuras Beskrivelse over Bornholm S. 185 og 165, og Erslevs Repertorium over Middelaldersbreve 4. Bind S. 84.

II.

Tiden 1525—1576.

Genstand for Omtale bliver her Lybæks Brugsbesiddelse af Bornholm i ovenanførte Tidsrum. Dokumenter herom findes især i det i Note 15 nævnte Bind Aktstykker og i 1. og 2. Bind af det i Note 18 nævnte Traktatværk. —

Som i det foregaaende berørt skete der i Aaret 1525 den i Bornholms Historie særlige Begivenhed, at Øen af den kongelige danske Regering blev givet den nordtyske Fristad Lybæk til Besiddelse og Brug for en Tid. Lybæk, der da var en mægtig Handelsstad med egen Krigsmagt, havde ydet Frederik 1. af Danmark Krigsbistand ved hans Erhvervelse af Riget fra den fordrevne Kristian 2.; og bemeldte Stad fordrede nu en betydelig Erstatning særlig for de ved den ydede Bistand hafte Udgifter. Da der til en Begyndelse viste sig nogen Vanskelighed ved at ordne Erstatningsspørgsmaalet, vilde Lybækkerne selv skaffe sig Erstatning navnlig ved at bemægtige sig den paa hin Tid til Danmark hørende Ø Gotland. Men imidlertid kom der en Overenskomst i Stand bl. a. om,

at Lybæk som Erstatning skulde have Bornholm til Besiddelse og Brug i et Antal Aar. I Henhold til denne Overenskomst overtog Lybækkerne i Efteraaret 1525 Bornholm (med Slottet Hammershus); men først i det følgende Aar 1526 blev det nærmere bestemt, i hvor lang Tid Staden skulde beholde Øen, nemlig i 50 Aar at regne fra sidstnævnte Aar. Ved Øens Overtagelse indsatte Lybæk paa Øen en Foged (Befalingsmand, Hovedsmand).

Før Overgivelsen af Bornholm til Lybæk udtalte fornævnte Kong Frederik 1. gennem det i Slutningen af foregaaende Afsnit berørte Brev af 23. August 1525, at da de Lybske ikke har villet opgive Fordringen paa Gotland, medmindre de kunde faa Bornholm til Besiddelse i nogen Tid, saa har Kongen for at undgaa Krig, Skade og Fordærv maattet indgaa paa for en Tid at overlade dem Bornholm. Lunds Ærkebispesæde, der da havde Bornholm inde, skulde altsaa — mod at faa Varberg Slot med Tilliggende som Erstatning — fratræde sin verdslige Besiddelse af Bornholm. Men det ommeldte Kongebrev tilføjer udtrykkeligt, at nævnte Ærkesæde skal forblive i sin gejstlige Jurisdiktion paa Bornholm aldeles uforkrænket. Denne Udtalelse forudsætter, at Bornholm ved Overgivelsen til Lybæk ikke skulde forenes med denne Stad i gejstlig Henseende, men skulde vedblive gejstligt at henligge under Lunds Stift og være Lunde-Ærkebispens almindelige gejstlige Myndighed og Raadighed undergivet, særlig ogsaa i pekuniære Henseender. Ved det anførte Begreb „den gejstlige Jurisdiktion“ er imidlertid sikkert direkte nærmest kun sigtet til de gejstlige Ejendomme paa Bornholm og de gejstlige Indkomster af Øen. Det var saaledes

kun kongelige Rettigheder (modsat gejstlige), især af pekuniær Natur, der skulde overgaa til Lybækkerne.

Af de forskellige Dokumenter om Bornholms Indgaaen under Lybæk fremgaar, at Lybækkerne kvit og frit skulde indehave, besidde og bruge Øen, tilligemed Slottet Hammershus, og derved nyde dette Lands og Slots Frugter, Indkomster og Nytte, men saaledes at de skulde styre Land og Slot efter gammel Sædvane, Ret og Praksis og ikke herudover besvære Indbyggerne. Særlig skulde Lybækkerne ikke kunne forhøje, forringe eller forandre „Skattebogen“ for Øen. (Hüb. 68—75).

Som det ligger i det foregaaende, var Øjemedet med Øens Overgivelse til Lybækkerne at skaffe dem Erstatning; og deres Ret over Øen kom altsaa først og fremmest til at bestaa i, at de kunde tage de fra Bispevældens Tider paa Øen gældende faste Skatter og Afgifter (væsentlig Naturalydelser) af verdslig Art. I Forbindelse hermed kunde de drage Nytte af Øen ved Bøder, Told, Vrag, Jagt (6. 55), Skovhugst etc. Besiddelsen af Bornholm skaffede iøvrigt Lybæk Fordeel bl. a. ved at begunstige Stadens udenrigske Handel. (Hüb. 436, 471).

Ved at besidde Bornholm havde Lybækkerne imidlertid ogsaa Pligter, der medførte pekuniære Ofre. De maatte f. Eks. vedligeholde Hammershus og sørge for Øens Forsvar. De skulde sørge for Retsplejens Gang paa Øen og afholde hermed forbundne Udgifter. Den lybske Styrelse paa Hammershus udtaler saaledes i en Skrivelse af 1552, at Lybækkerne maa sørge for Rettens Holdelse paa Bornholm, besørge Stævninger, holde Fængsel, lønne Landsdommer,

Ridefoged, Skarpretter og alle andre Retspersoner. (Hüb. 178—79).

Lybækkerne besad Bornholm afgiftsfrit overfor Danmark. Men iøvrigt var deres Myndighed over Øen at sammenligne med en kongelig dansk Lensmands Myndighed. I Overensstemmelse hermed tilkom det ikke Lybækkerne, men Danskekongen, at beskikke den bornholmske Landsdommer, (Hüb. 91). Endvidere tilholdt Kongen sig Overstyret af Øens Købstæder, (Hüb. 282). Danskekongens Overherredømme over Bornholm traadte altsaa betydelig stærkere frem i Øens Lybækkerperiode end i de Tider, da Øen laa under Lunds Ærkebisper. Særlig havde Kongen overfor Lybæk betinget sig Ret til at udskrive Ekstraskatter af den bornholmske Befolkning (hvilken Ret blev benyttet) og til at kræve Krigsmandskab fra Øen.

At bornholmske og øvrige danske Retsregler skulde som hidtil vedblive at være gældende paa Øen under Lybækkernes Besiddelse af denne, var der ingen Tvist om. Med Hensyn til Appel fra Bornholm fremkom Lybækkerne imidlertid med en Fordring om (Hüb. 113), at Bornholmerne, inden de appellerede til Kongen af Danmark, først burde appellere til Regeringen i Lybæk, hvor man da vilde skaffe dem Ret efter „den danske Lovbog“ (Skaanske Lov). Det synes dog, at man fra bornholmsk og overhovedet fra dansk Side ikke har agtet videre paa denne Fordring.

Medens Lybæks Krig mod Danmark — „Grevens Fejde“ — foregik ved Begyndelsen af Kristian 3.s Kongetid, blev der i 1535 fra bornholmsk og øvrig dansk Side gjort et Tilløb til at frigøre Bornholm for

det lybske Herredømme. Nævnte Konge havde til-
sagt Bornholmerne Støtte til en Opstand mod Ly-
bækkerne og havde ogsaa afsendt Orlogsskibe til
Bornholm med Mandskab og andet; men ved Storm
og Søgang kom Skibene fra hverandre i Søen og
naaede ikke frem som bestemt, (Hüb. 91—92). Born-
holmerne forsøgte 'da selv en Opstand („Oprør“,
„Fejde“; Hüb. 97, 224), hvilken Opstand imidlertid
faldt uheldigt ud for dem. Opstanden skal væsentlig
have bestaaet i en krigersk Træfning mellem Born-
holmere og Lybækkere (derunder Fogden Bernt Knop
selv) et Sted Syd for Aakirkeby, omtrent midtvejs
mellem Byen og Havet¹⁶). Bornholmerne har altsaa
mulig villet overfalde Lybækkerne, medens disse var
ude paa en „Gæsteri“-Omrejse angaaende Skatterne.

Da Kirkereformationen i 1536 gennemførtes i Dan-
mark, inddrog Danskekongen under sig „den gejst-
lige Jurisdiktion“ paa Bornholm (se foran). Herunder
hørte altsaa forskellige Ejendomme, saasom Spidle-
gaard (Hospitalsgaarden) i Aaker Sogn (8. 186—99);

¹⁶) Se herom Beretning fra 1624 af Provst Pedersen, fyldigst
trykt i N. C. Østs Hæfteskrift „Minerva“ 1. Bind (1837) S. 226,
hvor det paagældende Sted i Aaker kaldes Egelle. (Jfr. Hüb. 343).
I Ravns i Note 1 anførte Chronica benævnes Stedet Eglegierde.
De i Bh. Saml. 3. 120 forekommende Udtryk „Eiglegjordsibus“
og „Egla Feste“ skal rettelig være „Eglegjordsibus“ og „Egle
Feyde“. Det hedder altsaa (efter Peder Resen), at Bernt Knop
har været i en heftig Kamp med de Eglegærde'ske Bønder (Bøn-
derne i Eglegærdenabolaget) ikke langt fra Aakirkeby, og at Ind-
byggerne endnu mindes (omtaler) denne Kamp under Navnet
Egle Fejden. Det omhandlede Sted har senere været kaldt Egle-
enge, men i nyere Tid er Navnet forvansket til Ugleenge, hvilket
Navn ogsaa er tillagt den Nordøst for Stedet beliggende Jern-
banestation.

endvidere Afgifter og Bøder, (6. 53; Hüb. 118, 277). Til at bestyre og tage sig af disse Gejstligheden forhen tilhørende Grundejendomme og andre Værdier — „Stiftets Gods“, „Jurisdiktsgodset“ — som Lybækkerne ikke havde Ret til at tilegne sig, indsatte Kongen en Embedsmand, en saakaldet „Jurisdiktionsfoged“, der som Danskekongens Mand kom til at optræde paa Bornholm i nogen Maade sideordnet med Lybæks Slots- og Landsfoged paa Øen.

Bernt Knop var den første lybske Foged paa Bornholm. Der klagedes i mange Tilfælde med Rette over, at de lybske Fogder paa Øen uretmæssigt tilranede sig Gods sammesteds og ulovligt afkrævede og aftvang Bornholmerne Ydelser af forskellig Slags. En Del af det ulovligt indkrævede maatte senere erstattes de Forurettede. Klagerne angik især nævnte Bernt Knop; men ogsaa en senere lybsk Hovedsmand paa Bornholm Sveder Ketting blev der særlig klaget over. Man angav for hans Vedkommende tilfælde, at han i visse Tilfælde befordrede en særlig haardhændet Retspleje paa Øen. Maaske er ogsaa den i 4. 62 omhandlede Kriminalsag fra Hammershus Broting et Bevis herfor. Det menes dog, at Sveder Ketting ogsaa var Bornholm og Danmark til Fordel, (4. 102; 7. 142; 8. 181).

I den Fredstraktat — det saakaldte Hamborgerfordrag — som Danmark efter „Grevens Fejde“ indgik paa i Hamborg i 1536, blev det tillige vedtaget, at Lybækkerne skulde beholde Bornholm i yderligere 50 Aar udover de tidligere bestemte 50 Aar. Lybækkerne søgte senere gentagne Gange at faa denne Vedtagelse nærmere bekræftet fra dansk Side. I 1568 ansøgte Lybækkerne — af Hensyn til, at de under

den da herskende nordiske Syvaarskrig havde anvendt betydelige Bekostninger paa Forsvaret af Bornholm — om at faa Besiddelsen af Øen forlænget paa andre 50 Aar udover den ved Hamborgertraktaten bestemte Forlængelse af 50 Aar, saaledes at de kunde have Bornholm i det hele for et Tidsrum af ca. 150 Aar fra deres Overtagelse af Øen. Danskekongen (da Frederik 2.) bevilgede ikke dette Andragende, men forbeholdt sig oven i Købet sin Stilling til Hamborgertraktaten. I 1575 tilkendegav nævnte Konge Lybækkerne, at den dem i 1525—26 tilstaaede 50-aarige Besiddelse af Bornholm nu snart udløb, og at de maatte fratræde Øen ved Udløbet af de 50 Aar. Om Hamborgertraktaten erklærede Kongen, at da denne i 1536 blev indgaaet, var Kristian 3. endnu ikke kronet til Konge, hvorhos Danmarks Rigsraad ingensinde havde stadfæstet Traktatens Vedtagelse om Bornholm, hvorfor denne Vedtagelse var ugyldig. Lybækkerne udtrykte nogen Forundring over Kongens Standpunkt; og de androg nu om, at deres Besiddelse af Øen dog maatte blive noget forlænget, om ikke for længere Tid, saa dog for et eneste Aar. Kongen vilde imidlertid ingen Forlængelse tilstaa, og Lybækkerne indgik da paa af erklære Hamborgertraktatens omtalte Vedtagelse for død og magtesløs og at afstaa Bornholm uden at nyde nogen Forlængelse af den først bestemte ca. 50-aarige Besiddelsestid. Vel nærmest som en Slags Æresbevisning tilstod Kongen imidlertid Lybækkerne Tilladelse til aarlig i 10 Aar at føre en vis Mængde Rhinskvind toldfrit gennem Øresund til Lybæk, (Hüb. 457, 470). Lybækkerne aftraadte altsaa i 1576 Besiddelsen af Bornholm. Øens Aftrædelse fra Lybæk til Danmark

foregik ved danske og lybske Kommissærer, som var sendte til Bornholm i Anledning af Aftrædelsen.

Lybækkernes omhandlede Besiddelse af Bornholm kaldes ofte en Pantebesiddelse, idet det altsaa siges, at Øen var pantsat til Lybæk. I de Dokumenter, der handler om Øens Overgivelse til Lybæk, tales der imidlertid ikke om Pantsætning, men blot om Overgivelse til Besiddelse og Brug. Schlegel i sin danske Statsret af 1827 ytrer stadig, at Bornholm var pantsat til Lybæk, og udtaler særlig Side 436, at Lybækkerne ved Ophøret af deres Besiddelse af Øen aftraadte denne til Danmark mod at faa udbetalt den fulde Sum, for hvilken Øen var blevet pantsat. I denne Udtalelse ligger en væsentlig Misforstaaelse af det paagældende Besiddelsesforholds Natur. Den paagældende Sum, som Lybækkerne i 1525 fandt at kunne kræve erstattet hos Danmark, skulde netop betragtes som afgjort ved den ommeldte godt 50-aarige Brugsbesiddelse af Bornholm.

III.

Tiden 1576—1661.

Efterat Bornholm, som foran fremstillet, først gennem lange Tider havde været under Lunds Ærkebispesæde og senere gennem et halvt Aarhundrede under Lybæk, faldt Øen omsider i 1576 ind under den danske Kronens fulde Raadighed. Øen kom herefter til at ligge som et dansk Lensdistrikt („Hammershus Len“), styret af en adelig Lensmand (3. 126), der var Kongens øverste Embedsmand paa Bornholm

og altsaa dersteds havde at udøve en dansk Lensmands sædvanlige Overøvrigheds-Virksomhed, derunder sørge for Opkrævningen af de af Øen gaaende Skatter og Afgifter til Staten, hvorhos den bornholmske Lensmand ogsaa fik en særlig øverste militær Embedsvirksomhed at udøve, efterdi Hammershus var en Fæstning, og der iøvrigt efterhaanden organiseredes paa Bornholm et særligt Militærvæsen.

Bornholm laa udsat for Fjendeindfald. Kristian 4. sørgede for, at der paa Øen blev indrettet et særligt Forsvars-Militærvæsen, en saakaldet „Milits“. Man nævner 1613 som det Aar, der nærmest maa regnes for Bornholms Milits' Fødselsaar. Militsen bestod vedvarende efter sit oprindelige Hovedprincip, indtil den ved Hærloven af 1867 ganske væsentlig forandrede og fik Navnet „Bornholms Væbning“. Forholdet var efter den gamle Ordning det, at de mandlige bornholmske Indbyggere skulde ved Siden af deres almindelige Livsdont tillige være Soldater og udgøre Øens Milits' Mandskab. Reglerne fæstnedes efterhaanden saaledes, at nævnte Beboeres Tjenesteplicht ved Militsen begyndte i Drengesaarene og varede til 70-Aars Alderen. Militsen og Væbningen (denne er nu helt omændret og indskrænket ifølge Hærlov af 1922) findes nærmere omhandlet i 4. 101 og 8. 60—84.

Under den Krig, som efter svensk Indledning førtes til Lands og Vands mellem Sverige og Danmark i Aarene 1643—45, næredes der paa Bornholm Frygt for Overfald paa Øen af Svenskerne. Svenske Krigsskibe lod sig ogsaa af og til se i Nærheden af Bornholm. Kongens daværende Lensmand paa Øen Holger Rosenkrantz havde ved forskellige Foranstalt-

ninger givet Øens Milits særlig til Kende, at den maatte regne med at kunne komme i det Tilfælde at skulle afværge Angreb paa Øen fra svensk Side.

Den 9. Juni 1645 kom en svensk Flaade under Admiral Wrangel og kastede Anker ved Nexø, hvorefter Krigsfolk fra Flaaden gik i Land i Baade et Stykke Vej Nord for Byen, hvor der — udfor en tæt ved Landevejen beliggende træbevokset Høj — i Havet er en Klippe, som kaldes Malkværnen, og indenfor denne en Skanse. Ifølge Militsens Vagt- og Signalsystem var foreløbig en Del af Øens Milits kommet til Stede ved Nexø i Anledning af den svenske Flaades Ankomst. Men paa Grund af nogle Militsofficerers Modløshed blev der ikke gjort nogen Krigsmodstand af videre Betydning mod Svenskernes Landgang. Et mindre Antal bornholmske Mænd havde dog forsamlet sig paa vedkommende Strandstrækning for ved Kamp mod Svenskerne at hindre disse i Landgangen. Blandt disse Mænd fremtraadte særlig tre Svanekeboere, nemlig en Albret Wolfsen og to andre, hvilke imidlertid alle tre faldt for Svenskernes Skud; (der er i 1901 opstillet Mindestene for disse tre paa fornævnte gamle Malkværnsskanse, hvor de faldt, 4. 126). Efterat Svenskerne ved at overvinde den ringe Modstand havde iværksat Landgangen, drog de, uden at møde nogen Krigsmodstand af Bornholms Milits, ind i Nexø og foretog en Plyndring i Byen. Om Aftenen tog de ud paa deres Skibe igen.

Den næste Dag sendte Admiral Wrangel Trusel om, at han vilde gøre ny Landgang og hjem søge Bornholm yderligere med Brand og Plyndring, hvis ikke der kom en Akkord i Stand om Udredelse af en Brandskat (Plyndringsskat). Den derefter følgende

Dag blev der i Nexø af bornholmske Militsofficerer med Tilslutning af andre betydelige Bornholmere indgaaet Akkord med bemeldte svenske Admiral om, at Bornholms Beboere skulde betale en Skat som den nævnte paa 10,000 Rigsdaler, at erlægge med 4000 Rigsdaler inden 12 Dage og Resten senere. Til Gengæld skulde Øens Beboere være forsikrede om, at deres Ejendele ikke skulde blive yderligere angrebne eller plyndrede fra svensk Side. Akkorden blev undertegnet af Admiral Wrangel og fire af de højeste bornholmske Militsofficerer. Dokumentets Indhold er nærmere refereret i Jørgensens nedenfor i Note 20 anførte Bornholms Historie 1. 151. Øens Lensmand Holger Rosenkrantz sad paa Hammershus for at vogte denne Fæstning; den ommeldte Akkord og den hele ved Nexø af Militsen viste Eftergivenhed overfor Svenskerne skete uden hans Vilje.

Om de paagældende akkorderende Bornholmere troede, at de ved Akkorden frikøbte Øen for yderligere Angreb fra Sverigs Side, er ikke klart; men i alt Fald maa det have været Admiral Wrangels Mening, at Akkorden kun havde Hensyn til Bornholmenes private Eje, og at han ikke ved Akkorden fraskrev sig at erobre hele Bornholm. Nogle Dage senere lagde han sin Flaade ved Sandvig og gjorde her Landgang med en Del Krigsfolk uden at møde Modstand. Øens Milits, som havde været samlet ved Nexø, var taget hjem hver til sit og kom ikke til Nordlandet. Straks efter Landgangen ved Sandvig skred Wrangel til at forberede en Belejring og Indtagelse af Hammershus. Efter at have anbragt svært Skyts i Land lod han Flaaden gaa Nord om Bornholm og lægge sig for Anker paa Vestsiden af Øen

nær Hammershus. Derefter aabnede han 16. Juni en Beskydning af Slottet baade fra Land- og Søside. Fæstningen var ikke stærk nok til at holde sig, og allerede 17. Juni maatte den aabne sine Porte for Svenskerne, som derefter indtog og besatte Slottet. Lensmanden Holger Rosenkrantz drog til Rønne og senere til København. Efter Indtagelsen af Hammershus betragtede Admiral Wrangel Bornholm som et til Sverig erobret Land. Han opfordrede en Del af Øens Milits til at møde paa Hammershus, og af de ifølge Opfordringen mødte krævede og modtog han deres Troskabsed til den svenske Krone. Inden Wrangel derpaa i Begyndelsen af Juli selv tog bort fra Bornholm, indsatte han til øverste svensk Styrer paa Øen en Mand John Burdon og gav denne en stærk svensk Mandsstyrke til Bistand.

Uanset at de havde erobret Bornholm, fastholdt Svenskerne, at den foran omtalte Skat, som der i Nexø var indgaaet Akkord om, skulde betales, hvis den ikke skulde inddrives ved Magt. Skatten blev ogsaa dels før og dels efter Wrangels Bortdragen fra Øen paalignet og udredet. Desuden blev der af Burdon paalignet og opkrævet andre for Øen byrdefulde Skatter til Svenskerne.

Den 13. August omtalte Aar 1645 endte de ved Brømsebro (Bleking) førte Fredsunderhandlinger med en Fredsslutning mellem Sverig og Danmark. Ved denne Fred maatte Danmark afstaa til Sverig Øerne Gotland og Øsel samt et Par større Dele af Norge (da hørende sammen med Danmark) og iøvrigt indrømme Sverig andre Fordele. Men ved Danskekongens Paaholdenhed blev det ved Freden bestemt, at Sverig skulde give Slip paa Bornholm.

Fredstraktaten¹⁷⁾ nævner i sin Artikel 26 forskellige af Sverig under Krigen i Besiddelse tagne danske Dele, derunder altsaa ogsaa Bornholm, hvilke Dele Sverig nu ifølge Traktaten skal igen aftræde og overlevere til Danmark. I sin Artikel 28 handler Traktaten om særlige Overleveringer ved Kommissærer, idet Overleveringen af Bornholm til Danmark bestemmes at skulle finde Sted den førstkommende 31. Oktober. Den foran ommeldte svenske Landshøvding paa Bornholm John Burdon fik altsaa efter Fredsslutningen Lejlighed til endnu en Tid at udøve sit Herredømme paa Øen. Da imidlertid danske Kommissærer, der indfandt sig paa Bornholm, fik Øen overleveret fra Sverig ved Udgangen af Oktober 1645, blev Renteskriver Hans Thomesen indsat til for Danmark midlertidig at bestyre Øen, efterat Sverig altsaa i næsten 4¹/₂ Maaned „med Krigens Ret“ havde haft Øen under sit Herredømme. Senere blev Ebbe Ulfeldt dansk Lensmand paa Bornholm.

De bornholmske Militsofficerer, der ved Nexø havde vist Eftergivenhed overfor Svenskerne og akkorderet med disse om en Plyndringsskats Udredelse, blev for dette deres Forhold retsligt dømt under en stor Sag for Kongens Retterting i København. Literatur bl. a. 4. 101—74.

Danmark erklærede i Sommeren 1657 Sverig Krig, vel sagtens i Haab om derved at kunne genoprette sine Tab ved den foran omtalte Brømsebrofred. Ef-

¹⁷⁾ Trykt bl. a. i Slanges Kristian 4.s Historie mod Slutningen og i 4. Bind af det i næste Note anførte Traktatværk.

terat i Anledning af denne Krigserklæring Sverigs Konge med sine Hære var Syd fra trængt ind i Danmark, saa dette Land sig imidlertid nødsaget til som den betrængte Part at slutte Fred i Roskilde den 26. Februar 1658, ved hvilken Fredsslutning Danmark ikke blot intet erholdt tilbage af, hvad det ved Brømsebrofreden havde mistet, men yderligere maatte afstaa til Sverig bl. a. Skaane, Halland og Bleking, tilligemed Bornholm. For hver af de afstaaede Landsdele blev der ved Siden af Fredstraktaten udstedt af Danmarks Regering et særligt Cessionsbrev (Skøde) til Sverig. Ogsaa særskilt for Bornholm gaves der Sverig et saadant Overdragelsesbrev¹⁸⁾.

Afstaaelsen af Bornholm m. m. nævnes i Fredstraktatens Artikel 5; og i Artikel 16 bestemmes, at den faktiske Overlevering af Bornholm til Sverig skal finde Sted den 15. Marts 1658. Paa Grund af Vinterforholdene blev Bornholm dog ikke overtaget af Sverig før i Slutningen af April omtalte Aar. Den svenske Oberst Johan Prinsenskjold blev af Sverigs Regering ansat som svensk Landshøvding paa Øen. Blandt de forskellige Foranstaltninger, han efter den svenske Regerings Befalinger traf, var at sende de fornemste af Bornholmerne over til Skaane for der i Malmø at hylde og sværge Troskab til den svenske Konge, (3. 147).

Efterat Sverig havde taget de fra Danmark ved Roskildefreden erhvervede Landsdele i Besiddelse,

¹⁸⁾ Fredstraktaten (paa Svensk) og et Cessionsbrev svarende til det ovennævnte bornholmske er trykt under Nr 13. i 5. Bind (udkommet 1920) af L. Laursens „Danmark-Norges Traktater 1523—1750“. — Ved visse Henvisninger i det følgende betegnes hernævnte 5. Bind blot ved Forkortelsen „Trakt.“.

fik Svenskekongen imidlertid for Alvor Lyst til at erobre hele Danmark; og uden endnu efter Fredsslutningen at have endelig rømmet Danmark, genoptog han Krigen, som derefter først endte ved den nedenfor omhandlede Fredsslutning i København 1660.

Da Sverig altsaa ikke holdt sig til den i Roskilde afsluttede Fred, men aabnede Krig med Danmark paany, fik herved baade den danske Regering og Indbyggerne i de ved Roskildefreden til Sverig afstaaede Landsdele en naturlig Foranledning til at søge at bringe disse Landsdele tilbage igen under Danmark, idet Svenskekongens Brud paa Roskildefreden maatte opløse denne og gøre den uforbindende for Danmark, saa at det navnlig heller ikke kunde betyde stort, at Sverig laa inde med et særligt Overdragelsesbrev angaaende Bornholm.

Det svenske Herredømme paa Bornholm følte særlig ubehageligt af Øens Befolkning som Følge af nye Skattepaalæg og Udskrivninger af bornholmsk Mandskab til svensk Krigstjeneste (9. 141), og Øens Beboere var altsaa ingenlunde fornøjede ved det svenske Styre, de var kommet under. Fra den danske Regering fik de efter Svenskekongens Fredsbrud Opmuntring til at søge at frigøre Bornholm for det svenske Herredømme (8. 49); og de lagde derefter — idet herved særlig Præsten Povl Ancher (14. 1) virkede som Drivfjederen — Plan om at iværksætte en saadan Frigørelse, der altsaa væsentlig retfærdiggjordes ved omtalte svenske Fredsbrud og den derved mellem Sverig og Danmark herskende Krigstilstand. Den 8. December 1658 saa Bornholmerne Lejlighed til i Rønne ved et Skud at dræbe Sverigs fornævnte Landshøvding paa Bornholm Prinsenskjold, og den

næste Dag bemægtigede de sig det med svenske Folk besatte Hammershus. Nogen unødigt Ihjelslagning af Svenskere fandt imidlertid næppe Sted. „Prinsenskjolds-Visen“s Fortælling om „den store Svineslagtning“ (eller Svenskeslagtning) maa betragtes som løst Digt, (2. 1; 13. 41).

Efterat Sverigs bornholmske Landshøvding var dræbt og Hammershus indtaget som anført, var dermed det svenske Styre paa Bornholm faktisk ophørt. Noget svensk Mandskab, som senere kom til Øen i Uvidenhed om den foregaaede Opstand, blev ogsaa tilfangetaget. Det var Bornholmerne selv, der undertvang det svenske Herredømme paa Øen, uden hertil at benytte nogen Krigsbistand andetsteds fra. Efter Hammershus' Indtagelse blev, med Folkets Tilslutning, den midlertidige Styrelse af Øen overtaget af Borgmester Klaus Kam af Rønne og Militærmanden Jens Kofod, hvilken sidste særlig havde ført an ved omtalte Opstand. Der var imidlertid sikkert ingen, der tænkte paa at gøre et selvstændigt Rige ud af Bornholm. Det, man paa Øen vilde, var at komme ind under Danskekongens Herredømme og Beskyttelse. Senere i den paagældende Maaned (December 1658) rejste ogsaa nogle udvalgte bornholmske Mænd over til København for at give Beretning om det forefaldne og overgive Bornholm igen til Danmark. Den 29. December underskrev disse Mænd i København et til Danskekongen, Frederik 3., rettet saakaldet Gavebrev, hvorved de overdrog og hengav Bornholms Land med dets Renter og Indkomster til Kongen og hans Arvinger, fødte og ufødte, til evindeligt Arv og Ejendom at følge. Brevet er trykt bl. a.

i Jørgensens nedenfor i Note 20 nævnte Bornholms Historie 1. 235.

Danmark var dengang et Valgrige, hvor Kongens Magt var indskrænket af Rigsraad og Adel. Kongen har imidlertid sikkert allerede paa heromhandlede Tid haft Tanker om at faa Danmark gjort til et Arve- og Enevoldsrige, hvad Kongen ogsaa fik det gjort til i 1660; og det er sandsynligvis Kongen (hans fortrolige Raadgivere) der har foranlediget, at de bornholmske Udsendinge udstedte et Gavebrev netop af den anførte Ordlyd. Danskekongen akcepterede altsaa selvfølgelig Bornholm og gav derhos Øen Løfte om Privilegier (8. 52); og allerede straks efter, at Bornholm paa omtalte Maade var skænket bemeldte Konge, regerede denne over Øen som Enevoldsherre, altsaa uden at spørge Rigsraadet i Anliggender, der angik denne Ø¹⁹). Statsretlige Forviklinger kom der ikke af, at Frederik 3. fik Bornholm skænket saaledes, at Øen skulde overgaa til hans Arvinger, idet, som alt berørt, nævnte Konge senere fik hele Danmark gjort til Arve- og Enevoldsrige.

Allerede inden det omtalte Gavebrev af 29. December 1658 kom til at foreligge, underskrev Danskekongen Udnævnelser af forskellige nye Embedsmænd for Bornholm. I Forbindelse med Tanken om, at Danmark skulde være et Arve- og Enevoldsrige, har Kongen sikkert ogsaa haft Tanker om Lensvæsenets Afskaffelse og Indførelse af nye Systemer i Landets Forvaltning; og da Bornholm, efter som

¹⁹) Se f. Eks. J. A. Fridericia: „Adelsvældens sidste Dage“ (1894) S. 483, 498.

ommeldt at være tilbageerobret fra Sverig og genforenet med Danmark, skulde have nye overordnede Embedsmænd, var der Anledning til at begynde at praktisere de berørte nye Systemer for Bornholms Vedkommende, hvilken Anledning Kongen ogsaa gjorde Brug af. Under 24. December blev Oberstløjtnant Mikael Eckstein, der ikke var Bornholmer, udnævnt til bornholmsk Militærkommandant. Under 28. December blev en Bornholmer Peder Jensen udnævnt til bornholmsk „Skriver og Ridefoged“ (svarende til nu Amtsforvalter, 5. 130 Noten). Denne skulde altsaa fremtidig paa Kongens Vegne overtage og gøre Regnskab for Statens Skatteoppebørsel paa Bornholm, hvilken tidligere havde henhørt under Lensmændene. Endvidere blev andre af de til København rejste Bornholmere udnævnte til Embedsmænd paa Øen. Fornævnte nye bornholmske Kommandant Eckstein samt andre og særlig noget Militær blev senere ved Hjælp af Krigsskibe befordrede til Bornholm, hvortil de ankom noget ind i Januar 1659. I Juli Maaned sidstnævnte Aar blev Adolf Fuchs udnævnt til Guvernør paa Bornholm. Hans Embede svarede nærmest til det nuværende bornholmske Amtmandsembede, dog at han sikkert havde noget mere at sige over Militærchefen og Ridefogden paa Øen, end Amtmanden i nyere Tid har haft at sige over Kommandanten og Amtsforvalteren dersteds. Den danske Amtsinddeling regnes almindeligvis fra 1662, men for Bornholms Vedkommende kan det siges, at Øen blev et dansk Amt allerede fra ca. Begyndelsen af 1659, om end Benævnelsen Amt foreløbig ikke anvendtes for Øen, (5. 131).

Medens det danske Styre som foran fremstillet

genoptoges paa Bornholm, gik Krigen, som Sverig efter Roskildefreden havde aabnet med Danmark, sin Gang, uden at der var Lejlighed for Svenskerne til igen at indtage Bornholm, idet en Del hollandske Krigsskibe var kommet Danmark til Bistand. Et vigtigt Punkt af Krigen var „Stormen paa København“ i Februar 1659, som mislykkedes for Svenskerne. Ved de senere nærmere Fredsunderhandlinger holdt Sverig paa at ville forblive i Besiddelse navnlig af Skaane, Halland og Bleking og at ville have Bornholm tilbage eller dog have et Vederlag for Øen. Danskekongen vilde imidlertid i alt Fald ikke skilles ved Bornholm. Øen var jo, ifølge dens Beboeres foran omtalte Opstand og deres Overgivelse af Øen til nævnte Konge, faktisk i Danmarks Besiddelse og under dette Riges ordnede Styre og Herredømme. Omtalte danske Konge havde ogsaa — i Anledning af flere Breve fra Bornholmerne — ved et Svarbrev²⁰⁾ af 3. Maj 1659 lovet dem ikke mere at afstaa Øen til Sverig.

Efter lange Forhandlinger blev der den 27. Maj 1660 i København indgaaet Fredstraktat mellem Sverig og Danmark, (Trakt. Nr. 21). Om Bornholm bestemmer Traktaten blot (i Artikel 5), at der om denne Ø skal forfattes en særlig Akt, der skal være af samme Kraft, som om den var indført i selve Hovedtraktaten. Allerede under samme Dato blev der ogsaa i Tilslutning til nævnte Artikel 5 oprettet angaaende Bornholm en særskilt foreløbig Akt, der

²⁰⁾ Se f. Eks. J. A. Jørgensen: „Bornholms Historie“ 1. Bind (Rønne, 1900) S. 251. (Hernævnte Historieværk er for Middelalderen lidet fyldestgørende, men gør bedre Fyldest for den nyere Tid).

bl. a. gaar ud paa, at Kongen af Danmark i alt Fald indtil Sankt-Hans-Dag (24. Juni) 1661 skal beholde Besiddelsen af Øen; og hvis der inden denne Dag opnaas Overenskomst om, at der, enten i skaanske adelige Godser eller andet, ydes Sverig „et Bytte og ækvivalent Vederlag“ for Bornholm, saa skal Øen for bestandigt følge Kongen af Danmark og hans Arvinger som tryk Ejendom, idet Sverig da skal tilbagelevere det ved Roskildefreden modtagne Cessionsbrev paa Øen. Men skulde der ikke blive opnaaet Overenskomst som angivet, saa skal Øen straks afgives til Sverig overensstemmende med nævnte Cessionsbrevs Indhold. (Trakt. Side 377—78).

Ved en derefter i Stockholm den 3. Juli 1660 indgaaet Traktat (Trakt. Nr. 22) blev det bestemt, at Vederlaget for Sverigs Given Afkald paa Bornholm skulde bestaa i adeligt Jordegods i Skaane beløbende sig til 8500 af Datidens Tønder Hartkorn — „efter den ordinære Landtakst udregnet“, som det hedder i den senere Traktat — hvilket Gods Danskekongen altsaa først maatte tilforhandle sig fra vedkommende private Ejere, inden Godset kunde overgaa til svensk Statsejendom. (Bygninger paa Godset skulde følge dette). Sverigs Regering nærede Frygt for i Fremtiden at faa Bryderier med den skaanske (hidtil danske) Adel og lagde derfor Vægt paa, at saa meget som muligt af det skaanske Adelsgoods kunde blive svensk Krongods; se bl. a. det i Note 19 nævnte Skrift S. 482. Hvilke bestemte skaanske Jordegodsejendomme Sverig skulde have for Bornholm skulde nærmere afgøres ved en senere Traktat.

For at kunne frikøbe Bornholm overensstemmende med det forud vedtagne gik Danskekongen i Gang

med at tilforhandle sig (Kronen) — tildels ved Bytte — adeligt skaansk Jordegods, det saakaldte „bornholmske Ækvivalent“; (se f. Eks. Forordning om Sædegaardene i Danmark af 16. December 1682 § 1 Punkt 2). Og ved en i Malmø den 5. Maj 1661 indgaaet Traktat (Trakt. Nr. 24; Thura S. 252) blev det paagældende, altsaa nu nærmere bestemte skaanske Adelsgoods, med Bygninger, af Danskekongen overdraget til Sverigs Krone, idet nævnte Konge tillige gav Sverig et særligt Cessionsbrev paa Godset. (Trakt. S. 428). Til Gengæld fik Danmark tilbageleveret det Cessionsbrev, hvorved Bornholm ved Roskildefreden i 1658 var afstaaet til Sverig. Og ved under 12. Juni 1661 overfor Danmark at ratificere den nysommeldte Malmøtraktat, der var indgaaet af befuldmægtigede Kommissærer, udtaler den svenske Krone yderligere i det afgivne Ratifikationsdokument, at Sverig nu „cederer og paa Kongen i Danmark, hans kongelige Hus og Arvinger transfererer Øen eller Landet Bornholm med alle dets Høj-, Herlig- og Rettigheder, Stæder, Told, Skatter og Undersaatter, intet i nogen Maade undtaget, til en fast, stadig, evig og upaataalt Ejendom“. (Trakt. S. 427). — Hermed var det mellem de to Riger hidtil svævende Spørgsmaal om Bornholm bragt endeligt ud af Verden. Den faktiske Tilbageerobring af Øen, som Bornholmerne mod Slutningen af 1658 havde iværksat, var saaledes nu stadfæstet ved Traktater.

Senere maatte Bornholmerne erstatte deres Konge en Del af Værdien²¹⁾ af omtalte til Sverig overdragne skaanske Gods, se bl. a. 13. 26; 14. 18 og 103.

²¹⁾ Der findes Angivelser om, at det paagældende Gods: 8500 „Tdr. Hartkorn“ (altsaa ikke blot „Tdr. Land“), tilligemed

Den ved Roskildefreden af 1658 skete Afstaaelse af Skaane, Halland og Bleking til Sverig blev paany bekræftet ved omtalte Københavnsfred af 1660, og nysbemeldte Landsdele forblev siden stadig hos Sverig trods Danmarks Forsøg paa ved „den skaanske Krig“ i 1670'erne at vinde Landsdelene tilbage. Bornholm, der, som foran omhandlet, var kommet tilbage igen og derved forblev under Danmark, løsnedes altsaa af sin gejstlige og øvrige offentlige Forbindelse med Skaane og blev siden fast indlemmet i Sjællands Stift. Skaanske Lov vedblev som dansk Provinsiallov at gælde paa Bornholm, indtil Kristian 5.s danske Lovbog af 1683 traadte i Kraft.

Af det foregaaende fremgaar, at efter længe at have været under Ærkebispestolen har Bornholm i et Tidsrum af godt 50 Aar været under Lybæk, hvorpaa Øen senere to Gange, nemlig i 1645 og 1658, har været kortvarigt under Sverig. Men efterat Bornholm i 1661 havde faaet sin fornyede Tilknytning til Danmark i Orden, har Øen, hvis Befolkning er af udpræget Dansksind, ingensinde paa nogen Maade været under nogen fremmed Stat. — Om Kristiansø som Tilbehør til Bornholm se 10. 1.

Bygninger, paa Overdragelsens Tid har været anslaaet til Pengeværdi 5 Tdr. Guld. Ved 1 Td. Guld maa være ment 100,000 af Datidens Sølv-Rigsdalere, hver svarende til ca. 4 nugældende danske Kroner. Jordegodspriser var saaledes dengang meget lavere end i nyere Tider. (Om Hartkornsansættelser og Jordegodspriser se Kr. Erslev: „Valdemarernes Storhedstid“ (1898), henholdsvis S. 62—65 og S. 21, 245. Om Hartkorn se ogsaa Bh. Saml. 4. 57—60; 8. 55—57; 14. 24—27).

I Statsretslæren omhandles ogsaa det Spørgsmaal, paa hvilket Retsgrundlag de forskellige Dele af den danske Stat tilhører denne. Det hedder f. Eks. (i Goos og Hansen's „Grundtræk af den danske Statsret“, 1890, Side 1) saaledes: „Det egentlige Kongeriges Bestanddele har fra Begyndelsen tilhørt den danske Nation; heri ligger den danske Stats Adkomst til dem. For Bornholms Vedkommende er der dog et traktatmæssigt Retsgrundlag i Freden i København 27. Maj 1660, ved hvilken Øen, der ved Roskildefreden 26. Februar 1658 var afstaaet til Sverig, gaves Danmark“.

Da det foran ommeldte Overdragelsesbrev for Bornholm tilbageleveredes til Danmark i 1661, samtidig med, at Sverig fik Vederlag for Øen, kom denne uden Tvivl til fuldt retsgyldigt at være Bestanddel af Danmark. Men den hele paagældende Fremstilling foran viser, at Retsgrundlaget for Bornholms nuværende Indhørighed i Danmark ikke egentlig er en i Københavnsfreden liggende Tilbagegivelse af Øen fra Sverig.

For Bornholms Befrielse fra det svenske Herredømme i 1658 blev der i 1912 rejst Øst for Hammershus, ved Vejen, der fører til Slottet, en Mindestøtte af Granilstykker.

Pastor Sparres Optegnelser fra Christiansø.

Fra 1841—49 var *Christian August Sparre* Garnisonspræst paa Christiansø. Præsterne paa denne lille Ø kan selvfølgelig ikke have meget at bestille, og Pastor Sparre har derfor benyttet nogle af sine ledige Timer til at gøre nogle Optegnelser om forskellige Forhold paa Øen. Disse Optegnelser findes nu i Landsarkivet.

Det har altid og overalt i Danmark spillet en stor Rolle „hvordan Veiret er,“ og man kan derfor ikke undre sig over, at Pastor Sparre, i de Aar han var Præst paa Øen, skænkede dette en betydelig Opmærksomhed. Han skriver:

„Vinteren er i Almindelighed her varmere end i København; Foraar og Efteraar koldere, Sommeren omtrent ens, dog snarere koldere her end i København. Der er ikke saa stort Spillerum mellem Døgnet og Aarets Varme og Kulde som i København. Kulden føles imidlertid langt mere her, fordi der mangler Læ.

I den strenge Vinter 1844—45 havde man her d. 19 Februar ÷ 7,5 i København samme Døgn ÷ 9,9. Den 12 Marts ÷ 8,0, i København samme

Døgn ÷ 9,5. Kulden begyndte hin Vinter sidst i December, Januar var meget mild indtil Slutningen, da begyndte Frosten og vedvarede saa godt som uafbrudt til April. Der faldt en stor Mængde Sne 16—18 Februar, og man fangede en saa stor Mængde Lax, at Fiskerne ei kunde mindes at have fanget saa mange siden 1812. I Februar og Marts Maaned var der ingen Communication med Bornholm; Øen var omgiven af Drivis, der laa lige til Bornholm. En stor Mængde Ænder blev skudte; en Dag, d. 7 Marts i stille og smukt Veir ca. 50. Den 27 og 28 Marts ankom en Mængde Edderfugle, Stære og Bogfinker, og Blomsterne stode i Knop under Sneen. Den 4 April saas Viben, og den 9 April ankom, efter 2 Maaneders Forløb den første Baad fra Bornholm. Nogle Dage efter var Søen aaben og man saa 7 Seilere i Vest.

I milde Vintre, f. Ex. 1845—46, begyndte flere Planter at spire sidst i Januar, Viben ankom først Marts og man kunde saa i Haven midt i Marts. — Hvad Sommeren angaar, da begyndte Træerne at springe ud i 1845 først i Juni, hvilket her er den sædvanlige Tid for Udspringet. I 1848 var Træerne derimod udsprungne sidst i Mai. Nattergale, Gøge, Ellekrager og Storke ankomme stundom til Øen om Foraaret og Forsommeren, men forblive her kun kort Tid. Sildefangsten begynder til forskellig Tid, stundom i Marts, almindelig i April. I 1848 faldt her næsten ingen Sild. I 1846 faldt her megen og særdeles fed Sild, 1847 ligeledes men ringere.

I Juli Maaned bliver det ringe Lag Jord paa Klipperne næsten ganske udtørret, der falder liden Dug, Græsset visner, Bladene falder af Træerne eller

afædes af Orm af hvilke der i 1845—46—47 fandtes en uhyre Mængde. I varme Somre er Christiansø et godt Badested; man kan begynde sidst i Juni og holde ved til Slutningen af August. Men i regnfulde og kolde Somre er Vandet for koldt som i 1844 og 48.

Efteraaret er stundom meget mildt og smukt som i 1841 efter en kold Sommer. Træerne vare endnu grønne og løvrige d. 9 October og der var Blomster lige til December. Men i Almindelighed er Efteraaret koldt; man maa lægge i Kakkellovnen sidst i September og holde ved til sidst i Mai, ja stundom først i Juni. Om Efteraaret ankommer en Mængde Trækfugle, Vaager, Spætter, Drosler og af Sangerne især Rødkælken. Edderfuglene drage bort og deres Plads indtages af de smaa Skrigænder; disse findes i Mængde ved Øen den hele Vinter saavelsom den store Maage, hvorimod Ternerne drage bort.

I *Januar* 1848 var der Frost hele Maaneden med tykt Veir; Solen saas først d. 26, og det var Sneveir i 14 Dage. Den 10 kom en preusisk Brig ind i Havnen; den havde været i Isen ved den pommeriske Kyst. Den 16 kom en Jagt fra København med Post fra 7 December 1847. Den 21 og 24 indkom en preusisk og en dansk Frugtfarer; de berettede at Isen laa fra Stevns til Falsterbo og langs den tyske Kyst. — I Begyndelsen af *Februar* var der et mærkværdigt Lavvande. Den 19 kom Budskabet om Christian d. 8 Død d. 20 Januar. Den 20. *Marts* var det 20° Frost. — Den 5 kom Posten fra København fra 29 Januar. Den 30 kom Budskab fra København om Statsforandringen og det nye Ministerium. — Den 4 *April* kom Efterretningen om

Oprøret i Holsten. Den 15 ankom 100 Søfolk fra København til Fæstningens Forsvar. Den 26 kom Korvetten *Flora*, Kaptain *v. Dockum*, og 100 Mand Søfolk med Kaptainløjtnant *Gottlieb* og Premierløjtnant *Modeweg* af Artilleriet. — Den 17 *Mai* var Bøgetræerne udsprungne „hvilket her paa Øen er usædvanligt tidligt.“ — Den 4 *Juli* fangedes der 200 Ol Sild, ellers faldt der saa godt som ingen Sild det hele Aar. I Begyndelsen af Juli var det saa tørt at Træernes Blade faldt af som om Efteraaret. Den 17 faldt atter 200 Ol Sild. — Den 9 *August* var det en voldsom Storm; hele Søen stod i en Røg og Stænket af Brændingen fløi som en Støvregn over hele Øen. Den 16 var Luften om Aftenen saa klar, at man saa den svenske Kyst ved Cimbrishamn. Den 19 begyndte man at udtømme Salomons Brønd ved Hjælp af en Hævert som trak 45 Tdr. i Timen. — Den 16 *September* døde Fæstningens Forvalter *Nissen* 56 Aar af et Slagtilfælde. — Den 4 *September* afreiste Premierløjtnant af Søetaten, *Jacobsen*, Præsten *Sparre* og to Mand af Fæstningen til Bornholm for at deltage i Valget af en Rigsdagsmand i Aaker; Valget fandt Sted d. 5 og valgt blev Professor *Madvig*, hvis Fader i sin Tid var Byskriver i Svaneke. Den 6 vilde ovennævnte igen fra Svaneke til Christiansø, men laa en hel Dag i Taage paa Søen, maatte gøre Vendereise til Svaneke og ankom først til Christiansø d. 7. — Den 7 ankom fra København 40 Soldater, frivillige Danske, Færinger, Svenske, Norske under Befaling af Løjtnant *Bergmann*, en Svensker der var gaaet i dansk Tjeneste.

I *Januar* 1849 var det Storm fra d. 18—29, især den sidste Dag var det uhyre Brændinger. Søen gik

til Muren ved Kildendal. — Den 19 om Aftenen havde de forskellige Soldater Maskebal paa lille Taarn. — Den 13 April kom Efterretning om Linieskibet *Christian d. 8* Brand og Gefions Overgivelse (Den 7 April). Den 14 gik Løitnant *Jacobsen* med en armeret Dæksbaad til Bornholm for at træffe nogle prøisiske Handelsskibe som dog var afreiste. Samme Dag passerede Korvetten *Flora* og Briggen *St. Croix* for at blokere Danzig. Den 17 passerede Korvetten *Galathea* til Danzig. — *Mai*. Der fangedes saagodt som ingen Sild dette Foraar, men megen Lax. Den 13 med Vindstille om Morgenen var 128 Skibe i Sigte med klart og smukt Veir. — *Juni* var meget kold; man lagde i Kakkelloven i Slutningen af Maaneden. Den 3 ankom Briggen *St. Croix*, Kapt. *Holm*, Næstkommanderende Prløitnant *Tuxen*, i Havnen fra Blokaden ved Danzig for at indtage Proviant og fylde Vand. Embedsmændene og deres Familier var ombord til Frokost. Den 12 ankom Korvetten *Galathea* Capt. *Prosilius*, Næstk. Capt. Lieut. *Schmidt* fra Danzig i samme Hensigt. Det var et deiligt Skib, bekendt for dets Verdensomseiling under Capt. *Sten-Bille*. Embedsmændene var ombord til Frokost og et splendid Middagsselskab hos Chefen. Den afgik d. 16. Den 15. ankom Fregatten *Nymfen*, Capt. *Braëm*, Næstk. Capt. Lieut. *Holst*, for at efterse sit Roer; ogsaa her var Embedsmændene og deres Familie ombord til Frokost. Den afgik d. 18. Den 20 var Briggen *Ørnen*, Capt. *Irminger*, Næstcom. *Tuxen* under Øen. Den 22 saluterede to russiske Brigger. Den 24 var den russiske Flaade paa 9 Linieskibe i Sigte, saa og Fregatten *Nymfen*.

Den 9 Juli fik man her Efterretning om Seiren

ved Fredericia d. 6. Den 28 ankom Briggen *St. Croix*, Capt. *Holm* i Havnen og d. 29 Korvetten *Flora*, Capt. *v. Dockum*, begge for at fylde Vand. Korvetten afgik d. 2 August. Den 1 August var der paa samme et Bal for Matroserne. Solseil var op-hængte over det halve af Skibet, som var smukt oplyst og pyntet med forskellige Flag. Det var en stille Aften og klart Maaneskin; da nogle af Embedsmændene gik fra Borde, afbrændtes Blinkfyrr fra Forstavnen. Det var et smukt Syn at se de høie Master og Klipper i denne Belysning.

Solformørkelse.

Den 28. Juli 1851 om Eftermiddagen viste sig her en Solformørkelse, hvorved følgende lagttagelser blev gjorte:

Veiret var smukt med en let Brise; over Bornholm og omkring i Horizonten saas en svag Dis. Ifølge Angivelse af Løitnant *Ravn* af Søetaten, der af Marineministeriet var sendt for at observere Formørkelsen gennem en stærkt forstørrende Kikkert, indtraadte den første Berørelse Kl. 3. 14 a 15 M. Maanens Skive kunde straks derefter ses foran Solens gennem et farvet eller sværtet Glas. Den havde ganske samme mørke Farve som den omgivende Himmel. Gennem Løitnant Ravns Kikkert kunde, saa længe Formørkelsen var partiel, tydeligt skelnes smaa Ujævnheder i Forbindelse med et zittrende eller svagt flammende Lys paa den Del af Maanens Periferi, som var foran Solen, hvorimod Solranden tegnede sig aldeles skarp paa den mørke Grund. Det aftagende Lys var kun lidet bemærkeligt før de $\frac{3}{4}$

af Solens Diameter var skjulte. En eiendommelig askegraa Farve begyndte at udbrede sig over Genstandene; henimod den totale Formørkelse aftog Lyset meget hurtigt; den sidste Solstraale forsvandt Kl. 4,14^m 53^s., hvorpaa Straaleglansen eller Glorien pludselig dannede sig. Den omgav paa alle Sider Maaneskiven med et hvidagtigt Skin, som et mat Sollys, hvorfra Straaler, lodrette paa Maanens Omkreds udskøde omtrent i en Maanediometers Længde uden synderlig Forskel i Længden, naar undtages et Par enkelte længere Straaler paa den Side hvor Solen senere kom frem. Mod Spidserne var Klarheden jævnt aftagende og Farven mere gulagtig. Paa samme Side hvor Solen senere kom tilsyne observerede Løitn. Ravn paa Maanens Periferi først 2 og derefter en tredie rødlig lysende Forhøining af $\frac{1}{8}$ Maanediometers Længde, krumbøiede i Enden og meget kendeligt større end de tilforn iagttagne Ujævnheder. Ligeledes bemærkede han, i det Øieblik Formørkelsen var ved at blive total, at Maanens takkede Kant dannede som en Perlesnor paa det Sted hvor Solen vilde forsvinde, men blev forhindret i at se et lignende Fænomen paa Maanens modsatte Side, da Solen atter vilde frembryde, fordi dette skete saa pludseligt at der ingen Tid blev til at anbringe Blændglas i Kikkerten, hvorved det skete, at hans Øie blev blændet næsten som ramt af et Lyn.

Under den totale Formørkelse var en uhyggelig Dunkelhed udbredt over Jord og Hav; tre Stjerner saas tydeligt én især tæt ved Solen i N. V.; nogle mente at have set fem. Flere ville have fornuummet en vis Benaelse, der endog hos en enkelt skal have ytret sig som Symptom til at faa ondt. Secund-

viseren paa et Lommeuhr kunde godt ses. Hanegal hørtes hyppigt henimod og under den totale Formørkelse. Et Par Creature som iagttoges vedbleve roligt at græsse. Luften var temmelig stille. Enkelte vilde have bemærket en køligere skjøndt svag Luftning. Et Termometer i Skygge sank omtrent en Grad R. og hævede sig siden igen til den forrige Stand. Den første Solstraale brød pludseligt næsten voldsomt frem Kl. 4,17^M 20^{Sec} og Lyset tiltog ligesaa hurtigt som det tilforn var aftaget, ligesom Genstandene paa Jorden meget snart antog deres sædvanlige Farveskær.

Under den aftagende Formørkelse og derefter luftede det noget stærkere, men Veiret vedblev at være smukt og godt. Formørkelsen var forbi Kl. 5,15^M. 41^S.

Det almindelige Indtryk var Grebethed over det storartede i Skuet, og ihvor forberedt man end var, havde Straalekransens Dannelse og Fremtræden noget særdeles overraskende.

Ovenstaaende Iagttagelser blev gjorte fra Store Taarn hvor foruden Løitnant Ravn, Embedsmændene og deres Familier var tilstede. For almindelige Kikkerter var mindre Brug hvorimod farvede Glas af Sextanten og sværtet Vinduesglas fandtes hensigtsmæssige. I Husene skal der have været saa godt som mørkt; en Mand paa Fæstningen mente, at han hele Tiden havde set Solen, hvilket nok kunde forekomme den Ukyndige saaledes, da den lysende Ring var meget klar nærmest som Maanens Legeme, men dog uden at have det mindste af Solens blændende eller skelvende Straalelys.

Den 30 Juli Kl. 8²⁰ Eftm. saas en stærkt skin-

nende Ildkugle af Størrelse som en 2 a 4 pundig Jernkugle at fare over Himmelhvælvingen i Retning fra Øst til Vest og pludselig at sprænges i flere lysende og nedfaldende Stykker omtrent som en Raket i nogen Afstand fra Horizonten. Ifølge Beretninger i Avisen er Fænomenet iagttaget forskellige Steder i Danmark.

Kongens Besøg d. 7—8 August 1851.

Efterat det tvende Gange kort i Forveien havde været berammet og var bleven udsat (sidste Gang formedelst en Fodforvridning), at Kongen vilde gæste Christiansø og Bornholm, blev Besøget endelig iværksat ovennævnte Dage.

Om Morgenens tidligt d. 7 i særdeles smukt Veir, saas tvende Dampskibe, Kongens Dampbaad *Ægir*, ledsaget af Orlogs Dampskonnerten *Hekla*, efterat at have passeret Hammeren, at seile langs med Kysten af Bornholm indtil forbi Gudhjem, hvorpaa de dreiede af og holdt mod Øen. — Fæstningens Commandant roede Skibene imøde, og gik ombord i Kongens Dampskib med Lodsens. Strax derefter saluteredes fra Fæstningen med 27 Skud. Under Indseilingen i Søndre Havn modtoges Hs. Majestæt med følgende Sang af Skolebørnene, der var placerede i Fiskerbaade liggende i en Linie fra Brohovedet til henimod Broen, og behængte med Flag.

Christians Ætling over Vande
Hid til Christians Ø,
Hvor mod Klippens haarde Pande
Knuses skumfuld Sø!

Klippe-Troskab skal Du møde
 Drot! paa disse Holme øde.
 Se! de Gamle med de Unge
 Glad „Velkommen“ sjunge.

Vi har hørt om Kampens Bulder
 Hørt Din Konge-Røst,
 Bølgen, som mod Havnen ruller
 Kom fra Slesvigs Kyst.
 Nu med Seir og Fred Du kommer,
 Lig den rige gyldne Sommer;
 Duft fra Sjællands Bøgeskove
 Følger over Vove.

Men vi har ei Blomst til Kranse
 Løv ei til Din Lok,
 Over Bølgen ikkun dandse
 Fugle tæt i Flok.
 Vi som de i kærlig Klynge
 Vil Din Kongebaad omslynge,
 Vi som de paa Sangens Vinge
 Tak og Hilsen bringe.

Hekla gik ind ad nordre Havn. Da Ægir var lagt til Bradbænken c. Kl. 9 hvor Fæstningens Embedsmænd stode, bleve disse strax af Commandanten fremstillede for Kongen endnu medens han var ombord, hvorpaa Hs. Majestæt gik i Land, førende ved Armen sin Gemalinde, Grevinde *Danner*. I hans Følge vare Overhofmarskallen, Excellencen *Levetzau*, Generaladjutanterne General *Schøller* og Captain *Irmingier*, Staldmesteren, Kammérherre *Haxthausen*, Obersterne *Bülow* og *Fensmark*, Livlægen Etatsraad *Lund*, Sekretær i Statsraadet Etatsraad *Lunding*, Generalkasserer for Civilisten Etatsraad *Berling* samt Sekretær *Glassing*. — Ved Landstigningen salutedes med 81 Skud. Efter et kort Ophold i Commandantboligen

foretog Kongen en Spadseretur omkring paa Øen ledsaget af Commandanten og sit Følge og besaa Store Taarn m. m.

Kl. 4 deltog Embedsmændene i en Diner i Commandantboligen hvor Kongens Skaal af Commandanten blev udbragt under Salut af 27 Skud. Kongen takkede i faa, men smukke og hjertelige Ord. Efter Taflet roede det samlede Selskab i tvende Baade til Græsholmen, derfra omkring Øen til Østre-Skær, som besteges. Om Aftenen blev drukket The i den saakaldte Kongens Have, hvor flere af Øens Damer bleve præsenterede. I Lysthuset udnævnte Hans Majestæt Commandanten til Kammerherre og overrakte ham egenhændig Nøglen. Paa den grønne Plæne var opreist en simpel Støtte af Træ med transparente Indskrifter, der angave de tvende danske Kongers Navne, som have besøgt Christiansø, nemlig Christian V og Frederik VII, samt Besøgenes Datum d. 11 Mai 1687 og 7 August 1851. Støtten var af Fæstningens Damer smykket med Blomsterkranse og Guirlander. Efter at nogle faa Ord paa Beboernes Vegne var henvendte til Kongen, hvor bl. a. mindedes om, at netop paa denne Dag 1680 var Ordren til at besætte Christiansø underskrevet af Kong Christian V, udbades Tilladelse til at afsynge efterstaaende Sang, som derpaa istemtes af en Del af Øens yngre Mandskab:

Somren kranser nu de danske Strande,
Milde Luftning gennem Skoven gaar,
Blidt henrulle Østersøens Vande,
Golde Klippe selv lidt smykket staar

Ret i Aar vi her jo have Sommer,
 Kongen den i Hjertet tryller frem,
 Konge Tak! at atter hid Du kommer,
 Og opliver her vort stille Hjem.

Sorg og Smeiter over Danmark hvilte,
 Siden sidst vi her som Prinds Dig saa,
 Aldrig skønnere dog Solen smilte,
 End naar frem den kom bag Skyer graa,
 Vist i Aar vil alle danske Hjerter,
 Derfor finde Somren dobbelt sød,
 Skoven ei skal skjule Skræk og Smerter,
 Brødres Blod ei farve Engen rød.

Her i Fred og stille Ro vi leved'
 Varmt som dansk dog luede vort Bryst
 Hvergang noget hid til os blev skrevet,
 Snart om Farer snart om Seirens Lyst.
 Fredens Lykke Landet atter nyder,
 Konge! glade vi dig hilse her,
 Denne Jubel, som nu om Dig lyder,
 Tolke skal, at Du er os saa kær.

Oplyst af Blinkfyr og Fakler, tog den lille Plet sig meget vakkert ud. Ved Sangens Slutning blev et Leve udbragt for Kongen, hvorpaa han takkede med bevæget Stemme, bevidnede den Kærlighed hvormed han omfattede sit tro Folk, og tilsikrede navnlig „sine Børn“ paa Christiansø sin ganske særdeles Bevaagenhed.

Fra Haven spadserede Kongen omkring Øen, ledsaget med Fakler og fulgt af en talrig Skare, som afsang nationale Sange; alle Husene vare illuminerede, og mellem Kaserneerne vare Æreporte opreiste, saavel midt i Gaden som ved Enderne. Ogsaa paa Frederiksholmen var Illumination og Æreporte.

Den følgende Morgen tildelte H. M. Underkanonør

Mogens Nielsen og Lodsquarttermester *Mogens Jørgensen* Dannebrogordenens Sølvkors. Kl. 11 stod han personlig Fadder til tvende Børn, hvilke Grevinde *Danner* holdt over Daaben. Ifølge Kongens Befaling bleve Børnene opkaldte baade efter ham og „hans Kone“, nemlig *Frederik Ludvig* og *Frederik Christian*, og efter hans udtrykkelige Bestemmelse blev hele Daabsakten udført for hvert Barn især „fordi de skulde ske lige Ret.“ Daabshandlingen indlededes med en kort Bøn; før, mellem og efter blev afsunget et Psalmevers, og til Slutning blev en Collect om Daaben og Velsignelsen messet.

Kl. 12 vare Fæstningens Embedsmænd og deres Familier indbudne til en festlig Frokost paa Ægir, hvis Dæk var indrettet til en pragt- og smagfuld Salon. Kl. 3 afseilede Kongen til Rønne under rungende Hurra og hilst med Kongesalut. Ved Afskeden yttrede han Haab om igen at besøge Øen, og det „ret snart.“ — Kongens Dampskib førtes af Capitain-Lieutenant *Grove* og Hekla af Capitain, Baron *Direkink-Holmfeld*. Foruden rigelige Faddergaver til ovennævnte Børn (120 Rdl til hver) og kongelige Foræringer til forskellige (Commandanten erholdt et kostbart Kaffe-Service af Sølv, og hans Datter et Guld-Halssmykke) gav H. M. Tilsagn om at skænke et Orgel til Kirken, der netop modtog en Hoved-reparation.

Den Jævnhed og Ligeformhed, hvormed Frederik den Syvende overalt fremtraadte, den Velvillie, Venlighed og Hjertelighed, der ved enhver Leilighed udtalte sig i hans Ord og Aasyn i Forbindelse med hans fyrstelige Anstand, kunde ikke andet end give et behageligt Indtryk og vandt ham sikkert alles Hjerter.

Søndagen d. 17 August affholdtes i Mindet en Fest for Øens Børn arrangeret af Pr-Leutnant *Obelitz* med Middagsspising, Lege, Dans og Sang. En kongelig Gave var ham overleveret til dette Øjemed.

Den 16 Juli 1852 visiterede Biskop *Mynster* her i Kirke og Skole, og blev ved samme Leilighed den ombyggede Kirke indviet. Biskoppen holdt, efter Af-syngningen af No 543 i evangelisk Psalmebogen en Tale for Alteret over Esajas 24, 14—16. Efter Ps. No 541 prædikedes over Hebr. 3, 4—6, og Gudstjenesten sluttedes med Ps. 617 hvorpaa Skolelæreren cathechiserede med Skolens øverste Classe, som mødte i Kirken, da Skolen var under Reparation. Da vare ogsaa Embedsbøgerne fremlagte. Biskoppen, som ankom med Postdampskibet fra Rønne ledsagedes af Provst *With* og adskillige bornholmske Præster, saasom Capellan *Nyholm*, Pastor *Meyn*, *Anger* og *Ørsted*; desuden medfulgte en Del Passagerer, der i talrig Mængde bivaanede Gudstjenesten. Efter et kort Ophold i Præstegaarden retournerede han til Rønne mellem Kl. 5—6. Hans Nærværelse her paa Øen var indskrænket til ca. 4 Timer. Ved Dampskibets Indseiling i Havnen, skete det Uheld, at Lodsbaaden blev overseilet af Dampskibet hvorved Lodsquartermesteren *Mogens Jørgensen* omkom.

Den 13. Søndag efter Trin. 5 September 1852 blev det af Kongen skænkede Orgel første Gang tagen i Brug, hvilket korteligen omtaltes i Slutningen af Prædikenen.

Fra 17 Juli til 1. October førtes Commandoen i Fæstningen af Commandeur *Braëm* som Interims-commandant medens Kammerherre *Ellbrecht* var kaldt til København som Medlem af en Commission til at ordne Fæstningens fremtidige Forhold. I samme Tidsrum havde Fæstningen en Forstærkningsbesætning af 200 Artillerister commanderede af Capitain *M. Lumholz*, Lieutenanterne *Bahnsen*, *Bjerring* og *Larsen*. Som Underlæge fungerede Student *Rohde*.

I August og September bortrev Cholera 14 Personer af Fæstningens Beboere, ca. 4 p. Ct. Den 25 August besøgte Marineminister Admiral *Steen-Bille* Øen (Dampskib *Holger Danske*) ledsaget af Stabslægen *Mansa* og medbragte en rigelig Forsyning af Lazarethrequisiter. Saa længe Cholera-Epidemien varede var Børne-Asyler indrettede i Skolestuen (Skolen holdtes i Kirken) og i Pavillonen i Kongens Have. Fæstningens Fattige bespistes for offentlig Regning fra Artilleristernes Kogehus. Lazareth var indrettet i Lille Taarn. Den 1. October afgik Forstærkningsbesætningen paa 20 Mand nær, der forblev for at gøre Tjeneste.

I Sommeren 1854 havde Fæstningen en lignende Besætning som forrige Aar under Commando af Lieutenanterne *Bjerring*, *Larsen* og *Hvalsø-Møller*; som Underlæge Stud. *Rohde*. Garnisonslæge *Gjorling* var syg fra April til September, og i hans Sygdom var practiserende Læge *Schestedt* af Nexø constitueret.

I Mai 1855 bestemte en Kgl. Resolution at Fæstningen skulde nedlægges som saadan, hele Besætningen skulde afskediges og fraflytte Øen med Undtagelse af Lods- og Fyrpersonalet samt Læge, Forvalter og

foreløbig Skolelærer og Gjordemoder. En Besætning af en Officer med to Underofficerer og 20 Mand skulde oversendes til Ordens Vedligeholdelse paa Øen. I Sommerens Løb blev Fæstningen demonteret med Undtagelse af et Par Havnebatterier. I Juli var en Ingenieur-Capitain her i nogle Dage for at projectere en ny Befæstning efter en indskrænket Maalestok. I August blev Sluppen „Larsens Plads“ oversendt for at flytte Beboernes Bohave til *Bornholm.*“

Hermed slutter Pastor Sparres Optegnelser.

Henning Jensen.

Et Skandskrift.

Den 28 Januar 1802 fandtes følgende Skandskrift opslaaet paa Porten i *Clemensker* Præstegaard:

„Det er bekendt at Clemens Kirke Præst har været en Nar for hele geistligheden Paa Bornholm; men aldrig har han været Saa naragtig som nu. Hvig (Vi) tilspørger Dig opreist: er Du gael, gaar Du i Barn-dom, Eller hvad gaar ad Dig? Det er ickon Enkelt Person som taller om Dig, men det er den heele Sogn og den heele Menighed, Som tilspørger Dig Hvorledes er Dine Handler, handler Du som Præst og Menighedens Lærer, Eller handler Du som Bødel og Umenniske, hvorledes antaster Du vores Medmennsker, Løgter (?) bander og skielder dem, som skal bekiende Sandhed for Dig, forfølger dem med skreig og skraal ud igennem Din Gaar, da det er dit Embede at overvinde det onde med det gode, at føre Aandens Sværd med Taalmodighed, at bringe Syndere til Omvendelse med Bøn og Formaning og med Herrens Ord, men i den stæd skielder Du over-iler dem med harm, og bringer dem i Mistvil og styrter dem i Evig Afmagt og Fordømmelse. —

Vi, din Samtlige Menighed til Spørger Dig: er Du til Sat af vores naadige Konge at staa Paa Præ-dikke-Stollen at for bande og bandsætte din Menighed

fordi at Et Eller toe Mennisker tager feil og forseer dem. — Er Du og din Fammilie Ren, da kast den første sten. Tænk Paa dine ungdoms Aar og Paa dine Børns; troe at dine Forbandelser, som Du haver ud øst over din Menighed falder over dig selv og over din Familie, du Fariser som staar Paa Prædikke stollen og Roser dig af din Guds frygt, og den Naade du staar i hos Gud. Tænk Paa Fariseererens Svar, at han blev fordømt, Men Tolderen som stod langt borte og Siog sig for sit Bryst fandt Naade og Gik Retfærdig til sit Huus fremfor den anden. Du opreist Paa en Vrang Vei Som fører dig til Eevig Heelveede og fordømmelse, det ud Viiser dine Gjeringer, du er gierrig og Hedefol og ubarmhjertig, Som fører dig i Pøllen som brænder med Svoel og Ild. Thi over den ubarmhjerlige skal gaa en ubarmhjertig Dom.

Eller hvad er Kierken for? Tror du at vig skal skatte til Kierken og til dig for at blive udskieldte? Eller hvad er det for Kiste Væv Som du Væver Sammen Paa Prædicke stollen de fleste Tider? Nu kan det være nok, du haver fortient vor til tale for længe siden, men nu skal det blive alvor. Derfor raader jeg Dig, følg dit Evangelium og lad dine Gamle narr stræger farre om Du længer vil betræde Prædicke stollen Eller skal jeg snart hielpe dig derfra du Gamle Enøiede Fariser. Du befaller din Menighed med een bister og bydende Tonne at de skal blive i Kierken til Tjennesten er til Ende, og bider og snærer ad din Menighed som de store Hunde. Hvad er Du? Du er vor Tjenner og vi ikke din. Tror du at underkue din Menighed med dine Grovheder og skurkestreier? Nei, hver (vær) forsikret Paa det Gaaer

ikke an, du skal følle det ved dine Indkomster hvorledes du tildrager dig din Menigheds Kierlighed, foruden at betænke at en Moder haver sit Spæde Barn, som græder for Patte. En Husbond haver en Lade fuld af nødtørftige Kriature, Som skraaler for For og Opvagtning; Saa Paastaar Di og med lige stor Domhed og med de groveste Udtryk, at disse skal glemme deres Børn og deres Kreature for at føie din domme Inbildning, døm nu om dig Selv hvad Ærbødighed og Kierlighed kan Du vente af os for disse og mange andre af dine domme Skurke-streger, du Som er den usleste og elendigste Embedsmand hele Verden eier; men gierrig, uforskammet, grov og Paastaaelig det forstaar Du at være, det er og det bedste du haver levet.

Her haver du Sandhed og vores hjertens Sande Mening: Vil Du bedre dig og prædike Guds Ord i Steden for narrestreier Saavel som i din Opførsel imod din Menighed, da vil jeg tilgive dig din Alderdoms Feyl, men vil Du icke, da tro at vi icke længer vil høre paa Kiste Væv eller nøies med din Domme Opførsel imod din Menighed men lade dig staa at udøse dine hidindtil forargelige Domheder over de tomme stolle og lade dem tage imod din Forbandedse, Som omsider vil komme over dig Selv. Du tror at være en stor Mand og tænker meget høit over dig selv, Du kalder dig Menighedens Sande Lærer, men Du er Menighedens sande Nar. Se Paa os naar Du gaar forbi os om Søndagen da vil Du se de fleste at le dig ud i stæden at have Sand Ærbødighed for Dig; dette forvolder din Elendige Opførsel og dit naragtige Væv; det er ikke nok, at du er foragtet af os, men af det hele Landskab, Som

veed at talle om dine narrestreger. Af Kærlighed til dig sige vi dig Sandhed og dine feyl, vi ønske dig til Lykke til forbedring, og at du for Efter tiden maa blive leedsaget af 'en bedre Aand.

I. H. — A. — C. P. B. — M. L. — I. I. — K. L. — I. L. “

Pastor *Kofod* har neden under Skandskriftet tilføiet følgende Bemærkning:

„Denne Pasquil (Skandskrift) blev funden i Dag paa den østre Hjørnestolpe af min Port paaslaget med to nye Søm og nedtagen af mig Selv i underlegnede Vidners Overværelse.“

Clemmens Præste Gaard d. 28 Januari 1802.

I. Koefoed.

Til Clemmens Kirke Præst

Peder Pedersen
Anders Hansen
Svend Pedersen.

Den Præst mod hvem Skandskriftet var rettet hed altsaa *Jørgen Koefoed*. — Han var født paa Simblegaard den 26 December 1731, Søn af Proprietær *Hans Koefoed*; Moderen hed *Anna Koefoed*. Han blev først privat undervist, men kom 1746 i Frederiksborg Latinskole, hvorfra han blev Student 1748, teologisk Kandidat 1755. Aar 1759 blev han Kapellan hos den daværende Sognepræst i Clemensker *Thomas From*, og ved dennes Død 1771 blev han selv Sognepræst. Allerede 1759 blev han gift med Pastor Froms Datter *Margrethe Eleonore From*, der

var født paa Christiansø 1739 og døde 25 Nov. 1803. De havde 6 Sønner og 1 Datter. Af Sønnerne blev 2 Præster, den ene, Jørgen K., i Tjæreby og Alsnyderup, den anden i Aversi og Thestrup, begge i Sjællands Stift. — Jørgen Koefoed tog sin Afsked 1808 og døde i Rønne 1813.

Skandskriftet er saa onskabsfuldt, at det synes mere at være til Skam for Forfatteren end for Præsten.

Henning Jensen.

Gamle Originaler.

I.

Peter Mark.

— Ih, nej, men se! Der har vi jo den gamle „Peter Jyde“, grangivelig som han gik iblandt os for et halvt Hundrede Aar siden!

Sikkert vil adskillige Læsere, der har kendt denne gamle Original, udbryde saaledes, naar han i Dag lyslevende træder frem her i Samlingerne. Med et Smil vil de mindes en eller anden „Passåsika“, der knytter sig til hans Navn, og det særdeles veltrufne Billede vil genkalde Mindet om længst henfarne Tider, da den gamle Landpost — Uge efter Uge, Aar efter Aar, i henved Halvhundred' Aar — vandrede med Bud og Brevskaber de fire Mil mellem Neksø og Rønne og tilbage til Neksø igen, hvor han havde sin fattige Bolig i Jydegænet.

Ak ja, Peter Mark! I levende Live var du paa sin Vis en berømt Mand, og udi egen Indbildning var der vel ikke berømmeligere Karl end dig. Nu, 46 Aar eiter din Død, skal du faa din Historie paa Tryk; thi — som du plejede at sige —: et gjeбомmerlit stort Stykke i Aavizan fortjener jâ, naar jâ e dø.

Da *Peter Jørgensen Mark*, der var født i København den 31. Marts 1802, første Gang satte Foden

paa Bornholm, var det som tolvaarig Piberdreng med nogle jydske Grenadérer, der kom herover i 1814. Han var altsaa slet ikke Jyde, skønt han alle sine Dage gik under Tilnavnet „Peter Jyde“, en Betegnelse, han forøvrigt tog alle meget unaadigt op.

Hans Forældre bosatte sig i Neksø, hvor Faderen — Daglejer Jørgen Kristensen Mark — døde i 1833, 91 Aar gl. Moderen, Margrethe Nielsdatter, døde tre Aar senere i Aalborg.

Peter skulde lære et Haandværk, men det laa ikke rigtig for ham. Hans Lyst var at løbe Byærinder for Folk, og det gjorde han, indtil han begyndte sin „ansvarsfulde og betroede“ Gerning som privat Landpostbud mellem Neksø og Rønne. I 1826 blev han gift med *Kirstine Kok*, der var født i Listed og i samme Alder som han, og tre Aar senere naaede han Toppunktet af sin Ærgerrigheds Drømme: han blev statsansat Landpost — en efter hans Mening saa ærefuld Stilling, at han aldrig glemte at fremhæve den. „Jâ é kongelig Paastbodd Peter Mark!“ sagde han med en Selvfølelse og en Selvsikkerhed, der ikke lod Tvivl tilbage om, at *det* var noget af det mest ophøjede i denne Verden. Den arme Synder, der vovede at insinuere, at der overhovedet kunde *tænkes* en Bestilling, der taalte Sammenligning med hans, ja, *ham* tilgav Peter Jyde aldrig. Hvorledes skulde den unge Karl eller den unge Pige faa sit Kærestebrev „orrenli besorjad“, naar ikke *han* var? Hvem skulde kræve Regninger op, naar ikke *jeg*, Peter Jørgensen Mark, var til?

— — Naar det kgl. Embedes ansvarsfulde Gerning ikke lagde Beslag paa ham, tjente han sig en Skilling ved at feje Gade og Rendesten for Folk.

Lurvet klædt kørte han fra det ene Sted til det andet med sin Hjulbør og sine Fejeredskaber — hans Koste var, pudsigt nok, altid udslidte Birkeris, som Mutter havde kasseret —, og hans Særegenhed gav sig ogsaa da de besynderligste Udslag. Saaledes kunde han godt finde paa at feje for Folk, der aldrig havde anmodet ham om det, medens han til Gengæld, hvis han var i *det* Lune, med en kraftig Ed vægrede sig ved at feje for andre, der bad ham om det, og henstillede, at Vedkommende selv rensede sin skidne Rendesten — en Haandtering, absolut ingen var for god til efter hans Mening.

Grov var han altid i sin Mund, saftige Eder krydrede al hans Tale, Frisprog havde han overalt, hvor han kom, buldrende, mundrap og paatrængende, skændende og truende, gravalvorlig, aldrig et Smil paa Læben — saadan var Peter Mark.

Og hans Ægteviv var udstyret med nogle af de samme Gaver, navnlig med et kraftigt Mundlæ'r, saa man forstaar, at Samlivet ikke altid var lutter Idyl. Det gamle Ord om to haarde Stene, der ikke maler godt sammen, bekræftedes tit og ofte, og mangel Gang gik Bølgerne saa højt i Jydegænget, at det hørtes viden om. Konens staaende Udtryk om „di sakkermenskedes Kárana, di é saa ekonsindia“ (egen-sindige), var almindelig kendt.

Ofte var Drengene slemme ved Peter og hans Kone. Det var saa fristende at lave Skarnstreger og Sjov om Aftenen nede i det mørke og smalle Gænge, der — ligesom den Dag i Dag — ned mod Nørregade ikke var bredere, end at to Personer vanskeligt kunde passere hinanden. Navnlig var det galt Nyt-aarsaften.

En enkelt Arie, der knytter sig til denne Aften, turde det maaske være tilladt at fortælle:

I Flok og Følge var Drengene mødt op for at lave Fest hos Jydens. De vidste, at Peter hver Aften inden Sengetid gik ind i et lille Hjertekammer ude i Gaarden. En ligesaa opfindsom som uvorn Knægt fandt da paa at oversmøre Sædet med Kultjære, saa at Fatter blev ganske og aldeles sort paa et unævneligt Sted, og da han atter kom ind i Stuen til Mutter, maatte han gennemgaa en større Renselsesproces, inden han fik Lov at gaa til Køjs. Han blev lagt paa et Bord, og Madammen skrubbede løs med Børste, Vand og — Fedt.

Til alt Uheld slap Fedtet imidlertid op, hvorefter den arme Peter Jyde brølede, optændt til Raseri: „Hår du ikkje mera Fitt, saa tâ Smorr, Kjælijnah“

Men udenfor Vinduerne, der aldrig var dækkede af Gardiner, jublede Drengene over den kostelige Scene.

— — —

Peter Mark kommer en Vintermorgen stampende gennem de Neksø Gader. Han er ude i „Embeds Medfør“ og skal besørge Post og private Brevskaber til Rønne, betale Amtstueskatter, inkassere en og anden Regning paa Vejen, gøre forskellige Indkøb for Folk og føler sig rigtig som den betroede Mand, han er.

Klapperne paa den Chakot-lignende Hue — Vinterhuen vejede flere Pund — har han slaaet ned for Ørene, den korte Trøje med de blanke Knapper og de meget trange Ærmer er mod Sædvane helt tilknappet, og Bukserne, der foroven er unaturlig vide,

skraanende tragtformigt nedad, er surrede om Smalbenet med en Snor.

Et Par Drenge, der oppe ved Byens Indkørsel kommer trækkende med en Kælke ud fra det saakaldte Vangegemmerhus, spørger, hvad Klokken er.

— „Hon é trettan!“ snærrer han og ser saa bister ud, som vilde han æde dem.

Paa Aspesbakken sætter han Tempoet en Kende op, smaabrummende og bandende snakker han med sig selv, øjensynlig optaget af et eller andet, der harmer ham dybt.

Inde i Bodilsker Præstegaard, hvor Posten udveksles, og hvor han saaledes er fast Gæst paa sine Ture, kniber det undertiden for den meget fornemme Frue med at bevare Fatningen, naar han kommer støjende ind og affyrer sine Salver med det grove Skyts.

— „Jâ hâr et Brev te *Madammen*“, siger han i Dag.

Pastoren søger i varlige og høflige Vendinger at gøre ham begribeligt, at det vel er til *Fruen*, Brevet er adresseret.

— „Saa til H.....!“ Ska Præstakjæljnarna nu au kajles Fruer“! lyder Svaret.

Og videre vandrer han ad Landevejen, tilsyneladende edderspændt og misfornøjet med Alverden.

I Nærheden af Aakirkeby bliver han inviteret til at age med, idet en Vogn netop passerer forbi. Med en Antydning af tørt Lune svarer han:

„Om eijn Hestana é smaa
e'd bære kjøra eijn gaa
så Jydijn me' Næzan blaa“.

Og saa kommer han, hvad forøvrigt sjælden hender, agende til Bys.

Hist og her paa sin Rute faar han en lille Hjertestyrkning, en Snaps Brændevin eller en Kop Kaffe. Han *kommanderer* frem, hvad han ønsker: „Ded e daa en nederdrægti Kyyjl i Dâ, gje mej nâd Kaffe, men lad' sje lid hauze, jâ hâr'kje Ti aa venta. Gaa i Gaang med straijz! Aa hør, mens ni lava Kaffed, kaijn jâ drikka ejn Syp. Aa, pu-uh! Lad' gaa lid hauze, for F!“

Tager en eller anden Pige, han møder, Mod til sig og spørger, hvad Klokken er, svarer han gerne: „Ded e saamæijn liesom du binjer na té, min Peia“.

Da han omsider rækker til Rønne, har han her mangfoldige Ærinder at besørge foruden de officielle paa Bestillingens Vegne. Paa Amtskontoret — det er i Kammerherre Holtens første Embedstid — trækker han noget op af den ene Lomme:

— Her e nâd til Dom, Erichsen!

Og han trækker noget op af den anden Lomme:

— Her e nâd te Dom, Gorm!

I det samme kommer Amtmanden ind fra sit Kontor og spørger:

— Hvad er det?

— Ejn om Gongijn, min Fâr! Aa saa hâr jâ her nâd H s Møij — — —

— Hvad er det?

— Ded e en Ansøijniijn te Hans Majestæt Kongijn.

— Den skal jeg ha'e, siger Kammerherren, læser Ansøgningen og udbryder:

— Den er ikke rigtig konciperet.

— Hon e go nok, siger Peter Mark urokket. Hon e go nok. Nu kaijn Erichsen men bâra skriva nonna Rader her ner ujnne, aa saa kaijn Di men blagga Dorra Naun ujnne, saa gaar hon min Sâlika nok.

Nede paa Amtstuen, hvor han gennem mange, mange Aar kom mindst én Gang om Ugen — i Reglen

Onsdag —, larmer han op og forlanger at blive ekspederet først. Skattebøgerne har han indpakket i et Tørklæde, som han bærer paa sin Stok over Skulderen, og i hver eneste Bog har han med Knappe-naal fæstet en Seddel, hvorpaa han egenhændig har skrevet:

„Ombedes Skaten ført in P. I. Mark.“

Sikkerlig har denne Skattebetaling, som han besørgede i stor Udstrækning, voldt ham meget Hovedbrud, thi i Regnekunstens Mysterier stak han ikke dybt, og mere end to Tal var det ham ikke muligt at lægge sammen.

Inden hans Dagværk i Rønne er sluttet, skal han besørge Ærinder for Folk baade her og der, f. Eks. hæve „Punkjes“ (det var hans Betegnelse for Kupons) og gøre Indkøb hos Apotheker Duegaard (saaledes kaldte han Hr. Daugaard, naar han talte „dannet“).

Da han næste Dag begiver sig paa Vej til Neksø igen, er Lommerne struttende fulde af Brevskaber og Aviser, og foran sig triller han en Barnevogn, som han har faaet i Kommission at købe i Rønne, da man ikke i hine Tider holdt saadanne Køretøjer paa Lager i den liden Stad Neksø.

For sin Ulejlighed med at købe og transportere Vognen forlanger han et beskedent Honorar af — halvtreds Øre.

— — —

Til den Gamles Ære skal det siges, at han var tro som Guld og gjorde redeligt Regnskab for alt, hvad der blev ham betroet. Og som Regningsopkræver var han enestaaende, ligefrem ubetalelig: alle uvederhæftige Skyldneres Bussemand. Han skændte

og truede med mørk Arrest, indtil Synderen gav Køb og betalte, hvilket selvfølgelig mere skete for at blive ham kvit end af Frygt for den mørke Arrest.

Ustraffet skulde ingen vove at fornærme Peter Mark, thi saa risikerede Fornærmeren øjeblikkelig at „komme i Aavizan“, hvor han blev „nertraktért“ (nedrakket) uden Skaansel.

Hans Stil og hans Retskrivning var lige saa original som hans Haandskrift, af hvilken omstaaende gengives en lille Prøve.

Bogstaverne er ikke ulig Soldater i Haandgemæng.

Det første Indlæg, man finder i Datidens Blade fra hans Haand, er dateret 25. April 1850 og lyder saaledes:

„I denne Anledning lader jeg bekendtgjøre i Bornholms Avis. Den 20de Marts blev jeg bidt af Mad. Lunds Hund i Aakirkebye, som er fælt og lumsk Dyr, der løber paa Gaden. Ligeledes blev jeg bidt den 23de April af Hr. Amtmand Krabbes Hund i Rønne, som er et stort, fælt Dyr, i hans Børns Paasyn, udenfor hans egen Port paa Gaden. Jeg er aldrig bleven bidt af nogen Bulbiderhund før; da jeg ikke har fornærmet deres lumske Hunde. Nu beder jeg underdanigst de ærede Politimestre om i deres Districter at jeg saavel som Andre kan passere Gader og Landeveie, da jeg er en fattig Mand og ikke kan ligge hjemme, da jeg har Familie at forsørge, for deres lumske Hundes Skyld, da jeg ikke troer, at det kan være tilladeligt, men burde mulcteres derfor efter Anordningen“.

Stilen synes at være ægte nok, men Retskrivning og Tegnsætning har Redaktionen utvivlsomt forbedret en Del, hvilket derimod næppe har været Tilfældet med følgende lille Opsats:

„At idag hos Köman Sommer i længere tid har

solt sit Brennevin for 20 Sk. Potten som de i Nexetage 22 Sk. At Bagerne bliver ved at tage mere end 3 Sk. for et Pd. Brø da Sæpriserne er falt billigere og Smørret synes mig ikke det er nogen ligning

Bolsker Soggen 7. Sælveiergaard Jacob Peter Nørregaard
hermæd følger ejnn Skate Baag og 40 Rbd. sent Amtstuen i
Rønne
til Bages 4 Rbd. 8 Sk.
som mej Betalt 12 Sk.
P. J. Mark.

Bolsker Soggen 7. Sælveiergaard Jacob Peter Nørregaard
hermæd følger ejnn Skate Baag og 40 Rbd. sent Amtstuen i
Rønne

til Bages 4 Rbd. 8 Sk.
som mej Betalt 12 Sk.

P. J. Mark.

at give 2 Mark og 2 Sk. om Vinteren for et Pd Smør. At min Intægt ikke er sligen efte de Nytidendes Pris, da jeg ikke er aansbegjærli. Berres Øl er got og beli og meget rosværdit for alle og en Vær det kan jeg sætte med Relfærdigheed“.

— — —

Altid gjorde Peter Mark sig megen Bekymring og Uro udover det nødvendige, og bestandig havde han travlt med at ordne eller ændre kommunale Anliggender, en utidig Omsorg, der en Gang gik saa vidt, at han endog vilde tvinge Amtmand Vedel til at assistere sig.

Og en fiks Idé var det hos ham, at han var Mester i det tyske Sprog. „Aber dass seis nicht“, som Ty-sken siger, sagde han hvert Øjeblik, og saa kunde efter hans Mening jo ingen være i Tvivl om, at han var Sproget mægtig.

I 1874 giver han sit Besyv med om Ligbrændings-spørgsmaalet — i en saalydende „Artikel“:

„Jeg har hørt, at Folk nu om Tider skal brændes og jeg er derfor saa fri at forespørge, om dette ikke er uanstændigt og umanerligt, og jeg takker den Almægtige for at min stakkels gamle Kone tog Afskjed forinden og fik en hæderlig Begravelse og saa har jeg hørt, at der skal stoppes en halv snes Liig i een Gryde og hvor skal man saa finde Forskjel paa hverandres Støv og jeg protesterer imod at blive brændt og sligt Vrøvl kan jeg ikke være tjent med, og det er ikkun ondt Paafund af Pottemagerne at de kan faa Afsæt paa deres Potter og jeg synes at Brændet er dyrt nok forhen“.

Det gik aabenbart efterhaanden noget tilbage med Antallet af de Forretninger, han besørgede, hvilket synes at fremgaa af følgende Aktstykke:

„Til Menisteren eller Rigieringen.

Efter Min Insigts fulle fornoft burde de fra Amtstuen efter Rigieringens Oordre være i enhver kjøbstad i en Ugge paa Bornholm for at indkassere Skatter for en dages Rejse er bekostelit og gjør saaere liddet nøtte da jeg paa 5 over 40 Aar har bronged de fleste Skater til den kongelie Amtstue i Rønne og idag brong jeg 384 Risdaler og 1 Mark og 10 saa finner jeg ingen Grunn at det er Nødvendit at rejse til Byerne og hente Skater uden at Amtsforvalteren kunue faa 1000 Risdaler Tillæg om Aaret for den ulejlighed som jeg er vis paa at jeg kommer til da jeg i saa mange Aar har indkasseret Skater til Meget billi priis og da det nu et par Aarstid har tapt paa Skaters indkassering og Avvisers besørrelse saa haaber jeg at Menisteren eller Rigieringen vil med dele mig en aardeneli aarli unnerstøttelse til at forsørre mig og en gammel Kone da vi begge er 70 Aar men med Løst og Ivver vil piine paa saalænge jeg kand.

Nexøe, d. 5. Mai 1872.

unnerdanist og ærbødist
P. J. Mark“.

— — —

Religiøs var det gamle Postbud ikke, men han læste dog sin Prædiken hver Søndag Formiddag og lod sig ikke forstyrre under denne Læsning, selv om der kom nogen for at tale med ham i „Embeds Medfør“.

— — —

Paa sine gamle Dage maatte han nøjes med at kalde sig *forhenværende* kongeligt Postbud. Han døjede nemlig den Tort at blive suspenderet og blev oven i Købet ikendt en „ulovlie Mult“, som han selv siger, fordi han privat besørgede lukkede Breve for Folk samtidig med, at han bestred sit officielle Hverv.

I Vinteren 1873 takker han i Aviserne „de ærede

Hr. Rønnebo“, som „haver betalt mig til den ulovlie Mult af 8 Rd. 1 Mark og 8 Sk. som jeg ikke finner nogen Grunn til fra min Side“. Det synes forøvrigt, som om Rønneboerne ved flere Lejligheder har været mere spendable overfor ham end hans Bysbørn i Neksø. Saaledes takker han ved en anden Lejlighed „for den velsigne Gave, de højtærede Rønneboer har givet mig til min Geburtsdag. Præsten i Bolsker har givet mig 1 Rd., i Neksø har jeg kun faaet 4 Mark, men om det er af Aansbegiærlighed eller Pengebegiærlighed veed jeg ikke“.

Aaret 1873 synes i det hele taget at have været drøjt for ham at komme igennem, ikke alene havde han sin Mulkt at slaas med, men ogsaa anden Modgang stødte til. Saaledes var det blevet paalagt ham — saavel som andre Beboere i Neksø — at ombytte sit Straatag med Tegltag, hvilket Paalæg faldt ham svært for Brystet. Længe holdt han det gaaende med at lappe paa det gamle, og da han nu fik bestemt Tilhold om at gøre Alvor af Ombytningen, maatte han tigge sig lidt sammen for at komme over det. Han takker i Avisen bl. a. . . . „Tryde som haver givet Mig 1 Rd. til Teiltag som kostede mig 2 Rd.“

— — —

Til alt dette kom saa samme Aar det, at hans 71-aarige Hustru i lang Tid var sengeliggende af Vattersot og endelig døde den 4. November. „Hun efterlader mig en Søn, og 3 Børn modtager hende i Evigheden“, hedder det i Bekendtgørelsen om Dødsfaldet.

Efter Sigende skrev han selv den Prædiken, han ønskede holdt ved hendes Begravelse — for at spare Honoraret til Præsten —, men om Pastor

Herskind virkelig har holdt denne Prædiken er vel tvivlsomt.

Umiddelbart efter Begravelsen indrykkede han følgende i Avisen:

„Den 10de November blev min Kone hæderligt og anstændigt begravet, og min Søns Farvel og Krands kom ret tilpas, en Time før hun skulde begravnes, hvilket gik for sig Kl. 2. Alle berømte det af ham Tilsendte samt min hæderlige Begravelse, og at vi havde levet et kristeligt Ægteskab i de 47 Aar, vi vare gifte. Tre Børn ligger i deres Grave forud, hvorfor jeg beder mine høistærede Venner om at meddele mig Lidt, da jeg er en meget fattig Mand“.

Det følgende Foraar skriver han atter om denne Begravelse:

„ Min Kones Død og min hæderlige Begravelse kostede over 30 Rdl. Alle var tilfredse, og der blev hverken sparet paa Kaffe, Brændevin eller Cigarer. Vil nogen give mig lidt til Hjælp, er det mig kjærkomment, da jeg er gammel svag og trængende“.

— — —

Trangt og smaat havde han det alle sine Dage, men mest dog de sidste Aar. Gentagne Gange takker han i Bladene for Hjælp, han har faaet, — „alle ærede og ælskede Govinner“ takker han for „den godhedsfulle gave til Bugser og vest og trænger lie-saameget de vil meddele mig da min Udgiwt slæt ikke kand svare til min Intægt da jeg har 5 Riisbank Dalers Gjæld fra forrie aar 9 hadde jeg men de 4 har jeg betalt“.

I følgende Linier averterer han sine Støvler til Salg:

„Da jeg begynder at blive gammel og svag og jeg ikke kan taale at bukke mig, saa ønsker jeg at sælge mine saa gode som nye Støvler, da Enhver nok kan forstaa, at jeg paa Grund deraf hverken kan faa dem af eller paa.

Allerunderdanigst

P. J. Mark i Nexø“.

— — —

Ved sin Postgang mente han at have bragt et Offer for Folk og Land som ingen anden, og han overhængte i lang Tid en af vore Folketingsmænd for paa sine gamle Dage af Rigsdagen at faa bevilget et antageligt aarligt Gratiale. „Jeg finder“, skriver han, „allerhøjest grunn til at faa en aarli Understøttelse af den høie Risdag, som jeg haver skrevet til Vesterherreds Risdagsman om Lucidanus“.

Men han fik ingen Understøttelse bevilget, og Lucianus Kofoed maatte omsider give ham kort Besked for at slippe for hans Paatrængenhed.

— Fattig, men dog uden at have lidt Nød, døde han i Neksø den 1ste August 1877.

Den gamle Original havde saa sandt fortjent at have lysere Kaar, og han burde have været forskaanet for paa sine gamle Dage at maatte tigge det nødvendigtste til Livets Ophold.

Han var jo dog Samfundet en nyttig Mand og forvaltede forsvarligt det lille Pund, der var ham betroet.

C. J. Hagemann.

Hammershuses Tilblivelse — Lilleborgs Undergang.

Midt i det trettende Aarhundred gribe Bornholms Forhold stærkt ind i Danmarks Riges Historie. Derfor er det her særligt ønskeligt at fastlægge Tildragelsernes Tidsfølge og Sammenhæng. Middelalderens Aarbøger give oftest yderst faamælte Optegnelser, kun lidet ud over at fastslaa Aar og Dag. Enkelte udførligere Brevskaber vejlede Historieforskeren til at drage Tilknytningslinjerne fra en Tildragelse til en anden og derigjennem tegne et nogenlunde helt Billed af dem.

1. Hammershus. Jakob Erlandsøn var 1252 valgt til Ærkebisp i Lund og havde 1254 faaet Valget godkendt af Paven. Han havde indledet den store Ærkebispesstrid imod Kongemagten. Forhandlinger i Ord og Skrift førtes 1256 mellem Kong Kristofer og ham, i det Kongen paatalte, at Ærkebispens havde bygget tre Borge og en ny Købstad paa Kirkens Grund og der optaget Told (Huidtfeld, Danmarks Krønike). Jakob Erlandsøn tog sig god Tid, vist helt ind i det følgende Aar, til herpaa at svare, at han kun havde vedligeholdt og udbedret Ærkebispesædets Borge og ingen ny Borg bygget. Baade Klagen og Svaret vise,

at Rigets Vedtægter og Love ikke tilstedte Ærkebisen paa egen Haand at bygge Borge inden for Rigets Grænser, altsaa heller ikke paa Bornholm.

Denne Forhandling faldt just paa den Tid, til hvilken man, efter Murrester og Brevskaber at dømme, henfører Hammershusets Grundlæggelse; til denne skønnes med nogen Ret Kong Kristofer at have sigtet. Et vægtigt Grundlag maa Kongen have haft for sin Klage, lige som Ærkebisen for sit afvisende Svar. Indbyrdes ganske modstridende, lade dog begges Udsagn sig helt nemt forlige paa én Vis: Ikke Jakob Erlandsøn, men hans Tvillingbroder Anders (Andreas) Erlandsøn har ved det Aar 1255 lagt den første Grundvold til sin Borg Hammershus.

Ærkebispens Broder Anders holdt mandeligen Borgen Bornholm (*castrum Boremholm*) og forsvarede den i en Aarrække (*annis plurimis*). Dette siges i *Scriptores Rerum Danicarum* (6. Bind, S. 299). Huidtfeld véd at fortælle, at Anders Erlandsøns og hans Hustru Ingeborgs Søn, Ridder Anders den Yngre af Bornholm, siden 1273 sad som Rygerfyrsten Vitslavs Lensmand paa Schaprode Borg og Land. Kendingensnavnet „af Bornholm“ peger paa, at Fader og Søn havde deres Riddersæde i Borgen Bornholm som deres Hovedgods. Og endnu 1294 findes et Steds Hammershus omtalt som den Borg, der nævnes Bornholm, *castrum quod dicitur Borenholm* (S. R. D., 6. Bind, S. 293).

Den Linje, som samler de her fremdragne Forhold, uden at krysse andre Linjer fra her uomtalte Forhold, lader sig uden Tvang tegne saaledes: Jakob Erlandsøn havde kun siddet et Aars Tid i Ærkebispesædet, da han 1255 overdrog sin Broder Anders

Eggen indenfor Bornholms Nordspids til frit Riddergods. Her paa en hidtil kullet Klippeknold byggede Anders Erlandsøn sin Borg, som i dette urolige Aarhundred manges Riddermand byggede sig Borg og Fæste. Dens ældste Navn blev Borgen Bornholm. Jordegodset i dens Omegn var lagt ind under den som et frit ridderligt Birk, det endnu værende Hammershus Birk med Allinge og Sandvig. Borgen stod forsvarsdygtig i 1259; thi den kyndige Hærfører Anders Erlandssøn vilde da ikke have ødelagt Lilleborg, hvis dette var den eneste Fæstning, hvorfra Forsvaret for Landet kunde føres, hvorimod han med Glæde har viet Lilleborg ind til Undergang, naar han heri saa en i Fjendehaand farlig Medbejler til hans egen nye Borg.

Noget af det første Kong Erik Glipping satte i Værk efter Avgust 1264 at være sluppet fri af sit holstenske Fangenskab, var Erobringen 1265 af Hammershus og Bornholm. Hermed tør Borgen være gaaet endeligt tabt for Anders Erlandsøn og hans Søn og ved senere Forlig 1276 mellem Kongen og Ærkebispesædet være gaaet ind i dettes Eje. Endnu 2. Avgust 1268 færdedes Anders Erlandsøn paa Landet Bornholm (Erslev, Repertorium Diplomaticum, 1. Bind, Nr. 376); han døde 1282 i Nyborg. Hans Søn Anders den Yngre forblev rimeligvis paa Rygen uden nogen Sinde at vende tilbage til Danmark.

Hammershusets ældste Tilværelse turde herefter tredeles: 1255—65 Anders Erlandsøns Ridderborg, — 1265—76 kongelig Fæstning, — efter 1276 Bispeborg.

2. Lilleborg. Kong Kristofer lod 5. Februar 1259 fængsle voldeligt i Skaane Ærkebisp Jakob Erlandsøn for Kirkens Sag, særligt for Landet Bornholm,

pro terra Boringholm (S. R. D., 2. B., S. 264). Mere faamælt Udsagn lader sig næppe høre. En Række alvorlige Stridsemner stod Konge og Bisp imellem. De bornholmske Forhold blev Draaben, som bragte Kristofers harmfyldte Sind til at flyde over.

Kong Svend Grade havde 1149 skænket Ærkebisp Eskil tre Herreder paa Bornholm. Ene det vestre Herred vedblev Kongen at eje; saaledes har Valdemar Sejrs Jordebog: Burghæندهolm, ét Herred, Kongeleve (S. R. D., 7. B., S. 511, 531). Fra da af havde Styret af de tre Herreder fulgt Lunde Ærkebispesæde; ingenlunde var de dog hermed rykkede ud af Riget. Kongens Overhøjhed, med Ret til Lenspligt, Ledingsudbud og andet, var holdt i Hævd derved, at Ærkebisperne havde maattet indhente kongelig Stadfæstelse af deres bornholmske Eje. Saadan Stadfæstelse var givet omkring 1171 af Valdemar den Store, 1199 af Knud den Sjette, 1236 af Valdemar Sejr. I Følge Rigets Love og Regler kunde Ærkebispesædet ikke paa egen Haand lægge Borge, Købstæder eller Told i de det underlagte Herreder.

Jakob Erlandsøn havde 5. April 1254 holdt sit Indtog i Lund som Ærkebisp og hurtigt stillet Kirkens Magt op imod Rigets Magt. Han har ikke villet give Afkald paa Ærkebispesædets tre bornholmske Herreder og lige saa lidt villet søge Stadfæstelse af dem hos Kongen. For nu at værne om sin Højhedsret greb Kong Kristofer til at bryde Ærkebispens Modstand ved at lade ham voldeligt fængsle. Forud herfor, siger en Overlevering (L. de Thurah, Beskr. over Bornh., S. 201), havde Kongen i Januar 1259 tilrevet sig de tre Herreder med Magt; dette Udsagn er næppe troværdigt, thi havde han forud hele Born-

holm i sin Magt, havde Kongen ikke nødtigt at skride til at fængsle Ærkebisen *pro terra Boringholm*, for at værne om Landet Bornholm.

Fjerdedagen efter Ærkebispens Fængsling paabød Roskilde Bisp Peder Bang fra sin Borg København Interdikt (Præstestrejke) i sit Stift. Herfra tyede han til Fyrst Jarimar paa Rygen, og paa dennes Borg Schaprade fornyede han 22. Marts Interdiktet. Lige-saa sendte han Buddrager til Rom, hvor Pave Alexander 4. Juni udstedte en Opmuntring til Jarimar til at gaa i Kamp for at udfri Ærkebisen og herigjennem vinde Himmels Velsignelse og sin Sjæls Frelse. Men da var Rygerfyrsten sammen med Peder Bang og Anders Erlandsøn allerede draget i Ledings-togt i Ærkebispens Sold. Dets nærliggende Maal var at sikre Bornholm for Jakob Erlandsøn og København for Peder Bang.

Omkring Begyndelsen af April 1259 landede Anders Erlandsøn og Fyrst Jarimar paa Bornholm, over-rumplede og indtog Kongens Herred, slog hans Hærstyrke, stormede hans Fæstning Lilleborg, lod den gaa op i Luer og ødelagde den i Bund og Grund. Anders Erlandsøn overtog at styre hele Landet fra sin nybyggede Borg Hammershus i Ærkebispens Navn.

Nu vendte Fyrst Jarimar sig til København, hvor han landede 17. April og indtog Staden fra Kongens Mænd. Her samledes om ham Peder Bang og den sønderjydske Hertug Erik Abelsøn med deres Tropper. Kong Kristofer døde 29. Maj i Ribe. Enkedronning Margrete opbød en Bondehær, over hvilken Rygerfyrsten 23. Juni vandt en blodig Sejr ved Næstved. Dronningen nødtes til at frigive Jakob

Erlandsøn. Trods Ærkebispens forbittrede Modstand naaede hun 25. December 1259 at se sin Søn Erik Glipping kronet i Viborg af de kongetro jyske Bisper.

Et Aars Tid senere mødte Fyrst Jarimar Døden; Dødsdagen faldt ind mellem 20. Avgust 1260 og 26. April 1261. Jakob Erlandsen vægrede sig ved at hylde Rigets unge Konge Erik og nødtes til at færdes udenfor Riget i Aarene 1260—64; baade dets Bisper og dets verdslige Stormænd stod imod ham, selv Pavens Udsending lyste ham i Band. Han fik intet ud af, at Hertug Erik Abelsøn og Holstenerne 28. Juli 1261 vandt Slaget paa Lohede. Kongen og hans Moder faldt her i Fangenskab, hvoraf hun udløstes det følgende Aar, men Erik Glipping først frigaves i Avgust 1264.

Imidlertid havde kongelige Sendemænd ført Ærkebisperstriden frem for Pavens Domstol og udvirket, at Pave Urban 4. April 1264 fra Rom udstedte en skrap Formaningsbulle til Jakob Erlandsøn (S. R. D., 5. B., S. 610). Det Afsnit af dette Pavebrev, hvori de bornholmske Tildragelser skildres, lyder saaledes:

.... Det fremføres ogsaa, at skønt du har hyldet Danmarks Konge Kristofer, glørværdig Ihukommelse, og svoret ham Troskabs Ed paa Hostien og det sande Kors Træ, har du dog krænket denne Eds Helligdom, i det du ikke er gyst tilbage fra at gjøre dig skyldig i Majestætsforbrydelse og har stiftet mod denne samme Konge (*contra eundem Regem*) en Sammensværgelse med hans og Rigets mægtige Fjender, hvilke du mod al Ret, ikke én men mange Gange, har fordristet dig paa Forræders Vis at hyre ind i Forbund, og efter at have samlet en Hærstyrke har du sendt din Broder Anders med den højædle Herre Jarimar,

Rygboernes Fyrste, i dit Sold til fornævnte Konges (*praedicti Regis*) Ø Bornholm i Lunde Stift, hvor du grumt har ladet dræbe to Hundred af selv-samme Konges (*ipsius Regis*) Mænd og taget Løsepenge af denne samme Konges (*eiusdem Regis*) andre Mænd, ødelagt i Bund og Grund hans Borg samme Steds, tilegnet dig den, og ved endnu stadigt med Vold at holde denne Ø i din Magt har du krænket og nedbrudt Kongens Højhed til almén Ringagt, og som en, der gjør sig til af sin Udaad, blues du end ikke ved at kundgjøre, at alt dette er udført paa dit Bud.

Dernæst fremføres det, at skønt du med hint Riges øvrige Ædlinge og Stormænd havde udvalgt vor kære Søn i Kristo, Erik, fornævnte Kristofers Søn, til Danmark Konge, er du senere frækt optraadt mod din Hyldings- og Troskabs-Ed, som du havde aflagt til ham, har sat dig som en Fjende op mod ham, nægtet at krone ham

I dette Brev ses Pave Urban at have skelnet skarpt imellem, hvad Jakob Erlandsøn havde forbrudt i Kristofers Kongetid, og derefter hvad han forbrød sig imod Erik Glipping. Gang paa Gang fremhæver dets Ordlyd, at Overrumplingen af Bornholm, Lilleborgs Ødelæggelse og Drabet af Kongens Mænd var Forbrydelser imod fornævnte og samme Konge Kristofer. Følgeligt er Lilleborgs Undergang, af hvis Enkelt-heder kun haves i Skrift Pavens Skildring, støttet paa de danske Sendemænds Udsagn, at sætte til Aaret 1259 inden 29. Maj, Kong Kristofers Dødsdag.

Ud fra Fundene paa Borgpladsen kan Pave Urbans Fremstilling modtage enkelte Udfyldninger, men ikke omstøbes. Ældre og yngre Forskere have villet skyde Jarimars Togt til Bornholm frem til Aaret 1260, skønt det er vanskeligt at se, hvorledes det skal kunne høre hjemme blandt dette Aars Tildragelser. I den nyere

Tid har man støttet denne Opfattelse særligt paa Fundet af toogtyve Mønter fra Erik Glippings Kongetid. Man kan imidlertid tilregne disse Pengemønter for højt Værd; noget maa ogsaa Tilfældigheder her drive deres Spil, thi tage rent talmæssigt maatte disse Mønter ellers vise, at Lilleborg endnu fire, fem Aar ind i Erik Glippings Kongetid stod ved Magt.

Bortset fra to romerske Mønter fra 161—180 er den ældste her fundne danske Mønt fra Knud Magnussøns Kongetid 1140—57. Fra de to Valdemarers Tid er fundet to og tre, fra Abels Tid en Mønt. Saa-danne faatallige Fund kunne henføres til lige saa tilfældige Hændelser som hine to romerske Kejsermønter. Derimod tyde ni Mønter fra Knud den Sjettes Dage (1182—1202) muligvis paa, at Lilleborg da blev bygget, ni Mønter fra Erik Plovpenningss korte Kongetid (1241—50) paa, at Borgen da blev udvidet, otteogtredive fra Kristofers endnu færre Kongear (1252—59) paa, at den da blev ødelagt med Ild og Sværd, endeligt de toogtyve Mønter fra Erik Glippings Tid (1259—86) paa, at den da blev nedbrudt, for at Bygningsstenene kunde komme til Brug andet Steds. I det hele sige dog Møntfund kun, at Folk færdedes paa Stedet i en Tid, da Mønterne var gangbare, men intet sikkert om, hvad Folk da havde at gjøre her.

Endeligt har man søgt at hævde, at Fyrst Jarimar indtog Lilleborg og Kongens Herred (Rønne, senere Vestre H.) for sin egen Magt og lod det gaa i Arv til sin Søn og Efterfølger Vitslav. Mere taler imod end for denne Opfattelse. Lilleborgs Brand og Tilintetgjørelse er Tegn paa, at Rygerfyrsten mindst af alt tænkte paa at sætte sig varigt fast i Kongens Herred. Pave Urbans Brev siger, at Togtet 1259 fore-

toges i Jakob Erlandsøns Sold, og at denne endnu 1264 holdt Landet Bornholm i sin Magt. Kong Erik Glipping indtog 1265 Hammershus og vandt hermed hele Bornholm tilbage. Det følgende Aar pantsatte han Rønne Herred til Rygerfyrsten Vitslav, tydeligvis ad fredelig Vej, i Følge Huidtfelds Udsagn, at Hertug Vitslav med slig Besked havde det bekommet af Riget, at han det maatte sælge. Vitslav havde stillet sig i venligt Forhold til den danske Krone og nævnes endog et Steds Kongens Drost.

Erik Glipping maatte ved Forliget 1276 atter afstaa Hammershus og de tre bornholmske Herreder til Ærkebispesædet. Erik Mændved overlod 1303 ogsaa Rønne Herred til dette. I de følgende Krigstider blev snart Ærkebispens, snart Kongens Højhed over Bornholm voldeligt brudt. Valdemar Atterdag førte 1362 Kongens Overhøjhed frem til Livskraft, men senere gik den i Glemmekisten, saa at Kong Hans 1492 skrev lige ud, at „Landet Bornholm ikke tilhører Os, Kongen, men Ærkebisp.“ Han fandt dog 1504 Kong Valdemars Kalveskindsbrev frem af Brevkisten paa Københavns Slot og indfordrede nu Bornholm som Kongens rette Eje fra Ærkebisp Birger. Skønt der da blev skrevet en tyk Bog om dette Strids- emne, naaede dog først Kong Christian den Anden 17. Februar 1522 at lægge Landet Bornholm umiddelbart ind under Danmarks Riges Krone, om end foreløbigt kun for en stakket Stund.

Der følte Folket sig hjerteligt hjemme.

M. K. Zahrtmann.

Et lille Bidrag til Nexø Bys Historie.

Den interessante Skildring af Nexø Bys Historie i denne Samlings 14de Bind har jeg haft megen Glæde af at læse, men jeg savner deri Omtale af en betydningsfuld Tildragelse og Navnet paa den af Byens Borgere, der foranledigede denne.

Ifølge mundtlig Overlevering har Nexø Havn tidligere lidt meget af Tangaflejringer, hvilke under Vinterens Stormfloder kunde blive saa store, at de naaede op over Vandfladen, og ved Foraarstid blev benyttede af Ænder til Redebygning.

Under saadanne Forhold drog en ung Skibsdreng *Hans Berg* (1819—1905) fra denne sin Fødebys Havn ud i den vide Verden, hvor han sejlede paa Havene, gravede Guld op i Amerika og derefter vendte hjem til Nexø, hvor han nedsatte sig som Ølbrygger.

Ved Hjælp af sin fine lagttægelsessevne og gode Forstaaelse havde han fundet en Metode til Nexø Havns Befrielse for Tangaflejringen.

Allerede efter en delvis Gennemførelse af denne Metode viste dens gode Virkning sig, Ænderne maatte flytte, men der kunde dog endnu i Havneindløbet af og til lægge sig metertykke Tanglag, der maatte fjernes ved Optagning. Først da Metoden for en Snes Aar siden blev fuldstændig gennemført, forsvandt Tangplagen, hvilket er af stor Betydning i vor Tid, hvor Skibe ikke kan vente til Tanghindringens Fjernelse er fuldført, men ofte skal afgaa paa Klokkeslet.

H. Zahrtmann.